

Luffy Katalin
„ROMLÁS ÉPÍTŐINEK FOGNAK NEVEZTETNI”

Csokonai Könyvtár
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

56.

SZERKESZTI
Debreczeni Attila
Dobos István
Imre Mihály
S. Varga Pál

A címlapon részlet Medgyesi Pál *Ötödik Jaj és Siralom* (1658)
című beszédéből

Luffy Katalin

„ROMLÁS ÉPÍTŐINEK
FOGNAK NEVEZTETNI”

*Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek
az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2015

A könyv megjelenését a Debreceni Egyetem
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti
Műhelyének OTKA 101840 számú pályázata támogatta

Lektorálta
FAZAKAS GERGELY TAMÁS

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 1217-0380
ISBN 978-963-318-467-7

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Műszaki szerkesztő: Virág Péter
A nyomdai műveletek
a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében készültek, 2015-ben
www.dupress.hu

TARTALOM

Az olvasóhoz	9	
Bevezetés	11	
I. A MAGYARORSZÁGI PURITANIZMUS KUTATÁSA: MEDGYESI PÁL HELY- ÉS SZEREPVÁLTÁSAI A SZAKIRODALOMBAN		17
I. 1. Recepciótörténeti fordulópontok	19	
I. 1. 1. Medgyesi a kortársak szemében	22	
I. 1. 2. A Medgyesi-kutatások a 19. században és a 20. század elején	25	
I. 1. 3. Gyülekezetépítő teológia: az 1940-es évek	33	
I. 1. 4. Marxista szekularizáció: az 1950-es évek.....	37	
I. 1. 5. Filológia, történelem és egyháztörténet összehangolása: az 1960–80-as évek.....	41	
I. 1. 6. Medgyesi a puritanizmus sokféle kontextusában: az 1990-es évektől induló irányok	45	
I. 1. 7. Konklúziók	50	
II. PURITÁN ELMÉLET, PURITÁN GYAKORLAT		53
II. 1. A puritánus elvárások	53	
II. 1. 1. Mit jelent az, hogy „puritán”?	54	
II. 1. 2. Szónoki feladatok	65	
II. 2. Miért „sémbesek” a puritánok?	70	
II. 2. 1. A „kösség/nemzet” feladatai.....	72	
II. 2. 2. A fejedelmek, előljárók kötelességei.....	78	
II. 3. Konklúziók helyett. A vallási elkötelezettség tematikus kifejezhetősége: puritán-e, aki puritánus szöveget ír? ..	98	
II. 3. 1. Verécsi Ferenc.....	98	
II. 3. 2. Miskolczy Szenczi János	102	

III. ALKALMISÁG ÉS PRÉDIKÁCIÓ.....	113
III. 1. Medgyesi Pál prédikációi.....	113
III. 1. 1. Szövegösszefüggések.....	113
III. 1. 2. Az udvari pap	116
III. 1. 3. A próféta	125
III. 1. 4. Szöveg- és szerepviszonyok.....	143
III. 1. 5. Konklúzió helyett.....	151
III. 2. Báthori Mihály beszédei.....	156
III. 2. 1. Propaganda és prédikáció összefüggései.....	156
III. 2. 2. Báthori kötete	160
III. 2. 3. Báthori közönsége.....	166
III. 2. 4. Báthori szerepe(i)	187
III. 2. 5. Konklúziók	191
IV. „...MINT VALAMI ACZÉL TÜKÖRBEN ÉLŐVEN LÁTTATOM” – A NEMZET METAFORÁI MEDGYESI PÁL MŰVEIBEN	193
IV. 1. A számbavétel indokai.....	193
IV. 2. Metaforaelméleti nézőpontok	195
IV. 3. Medgyesi nemzete és nemzetmetaforái – a számbavétel szempontjai.....	201
IV. 3. 1. A nemzet fogalmi jelentései.....	203
IV. 3. 2. A nemzet mint élő organizmus.....	205
IV. 3. 3. A nemzet mint épület.....	215
IV. 3. 4. Két haza – egy nemzet	217
IV. 4. Konklúziók.....	221
V. MŰFAJHASZNÁLAT ÉS REPREZENTÁCIÓ FŐÚRI TEMETÉSEKEN.....	227
V. 1. Bevezetés.....	227
V. 1. 1. Az egyházi ceremónia rendje: ágendák.....	230
V. 1. 2. Retorikák a temetési beszédről	234
V. 1. 3. Halottibeszéd-kutatás.....	244
V. 2. Reprezentáció a főúri temetéseken.....	245
V. 2. 1. Változatok a prédikációra.....	249
V. 2. 2. Az orációk – két nyelven	267
V. 3. Konklúziók.....	282

KITEKINTÉS	285
FÜGGELÉK	289
Magyar Halotti Oratio	289
Fontosabb rövidítések jegyzéke	298
Források	299
Nyomtatványok eredeti kiadásban	299
Modern kiadásban	313
Kéziratok	317
Szakirodalom	318
Névmutató	345
Summary	351

AZ OLVASÓHOZ

Ez a kötet a 2009 februárjában megvédett doktori disszertációm átírt változata. Medgyesi Pállal mondhatom, hogy „későn serkentem” a dolgozat átdolgozásához, minden ilyen irányú biztatás és nógatás ellenére. Nem „holnapozhattam” tovább, egykori témavezetőmtől, Imre Mihálytól 2014. október 14-én kaptam végső ultimátumot. Ennek már nagyon szerettem volna eleget tenni és kiadni a kezemből az értekezés szövegét, amely minden csiszolgatás, kerekítés ellenére még ma sem érte el azt a formáját, amelyet jobb odafigyeléssel talán adhattam volna neki. Mégis ki kellett tenni valahol a pontot, mert be kellett látnom, nem lesz olyan pillanat, amikor már nem tudok semmit hozzátenni ehhez a szöveghez.

A védés óta eltelt időben örömdetesesen nagy számban jelentek meg a korszakra vonatkozó, az általam is vizsgált szerzőkkel kapcsolatos újabb kutatások eredményei. Mindegyik beépítésére nem vállalkoztam, nem is vállalkozhattam, azokat építettem be, amelyek lényeges szempontból módosították vagy éppen cáfolták eddigi meglátásaimat. Az egykori dolgozat következetlenségeinek javítását, hiányosságainak pótlását, kiegészítését céloztam, arra törekedtem, hogy viszonylag egységes és követhető összefoglalását adjam annak, ami majd tíz éven keresztül foglalkoztatott. A kötet címét Medgyesi Pálnak az *Ötödik Jajj* című, egyik legszuggesztívebb prédikációjának zárószavaiból kölcsönöztem. Azt fejezi ki, amit Medgyesi mindvégig, társaival együtt, képviselt: van remény a (meg)változásra, a romlás újjáépítőihez szólhatnak.

Köszönöm mindennekelőtt Imre Mihálynak, hogy türelmesen kivárta, míg a kezdeti szövegcsapongások disszertációvá fércelődtek, ő terelt a halotti beszédektől a puritanizmus irányába,

ötletekkel, javaslatokkal látott el, és kitartással várta a szöveg kötetté formálását is. Köszönöm Bitskey István tanár úrnak, az akkori tanszék- és doktori iskola vezetőjének, a doktori bizottság elnökének a türemét és állandó segítőkészségét, és köszönöm, hogy soha nem mulasztotta el megkérdezni a védés előtt, hogy mikor leszek már kész a dolgozattal, a védés után pedig, hogy mikor lesz már kötet belőle. Opponenseimnek, Bartók Istvánnak, Győri L. Jánosnak és a bizottsági tagoknak, Csorba Dávidnak, Fekete Csabának és Oláh Szabolcsnak sok hálával tartozom. Ezúton is köszönöm jobbító szándékú, elgondolkodtató kritikáikat, észrevételeiket, amelyeket most igyekeztem hasznosítani. Köszönöm egykori kollégáimnak, Tóth Zsombornak és Tasi Rékának a hasznos és inspiráló beszélgetéseket, Fazakas Gergelynek külön is az állandó sürgető biztatását, a számtalan „gyorssegély”-nyújtást és a kézirat lektorálását. A „hogyan is fogjak neki a könyvvé formálásnak” bizonytalanságán Csorba Dávid segítsége lendített át, tőle kaptam meg a dolgozat széljegyzetelt korrektúráját. Régi bajtársamnak, Restás Attilának nemcsak a latin szövegek olvasásában nyújtott segítségét köszönöm, de a jóemlékű közös könyvtári felfedezéseket is. Könyvtári munkatársaim is sokat segítettek, biztattak, feletteseim sokszor elnézték nekem, ha a régi szövegek elvonták figyelmemet a „munkaköri leírásomtól”. Sokat tanultam – nemcsak egyetemi hallgató koromban – a kolozsvári magyar tanszékek oktatóitól, a régi magyar irodalom terepére Gábor Csilla terelt, Balázs Mihály pedig nem csak négyéves kolozsvári vendégtanársága idején pallérozta látásmódomat, szövegeimet. Czégényi Dórának külön hálás vagyok, segítsége nélkül talán a legvégső határidőre sem készült volna el ez a kézirat.

Nem utolsó sorban, hálával tartozom a családomnak, mély beletörődéssel, empátiával és biztatással kísérték ezen az úton, köszönöm, hogy mindig bizton számíthattam rájuk.

Kolozsvár,
2014. december 26.

BEVEZETÉS

Jelen munkában a 17. század második felében tevékenykedő, elsősorban helvét hitvallású szerzők írásait vizsgálom, azzal a céllal, hogy a szoros szövegolvasás során közelebb jussak beszédmódjuk és íráshasználatuk megértéséhez. Amikor az itt tárgyalt szerzők körét határozom meg, akkor arra a csoportra gondolok, amelyet az irodalom- és egyháztörténészek *puritánus tábornak* neveznek. Ehhez a forráscsoporthoz az út a 17. századi halotti beszédektől vezetett. A feltérképezés első fázisában nagy lendületet adott a magyarországi halotti beszédeket elemző első szisztematikus monográfia éppen ez idő tájt való megjelenése.¹ Ekkor úgy tűnt, hogy a halotti beszédek kutatása valamiféle szervezett folyamat lesz, amely egy nagyobb kutatásba való betagozódás lehetőségét is magában rejtheti, és talán igény lesz rá, hogy ebben a legfontosabb erdélyi anyag is benne legyen. Ez sokféle kapcsolódási pontot és elemzői szempontot kínált. A kötet egyik fejezete (a műfajiságot vizsgáló V. fejezet) tematikusan is őrzi ezt az elindulást. A szövegek tanulmányozása során világossá vált, hogy már az első fázisban felvetődő problémákat sem lehet megoldani a szorosan vett műfajtörténeten kívüli szélesebb kontextus nélkül. Így kínált kutatási szempontot a puritanizmus, amely egyrészt konkretizálta a témát, amennyiben egy jól behatárolható szövegkorpuszt jelölt ki: a 17. század második felétől az utolsó harmadáig. Másrészt, viszonylag könnyen azonosíthatónak tűnt a vizsgálatba bevonandó szerzők névsora: az egyháztörténetek kezdetektől fogva igyekeztek igencsak pontos névsorolvasást adni (és ez még akkor is nagy haszonnal járt, ha menet közben

¹ KECSKEMÉTI 1998.

kiderült, hogy bizony ezeken az olykor elsietetten összeállított névsorokon van módosítani való). Továbbgondolandónak tűnt az is, hogy a régebbi megközelítésekben dominált a teológia- és eszmetörténeti szempont, és ez a legritkábban kapcsolódott össze az írásművészet gyakorlatának részletesebb vizsgálatával. Ráadásul ez a hiányosság azt is láthatóvá tette, hogy az eszmetörténeti jellegű dolgozatok, esetenként a szövegektől nagyon távol lévén, végletes leegyszerűsítéseket hoztak. Irodalomtörténeti (esetenként kultúrantropológiai) szempontból termékenynek látszott tehát egy olyan megközelítés, amely nem áll meg a retorika/homiletika elméleti teljesítményének méltatásánál, hanem szembeesíti azt a gyakorlattal is. Ezáltal egy olyan korpuszsal való összevetésre nyílt lehetőség, amelyben a megszólalás konvencionális elemeinek (mint a tanítás, cáfolás, feddés, vigasztalás) egymáshoz viszonyított arányossága erős hasonlóságokat, a megszólalói szerep (tanító, prédikátor, próféta) minősége szempontjából, folyamatában árnyalódó, lényegi különbségeket mutat. A vizsgálat hangsúlyos forráscsoportját tehát a különféle események, reprezentációs alkalmak során elmondott prédikációk képezik. Amint azt a cím is jelzi, a folyamatosan visszatérő szereplő Medgyesi Pál. Az ő középpontba kerülése természetesen további konzekvenciákkal is járt, hiszen abszurdnak tűnt volna e fontos személyiség prédikációnak olvasása során lemondani egyéb szövegeiről. Talán nem szerénytelenség itt megemlíteni, hogy a dokumentumfeltáró munka során a forrásanyag levéltári találatokkal is bővült.² Ezeket is számba véve egy sor nagyon vegyes korabeli szövegtípust (különféle kötetek praelimináriáit, hitvallásokat, kegyességi iratokat, a praeceptum irodalmat, retorikákat, homiletikákat, az egyházi rendtartás gyakorlati előírásait tartalmazó ágendákat, valamint – éppen a műfaji kérdés megválaszolásához bevont – különféle szerzők által írt magyar és latin nyelvű orációkat) is vizsgálat tárgyává tettem. A kolozsvári könyvtárak kéziratállománya is tartogatott

² Életútjára vonatkozó adatok a nagybányai levéltárból kerültek elő, LUFFY 2008b.

nagy meglepetéseket, a legfontosabbnak ítélte a *Függelékben* közlöm.

Mivel a kötet a későbbiekben nem tartalmaz kutatás-módszertani vagy önreflexív gondolatmeneteket, talán itt, a sokszor nagyon alkalminak látszó szövegtípusok jelzése után célszerű megfogalmaznom, hogy az irodalomtörténet-írás módszereiről folyó vitákban³ nézőpontomból annak a Takáts Józsefnek az álláspontja látszott a legmeggyőzőbbnek, aki számomra mindenkinél erősebb érveket tud felsorakoztatni az ún. elsődleges kontextus mellett.⁴ Áttekintésem is a vizsgált jelenségcsoport elsődlegesnek és legalapvetőbbnek gondolt és lehetőség szerint minél részletesebb, konkrétumokban minél gazdagabb kontextusának felvázolásában akar érdemeket szerezni. Ezt fontosabbnak vélem annak részletezésnél, hogy a puritanizmusnak nevezett jelenségre adott frappáns definíciók esetenként miképpen sarkítanak, és azt remélem, hogy éppen ez a megközelítés segít továbblépni a puritanizmus sokféle meghatározási kísérlete felé, egészen addig elmenően, hogy a fogalom rendkívül összetett voltát a

³ A kora újkori irodalom kutatásának új irányairól szóló, 2002 táján kirobbant vitára gondolok. A vitát Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya indította el (KULCSÁR SZABÓ 2002), az erre született válaszokat az *ItK* 2003/6. száma hozta le. A válaszadók, Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, Szilasi László és Takáts József (BENE 2003a; KECSKEMÉTI 2003; SZILASI 2003; TAKÁTS 2003a, 2003b). Az irodalomtörténet és -elmélet közötti diszkrepancia legproblematicusabbnak ítélt kérdéseire, a kompetenciahatárok megvonásának elveire, az irodalomelmélet eredményei applikálhatóságának módszereire keresnek választ, mutatnak gyakorlati megoldásokat és fejtenek ki megfontolandó módszertani elképzeléseket a 2004-ben megjelent kötet tanulmányai, szerk. VERES 2004.

⁴ A kora újkori irodalom ígéretesnek mutató témái és ezek kutatásának szemléleti, valamint módszertani vonatkozásában több programadó tanulmányt jelentetett meg Bene Sándor (BENE 2001, 2007, ide sorolható a 2005-ben közreadott tanulmánya is, l. BENE 2005). Bene tanulmányai sok szempontból befolyásolták vizsgálataimat, segítettek az értelmezői nyelv megtalálásában. Viszont az *ItK* 2001/3–4. számában éppen a Bene tanulmánya mellett olvasható Takáts József írása volt az, amely legközelebb állt ahhoz a szemléletmódhoz, amellyel a régi szövegekhez közelítettem, ebben egyfajta módszertani igazolását is láttam annak az értelmezői módnak, amelyet a szövegelemzésekben alkalmaztam. Az itt elméleti szinten megfogalmazottak működőképességét l. a 2007-ben megjelent kötetében, TAKÁTS 2007.

sajátos kommunikációs technikák és módszerek, különféle írás-használati elvek, társadalmi és kulturális kötöttségek feltárásával mutathassam be. Arra törekszem tehát a kontextuális irodalomtörténeti szempontok érvényesítésekor, hogy a megkerülhetetlenül rekonstrukciós műveletek eredményeképpen előállított elsődleges, történeti kontextus minél tágabb keretek közötti mozgásra adjon lehetőséget.

Ez az alapvetően történeti megközelítés magában foglalja a teológiai, historiográfiai és társadalomszervezési, illetve (közvetve) politikai elvek és meggyőződések felmérését, hiszen ezek mentén látszik csak felvázolhatónak az az ismeretelméleti háló és kulturális kontextus, amelyben a szövegek értelmezhetőkké válhatnak. Patetikusabban fogalmazva: céloznak tekintem, hogy a szövegeket behatóról konvenciórendszereket működésükben, dinamikájukban ragadjam meg. Ez az igény azt is jelenti, hogy a vizsgálat tárgyát jelentő puritánus konvenciórendszert alkalmasint az egyháztörténeti szempontból ortodoxnak ítélt szerzők szövegeivel való szembesítés során tegyem nyilvánvalóvá. Így lehet igazán megragadni, hogy miképpen válnak a puritánus kommunikációs lelemények egy intenzívebb társadalmi érintkezés feltételeivé. Az ő sikerük (egyik) feltétele tehát abban keresendő, hogy olyan új nyilvános teret formáltak meg, amelynek nem a politikai vagy társadalmi rend függvényében lehetett szereplőivé válni, hiszen ennek – legalábbis látszólag – ők maguk kizárólag vallási-morális feltételeket szabtak. Ennek megfelelően olyan populáris diskurzust teremtettek, amelynek ereje éppen a közösségformálás nem titkolt céljában van. (Ezt elsősorban nyilván a közönség, a hallgatóság szintjén működtetik, ám bár e közönség tagjának lenni még nem jelenti azt, hogy valaki a megszólalás feltételeit is teljesíti.) Másfelől persze világos, hogy ez a közönség csak az elvárások szintjén létezik: a hozzájuk beszélők nem *leíró* módon beszélnek róla, hanem *előírásokban* posztulálják vagy teremtik meg ezt a közönséget. Nagyon izgalmas paradox helyzet alakul így ki: egy jelen nem levő, elképzelt, de a beszéd során minduntalan megteremtett közösségtől várják el az általuk üdvözítőnek tartott döntések meghozatalát, elsőként nyilvánvalóan vallási tekintetben, ám mivel a vallás és a hit funkciója előtt programszerűen újabb és újabb tereket is meg-

nyitottak, ez rávetült a társadalmi, a morális, a politikai élet mindennapjaira is. Mivel argumentációjukban központi helyre kerül a közösségi élet minden szegmensének „tisztasága”, a prédikáció populáris jellege minden korábbi formát meghaladóan felerősödik, és a meggyőzés célja az életvezetés minden területére kiterjedő megformázása lesz. Ezek között a keretek között igyekszem megmutatni írásomban a puritánus beszédmód állandó változását, az új és új helyzetekhez való alkalmazkodási képességét.

E megközelítésen belül az egyes, eltérő fókuszú fejezetek olyan esettanulmányoknak tekinthetők, amelyek mindegyike valamely dominánsnak látszó szempontból vizsgálja a közép-pontban álló jelenséget.

I. A MAGYARORSZÁGI PURITANIZMUS KUTATÁSA: MEDGYESI PÁL HELY- ÉS SZEREPVÁLTÁSAI A SZAKIRODALOMBAN

A puritanizmus irodalma számos megközelítési lehetőséget kínál. Éppen ezért sok csapdát is rejt magában, hiszen a szükségszerű olvasatbehatárolás a teljes rálátás csonkaságát eredményezi. Mivel túlságosan sok szakterület – csak a legfontosabbakat említve: egyháztörténet, társadalomtörténet, mentalitástörténet, irodalomtörténet – érdekelt ennek az irodalomnak a kutatásában, nem is vállalkozom a teljes körű leírására, inkább – sokszor a posztpozitivistának nevezhető módszerrel – a források szoros olvasását tekintem feladatomnak.

Az alábbiakban Medgyesi Pál kapcsán látni fogjuk, hogyan alakul és változik egy-egy szerző, jelenség egyház- és/vagy (irodalom)történeti megítélése, s erre sokszor rányomja bélyegét annak a kornak a szelleme, amelyben íródott. Különösen az 1990-től nagy erővel meginduló kutatások nemcsak arról győzhetnek meg, hogy Medgyesi Pálról van még bőven mondanivaló, de arról is, hogy a puritanizmus sem kimerített téma, hanem (egyre) több tudományterület is érdekelt benne, s általában megtalálhatók azok a közös pontok, amelyek a diszciplínák közti átjárást nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszik. A 19. században meginduló, majd a 20. században egyre szisztematikusabbá váló egyháztörténeti kutatások kiemelten foglalkoztak puritanizmus-kutatással, Balázs László, Barcza József, Bodonhelyi József, Bucsay Mihály, Czegle Imre, Erdős Károly, Kormos László, Révész Imre, Zoványi Jenő nevét feltétlenül ki kell emelni, hiszen a téma alapos egyháztörténeti szempontú feldolgozása az ő nevükhöz fűződik, és a magyarországi puritanizmus megközelítéséhez írásaik mindmáig nélkülözhetetlenek. Társadalomtörténeti, szociológiai és irodalmi szempontú feldolgozást Makkai László, Molnár Attila, Bán Imre és Berg Pál kísérelt

meg, igen eredményesen. A kora újkori magyar és angol kapcsolatok feltárása, mondhatni, folyamatos vizsgálati irány a magyar puritanizmus kutatóinál, akik a 17. századi kapcsolat- és hatástörténet mellett az angol puritanizmus-kutatás lépéseire is figyelnek.¹

Amikor a puritanizmusnak többféle tudományág felől végzett gazdag külföldi feldolgozásait nézzük, nyomban szembetűnik, hogy magyar területen még tágíthatóak a feldolgozás szempontjai (még akkor is, ha más területek kutatási irányai nem mindig vihetők át a hazai anyagra). A német, angol és holland kutatások könyvtárnyi eredményét tekintve tűnik különösen kiaknázatlannak e terület magyarországi sorsa, különösen, ha olyan külföldi monográfiákat tekintünk, amelyek a magyar viszonyokról is hoznak legalább vázlatos ismertetést, mint például a 2001-ben megjelent három szerzős holland feldolgozás.² Angolszász tudósok között sem ismeretlen a magyar puritanizmus: Graeme Murdock a szakmai közönség tájékoztatását célzó alapos, a történeti kontextust felölelő ismertetéseivel, valamint forráselemzéseivel a szigetországi mozgalomnak a hazai, főleg az erdélyi politikára és társadalmi életére tett hatásait mutatja be.³ A külföldi kutatási tendenciák szempontjainak figyelembe vétele

¹ Elsőként Kvacsala János mérte fel az angol és magyar egyházi és eszmei érintkezéseket, KVACSALA 1892. Fest Sándor az angol irodalmi minták magyar követőit rendszerezte (FEST 1917), majd tanítványa, Berg Pál kimondottan a puritanizmusra vonatkoztatta, eszme- és teológiatörténeti megközelítésében értékelte az angol kegyességi és teológiai irodalom magyar realizációit (BERG 1948). A magyar diákok angliai egyetemjárásáról több feldolgozás is készült, ezeknek köszönhetően viszonylag pontos diáknévsorokat ismerünk. Az angol-magyar kapcsolattörténet vonatkozásában Gömöri György tett fontos megállapításokat és tett közzé eddig ismeretlen dokumentumokat (GÖMÖRI 1989; [1991]). A kimondottan irodalmi természetű angol-magyar kötődéseket Petróczi Éva vizsgálta több tanulmányában (PETRÓCZI 2002; 2006), eredményeit angol nyelvű tanulmánykötetben is közzétette, amelyek így nemcsak a hazai szakmai körök előtt válhatnak ismertté (PETRÓCZI 2005).

² SPIJKER-BISSOP-HOF 2001.

³ MURDOCK 2000; 2003.

szükséges és időszerű is, a hazai puritanizmus feltérképezéséhez hasznos támpontokat nyújthat.⁴

I. 1. Recepciótörténeti fordulópontok

Medgyesi Pál helye a puritanizmus történetének tárgyalása során oly mértékben megszilárdult, kanonizálása olyannyira erős kontúrokkal rendelkezik, hogy neve már-már terminus technicus erejével bír a mondott vallási áramlat historiográfiájában. Nélküle nem beszélhető el a magyar puritanizmus, majdhogynem szállóigévé vált, kiragadott mondataival a puritanizmus lényegét véljük megragadni. E nagyhatású személyiség és a puritánus mozgalmak összekapcsolása, a puritánus Medgyesi-kép kialakulása azért is érdekes, mert ellentmondani látszik saját önértelmezésének: ő ugyanis nem vallotta magát puritánnak, sőt tiltakozott az ilyen megnevezés, vagy talán címkézés ellen, miközben az egyház megújulását célzó törekvéseket „áldott eretnekségnek”⁵ nevezte.

A magyar puritanizmus hazai szakirodalmában a mozgalom történetének fejezetei viszonylag egységes (egyház- és irodalom-)történeti narratívába rendeződnek. Különösen a kezdeteket illetően letisztultnak látszó fogódzók domborodnak ki: 1636-ban megjelenik Medgyesi fordítása, a *Praxis Pietatis*, 1638-ban Tolnai Dali János és társai Angliában aláírják a *Formula singularitatis*, illetve Tolnai sárospataki tankönyvreform botrányában (1639) szokás megragadni a puritanizmus hazai elindulásának kezdetét. Az 1638-as debreceni zsinatot az első puritánellenes lépésként, az 1646-os gönci zsinatot pedig, a kutatók közül többen is, a puritanizmus „gyűjtőpontjaként” említik. Az ilyen narratívákban kiemelt helyen szokott szerepelni a nagyenyedi zsinat, amelyet ha nem is mindenki egyértelműen a puritánok sikereként, de legalább félsikereként értelmez; valamint a szatmárnémeti zsinat (1646), amelyet sokan a puritánok

⁴ A puritanizmus kutatásának új tendenciáit, a bőséges nemzetközi szakirodalom szemléljét l. CSORBA 2001.

⁵ MEDGYESI 1650c, o(3b).

csatavesztéseként tartanak számon. 1650-ben megjelenik Bártfán a *Dialogus politico-ecclesiasticus*,⁶ a puritánusok egyház-szervezeti elvárásainak első elméleti-gyakorlati összefoglalója. Az 1656-os sárospataki zsinat pedig a puritanizmus hazai történetének sikeres pillanataként emelkedik ki. Itt a biztos fogódzók sora megszakad, majd az 1657-től kezdődő zűrzavaros időszakból (vagyis az Erdélyi Fejedelemség válsága idején, kb. 1664-ig) Medgyesi átpártolását az új fejedelemhez, Barcsai Ákoshoz mint „köpönyegforgatást” ítélik meg. Apafi fejedelemsége idején, kiváltképpen Erdélyben, a puritanizmus majdnem teljes „győzelméről” szokás beszélni.⁷

Ebben a fejezetben nem értékelni és értelmezni szeretném a *puritanizmus* névvel illetett folyamatot, nem térek ki arra sem, hogy mit értettek rajta a korabeli terjesztői vagy éppen ellenzői,⁸ hanem azt tekintem át, hogyan függött össze a sokféleképpen értett puritanizmus a Medgyesi-kép alakulásának történetével: az érdekel, hogy kik, hogyan és mikor járultak hozzá a

⁶ MEDGYESI 1650b.

⁷ Bizonyára még sok olyan esemény, történés van, amelyet ebbe a sorba lehet illeszteni. Csak azt a néhány kiemelkedő mozzanatot érintem, amelyek minduntalan visszaköszönnek a puritanizmus kutatóinál, a 19. századtól kezdődően napjainkig. Természetesen a felsoroltaknál több ízben hívtak össze zsinatot a puritánusok „ügyének” megtárgyalására. Ezeket már nem emeltem be ebbe a sorba, mert valamilyen szinten előkészítői voltak egy olyan következő zsinatnak, amelyen konkrét válasz született egy-egy vitás kérdésben. A zsinatokon kívül természetesen más, politikai vagy szociális természetű eseményt is fel lehetett volna sorolni. I. Rákóczi György halála mindenképpen módosít a hazai puritanizmus állásán. Ennek az eseménynek a puritanizmust érintő következményeit azért nem gondolom a felsoroltak közé tartozónak, mert egyrészt ezek nem azonnali hatásúak, másrészt maga a fejedelem sem volt egyértelműen híve az egyházpolitikai változtatásoknak, még akkor sem, ha el is fogadta és értékelte a puritánusok írásművészetét, felkészültségét, sőt elképzeléseik közül némelyikkel egyet is értett. II. Rákóczi György puritanizmus-ellenességét pedig azért nem sorolom ide, mert ezt sokkal inkább az angliai események határozták be, mint a hazai puritánok elvárásaival való elvi vagy éppen teológiai-dogmatikai egyet nem értés. Apácai Csere János vagy Martonfalvi Tóth György „színre lépését” azért nem tárgyalom itt, mert ők már nem az „előtörténethez” tartoznak, és a Medgyesi korabeli recepciójáról szóló részben kitérek majd rájuk.

⁸ Ezekről a kérdésekről I. a II. fejezetet.

Medgyesi-portré megrajzolásához.⁹ Mikor, milyen szemléleti, eszmetörténeti háttérre vagy ideológiai kényszerre vezethetők vissza Medgyesi írásainak vagy publikus megnyilvánulásai egy-egy mozzanatának előtérbe helyezése vagy éppen elfeledése? A Medgyesi-recepció szinte még életében megkezdődött, kortársaira gyakorolt legendás hatását a szakirodalom folyamatosan emlegeti. A korai elismertség ellenére több évtizedes kihagyásokkal alakult ki az a Medgyesi-kép, amelyet a 19. századtól kezdődően különféle eszmei és ideológiai irányzatok formáltak, s amelyek folyamatosan újraértelmeződtek. Ez a több száz éves örökség meglehetősen behatárolhatja a jelenkori Medgyesi-olvasatunkat, éppen ezért érdemes rákérdezni a Medgyesi-recepció hullámmázának hátterére, az időszakos előtérbe kerülés, valamint a csaknem teljes feledésbe merülés mozgatórugóira.

Újraolvasva a Medgyesivel kapcsolatos írásokat, egyértelműen kirajzolódik az interpretációk rapszodikus görbéje.¹⁰ Már-már szigorúan évszámokhoz, de mindenképpen nagyon jól körvonalazható időszakokhoz kötődnek a Medgyesi-szakirodalom egyes fejezetei és a róla alkotott kép alakulásával/alakításával párhuzamosan változó puritanizmus-értékelések. Nem elemezni kívánom ezeket az értelmezői típusokat, hanem inkább rámutatni és leírni azokat, azt remélve, hogy egymás mellett történő bemutatásuk során a puritanizmus különféle meghatározásainak genézisét is átláthatjuk.

⁹ A puritán írásművészettel kapcsolatos, a puritanizmus irodalmi és művészet-történeti hozadékaira reflektáló szakkibibliográfiát – a kezdetektől 2003-ig – Petróczi Éva tekinti át. L. PETRÓCZI 2006, 7–36.

¹⁰ A következőkben csak azokat a kifejezetten Medgyesivel kapcsolatos írásokat tárgyalom részletesebben, amelyek a megelőző Medgyesi-értékelésekhez képest valamilyen szempontból fordulópontot jelentenek, újabb utakat nyitnak meg. Természetesen a hivatkozottaknál sokkal többen és több helyen foglalkoztak Medgyesivel, akár csak a hozzá kapcsolódó eszmei-irodalmi-történeti eseményekkel, történésekkel.

I. 1. 1. MEDGYESI A KORTÁRSÁK SZEMÉBEN¹¹

Az *ambitiosus* Medgyesi¹² ismertsége pozíciójának volt köszönhető: a fejedelem udvart is megosztották az *orthodox* és a *presbiteriánus* meggyőződés hívei; az újító eszméket támogató Lorántffy Zsuzsannának meggyőzésében komoly szerepe lehetett, akinek 1652-től udvari papja is volt.¹³ Élőszóbeli előadásainak hatása mellett a nyomtatásban megjelent műveinek gyors recepciójával is számolhatunk, amit szövegei többszöri megjelentetésével is generált. Munkái többszöri sajtó alá rendezésének gesztusában ma erős írói öntudatot látunk, a folyamatos rendszerezésben jól átgondolt koncepciót fedezünk fel.¹⁴ Írásai ismertsége, gyors recepciója nagyrészt ennek is köszönhető. Így

¹¹ A teljesség igénye nélkül emlitem itt meg azt a néhány kortárs szerzőt, aki Medgyesi iránti elismerését fejezi ki. Medgyesi hatása ennél jóval messzebbre terjed, például alapos szövegelemzések – akár a század végéig, a következő századba átnyúlóan – mutathatják ki folyamatos jelenlétét az íráshasználók sorában. Csorba Dávid intertextuális szövegolvasási módszerrel kísérelte meg Medgyesi hatástörténetét feltérképezni, és mutatott rá a Medgyesi-szövegek továbbélésére egészen a 18. század elejéig, CSORBA 2003; 2008.

¹² Ezt a jelzőt írták Medgyesi neve mellé a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvében: „*Paulus Medgiesi* Varalliainum. *Ambitiosus*”. A névsort közölte TÓTH S. 1883, 42.; BOROVSKY 1898, 631.

¹³ Szellemi kapcsolatukat Medgyesi a fejedelemasszonynak ajánlott műveivel is dokumentálja (l. a *Szent Atyák öröme*, Gyulafehérvár, 1640 [RMNY 1826]; *Lelki AbeCe*, Gyulafehérvár, 1645 [RMNY 2104]; *Doce nos orare*, Bártfa, 1650 [RMNY 2310] című művek ajánlásait); a fejedelemasszony és Medgyesi kapcsolatára vonatkozóan a Rákóczi-család levelezése is tartalmaz adatokat (l. SZILÁGYI S. 1875, különösen: 518, 542, 552, 575); kapcsolatuk megromlását látta Szilágyi Sándor abban a levélben, amelyet Lorántffy Zsuzsanna küldött Medgyeséhez, 1659. augusztus 15-én (közli SZILÁGYI S. 1890, 146–154). Szilágyi Sándor értelmezése vonult aztán végig a szakirodalmon, a „köpönyegforgató” Medgyesi képe innen ered. A levél értelmének korrekcióját Szabó András Péter tette meg: „[a] szöveg valójában annak kapcsán született, hogy Medgyesi a fejedelemasszony nevében, de annak előzetes tudomása nélkül megintette »Ladányit« Rákóczit bíráló levele miatt. Az ellenfél nem más, mint a sok helyen »Ladányi Mihályként« szereplő Nadányi Mihály ítélőmester, a váradi puritánok nagy támogatója, akit Rákóczi 1659 szeptemberében Radu Mihnea havasalföldi vajdával meg is gyilkoltatott.” SZABÓ A. P. 2012, 1142. A kapcsolattörténetet bemutatásához l. még: SZILÁGYI S. 1872; PETRŐCZI 2007, 31–42.

¹⁴ L. erről részletesebben a II. 1. fejezetet.

nem meglepő, hogy kortársai több helyen utalnak írásaira, vagy idéznek belőlük, és minden ilyen gesztussal népszerűsítik is. Szövegeit a legkülönbözőbb módon használják fel, például Mikolai Hegedűs János a *Praxis pietatis*¹⁵ olvasásához, megértéséhez kíván segítséget nyújtani a *Szentelek napi száma* című fordításával, Tolnai Szabó Mihály pedig a *Dialogus politico-ecclesiasticus*ra alapozza a presbitérium felállításának szükségességét tárgyaló disputációját (*De presbyterio*, 1662).¹⁶ Medgyesi *Praxis*a nemcsak argumentum Somosi Petkó számára amellet, hogy „[s]zükséges azért az jó fordítás és hasznos”,¹⁷ hanem a *Praxis*ból ismert, a kegyes ember életviteli szabályainak mintájára saját könyvhasználatának útmutatását fogalmazza meg: „ennek olvasására bizonyos órát rendely, nem néked szabom ezeket ki tudós vagy, avagy tsak annak tartod magadot, hanem a’ ki tudatlan vagy, és avagy annak tartod magadat, és tanulni akarsz. [...] Rend szerint azért rendellyed ennek olvasására reggeli fel kelésed után az első órát; Estve le-fekvésed előtt az utolsó órát. [...]”¹⁸ A *Praxis pietatis* olvasása a kegyes életvitel részévé vált, erénnyé lett, mégpedig azon erények között kapott helyet, amelyek a kiválasz-

¹⁵ Első kiadása: MEDGYESI 1636, a 17. század végéig az *editio princeps*t még hat kiadás követte (1638, 1640, 1641, 1643, 1677, 1678), a korszak igazi könyvsikere volt. Forrása: Lewis BAYLY, *The Practice of Piety*, London, 1611.

¹⁶ Vö. NAGY G. 1985, 210. Nagy Géának ez a könyve csak töredéke annak, amelyet Révész Imre *Magyar református egyháztörténet. I. kötet, 1520 tájától 1608-ig* (Debrecen, 1938) folytatásaként képzelt el. A kéziratban maradt mű teljességében, több évtizedes hányattatás után, 2008-ban az Attraktor kiadó jóvoltából jelent meg: NAGY G. 2008, Medgyesi *Dialogus*ának Tolnai Szabó Mihály-féle recepciója némiképpen bővebben, mint az 1985-ös kiadásban, I. II. kötet, 278.

¹⁷ SOMOSI PETKÓ 1656: „Ugyan-is nem hasznos-é, hogy a’ boldog emlekezetű Karolyi Gáspár a’ Bibliát magyar nyelvre fordította? Avagy nem hasznos-é, hogy amaz szegény nemzetünknek épületire tartozó Istenes munkákban fáradhatatlanul serénkedő s-kegyes emlekezetű Szcenci Molnár Albert, amaz tudománnyal fénlő Calvinus Jánosnak a’ Keresztényi vallásnak ágazatairól irt könyvét a’ mi nyelvünkre fordította? Avagy nem hasznos-é hogy az Helvetica Confessio Magyarra fordítatot? Avagy nem hasznos-é hogy Medgyesi Pál Uram, amaz meg betsülhetetlen Istenes dolgokkal terhes Praxis Pietatist, Angliai nuelvből Magyarra fordította?”([3a])

¹⁸ Uo.,] [

tottság bizonyítékai.¹⁹ De nem csak a lelkészársak merítettek Medgyesi műveiből. A történetíró Szalárdi János sok tekintetben szinte azonosult Medgyesi tanításaival, meggyőződéseivel, s ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy krónikája utolsó könyvébe felvette Medgyesinek az 1657-ben elmondott (majd a következő évben meg is jelentetett) prédikációját (*Ötödik jaj és siralom*).²⁰ Apácai Csere János szerint (többek közt) Medgyesi és Tolnai neveinek pusztá említése is elegendő cáfolat a magyarság barbár minősítésével szemben.²¹

Medgyesit, nem sokkal halála után, a puritanizmust nyíltan védelmező temetési beszédében Szathmári Baka Péter azokkal együtt említette, mint akikre „nem volt méltó e’ világ”, akiknek távozta volt az oka annak, hogy a „mostani lelki setétség elkövetkezék”, akinek személyét, tudományát nem becsülték meg idejében kellőképpen. Szathmári hosszú névsorában rögtön „az álhatatos buzgo hűséges szolga” Medgyesi Pál után következik az „Illyés lelkű Tholnai János”.²² Évek múltán is az általa képviselt műveltséget eszményíti Köleséri Sámuel a *Martonfalvi Györgynek [...] Szent históriája* elé írt üdvözlő versében szólva (többek között) Medgyesi „ki-terjedt jó híre”-ről, mellyel a prédikátor a haza becsületét öregbítette.²³

¹⁹ Eszéki Rhédey Ferenc fejedelem laudációjában a fejedelem erényeként emeli ki a *Praxis* rendszeres olvasását. L. ESZÉKI 1668.

²⁰ SZALÁRDI 1980, 686–719. A szövegközlésen kívül Szalárdi más helyen is emlegeti Medgyesit, mindig elismerő szavak kíséretében, például: „Medgyesi Pál, Istennek nagylelkű, buzgó szolgája.” *Uo.*, 307.

²¹ Vö. APÁCAI CSERE 1975, 77, 82.

²² SZATHMÁRI BAKA P. 1666, C[4].

²³ Nagy Martonfalvi Györgynek Sz.I.M.D és a’ Debreczeni Collegiumnak nehaj Professorának Szent Historiaja. Debreczenben Nyomtatta Rosnyai Janos, M.DC.LXXXI. Az ajánlások után az alábbi szerzők üdvözlő versei állnak: Köleséri Sámuel, Felvinczi Sándor, Szenczi Pál, Lisznyai Pál. A Köleséri vers így hangzik: „Sok szép tudós elmét szült az a’ saeculum, / A’ Magyar Nemzetben, nincs semmi *dubium*, / Ez dologban csak nem mint Nemes *Belgium*, / Ollyakat, avagy mint híres *Imperium*. / Illyenek valának. *Medgyesi, Tólnai*, / Ki-terjett híreket kiknek fenn forgani / Tudgyuk, hasonló volt János *Apácai*, / Többeket-is tudnánk ezekhez számlálni. / Kik élő nyelvekkel, s’ elmés írásokkal / A’ Magyari hazát ékesíték, fontal, / A’ *Barbariestül* tisztítak haszonnal, / Mutogatván Magyar hogy el-ér másokkal: / Ezek száma közzül Nagy MARTONFALVI GYÖRGY / vala, tudománya Orientális gyöngy, / Elmé-

I. 1. 2. A MEDGYESI KUTATÁSOK
A 19. SZÁZADBAN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Bod Péter igencsak rövid és nem éppen laudáló szavai²⁴ után több mint száz év telt el, amíg Medgyesivel részletesebben foglalkoztak. A Medgyesi-szakirodalom már ebben a korai időszakban is meglehetősen gazdaggá vált, nincs is lehetőség minden vele kapcsolatos értékelésre kitérni.²⁵

Hegedűs László ismertető szándékkal adta közre azon tanulmányát, amelyben a belgiumi és angliai tanulmányutakat folytató, ott a puritánus, presbiteriánus és independens eszmékkel megismerkedett, majd hazatért peregrinusok munkásságát mutatja be, névsort is ad, jelzők kíséretében: „mint a puritánus Tolnai, a presbiteriánus Medgyesi, [...] az independentizmusra hajló Szathmári Baka Péter, továbbá Keresszegi István, Lippai Sá-

je bársonya nem valami rosz rongy: / Halál ilyeneket kérlek hogy el ne hordgy! / Oh boldogult Lélek nyugodgyál Istennél; / Munkás társaságid után már pihennyél, / SZENT HISTORIADAT a' menyeeieknél / Mutasd-bé, nem vóltál restebb mindeneknél. / Halhatatlan hired marad e' világon, / Mellyben mint madárka ül él gyenge ágon, / Lelked örül már most a' világosságon, / Mellyeben fel-öltöztél: örvendgy valóságon. KÖLESERI SAMUEL, A' Debr. E.L.T. által. ***[2].

²⁴ L. a *Magyar Athenas* Medgyesi szócikkét (BOD 1766, 169–171). Bod Péter meglehetősen felemás módon viszonyult a puritán szerzőkhöz. Egy-egy szerző írásával mély szimpátiáját fejezi ki, míg másokat a legerősebb szavakkal utasít el, így például Medgyesit is. Ennek a „tudathasadásos” állapotnak okát Petróczi Éva az egyházszervezet körüli kérdésekben fedezi fel: Bod Péterre nagy hatással voltak a hitépítő, az egyéni kegyesség erősítését célzó írások, azok, amelyek nem az egyház szervezeti kérdéseit, a zsinati-presbiteri rendszer bevezetését szorgalmazták. PETRÓCZI 2002, 96–104.

²⁵ Igen tanulságos lenne a 19. század irodalomtörténetészeinek a reformációval és a 17. századdal kapcsolatos munkáit historiográfiai szempontból újraolvasni, hiszen a határkijelölések, az értelmezési keretek nagyon tudatos és célzatos megalkotása (amelyeket sokszor cáfolunk, de mégis továbbvisszünk) történik ekkor. Erre történtek kísérletek és részvizsgálatok (KERECSENYI 1979). Ugyanígy érdemes lenne az egyháztörténeteket hasonló szempontból újraolvasni, magyar vonatkozásban alig ismerünk ilyen kísérleteket: például a HATOS 2005, illetve a magyar vonatkozásokat kevésbé érintő, de módszereiben hasznosítható könyve: HATOS 2001, vagy Buzogány Dezső rövid összefoglalója, BUZOGÁNY 2006. A továbbiakban ebben a fejezetben csak azokra a szerzőkre térek ki, akik kimondottan Medgyesivel foglalkoztak.

muel”.²⁶ A bemutatás legnagyobb részét Medgyesi ismertetése teszi ki, bőséges idézetekkel a presbiteriánus meggyőződését igazolóknak gondolt munkáiból (*Dialogus, Rövid Tanítás, Isteni és Istenes Synat*). Medgyesinek az egyházszervezetre vonatkozó tanításait jelenében érvényesnek gondolja, ezért is idéz hosszasan például az *Isteni és Istenes Synat* című prédikációból. A puritánusok „főnökének” Tolnait gondolja,²⁷ az egyház megújítását célzó mozgalmak különbségeit végig szem előtt tartva, gondosan vigyáz arra, hogy ne mossza össze ezeket.

Nem Tolnai János személyéhez köti a magyarországi puritanizmus kezdeteit Balogh Ferenc, de őt ebben a Szilvásújfalvi Anderkó Imrével kezdődő történetben kulcsfigurának tartja. Balogh Ferenc indította el azt új teológiai irányzatot, amelyet ő „új-ortodoxiának” nevezett, és célját a tudományos vizsgálódással összekapcsolt hitébresztésben látta.²⁸ Az egyházi szervezet és a lelki élet felrázását célzó 16–17. századi törekvések iránti szimpátiája nyilván ezzel van összefüggésben.

A *Keresztyén egyháztörténet*²⁹ című, a kereszténység teljes európai történetét áttekintő monográfiájában Balogh a magyar re-

²⁶ HEGEDŰS 1857–8.

²⁷ „Miután Tolnai János puritánus főnökkel Szilágyi Benjamin István nagy becsű korrajzából megismerkedhettünk, mely a Tárcában folytatva adatik, itt csak a többiekéről fogunk emlékezni.” *Uo.*, 350.

²⁸ „Az újortodoxia a Biblia és a református hitvallási iratok, a II. Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté kálvini értelmű felfogását vallotta. A korabeli bibliakritikának mérsékelten adott teret, politikailag azonban a nemzeti liberalizmus alapján állt, és a felvilágosodott gondolkodás, a haladás, a korszellem vívmányainak szükségességét hangoztatta. Mindez a református egyházi élet megelevenedését szolgálta. Az volt a célja, hogy a hittételek pusztá elfogadása, az egyházhoz tartozás társadalmi kötelezettségnek tekintése, valamint a szertartásokon történő tradicionális részvétel helyett öntudatos, elkötelezett és érzelmileg motivált keresztyének közössége legyen a református egyház. Ezt hitébresztésnek vagy egyszerűen ébredésnek is szokták nevezni. Debrecenben id. Révész Imre (1826–1881) és Balogh Ferenc képviselték ezt az először újortodoxiának nevezett irányzatot, amit később egyházas kálvinizmusnak neveztek, és ami a debreceni reformátusság vezető teológusait, teológiai tanárait jó részét, Baltazár Dezső (1871–1936) és ifj. Révész Imre (1889–1967) püspököket is jellemezte.” CSOHÁNY 2011, <http://www.unimiskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-erdos.htm> (2014. november 6.)

²⁹ BALOGH 1882.

formáció történetét a zsinatok rendjében tekinti át, ezek mentén olvassa újra és beszéli el a magyar református egyházon belüli mozgalmak politikai kontextusát is megmutató történetét. A „tudós” Medgyesi neve a puritanizmussal csak áttételesen kerül összefüggésbe, az ő helyét nem is Tolnai mellett, sokkal inkább Geleji Katona István ellenében jelöli ki, mint aki „bölcs, mérsékelt és nemes képviselője volt a tiszta presbiteres egyházigazgatásnak”, a *Dialogus politico-ecclesiasticus* méltó és gyors válasz a Geleji-kánonokra, s Medgyesi ezzel a művével vált a „protestáns democratiának, egyenlőségnek úttörőj[évé]”,³⁰ akkor is, ha a presbiteri irányzatot a politikai támogatottságot élvező „püspökös párt” elnyomta. Medgyesihez köti tehát Balogh Ferenc nemcsak az egyházi szervezet reformálására irányuló törekvések, hanem a politikai és társadalmi folyamatok kiindulópontját is, olyanokét, amelyek a 19. század utolsó évtizedeiben is hasonló aktualitással tételeződtek az egyház feladataként.

Szilágyi Sándor 1876-tól Medgyesi több levelét adta közre, a levelek közlése után pedig 1890-ben a *Protestáns Szemlében* megjelentetett egy rövid írást, amelyben életéről közölt újabb adalékokat (itt közli Lorántffy Zsuzsannának azt a levelét, amelyben felrója az egykori udvari prédikátornak a Rákóczi-ház iránti hűség megtagadását). Amikor tehát Szilágyi meglehetősen heves szavait olvassuk itt Medgyesi ellen, nem szabad elfelejtenünk, hogy ezt Medgyesi „árulásának” első felfedezőjeként teszi. Ez is közrejátszhatott abban, hogy Szilágyi a puritanizmus kulcsfigurájának egyértelműen Tolnait tekinti. Elismeri Medgyesi szerepét, de jelentőségét tekintve Tolnai mögé helyezi: „Ha Medgyesinek volt is része a küzdelemben s ha egy időben ő játszotta is a vezérszerepet, de nem ő indította meg.”³¹ Medgyesi és Tolnai jellemzéséből egyértelműen kiderül Szilágyi lelkesedése a lázadó szellemű Tolnai iránt. A „nagy tudományú”, széles körű ismeretekkel rendelkező prédikátor érdemeit nem vitatja el, hozzáteszi azt is, hogy Medgyesi „egyszerre lépett fel az irodalomban és a közéletben”, amit a magas pártfogók támogatása

³⁰ *Uo.*, 274.

³¹ SZILÁGYI S. 1890, 148.

tett lehetővé. Szilágyi azonban mint embert próbálja megérteni Medgyesit ebben az írásában, s ez pedig az általa közölt levél fényében nem könnyű számára; Medgyesi átpártolását Barcsaihoz egyértelmű ténynek s árulásnak tekinti: „Az ő egész cynizmussával, szenvedélyével harcolt a jó asszonyának fia ellen – követkegekben, irodalmi polémiákban vett részt.”³² Szilágyi Sándornál már jól megfigyelhető a szakirodalom későbbi korszakokban is előforduló jellegzetessége, a harc, a háború metaforáinak használata a puritánus mozgalom lényegére és működésére vonatkozóan.

Az első világháborút megelőző évtized egyháztörténetének egyik kiemelkedő képviselője Pokoly József volt. 1904-ben megjelent erdélyi református egyháztörténetében³³ Medgyesi metamorfózisának felrajzolásával szembesülhetünk: a szerző a fejedelmi prédikátor útját mutatja be a „zavargók” vezéri szerepének betöltéséig. Számára Medgyesi a más felekezetűekkel szembeni türelmetlenséget képviseli: Medgyesit tartja I. Rákóczi György szombatosok és unitáriusok elleni intézkedései egyik ideológusának. Pokoly interpretációjában Geleji Katona István az egyházi hagyományok hű őrzője, az ő érdemei hangoztatásának kontrasztjában válik Medgyesi az egyház egységének megbontójává. Az ortodox–puritán ellentét leírása nagyjából a Geleji–Medgyesi szembeállítás mentén történik, de a homiletikai vitáról nem szól. Pokoly a konzervatív teológia szellemében értelmetlennek tartja a puritanizmust a hagyomány elleni zavargásként, lázadásként, s nem titkolja az újítások iránti erős ellenérzését. Pokoly a *Dialogus* megjelentetésében látja Medgyesi nézetei radikalizálódásának fordulópontját. Az egyházszervezet átalakítására tett javaslatait röviden jellemzi: „Csak bírálni tud, de alkotni nem.”³⁴ Pokoly szerint az idők változásai Gelejit igazolták, a politikai események okozta megosztottság idején az egységes református egyház hathatósabban léphetett volna fel, mint az elmentéket kiszélesítő, elmérgesítő puritánus mozgalom. Szerin-

³² *Uo.*, 151.

³³ POKOLY 1904, I. Zoványi recenzióját Pokoly monográfiájáról, ZOVÁNYI 1907.

³⁴ *Uo.*, 223.

te a puritánok „testvérharcot” indítottak az egyházon belül, és „idealismusuk” nem engedte felismerni, hogy bár követeléseik egy része jogos (is lehetett volna), az idő nem volt alkalmas életbe léptetésükre. Tolnai Dali Jánost elmarasztaló szavai nagyrészt érvényesek Medgyesire is, bár Pokoly őt némiképpen fel is menti: békésebb „előharcos” mivoltának köszönhető az, hogy ő az állapotokat felmérve, az adott helyzethez próbált meg igazodni, így legalább az erdélyi puritánusok „elvesztették az independens mellék-ízt”. Pokoly a 19. századi protestáns liberalizmus továbbélése és az újonnan Erdélyben is megjelenő spirituális mozgalmak elleni védekezés közben nem véletlenül áll a Gelejjel képviseltetett szellemiség oldalán, a hagyományokhoz való erős ragaszkodásban látja a század eleji református egyház önazonosságának megtartását, a „harcból” – ahogyan a 17. század is igazolta – így kerülhet ki győztesen.

Az első világháborút megelőző évtized szellemi és eszmetörténeti áramlatainak kereszteződései jól látszanak, ha Zoványi Jenő munkáját olvassuk a Pokoly Józsefé mellett.³⁵ A puritánus mozgalmakról írt művében Zoványi a „folytonos reformáció” szükségességének szellemében, a megmerevedett protestantizmus ellenében értékeli a puritanizmust. Az ő puritanizmus fogalma természetesen szoros összhangban van a protestantizmus lényegéről alkotott felfogásával. Egy 1911-es munkájában írja: „A protestantizmus nem egyéb, mint a lelkiismereti szabadság, más szóval az egyéniség elve, vagyis a gondolkodás és véleménynyilvánítás szabadsága, azaz minden korláttól mentessége és határnélkülisége.”³⁶ Ez tehát a szellemi háttere az alaposan adattolt, a pozitivistá teljességigényre törekvő puritanizmus-monografiának.

A protestantizmus ilyen felfogása nem véletlenül tünteti fel Pokoly véleményéhez képest kedvezőbb színben a puritánus mozgalmakat. Zoványi a puritánus mozgalom megindulását a Tolnai Dali János által kezdeményezett *Formula singularitatis*

³⁵ ZOVÁNYI 1911a; Zoványi könyvéről Pokoly írt recenziót, POKOLY 1913. Kettjük egymás könyvéről írt recenziója világosan mutatja köztük levő elvi különbségeket, ellentéteket.

³⁶ ZOVÁNYI 1911b, 36.

aláírásában ragadja meg. Az irat tartalma ismeretlenül is heves ellenérzéseket váltott ki a 17. századi Magyarországon, és Zoványi szerint már akkor „harccá” alakult a mozgalom, amikor az „ellenfél” gyakorlatilag még nem volt a porondon: „Még nem is látták, már is halálos ellenségei voltak. Ha idejében megismerik a »liga« valódi szövegét és teljes tartalmát, talán nem háborodnak fel annyira, hiszen egy kis pietista ömlendezésen kívül nem foglал az magában semmi határozott célt, semmi tényleges tervet.”³⁷ Az első, a puritánusok ügyét először tárgyaló debreceni zsinaton (1638) Medgyesi még nem áll a pártjukon, „hiszen maga sem tudhatta, mint a többi zsinati atya sem, hogy mi a céljok, mi a tervük a megzabolázandóknak”. A harcos Tolnai mellett Zoványi ugyancsak megrajzolja a szellemi vezetővé váló, a fejedelmi udvarban és udvarra nagy hatással bíró Medgyesi fejlődés-ívét. A nagybányai zsinat döntéseit Medgyesinek bölcs belátásával magyarázza, aki „megalkudott a körülményekkel, a félmunkát is jobbnak tartotta a teljes tespedésnél és az esetleges kudarcnál.”³⁸ A reformáció lényegét a folyamatos megújulásban, az állandó felülvizsgálatban látó Zoványi a szatmárnémeti zsinatot nem a puritánusok legyőzéseként értelmezi, hanem az egyezség-rejtés lehetőségét ismeri fel benne, akkor is, ha ez kompromisszumok árán érhető el. Medgyesi szerepvállalására szerinte döntően hatott a szatmárnémeti zsinat eredménye (vagy eredménytelensége?), de I. Rákóczi György halála is közrejátszott a következő „erélyesebb” fellépéseiben. A puritánus mozgalom megerősödése szempontjából nemcsak Tolnai közéleti szereplését, agitációját tartja fontosnak, hanem Medgyesinek nyomtatásban megjelent, a presbiterianizmust propagáló munkáit is, amelyek szerinte éppen a presbiteri egyházszervezet fokozatos elterjedését tették lehetővé. Emellett azt is hangsúlyozza, hogy a közéleti szereplés lehetőségei tágultak ki Medgyesi előtt a nagybányai lelkészség felmondása után, a pártfogói udvarba való költözéssel. Zoványi a presbiteriánus törekvések eredményeit veti össze a Tolnai megindította, majd Medgyesi felvállalta célkitűzésekk-

³⁷ ZOVÁNYI 1911a, 30.

³⁸ *Uo.*, 146.

kel.³⁹ Az ő Medgyesi-képe tehát egyfajta belső fejlődési folyamatot mutat, a két puritánus „harcos” szerepét egyenértékűen ítéli meg, kettejük munkássága hatásait tekintve kiegészíti egymást. Folyamatosan hangsúlyozza azt is, hogy a puritán és ortodox oldal gyülekezetépítési és kegyességi kérdésekben egyetértett: az egyházi vezetés ugyan elhalasztotta a szervezeti kérdéseket, de nem utasította el mereven azokat. Vagyis Zoványi szemléletében nem két, egymással a végsőkéig szembenálló félről van szó. Az ő „szabadabb” világlátása nem egyszerűen azt jelenti, hogy a liberális protestantizmus hagyományához tért vissza, hanem inkább azt, hogy az egyház útkeresésében ötvözni tudta a különféle elképzeléseket.

A Zoványiéhoz nagyon hasonló módon és szellemben tárgyalja Medgyesi életét és „működését” első monográfiája, Császár Károly.⁴⁰ A céltudatosan angliai tanulmányútra készülő Medgyesinél nem véletlen, hogy hazatérte után „vezető szerep jutott” neki a presbitériumi harcokban. Harc – így látja Császár Károly is a presbitériumi mozgalmakat, ahogy Medgyesi egész munkásságát is az ennek megvalósításáért folytatott küzdelemnek. A szatmárnémeti zsinatot nemcsak a puritanizmus, és főképp a presbiterianizmus történetében látja fordulópontnak, hanem Medgyesi életében is, mert „kibontakozik a csendes passzivitásból s maga áll a mozgalom élére”.⁴¹

A radikális Tolnai fellépése mellett Medgyesi nem a „hirtelen reformok” híve, az angliai példa számára nem a feltétlen köve-

³⁹ Ő is (akárcsak a többi egyháztörténész) a puritanizmust és presbiterianizmust némiképpen külön tárgyalja, természetesen nem választva el élesen a kettőt egymástól. Nyilván, hiszen a presbiteriánus törekvések egyháztörténeti szempontból sokkal konkrétabban mérhetőek, mint az ezzel párhuzamosan történő, a kegyes életet megkövetelő puritánus elvárások. Még akkor is, ha tudjuk (és ezt bőven emlegetik is), hogy a *Praxis Pietatis*nek mekkora hatása, milyen olvasottsága volt már a maga korában is, de a következő évtizedekben sem felejtették el. A két fogalom összekapcsolását is lehet olvasni a vonatkozó szakirodalomban, mintegy annak jelzésére, hogy ezek szervesen összefüggnek, de azért mégsem egészen azonosak: „presbiteriánus puritanizmus” fogalmat használja Tóth Béla Martonfalvi Tóth György kapcsán. L. TÓTH B. 1978, 352.

⁴⁰ CSÁSZÁR 1911.

⁴¹ *Uo.*, 43.

tést jelenti és „a dolog forradalmi jellege is teljesen elvész önál-
la”.⁴² A presbiteriánus és puritánus eszmék fokozatosan válnak
meggyőződésé Medgyesiben. Ezt követően viszont annyira fon-
tossá lesznek számára, hogy meggyőződésévé válik: elfogadásuk-
kal Isten büntetéseit háríthatják el. Császár Károly tehát a min-
den szövegre kiterjedő vizsgálat során Medgyesi fejlődésrajzát
alkotja meg. Főhőse „modernizmusát” ünnepli könyvével, aki
„eszmékért és nem már meglevő tételekért küzdött” és aki első-
ként kísérelte meg a „jobbágyság és általában az alsóbb népréte-
gek egyenjogúsítását”.⁴³

Míg Zoványi nem tért ki a Medgyesi és Lorántffy Zsuzsanna
közti nézeteltérésre, Császár Károly ennek is magyarázatát
adja. Nem tényként kezeli Medgyesi pártállás-váltását („Bar-
csayhoz csatlakozni *szándéka lehetett*”), és Lorántffy Zsuzsanna
szemrehányásának okát sokkal inkább Medgyesinek egy 1659-
ben elhangzott, a fejedelmi hatalmat bíráló megjegyzéseket tar-
talmazó prédikációban látja. Medgyesi válaszlevele elveszett
ugyan, de Császár szerint „[a] tettet azonban nyomon követte
részéről a megbánás. Az is lehetséges, hogy a fejedelemasszony
izgatott kedélyállapotában, fia iránti aggodásában nagyobbnak
látta az esetet, minő az volt valójában.”⁴⁴

Császár Károly tehát tovább árnyalja a Zoványi által vázolt
Medgyesi-portrét, viszont jobban lelkesedik érte és elfogultabb
vele szemben. Optimistán tekint a puritánus mozgalmakra és a
központi szereplőjévé tett Medgyesi küzdelmeire, bennük a re-
formátus egyház mindenkori feladatait felvállaló mozgalmat lát-
ja: az állandó felülvizsgálatot, folyamatos megújulást, az adott
társadalmi-politikai helyzethez való igazodást. Számára ilyen
értelemben „harc” az, amit a puritánusok, presbiteriánusok
folytattak.

Az angol puritanizmust tárgyaló monográfiájában Erdős Ká-
roly különös hangsúlyt fektet a puritánok elnyomásának idő-
szakára, melyet az 1633–1640 közötti periódusban jelöl meg, ek-
kor tartózkodott Angliában Tolnai Dali János és kilenc társa.

⁴² Uo., 54.

⁴³ Uo., 62.

⁴⁴ Uo., 96.

Könyvének ez az egyetlen magyar vonatkozású megjegyzése (őt nem az angol–magyar kapcsolattörténet szempontjából érdekli a puritanizmus, hanem gyökereihez lép vissza, és ismerteti meg azokat a magyar közönséggel), amelyben Tolnai Dali Jánost és társait teszi a presbiteri egyházszervezet magyarországi meghonosítójává: „Ezek tízen szemtanúi voltak az episcopalis és puritán rendszerek viaskodásának és ők vezették be a presbyterianizmust magyar református egyházunkba.”⁴⁵

I. 1. 3. GYÜLEKEZETÉPÍTŐ TEOLÓGIA: AZ 1940-ES ÉVEK

A II. világháború előtt és közvetlenül utána megjelent, a 17. századi egyháztörténetre és irodalomra vonatkozó munkákat (Nagy Géza, Bodonhelyi József, Szabó Géza, ifj. Révész Imre, Berg Pál, Csekey Sándor⁴⁶) alapvetően egységes szemlélet jellemzi. A század elején indult belmissziós mozgalom hagyományát viszik tovább a korszak egyháztörténészei is. Nemzedékük a református egyház akkori útkeresése során az „építő teológia”, az „ige teológiája” gondolatában találja meg a megoldást, s a gyülekezet-építő szándék és elszántság előzményeit örömmel fedezi fel a 17. századi puritanizmusban. Így puritanizmus-értékelésükben a mozgalom kegyességi oldalára helyezik a hangsúlyt, a presbiteriánus törekvések harchoz hasonló leírásai háttérbe szorulnak. A háborús években a múlt kutatását nem (csak) (egyház)történészi feladatnak tekintik; a hagyományok megismerése a református egyház önismeretének eszköze és önazonossága megtartásának fontos útja lesz.

Az időszakban íródott munkák közül Nagy Géza – csak évtizedekkel később megjelent – könyve a legátfogóbb. Tematikus feje-

⁴⁵ ERDŐS 1912, 36.

⁴⁶ Nyilván a teljesség igénye nélküli ez a névsorolvasás, mint ahogyan e szerzőknek sem kívánom itt teljes munkásságuk bibliográfiáját megadni, hanem csak azokat, amelyek e fejezet szempontjából kiemelten fontosak: NAGY G. 1984, 2008; BODONHELYI 1942; SZABÓ G. 1943; RÉVÉSZ 1947; BERG 1948; CSEKEY 1938/1940. A korszak egyháztörténészeinek írásaiból bő választást ad közre NÉMETH 1997.

zetekre épülő monográfiájában olyan kérdések kerülnek tárgyalásra, amelyek egyértelműen mutatják meggyőződését az egyház társadalomépítő szerepéről. Medgyesi szerepei és tevékenységei közül az igehirdetőit emeli ki és elemzi részletesen, és a puritánus igehirdetés „vezéralakjának” nevezi. Medgyesi „társát”, Tolnai Dali Jánost a „puritanizmus leghatározottabb híve”-ként emlegeti, amikor a puritanizmus következményének tekintett presbiterianizmust és az egyházi szertartásokat megváltoztató törekvéseket tárgyalja. Tolnai másik nagy érdeme szerinte, hogy a *Formula singularitatis*-szal elsőként létesített olyan „egyesülés-szerű alakulatot”, amely „kiesik a felettes hatóság ellenőrzése alól”.⁴⁷ A szatmárnémeti zsinat „ellentmondásos határozatát” a hivatalos egyház presbitérium-ellenességének ítéli. Nagy Géza elemzésében tehát Medgyesi és Tolnai egymás mellett álló és egymást segítő szereplők, akik az egyház megújulásáért más-más területeken és más-más módszerekkel, de egymást kiegészítően alkottak.

Medgyesi és Tolnai alakját Bodonhelyi József is egymás mellé helyezi. Munkásságuk értéke tulajdonképpen egymás viszonylatában mérhető fel igazán, ily módon válhatott a *Praxis Pietatist* fordító Medgyesi Pál és az Amesius könyveit tankönyvként használó Tolnai Dali János egymást kiegészítő partnerévé egymásnak. Bodonhelyi az angol irodalmi hatásokat vizsgálva a 17. század magyar irodalmában szintén olyan időszaki kérdéseket vélt felfedezni a puritanizmus körüli mozgalmakban, amelyek kora egyházának tanulság gyanánt szolgálhatnak. A II. világháború alatt és után a református egyház „lelki ébredési” folyamatát érzékelve ő különösen fontosnak tartotta felmutatni az egyházi megújulás és a lelki élet középpontba kerülésének történeti előzményeit, hogy félreérthetetlenül tegye az azokhoz való kapcsolódás szükségességét; az angliai puritanizmus magyar hatásainak mélyebb megértését kívánta segíteni az irodalmi és teológiai párhuzamokat bemutató recepciótörténeti monográfiájával.

Révész Imre kismonográfiája és egyéb munkái szintén fontosnak tartják felhívni a figyelmet arra, hogy „az első magyar refor-

⁴⁷ NAGY 1984, 206 / 2008, I., 155.

mátus ébredés [...] jelen korunkig kihat és az egyházunk megújodására irányuló mai törekvésekben a legnagyobb mértékben figyelembe veendő”.⁴⁸ Így Medgyesit „az evangelizációs ébresztő típus legkorábbi ismert képviselőjé[nek]” tartja Magyarországon, és a Tolnaival való, immár hagyományos összevetésben Medgyesinek, „minden idők legmélyebb hatású magyar református igehirdetőjé[nek]” fontosabb szerepet tulajdonít,⁴⁹ egy másik írásában pedig a *Praxis pietatis* fordításában jelöli meg a puritán irodalom kezdetét Magyarországon.⁵⁰

Berg Pál szerint Amesius magyarországi hatása Medgyesinél kezdődött,⁵¹ véleménye szerint viszont a hazai kálvinizmus reformálásának szükségességét elsőként Tolnai Dali János ismer-
te fel, és ő is irányította az erre törekvő mozgalmat. Ez a folyamat egy időben történt a puritánus eszmék fordítások útján történő hazai terjesztésével. Szerinte az, hogy a szatmárnémeti zsinat után nem szűnt meg ez a mozgalom, az „elsősorban a szellemi vezetők erős irodalmi tevékenységének” tudható be. Medgyesit és Tolnait egymást kiegészítő párosként látja tehát Berg Pál is.

Hasonlóan kiegyenlítő szemlélet jellemzi Szabó Gézát is, aki a puritánus eszmék terjesztésének első mozzanatát Medgyesi korai fordításaiban (*Szent Ágoston vallása*, *Scala coeli*) látja megragadhatónak, az „intenzív megindulását” pedig Tolnai nevéhez fűzi. A puritánus névsorban nála Tolnai után közvetlenül Medgyesi szerepel, viszont Tolnai neve hiányzik a presbiteriánus névsorból.

A Medgyesi-kutatások fontos állomását képviselik műveinek új kiadásai. Incze Gábor két művének új kiadásával,⁵² valamint a Bácsy Ernő irányításával⁵³ történt újraközlések a Medgyesi-szövegek újrafelfedezését, újra élővé tételére irányuló erőfeszí-

⁴⁸ RÉVÉSZ 1947, 3.

⁴⁹ *Uo.*, 16, 18.

⁵⁰ RÉVÉSZ 1948, 6.

⁵¹ „A kezdetet itt is Medgyesi Pál jelenti”, mondja Amesius magyar recepciója kapcsán. BERG 1948, 109.

⁵² MEDGYESI 1934; MEDGYESI 1936.

⁵³ MEDGYESI [1940].

tését jelzik. Nem kifejezetten filológiai igényű szövegkiadások ezek, hanem az „ébredési teológia” szövegemlékei, kiadásukkal egyrészt a református kegyesség történelmi bizonyítékát szolgálják „a kutatók és az érdeklődők számára”, másrészt a „lelki épülést keresőknek”⁵⁴ nyújtanak olvasnivalót, református lelki-ség megelevenítését célozzák.

Kronológiailag talán a következő alfejezetben kellene Herepei János munkásságát megemlíteni, szemlélete, munkamódszere tekintetében viszont az itt említett szerzőkkel mutat szorosabb rokonságot. Munkásságára döntő hatással voltak a háborús évek, ezek alakították ki benne azt az ars poétikának is tekinthető tudománykonceptiót, amely a forrásfeltárásban látta a leg-szélesebben értett hagyomány megismerését, folytathatóságá-nak biztosítását, átmentésének és megörökítésének lehetőségét. A történeti források összegyűjtésére tett erőfeszítései egész éle-tét meghatározó szétágazó, de ugyanakkor rendszeres és kitartó kutatásokon alapulnak, adatgyűjtései mindmáig nélkülözhetet-lenek a kutatás számára. Medgyesi-portréját⁵⁵ az addigi szakiro-dalom adatainak korrigálásával, kiegészítésével és az általa fel-tárt új adatoknak a pályakép egészébe való beillesztésével írja meg. A Medgyesi–Tolnai szembeállítás Herepeinél (is) jelen van, de nem a harcos–óvatos ellentétpárban látja megragadhatónak a puritanizmus körüli eseményeket, és a mozgalom sikereit sem ennek a narratívának fényében méri le. Herepei adatokkal dol-gozik, miközben az addigiakat pontosító, újabb összefüggéseket feltáró információknak sok helyt diskurzusmódosító ereje is van. Császár Károlyt több helyen is korrigálja, így például a deb-receni zsinat (1638) értelmezésében is (Herepei olvasatában ek-kor még nem döntöttek Tolnairól). A puritánok munkálkodásá-nak fontos időszaka az I. Rákóczi György halála előtti pár év, és a mozgalom újabb összefüggései mutatkoznak meg, amikor ezt az időszakot Herepei az általa (is) feltárt adatok tükrében érté-keli. Ekkor tett egyre nagyobb elismertségre szert Medgyesi, de ugyanakkor ez volt a Medgyesi és Geleji közti ellentétek elmé-

⁵⁴ *Uo.*, 22.

⁵⁵ Medgyesiről szóló tanulmányát Herepei 1954-ben írta. HEREPEI 1965, 367–400.

lyülésének időszaka is, hiszen az erdélyi püspök ekkor már (mint erről az 1640-ben keltezett levelei tanúskodnak) Medgyesiben ismeri fel a presbiteri eszmék legfőbb terjesztőjét. Bár újabb adatot nem tud említeni a szatmárnémeti zsinattal kapcsolatosan, Herepei mégsem – mint ahogyan azt általában tették – a puritánusok vereségeként értelmezi, hanem inkább a puritánok szempontjából „csak részben eredményes zsinatnak” nevezi. További sorolás nélkül is látszik, hogy Herepei mennyire kiegyensúlyozott értelmezéssel kíséri forrásait. Herepei nem rangsorolást végez szereplői között, hanem megőrzésre érdemes értékeket keres. Egyaránt elismeri Geleji érdemeit, Tolnai buzgalmát és az „óvatos” Medgyesi örökségét. De ami még talán ennél is fontosabb: bár Medgyesi írásainak fontosságát a korszak eddigi kutatói is messzemenően elismerték, Herepei lesz az, aki (az egyháztörténeti mellett) kimondottan irodalomtörténeti helyet követel neki.⁵⁶

Kronológiai szintén a következő alfejezethez tartozna Incze Gábor másik Medgyesi-szövegközlése: 1952-ben a *Doce nos orare...* megjelenésének 300 éves évfordulója alkalmából ennek előszavát jelentette meg. Incze ez esetben is ugyanazt a szellemiséget képviseli, mint amit a *Praxis pietatis* új kiadásával közvetített.⁵⁷

I. 1. 4. MARXISTA SZEKULARIZÁCIÓ: AZ 1950-ES ÉVEK

Medgyesire az 1950-es évektől már nemcsak az egyháztörténet-szek, de a történészek és az irodalomtörténészek is felfigyelnek. A puritánus mozgalmak leírása ekkor újabb fordulatot vesz. A puritán törekvéseket erősen szekularizáló beállításban lezajlik a vallási tartalmak szinte teljes elfedése. A történészek közül Makkai László találta meg a módját, hogy a vallási témákat nem toleráló ideológiai nyomás alatt olyan témát dolgozzon fel, amely

⁵⁶ „Medgyesit nemcsak mint a hazai presbiteriánus törekvések egyik legértékesebb vezéregyéniségét kell méltányolnunk, hanem irodalomtörténeti jelentősége is helyet kér számára a múlt idők nagyjai között.” HEREPEI 1965, 399.

⁵⁷ MEDGYESI 1952, 19–22.

egyáltalán nem volt kompatibilis az akkori állam elvárásaival. A marxista ideológiának és nyelvezetének kényszerű jelenléte követelte meg, hogy Makkai László puritánus mozgalom-történetének domináns narratív formájává a harc, háború metaforáival való leírása vált.⁵⁸ Az osztályharcként beállított mozgalom története a haladó szellem és a reakció ádáz küzdelmévé válik, amelynek sikere azon múlt, hogy a vezetők mennyire voltak képesek az „ügy” mellé tömegbázist teremteni. Makkai gondolatvezetésében a Medgyesi–Tolnai páros éppen e tekintetben választható szét, sőt, szembe is állíthatók egymással. Mert hát az „opportunist”, a „debreceni tőzsérek” és az „uralkodó osztály” kegyeit kereső, „középutas” Medgyesinek esélye sem volt a Makkai szerinti fontos eredmények eléréséhez, hiszen „Tolnaival ellentétben nem igyekezett egyházpolitikai célkitűzéseit általános társadalmi törekvésekhez kapcsolni, hanem megelégedett azzal, hogy az uralkodó osztály belső ellentéteit ügyes diplomatizálgatással céljai érdekében kihasználja.”⁵⁹ Nem fáradozott a „népi állások” megerősítésén, és az éles szemű „parasztpolgárság” az 50-es évekre különbséget tudott tenni a „Tolnai-féle independens és a Medgyesi-féle opportunist puritánizmus között”.⁶⁰ Makkai szerint Medgyesi személyét – nem éppen ellentmondás-mentes módon – éppen a „reakció” tolta előtérbe, természetesen a szatmárnémeti zsinat után. Tolnai „kiesése” után kényszerült arra, hogy átvegye a mozgalom vezetését, noha nem volt alkalmas erre a szerepre, hiszen a „támadások megrémítették”, és a tömegek megnyerése helyett a hatalommal való kiegyezés lehetőségeit kereste. Makkai a szatmárnémeti zsinatot egyértelműen Medgyesi vereségének tekinti, aki ezután sem volt képes arra, hogy feladja megalkuvó politikáját. Hasonló szellemben értékeli írásait is. Viszont szerinte az 1650-es évektől Medgyesi „tétovázva bár, de mégis rálép a Tolnai útjára” (megírja a *Dialogust*), bár azt is megállapítja, hogy „nézeteinek radikalizálódását azonban nem követte tett.”⁶¹ Noha az utókor tisztában van azzal, hogy Makkai

⁵⁸ MAKKAI 1952.

⁵⁹ *Uo.*, 109.

⁶⁰ *Uo.*, 127.

⁶¹ *Uo.*, 124.

László könyve a legerősebb példája Medgyesi és Tolnai erőteljes szembeállításának és a puritánus–presbiteriánus mozgalom osztályharcként való leírásának, a „kompromisszumkötő” Medgyesi „köpönyegforgatásának”, illetve Tolnai elszánt és meg nem alkuvó radikalizmusának marxista beállítása valamelyest máig hatással van a szakirodalomra.⁶²

Makkai könyve azt bizonyítja, hogy a puritanizmus a marxista tudományosság számára annyira válhat értékke, amennyiben a felvilágosodáshoz vezető folyamatban forradalmi előfutárnak lehet tekinteni, s ehhez persze meg kellett fosztani minden spirituális tartalmától. Ezzel a lecsupasztó gesztussal viszont Makkai László sokban hozzájárult ahhoz, hogy a puritanizmus egyáltalán vállalható kutatási téma legyen az 1950-es évek uralkodó diskurzusában.⁶³

Makkai könyvéről Bán Imre írt alapos recenziót.⁶⁴ Komoly „nyelvi teljesítmény” ez a szöveg, hiszen „előttünk zajlik a marxizáló gondolati-nyelvi szimuláció, de megteremti Bán Imre mindennek – legalább részben – a disszimulációját, méghozzá

⁶² Makkai 1958-as angol nyelvű összefoglalója a puritanizmusról (MAKKAI 1958) nem mond Medgyesiről többet az itt vázoltakhoz képest. A puritánok irodalmi munkásságának bemutatására ugyan nagyobb teret szán, nagy szimpátiával és elismeréssel mutatja be elsősorban Medgyesi műveit, beemeli a Gelejjel folytatott helyesírás-vitát is, mint a helyesírás által nem nehezített, a szöveg könnyebb érthetőségeért felszólaló szerzői demokratikus nézetek bizonyosságát; de itt is megtalálható a Tolnai–Medgyesi szembeállítás, illetve az az álláspont, hogy Medgyesi nézetei a feudális berendezkedéssel kapcsolatos tévesek voltak, magatartása pedig kompromisszumokra hajló/megalkuvó. A *Dialogus*... nagyszerűségét éppúgy kiemeli, és az ahhoz fűzött kommentárja sem tesz hozzá semmit a magyar nyelvű könyvében olvasottakhoz. Vö. MAKKAI 1958, különösen: 21–27; 29–30.

⁶³ Imre Mihály hívja fel a figyelmet arra, hogy micsoda „Prokrusztész-ágyba kellett belegyömöszölni a puritánizmuskutatás egészét, s ami oda nem fért bele, azt kíméletlenül le kellett vagdosni, megkurtítani. (Megjegyzendő, hogy a szóba jöhető másik jelentős irodalmi érdekelttségű protestáns vallási mozgalom, a pietizmus még rosszabbul járt, mivel magyarországi megjelenése időben nagyon közel esett a felvilágosodáshoz, és annak árnyékában eleve leértékelődött, sokkal érdektelenebbnek – horribile dictu: retrográdnak – minősítették [...] Ezért aztán teljesen meg is szűnt itthon a pietizmuskutatás jó negyven évre.)” IMRE 2006, 41.

⁶⁴ BÁN 1954.

ugyanazt a metanyelvet beszélve; amit megadni látszott, annak jelentős részét visszaveszi.”⁶⁵ Pengeélen egyensúlyoz Bán Imre, amikor a puritanizmust a „történelmi materializmus módszerével társadalmi összefüggéseiben”⁶⁶ vizsgáló szerző könyvét méltatja, közben pedig „vallási ideológiájának” teljes mellőzését rója fel.⁶⁷ Bán Imre arra is rámutat, hogy a vallási tartalom teljes kiiktatása miatt kapott annyira kedvezőtlen megítélést Medgyesi a Makkai narrációjában, és ez a mozgalomnak mennyire egyszerűsítő dichotóm beállítást eredményezi: a Makkai felé tett megengedő, de ugyanakkor távolságtartó gesztus mutatja Bán Imre érzékeny, a marxista tudományelmélettel és nyelvével erősen küszködő tudós-magatartását.⁶⁸

Bán Imre 1958-ban megjelent Apácai-monográfiájában a puritán mozgalmak sikerét, némi sarkítással, a legegyszerűbb mó-

⁶⁵ IMRE 2006, 41. Bán Imrének tudós-magatartásait Oláh Szabolcs elemzi ugyanebben a kötetben megjelent írásában. Bán Imre 50-es évekbeli vállalásáról írja Oláh Szabolcs: „Hangsúlyozandó, hogy Bán Imre – jóllehet stratégiai okokból körülményeskedő narrációt megvalósítva – a pártideológiával szembekeverülve is vállalta, hogy számol a felekezeti hitvallás és a politikai önértelmezés kora újkori kölcsönösségének egzisztenciális, antropológiai és diszkurzív következményeivel, holott a hivatalos ideológia a történetírótól megkövetelte az állam és az egyház szempontjainak elvi szétválasztását [...]. Bán Imre nem volt hajlandó az 1950-es években *irodalomtörténész*ként meghazudtolni a hitvallási alapjait az 1930-as és 1940-es években kialakított *egyház történeti* szemléletének.” OLÁH 2006, 31.

⁶⁶ BÁN 1954, 513.

⁶⁷ „Itt említem meg azt az észrevételemet, hogy a szerző társadalomtörténeti tények igen pontos elemzése közben feltűnő módon elhanyagolja a puritánusok *vallási* ideológiájának elemzését.” BÁN 1954, 514.

⁶⁸ „[Medgyesi] Nyilván tévedett, de ez az elv számára nemcsak politikai mérlegelés eredménye, hanem őszinte vallásos meggyőződés tárgya is volt, s – érzésünk szerint – nem jellemezhető oly terminológiával, mint mondjuk az orosz liberálisoknak Szaltikov-Scsedrin vagy Lenin által ostromozott politikai elvtelensége. (»Medgyesit elvakította opportunizmusa...« 107. l.; »Medgyesi nem tanult a nemzeti zsinaton elszenvedett vereségéből...« 117. l.; »Medgyesi opportunistá politikája megint vereséget szenvedett...« 123. l.) Legyen szabad felvetnünk azt a kérdést: mi lett volna, ha Medgyesi egyszer »tanul az elszenvedett vereségből«, s nyíltan a Tolnai-féle harci taktikát teszi magáévá? [...] Hogy Medgyesi Pál milyen őszinte vallásos meggyőződéssel képviselte a presbitérium ügyét, ezt szépen bizonyítják késői predikációinak egyes részletei.” BÁN 1954, 516.

don méri le: „Tolnai Dali János és Medgyesi Pál emésztő harcot vívnak azért, amit Apácai már tankönyvben tanít.”⁶⁹ Bán Imre szemlélete újra feleleveníti azt a korábbi nézetet, hogy Medgyesi és Tolnai egymás kiegészítője volt, és ezt a beállítást vállalja következetesen későbbi írásaiban is.⁷⁰ Puritanizmus-felfogása azonban – amint arról legutóbb Imre Mihály érkezett – jóval árnyaltabb volt kortársainál.⁷¹

I. 1. 5. FILOLÓGIA, TÖRTÉNELEM ÉS EGYHÁZTÖRTÉNET ÖSSZEHANGOLÁSA: AZ 1960–80-AS ÉVEK

Az 1960–80-as években már nemcsak a Bán Imréhez hasonló keveseknél, hanem az egyház- és irodalomtörténészek többségénél finomodik a harcos beszédmód. Noha Medgyesi és Tolnai szembeállítása megmarad, sokat veszít az éléből. Tarnóc Márton Medgyesit 1978-ban a „megalkuvó reformista szárny [...] vezéralakjának”⁷² látja, aki „nem volt híve a radikális eszméknek”. Bár a radikális Tolnai és a középutas Medgyesi beállítása megengedi mindkét szereplő elismerését (míg Tolnai „főként egyéniségével, forradalmi magatartásával és szóban terjesztett eszméivel hatott, addig Medgyesi nyomtatásban megjelent munkáinak egész sorával”⁷³), de végig fenntartja a kettejük közötti határt, abban az értelemben, ahogyan azt korábban Makkai megvonta. 1988-ban – korábbi véleményét némiképpen újraértelmezve – Medgyesit a „reformista puritánok nagy hatású írója”⁷⁴-nak nevezi.

A 1970-es évek irodalomtörténészeinél igen jól megfigyelhető az az irány, amelyik a 16–17. század prédikációs irodalmát mint retorikus szépprózát tekinti, ekkor tapintható ki az irodalomtörténészek figyelmének egyfajta irányváltása is: a prédikáció-

⁶⁹ BÁN 1958/2003, 331.

⁷⁰ L. például BÁN 1997, 205–217.

⁷¹ IMRE 2006, OLÁH 2006.

⁷² TARNÓC 1978, 98.

⁷³ *Uo.*

⁷⁴ TARNÓC 1988, 197.

irodalom felé fordulással az addig szinte kizárólag az egyháztörténeteszi figyelemre számot tartható szövegek emancipálása kezdődött el. Ebben a folyamatban értékelhető Tarnóc Márton tevékenysége is. A prédikáció-irodalom új presztízsével mintegy párhuzamosan, ennek az évtizednek a végén fogalmazódott meg egyre erősebben a kritikátörténeti kutatások szükségessége, Bán Imre és Tarnai Andor elévülhetetlen érdemeiként. A kritikátörténeti vizsgálatok eredménye a fordításirodalom (újra)elfedezése is. A fordítás műveletével kapcsolatos meggyőződések, megjegyzések éppen a kritikai, az elméleti gondolkodás bizonyítékai, ezért fontosnak tartják hangsúlyozni, hogy a magyar irodalmi nyelv és gondolkodás sok esetben éppen a fordításirodalomon edződött és erősödött. Az irodalomtörténetének ilyen szempontú újragondolásában kap Medgyesi Pál kitüntetett helyet.⁷⁵

Az 1980-as években történt nemzedékváltásnak köszönhetően olyan munkálatok indultak meg, amelyek eredményei a 20. század végére, a 21. század elejére új szempontokat érvényesítő monografikus feldolgozásokká érlelődtek. Bartók István tanulmányai példázzák talán a legjobban, ahogyan a prédikációirodalom retorika- és kritikátörténeti szempontú kitartó és a forrásokat új szemmel olvasó, azokat egyre nagyobb mélységeiben feltáró kutatásai nemcsak monográfiává alakultak, hanem a korszak szaktudományos diskurzusába mára megkerülhetetlenül beépültek. Medgyesiről első tanulmányát Szőnyi György Endrével közösen írta,⁷⁶ ez az első kísérlet Medgyesi homiletikájának elhelyezésére a korszak retorikátörténetében. Ebből a kísérletből nőtt ki az 1981-es tanulmánya:⁷⁷ ez a Megyesivel foglalkozó irodalomtörténeti szakirodalom első olyan írása, amelyik kifejezetten az ő munkásságát, annak pedig egy olyan művét választja elemzése tárgyául, amelyiknek talán a legkevesebb figyelem jutott a korábbi időszakokban. A *Doce nos praedicare* elemzése

⁷⁵ Az irodalomtörténet tanulmányozásának ezt a szemléletváltását a három kötetes szöveggyűjtemény példázza leginkább. Az első kötetében Medgyesinek három művéből is közölnek szövegrészleteket, a fordításelméleti kérdések fontosságára is ráirányítva a figyelmet, MEDGYESI 1981.

⁷⁶ BARTÓK-SZŐNYI 1978.

⁷⁷ BARTÓK 1981.

nemcsak a retorikai és irodalomelméleti kérdések megválaszolásához segít hozzá, hanem általában művei, különösen prédikációi, közelítésének új szempontjait is megfogalmazza, így módon az egyházkormányzati mozgalmakban játszott szerepeket Medgyesi irodalomtörténeti helyének keresése, behatárolása váltja fel. Úgy is tekinthetjük tehát, hogy Medgyesi irodalomtörténeti kanonizálása indul meg ebben az időszakban, és ebben a folyamatban, ennek különösen a kezdeti fázisában az egyházpolitikai viták kevésbé tűntek meghatározónak, ennek megfelelően a Geleji–Medgyesi közti véleménykülönbségekből a szöveg megszerkesztésére és stílusára, valamint nyelvelméleti kérdésekre vonatkozó elképzelések elemzése kerül előtérbe.

A történetírás és a történelem menetéről vallott puritán elképzelésekre Makkai László tereli a figyelmet, a puritánus Szalárdi történelemképét és az azt nagyban meghatározó Medgyesi összefüggéseit elemző tanulmányában. Bár a Szalárdi-krónikához csatolt Medgyesi-prédikációkat a korábbi történeti és irodalomtörténeti kutatás is regisztrálta, de a puritanizmus és a korabeli magyar nyelvű történetírás kapcsolatáról tulajdonképpen ez az első, a történetírás elméletére vonatkozó elemzés.⁷⁸

Makkai László korábbi, fent bemutatott monográfiájának (1952) nyelvezetét csak nyomaiban, szemléletében pedig már nem viszi tovább a Debrecen művelődéstörténetét összefoglaló könyvfejezete.⁷⁹ A korábbi, éles kontúrokkal kialakított szereposztást nem olvashatjuk, ennek a történetnek nem Medgyesi és Tolnai a kizárólagos főszereplői. Mivel a puritanizmus korai szakaszában (1638–1646)⁸⁰ nem Debrecen jelentette az eszmék terjesztésének legalkalmasabb terepét, Medgyesi Debrecenhez fű-

⁷⁸ MAKKAI 1978; Szalárdi *Krónikáját* (a krónika 9. könyvét Medgyesi *Ötödik Jajj és Siralom* című prédikációja teszi ki), két évvel később, kísérő tanulmánnyal, Szakály Ferenc rendezi sajtó alá, SZALÁRDI–SZAKÁLY 1980. Öt év alatt az *Ötödik Jajj és Siralom* háromszor is megjelenik, MEDGYESI 1979/1980/1984 (ez utóbbi újranyomása: 1999), a legmegbízhatóbb kiadás ezek közül a Szakály Ferencé.

⁷⁹ MAKKAI 1984.

⁸⁰ Makkai ezt az időszakot tekinti a puritán eszmék magyarországi elterjedése első időszakának, cáfolja a korábbi, Újfalvi Imrének az egyháztörténesek által első puritánnak való minősítést, MAKKAI 1984, 547.

zódó kapcsolatai pedig ehhez a korai időszakhoz kötődnek, így nem is Medgyesinek a hazai puritanizmus történetében elfoglalt helye és szerepe értékelése a célja. A korábbi, éles Tolnai–Medgyesi-szembeállítás viszont lényegesen átértékelődik: „Mindenestre Medgyesi sem a presbiteri egyházkormányzat propagálásával kezdte 1632 és 1634 közt betöltött debreceni tanárságát, [...] hanem a puritán kegyességet igyekezett terjeszteni”, ám amikor a *Praxis Pietatis* megjelenik, „akkor már távol volt, nem-sokára I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna udvari papja lett. Onnan próbálta diplomatikusan segíteni a nála sokkal kevésbé diplomatikus Tolnai Jánost.”⁸¹ Makkainak ebben a művelődés- és eszmétörténeti szempontú tanulmányában Medgyesi a többiek közt a „másik nagy puritán prédikátor” minősítést nyeri el.

Az egyháztörténészek (Barcza József, Kormos László, Czegle Imre⁸²) a puritanizmus történetét az újabb felfedezésekkel írják tovább. A puritanizmus kezdetét többnyire az 1638-as évszámhoz kötötték. Az ő kutatásaik világítanak rá arra, hogy – főleg Debrecenben – már a 17. század 20-as éveitől beszélhetünk puritán szellemű tanárokról és lelkészekről. Az újabban előkerülő adatok fényében e kutatók új témákkal is foglalkoznak. A puritanizmus szociális, etikai és politikai felelősségvállalásának kérdését például elsőként az említett szerzők elemzik alaposan. A „építő egyház” ilyen szempontú kibővülése az egyház szociális szerepének újraértelmezését mutatja.

A könyvtörténeti kutatások fontosságára Esze Tamás hívja fel ismételten a figyelmet. Az ő – még a század 50-es éveiben elkezdett, s szinte egész életében gazdagított – forrás- és adatfeltáró munkásságának eredménye a máig megkerülhetetlen *Praxis Pietatis* kiadásainak elemző bemutatása. Az 1957-ben, a *Reformatus Egyház*⁸³ hasábjain közzétett tanulmányának egyik továbbbírásaként tekinthetjük Medgyesi *Praxis Pietatis*-fordítá-

⁸¹ *Uo.*, 547–548.

⁸² BARCZA 1976, 333–335; 1978a; 1978b; KORMOS 1978; CZEGLE 1976; 1980; 1978.

⁸³ ESZE 1957.

sának kiadástörténeti összefoglalóját.⁸⁴ Esze ezt a könyvet tekintve a magyar puritanizmus legfontosabb művének, amelynek szellemi és lelki hatása mellett Tolnai Dali János agitációs tevékenysége szinte elenyészik. Esze tanulmányának fontosságát nemcsak abban láthatjuk, hogy a puritanizmus hazai történetének nem a Tolnai – Medgyesi „harcos” narratíváját viszi tovább, hanem mindenekelőtt abban, ahogyan a *Praxis*-kötetek kiadásaihoz kapcsolódó értelmiségi és lelkiségtörténeti adatokat feltárta és értelmezte. Gömöri György könyvtörténeti kutatásai a *Praxis pietatis* olvasottságára vonatkozó adalékokkal járulnak hozzá a Medgyesi-recepcióhoz.⁸⁵

Az 1980-as évek vitathatatlanul fordulópontot jelentenek a Medgyesi-filológia vonatkozásában is. A nagy energiákkal meginduló prédikációkutatás új szempontú vizsgálatok szükségességét vetette fel, és kezdte el a retorika-, vagy társadalomtörténet felőli vizsgálatokat, természetesen nem csak Medgyesi vagy a puritanizmus vonatkozásában. Mindezek az utóbbi és a következő évtizedek kutatói számára biztos alapot teremtettek meg és fontos irányokat jelöltek ki, arra hívva fel a figyelmet, hogy e szövegeket kulturális, társadalmi és mentalitástörténeti, valamint egyház-, teológia- és kegyességtörténeti beágyazottságában és összetettségében érdemes vizsgálni.

I. 1. 6. MEDGYESI A PURITANIZMUS SOKFÉLE KONTEXTUSÁBAN: AZ 1990-ES ÉVEKTŐL INDULÓ IRÁNYOK

A megelőző időszak politikai ideológiai béklyójától való szabadulás után a sorok közé zárt információk szabadon forgalmazhatókká váltak. A pártállam elvárásai immár nem szabták szűkre a régiség kutatóinak mozgásterét (sem), a határok megnyílásával az addig nem kutathatott források és a nyugat-európai kutatási eredmények számbavétele kezdődhetett el. A kulturális átvételek addig ismert forrásbázisa és megközelítésének szem-

⁸⁴ ESZE 1963.

⁸⁵ GÖMÖRI 1986.

pontjai bővíthettek ki így módon. Ez látszik különösen a 1990-es években beérett retorikai és kommunikációelméleti vizsgálatok monográfiává nőtt összefoglalásaiban is. Az elmúlt két évtized eredményeit tekintve az látszik, hogy tulajdonképpen némiképp érvényüket is veszítették azok a csomópontok, amelyek mentén a megelőző Medgyesi-értékeléseket számbavettük, a nyitás ilyen értelemben nem csak politikai: a diszciplínák közti egyre rugalmasabb átjárásnak köszönhetően másfajta kérdések merültek fel e korszak szöveghagyományának vizsgálatában.

Áttekintve ennek az időszaknak kutatói preferenciáit, a következő témák köré csoportosíthatóak a Medgyesit is érintő vizsgálatok: a Tarnai Andor köré szerveződő munkacsoport irodalomkritikai gondolkodás programjából kinövő retorikatörténeti, valamint irodalomszociológiai irány, a művelődés- és eszmétörténeti, történeti, a műfajttörténeti, a szellemi importot is regisztráló kapcsolat- és peregrináció-történeti, a könyvtörténeti és az egyháztörténeti kutatások,⁸⁶ amelyek természetesen nem válnak el vegytisztán egymástól, így a forrásadottságokhoz és az új elméleti irányzatokhoz is igazodva válnak inter- és multidiszciplinárisra az elemzői szempontok.

Bartók István munkássága talán a legjobb példa arra, hogy a mintegy húsz éven át folytatott kutatás⁸⁷ az irodalomkritikai gondolkodásról való tudásunkat mennyire gazdagíthatta. Az irodalmi gondolkodás kérdése a régiségben nemcsak azért jelentett kihívást, mert a „mai értelemben vett irodalomelmélet és kritika feltalálása”⁸⁸ előtt vagyunk, hanem azért is, mert olyan forrásfeltáró, alapozó munkát követelt meg, amely nemcsak bősége, de nyelvi diverzitása miatt is kihívás volt a kutatás számára. Medgyesi imádság- és prédikációelméletét a korszak hazai és külföldi praeceptumok kontextusában tárgyalja, így látszik an-

⁸⁶ A Medgyesire vonatkozó elmúlt két évtized szakirodalmának bibliográfiáját Fazakas Gergely Tamás és Luffy Katalin állította össze (LUFFY 2008a); ugyanezen időszak református egyháztörténeti kutatásainak fő irányait bőszeges bibliográfia kíséretében bemutatja BARÁTH-SZABADI 2009.

⁸⁷ Ennek eredménye: BARTÓK 1998. A Medgyesire vonatkozó fejezetek: 168–174; 200–211. A kötetről Imre Mihály írt recenziót, IMRE 2000.

⁸⁸ *Uo.*, 16.

nak fontossága, amit a magyar nyelvű retorika és homiletika megszületése jelentett az irodalmi gondolkodásban. Az imádságlelmélet retorikai gyökereinek feltárása⁸⁹ nemcsak önmagában üdvözlendő, hanem azért is, mert ezáltal az irodalomtörténeti hagyományban még a prédikációknál is hanyagoltabb műfajcsoportot emelt be az irodalomtörténeti vizsgálatok körébe, a komparatisztikai vizsgálat forrásfeltárásai pedig a mű létrejöttének körülményeire és építkezésének módjára világíthatnak rá. Tóth Stella tanulmánya mutatja, hogy Medgyesiről a forrásvizsgálat terén is még bőven van mondanivaló.⁹⁰

A retorikatörténet leíró módszereit irodalomszociológiai keretbe ágyazza és a kommunikációelmélet szempontjait Kecskeméti Gábor⁹¹ működteti a magyar nyelvű halotti beszédek és a hozzájuk kapcsolódó hazai és külföldi praeceptumok forrásbázisán. Medgyesi a „protestáns ortodoxiák közlési rendszerétől” elváló „puritán prédikációeszmény” folyamatában úgy helyezhető el, mint aki az elméletben megfogalmazott rendtől a tulajdonképpen eltérő gyakorlat példáját mutatja. Az eszmetörténeti vizsgálatok elsősorban a prédikációkat célozták, ennek a prózai műfajcsoportnak azokat a sajátosságait igyekezett feltárni, amelynek irányát a toposzvizsgálat szabta meg és ezáltal műfaji kapcsolódási pontjait mutatta meg: a teológiai és történetfilozófiai értekezésként, politikai publicisztikaként vizsgálható, a széppróza kategóriájában is elhelyezhető szövegek között állandó hivatkozási alappá válnak Medgyesi *Jajjai*. Medgyesinek a nemzettudat formálásában játszott szerepére, prédikációinak a politikai publicisztika felőli olvashatóságára Imre Mihály hívta fel elsőként a figyelmet.⁹²

A Medgyesi-kötetek sorsának kérdése a könyvtörténeti kutatások fő kérdése. Az Esze Tamás által felvetett kérdéseket to-

⁸⁹ A monográfia megjelenése előtt e téren végzett kutatását résztanulmányban is közölte: BARTOK 1994.

⁹⁰ TÓTH S. 2006. Az imádság eszmetörténeti és műfaji megközelítéséhez, Medgyesi vonatkozásában is fontos megállapításokkal l. FAZAKAS 2012.

⁹¹ KECSKEMÉTI 1998, különösen: 70–87; 88–106; 151–159.

⁹² IMRE 1987, Medgyesire vonatkoztatva l. IMRE 1989. Az Imre Mihály által jelzett kutatási irányhoz kapcsolódik Medgyesi vonatkozásában CSORBA 2003a, LUFFY 2001.

vábbvitte és új, nyomdatörténeti szempontból vizsgálta V. Ecsedy Judit.⁹³ Medgyesi műveinek használatára, olvasottságára vonatkozó, a kötetek bejegyzéseire alapozó kutatásokat Pesti Brigitta végzett, a Bodleian Library Medgyes-példányainak utóéletére vonatkozóan Fazakas Gergely közölt adalékot.⁹⁴ A hatástörténeti kutatás iránti érdeklődést a 2008-ban megjelentetett *Medgyesi redivivus* kötet több tanulmánya is jelzi.⁹⁵ Ez a kifejezetten Medgyesi Pállal foglalkozó kötet meglehetősen tág spektrumot felölelő tanulmányai a 2006-ban, a *Praxis Pietatis* megjelenésének 375. évfordulójára rendezett konferencia előadásait adja közre, kiegészítve a konferencián el nem hangzott más, Medgyesihez kapcsolódó írásokkal is.

A Medgyesi alakját középpontba állító tanulmánykötetek sorában Petrőczy Éva művelődés-, stílus- és kapcsolattörténeti írásaival hívta fel a puritánok, s köztük elsősorban Medgyesi írásművészetére a figyelmet. A puritán szövegekkel való foglalkozkodás számára több is, mint pusztán szakmai érdeklődés, megglátása szerint olyan értéket képviselnek ezek a sokszor elfeledett szerzők, amelynek felmutatását és felfedezését tekinti feladatának.⁹⁶ Petrőczy Éva kötetei és különféle helyeken megjelentetett tanulmányai⁹⁷ nagy számukkal is ráirányítják a figyelmet a Medgyesi-életműre. A bennük felvetett problémák ösztönző erejűnek és továbbgondolásra méltóknak bizonyultak, ezt mutatja például a Medgyesi fordítói gyakorlatára rákérdező szövege, amelyet Fekete Csaba⁹⁸ gondolt további kutatásokra érdemesnek, vagy irodalomkritikai gondolkodás szempontjából és újabb

⁹³ V. ECSEDY 1994.

⁹⁴ FAZAKAS 2004a.

⁹⁵ FAZAKAS–GYŐRI 2008, I. a kötetben Győri L. János, Tóth Zsombor és Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János szerzőpáros tanulmányait.

⁹⁶ Mint írja: „minden puritán írással, írói életművel foglalkozó munkámban én magam is folyamatosan valami hasonlóra szeretnék vállalkozni, mint annak idején Trócsányi Zoltán: egyfajta, az újabb bölcsészgenerációt legalább valamelyest e »kitagadott« íróink felé fordító értékfelmutatásra [...]”. PETRŐCZI 2006, 16.

⁹⁷ A kötetek: PETRŐCZI 2002, 2005 (angol nyelven), 2006, 2007; a hivatkozott, Medgyesire vonatkozó tanulmányok megjelenési helyeit l. a bibliográfiában.

⁹⁸ FEKETE Cs. 2008.

művek bevonásával Bartók István is elemzett.⁹⁹ Külön kiemelendők Petróczi Éva angol nyelvű publikációi, így módon Medgyesit és a magyar puritanizmust a nemzetközi szakmai közösség is megismerheti.

Az eddigi Medgyesi-kutatásban egészen sajátos hangja van Oláh Szabolcs két fontos tanulmányának,¹⁰⁰ amelyekben teológiai, antropológiai és hermeneutikai megközelítésben olvassa Medgyesi homiletikáját és a *Praxis Pietatist*, az Istenhez fordul és az Isten ígését hirdető szöveg megalkotását és kegyességgyakorlás mibenlétét tanító műveit. Oláh Szabolcs érdeme, hogy megmutatta, egy másfajta olvasási mód milyen összefüggések felszínre hozását teszi lehetővé, melyek közül talán a legfontosabb: az Isten ígésének történő (ön)megértésében a Medgyesi által követésre, elsajátításra kínált nyelv, a kegyességgyakorlás nyelve, mint a Szentírásból elsajátított anyanyelv működjön az igében megtért ember számára, vagyis a hit nyelve legyen.

A puritanizmusnak s ezen belül Medgyesi Pálnak a liturgia-történetre kifejtett hatását már korábban is felvetették. Fekete Csaba beható forráskritikai vizsgálatainak¹⁰¹ nem csak az egyháztörténet számára van mondanivalója, a legapróbb részleteket is feltáró szövegtörténeti elemzése a könyvtörténet számára is hasznos kiegészítésekkel szolgálnak. A liturgia-történethez tesz hozzá fontos észrevételeket ifj. Fekete Károly is, Medgyesinek a szakmai figyelem peremén álló műve elemzésével.¹⁰² Az egyházi szervezet módosító törekvését is újra görcső alá vették, Köpeczi Béla és Szabadi István¹⁰³ tanulmányai hozzák újra a szakmai figyelem közelébe a korábbi Medgyesi-szakirodalom sokat vizsgált kérdését. Nem csak az egyháztörténet számára fontos kiadvány Fekete Csabának filológiai gondos aprómunkával készített szövegközlése, amellyel Medgyesinek a liturgia történetében játszott szerepére mutat rá.¹⁰⁴ A Medgyesi-kiadások

⁹⁹ BARTÓK 2008.

¹⁰⁰ OLÁH 2007; 2008.

¹⁰¹ FEKETE Cs. 2003; 2007; 2008.

¹⁰² FEKETE K. 2008.

¹⁰³ KÖPECZI 2000, SZABADI 2008.

¹⁰⁴ *Liturgia Sacrae Coenae* 2003.

terén a „laikusoknak” készített népszerűsítő kiadványt is meg kell még említeni, a *Praxis pietatis* kolozsvári kiadásához Győri L. János írt szakszerű kísérőtanulmányt;¹⁰⁵ egyetemi hallgatóknak készített gondos szöveggyűjteményébe Szelestei Nagy László Medgyesinek a Rákóczi Zsigmond felett elmondott beszédét vette be.¹⁰⁶

A Medgyesi-művek új kiadását a szakma égető feladatának fogalmazta meg már több ízben is. Hogy mennyire lényeges a szövegközlés és a vele együtt járó újraolvasás, és mennyire fontos ezt Medgyesinek minden írására, így leveleire is kiterjeszteni, jól példázza, ahogyan két elfelejtett, régi levél újraolvasása nemcsak Medgyesi életútjára vonatkozó új információkkal szolgálhat, hanem a fejedelmi egyházpolitikára tett befolyását is megmutatja Balázs Mihály és Keserű Gizella közös olvasatában.¹⁰⁷

Talán sikerült a vázlatos bemutatással érzékeltetni az elmúlt két évtized Medgyesi-kutatások sokszínűségét. Napjainkban igen világosan látszik, melyek azok az iskolák, műhelyek, amelyek választott szempontjaik, módszereik és elveik mentén kívánják a Medgyesi-kutatókat folytatni. A tudományágak párbeszéde, a módszerek sokszínűsége és ezzel párhuzamosan a kérdések irányai, tartalmi is öröndetesen gazdagnak mutatkoznak.

I. 1. 7. KONKLÚZIÓK

A Medgyesi Pálról szóló szakirodalom áttekintése azzal a tanulsággal járt, hogy nemcsak a *könyveknek*, nemcsak a *történelem bizonyos korszakainak* (ez esetben a puritanizmusnak), hanem e korszakok némely szereplőinek is *saját sorsa* van az irodalom- és az egyháztörténet-írásban.¹⁰⁸ A Medgyesiről és a puritanizmus-

¹⁰⁵ GYŐRI 2002/2003.

¹⁰⁶ MEDGYESI 2005.

¹⁰⁷ BALÁZS-KESERŰ 2009.

¹⁰⁸ A Mátyás-korszak irodalomtörténeti megítéléseit vizsgálva mutatta ki Kerecsényi Dezső, hogy az ebben beállt változásokban szinte a „magyar iro-

ról szóló elbeszélések mindig szorosan összetartoztak a szakirodalomban, a fő kérdések azonban megmaradtak: hogyan is értelmezzük a magyar puritanizmust, és mit gondoljunk Medgyesinek az ebben betöltött szerepéről? Az „áldott eretnekséget” felvállaló, de a címkézés ellen hadakozó Medgyesit megérteni fennmaradt írásaiból lehet.

dalomtörténet fejlődési keresztmetszetét” figyelhetjük meg. Arra a megállapításra jutott, hogy nemcsak a könyveknek, hanem a korszakoknak tulajdonított jelentőség és lényegiség is koronként változik. KERECSENYI 1979, 59–70.

II. PURITÁN ELMÉLET, PURITÁN GYAKORLAT

II. 1. A puritánus elvárások

Medgyesi írásainak részletesebb tárgyalása előtt szükségesnek látszik a puritán, vagy akként kanonizált szerzők e fogalommal kapcsolatos elképzeléseit áttekinteni, remélve, hogy így közelebb jutunk ahhoz, amit nagy általánosságban „puritánus sajátosságként” szoktunk emlegetni.

A puritanizmus fogalmának meghatározása nem egyszerű, a különféle diszciplínák felől más-más vizsgálati szempontok jelölhetők ki, így más és más aspektusaira helyeződhet a hangsúly. A puritanizmusnak ezért nem a különféle megközelítések alapján megfogalmazott definícióiból indulok ki, nem célom ezeknek előszámlálása és számonkérése a puritánusnak nevezett szerzőkön. A vizsgálat első lépéseként olyan korabeli szövegeket kerestem, amelyek valamiképpen beszélnek erről a jelenségről, valamiféle „definícióját” is adják, s elkülönítik az egyházban zajló más mozgásoktól. Ezeket a korabeli megközelítéseket, értelmezéseket felhasználva, a bennük megfogalmazódó elvárásrendszer elemeit feltárva mutatom be ezek alkalmazását a prédikációs gyakorlatban. Bár az egyes szövegek szerzőinek kiválasztásában figyeltem a kor egyházpolitikájában elfoglalt álláspontjukra, mégsem ez jelentette a válogatás elsődleges szempontját. Kevésbé figyelek tehát idevágó teológiai értekezésekre, az olvasmányként kínált kegyességi iratokra. Sokkal inkább a prédikációs praxisra helyezem a hangsúlyt, mert azon előfeltevésnek igazolása is célom, hogy létezett a templomban elhangzó beszédnek olyan sajátos módja, amely másképpen szólt a közösséghez, másképpen ragadta meg tárgyát, illetőleg másfajta dolgokat választott az egyházi beszéd tárgyául, és mindez az egyházi reformok szükség-szerűségét valló prédikátorokra volt jellemző.

A 17. század 60-as éveiben működő szerzők szövegeit olvasva két nagyon erős sajátosság tűnik szembe. Az ebből az időszakból fennmaradt prédikációk nagy többségére jellemző egyrészt az, hogy elmondásukat/megírásukat valamilyen közéleti (politikai, társadalmi, hadtörténeti, stb.) vagy azzá emelt magánéleti esemény inspirálta, amelyet általában meg is jelölnek. A meghirdetett alkalmon túllépve ezek a szövegek, szinte kivétel nélkül, mindig valami másról szólnak, a jelenlevő alkalmat mindig valami más elmondására használják fel, oly módon, hogy a „kisese-mény” mindig a „nagy történések” keretébe ágyazottan jelenjen meg. Vagyis akár temetésen, akár országgyűlés előtt elmondott beszédéről van szó, az minden helyzetben túlmutat az egyszeri esemény határain, az Isten által szabályozott világban az egyén, a nemzet szerepét és feladatait taglalja. Másrészt, ha e szövegek szerzőit tekintjük, számba véve az egyháztörténeti besorolásukat, a puritánus szerzők túlsúlyát tapasztalhatjuk. Miért a puritánusok foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, miért köthető hozzájuk az az erős metaforika és toposzkészlet, amelynek mentalitásmeghatározó ereje a 19. században is kimutatható? A következőkben, a puritanizmus vázlatos megközelítésével és a szövegek kínálta tartalmi szempont(ok) kiemelésével, eme témakörök körüljárását kísérelem meg.

II. 1. 1. MIT JELENT AZ, HOGY „PURITÁN”?

Mivel a lehetséges kutatási területek függvényében más és más arcát mutató irányzat teljes lefedésére lehetetlen egy tömör és frappáns definíciót adni,¹ a legcélszerűbbnek az látszik, ha megnézzük, hogyan nyilatkoztak erről a korabeli szerzők. A reflexiók sora nyilván hosszasan bővíthető lenne, de néhány relevánsnak ítélt példa kiragadásával talán megmutatható, hogy

1 „Ook terminus *ad quem* is niet exact te bepalen. [...] Zij hangen samen met de vraag waar men het politieke, ideële, theologische en sociologische centrum van de beweging wil leggen.” SPIJKER-BISSOP-HOF 2001, 13.

„sok zűrzavart” szerzők² mit tartottak magukkal kapcsolatosan a legfontosabbnak hangsúlyozni vagy cáfolni.

A puritanizmus egyértelmű meghatározásának nehézségét, a belőle kinövő különféle vallási ágazatok bonyolult rendszerét már magyarországi megjelenésekor regisztrálták. A szakirodalom a puritanizmus egyik első ellenirataként tartja számon Miskolczi Csulyak Gáspár kompilációját.³ A néhol igencsak elragadtatott hangú munka nagy forrásanyagra támaszkodik, ki-válóan ismeri az angol és holland puritán szerzők műveit, ezek-ből szerkeszti össze a sajátját. Nem mentes az elfogultságoktól, viszont kiindulópontként a puritanizmusból kinövő különféle irányzatok összesítését adja. A „régí” és „újabb” puritanizmus megkülönböztetése, valamint az újabbak között is a „iozanab értelműek” és az „eszeveszettek avagy megbodultak” alá sorolt csoportosítással tulajdonképpen a puritán irányzatok szegmen-tálódásának geneziséét vázolja.⁴

Medgyesi Pál először a *Praxis pietatis* első kiadásában fogal-mazza meg a puritánusok definícióját,⁵ majd ezt bővíti ki a vég-legesnek tekintett ötödik kiadásban. Az ötödik kiadás meghatá-

² Bod Péter kifejezése. Vö. a Medgyesiről vagy a Tolnai Dali Jánosról írt szócik-keik, BOD 1766, 169–171, 295–296.

³ Miskolczi írására Telkibányai István válaszként lefordította Amesius (eredetileg Bradshaw által írt) művét. A vitára nem térek itt ki, ezt elemezte Petrőczy Éva. L. PETRŐCZI 2006, 110–122.

⁴ *Conformisták*
Régiek Non-Conformisták
Separatisták, avagy Brunnisták

Puritánusok
két felék

Ujjak *Presbyterianusok*
Colemannianusok
Independensek

Iozanáb értelműek
Eszeveszettek
avagy megbodultak

Antinomusok
Anabaptisták
Enthusiasták
Chiliasták
Quaerensek
Expectánusok
Familisták
Antiseripturisták.

MISKOLCZI CSULYAK 1654, 13.

⁵ MEDGYESI 1636, 220.

rozását idézem, amely szerint: „A puritánusok Angliában azok, kik az elegy-belegy ceremóniákat, melyekből az Angliai Anyaszentegyház még ideiglen sem feslett jól ki, bé nem vészik. Egyébként a hitnek főfundamentumiban az Ecclesiával egyet értenek.”⁶ Amint azt Fekete Csaba kimutatta, ennek Bayly szövegében nincs megfelelője, a meghatározást teljes egészében a Medgyesiének tekinthetjük.⁷

Geleji Katona Istvánnal folytatott prédikációszerzési vitában sorolja fel Medgyesi a puritánok elleni érveket, mintegy a puritánság fogalmának „meghatározásait”, ahogyan azt az ellenfelek látták: „[...] mi szidattya *Puritanus*oknak, az az (mint magok-is néha magyarázzák) minden Pápás s-egyéb emberi találmányoknak seprejétől-való ki-tisztulásra, és tsak az egygy szent Irás szerént-való Hit és élet tisztaságára igyekezőknek őket? [...]”⁸ A *puritán* szó csak a „szidogató atyafi” beszédében kerül elő, a vádaskodásra adott válaszaiban Medgyesi hozzáfűz minden egyes vádhoz egy-egy ellentétes értelmű meghatározást, így világossá válik, mit jelent számára a *puritánság* fogalma.⁹ Eszerint puritánusok, akik a katolikus „maradványoktól” való megtisztulást sürgetik, az életvezetés szabályait csakis a Szentírásban találják meg, és a hitben a tiszta élet megnyilvánulását látják. Medgyesi ezzel a puritanizmus néhány olyan fogódzóját nyújtja, amelyek segítségével körvonalazható irodalmának, eszmeiségének lényege: a hagyomány átértelmezése, erőteljes biblicitás, a tiszta élet kívánalma, illetve ez utóbbi szabályainak meghatározása. A puritanizmust így olyan mozgalomnak tekint-

⁶ MEDGYESI 1643, 236–238.

⁷ FEKETE 2008, 180.

⁸ MEDGYESI 1650c, §§2b.

⁹ Oláh Szabolcs szerint Medgyesi retorikai „csele” itt az *irónia* olvasási alakzata: „A puritanizmus szó negatív használati értékének visszaautasításával, valamint annak következtében, hogy Medgyesi egy prédikációs módszer meghatározása (*finito*) közben láttatja tarthatatlannak a puritanizmus pejoratív értelmű alkalmazását, az olvasásban érvényre jut az *irónia* alakzata.” Oláh Szabolcs azt is kiemeli, hogy Geleji Katona és Medgyesi homiletikai vitája nyilván nem volt független az egyházszervezési, egyházpolitikai vitáktól. OLÁH 2007, 187.

hetjük, amely társadalmi-kulturális és nyelvi szinten egyszerre fejti ki hatását.

A másik példánk Szathmári Baka Péter Vásárhelyi Péter felett mondott beszédéből¹⁰ való. Itt az 1567-ben elfogadott *II. Helvét Hitvallással* bizonyítja be, hogy a puritánok ehhez képest semmi újat nem mondanak, elképzeléseik semmiben nem ütköznek a reformáció alapiratóival. Ennek bizonygatására a temetési szituációt használja fel, ami éppen azért válhat lehetségessé, mert a puritánusnak csúfolt Vásárhelyi Pétert¹¹ így védheti meg. Természetesen kitágítja a partikuláris esemény kereteit, az elhunyt védelmére és *laudációjára* beállított beszéd valójában, sok helyt erőteljes polémiával átszöve, a puritánus mozgalom lényegét boncolgatja. A szöveg gerincét képező *Meggyőző Es Oktato Haszon* teljes egészében a puritanizmus lényegének bemutatása, Vásárhelyi Péter halálát, a „Haza oszlopának” eldőlését mint Isten büntetését értelmezi. A korszak halotti prédikációiban gyakran olvasható e bibliai eredetű toposz, amely szerint a nagy emberek halálát, a haza oszlopainak „eldőlését”, vagyis támaszainak megszűnését mint a hálátlan népet sújtó isteni büntetést lehet értelmezni.¹² Éppen ezért akik ezen „kacagnak”, azok a büntetés jelenvalóságát és súlyát képtelenek felmérni. A helyzet(ek) hasonlóságára apellálva ószövetségi példák soroza-

¹⁰ SZATHMÁRI BAKA P. 1666.

¹¹ Vásárhelyi Péter nagyenyedi tanár, Amesius tanításainak hirdetője, a puritanizmus híve. Bod Péter szerint Amesius teológiáját prédikációkban is feldolgozta, mára ezekből nem maradt fenn egyetlen példány sem. Vö. BODONHELYI 1942, 51.

¹² A „ház-oszlop/haza-nagy emberek” toposz egyik legbőszavúbb kifejtését Görgei Pál temetési beszédében olvashatjuk, amelyet Bocskai István, zempléni főispán felett mondott: „Mert Isten haragjának jele, gyákorta [sic!] az Isten félo embereknek, az nép közzül ki-vettetések. Az mely épületnek, oszlopi, gerendáji le-kezdenek düllöngözni, jele hogy nem álhat ez az épület sokáig, hanem el-romol. Így az Isten félo nagy emberek, az nép között olyyak, mint az épületben az támaszok (B3), oszlopok, etc. melyek ha az nép közzül ki-szedeggettenek igen közel az nép az ő romlásához.” *Szomorú Halotti Pompa* 1674, B3a/b. Görgei halotti beszédeiről részletesebben az V. fejezetben szölok, és a II. 1. 2. alfejezetben is érintem. A nagy emberek/vezetők – oszlopok, az istenítélet és az oszlopok eldőlésének bibliai forrása többek közt: Gal 2,9; Jel 3,12; Ám 9,1; Jób 9,6; Jer 27,19–22 stb.

tával (Mózes, Noé, Lót, Jeruzsálem pusztulása) jut el a szerző Váshelyi és vele együtt a puritanizmus apológiájáig.¹³ A beállításból megérthető a puritanizmus akkori helyzete, fogadtatása is. A „(g)yötörnek minket, czivodnak velünk” kifejezésekkel hasonló szituációt fest, mint amilyent Medgyesi több mint tíz évvel korábban, Gelejivel való vitájában megfogalmazott.¹⁴

Szathmári Baka puritanizmus-értelmezése három irányba terjed ki: 1. az alapvetésre – Krisztuson kívül nincs más feje az egyháznak;¹⁵ 2. az etikai és morális elvárásokra, itt magyarázza meg a puritánus szó eredetét: a latin *purus*ra vezeti vissza és a ’tisztá életű’ megfelelőjeként tekinti;¹⁶ 3. az egyházi szervezetre, rendtartásra vonatkozó, az újítás vádját leginkább kiváltó szabályok. Ez utóbbiakat hat pontban foglalja össze: az egyházi szer-

¹³ „Ma avagy nem mondgyáké némellyek? Nagy Puritanus esett egy most-el; egyyk fejek el-esett most a’ Puritanusoknak, Presbiterianusoknak: Majd elfognak már, az után jól lészen dolgunk; csak gyötörnek bennünket, czivodnak velünk, nem bajoskodunk az után vélek?” (B4a)

¹⁴ L. a *Doce nos orare* ajánlását. Erre a vitára a prédikáció műfaji újítása tárgyaláskor visszatérek.

¹⁵ Szathmári hivatkozásait visszakkerestem, s látszik, idézőskor igen precíz módon járt el; a *II. Helvét Hitvallás* 1999-es kiadásával (BULLINGER 1999) vettem össze. A hivatkozás első fele a Szathmári Baka utalása, zárójelben a szöveg ívjelzése, a második fele a hitvallás 1999-es kiadására utaló oldalszám. *Helvetica Confessio* XVII (B3b); 156.

¹⁶ „Jaj tenéked ha purus és Puritánus nem vagy! mivel 1 Joh. 1. 7. *Es a’ Jesus Christusnak vére tisztít-meg minket bűneinktől*. Matth. 5. 8. *Boldogok a’ kiknek szívek tiszta*. A’ kiket meg tisztított mitsoda puritasra kell igekezni s’ puritánussá kell lenni? Philip. 4. 8. 9. meg-tanulhatod; A’ *mellyek igaz cselekedetek, a’ mellyek TISZTAK*; etc. azokról gondolkodgyatok, és a’ *békességnek Istene lészen veletek*.” Itt Pál apostolt idézve (Gal 5, 20–22) sorolja fel, hogy milyen bűnöktől kell megtisztulni, ahogyan azt is, hogy a megtisztulás után milyen erények érhetők el: „A’ *testnek pedig cselekedeti nyilván vadnak, mellyek ezek: házasság törés, paráznaság, kevélység, bálvány imádás, büvölés, bájolás, haragtartások, versengés, irigységek, haragok, patvarkodások, viszszavonások, pártütések, gyűlölségek, gyilkosságok, részségek, tobzódások, és ezekhez hasonlatosok: Mellyekről azt mondom miképpen az előtt-is mondtam, valakik ilyen dolgokat cselekesznek, Isten országának örökösi nem lésznek. De a’ léleknek gyümölcse ez: Szeretet, öröm, békesség, kegyelmesség, jóság, hit, alázatosság, mértékletesség. [...]* Tudd-meg most Puritanus és Presbiteres volt szent Pál Apostol.” (B4b) (Itt és a továbbiakban, ha külön nem jelölöm, a kurzivált kiemelések megtalálhatóak az eredeti szövegekben.)

vezet presbiterekből, doktorokból és tanítókból épül fel;¹⁷ e három tiszt között semmilyen hierarchia nincs;¹⁸ az apostoli egyházat (szervezetet) veszik alapul;¹⁹ a tanítások alapját a Szentírás jelenti, ehhez kell visszatérni;²⁰ Úrvacsoratan;²¹ az ünnepekről.²² Gondosan vigyáz arra, hogy világos legyen: mondandójának legfőbb forrása a Szentírás és a *II. Helvét Hitvallás*, pontos hivatkozásokkal utal rájuk. A puritanizmus elleni, általánosan hangoztatott vádakra adott válasz során egy pillanatig sem téveszti szem elől, hogy nemcsak a teológiai tudományokban jártasokhoz fordul, hanem az „együgyű lelkekhez” is. Párbeszédese formában válaszolja meg a felmerülő kérdéseket, így teszi az újtással vádolt puritánus mozgalom lényegét közérthetővé. (Azt persze e mélyen demokratikusnak tűnő eljárás értékelése során sem szabad elfelednünk, hogy a puritán–ortodox vita eldöntése korántsem az „együgyű lelkek” állásfoglalásán múltott.) A puritanizmusra elméleti fejtegetések mellé, példaként, egy egész puritánus-névsort ad, olyan személyiségeket sorakoztat fel, akik többé-kevésbé ismert szereplői voltak a kor vallási, politikai és társadalmi életének. Várad elestének előjeleit a kegyes és tiszta életűek halálában jelöli meg: Técsi István, Várad Szikra István és Lorántffy Zsuzsanna halálát így Isten figyelmeztető üzeneteként értelmezi. A „*Kikre nem volt méltó e' világ*” minősítéssel a prófétaság hálátlan szerepére, a meg nem becsülésre figyelmeztetve a sort Medgyesi Pál említésével kezdi, majd Tolnai Dali Jánossal folytatja, „ki sok Propheta fiaikat szült”. Tolnai „leszár-mazottaiként” említi Veréczi Ferencet (!), Bacsoni Menyhártot, Bisterfeldet, Gidófalvi Jánost, Apácai Csere Jánost, Enyedi Jánost. Szathmári rendszerezésében, a Medgyesiéhez hasonlóan, a tiszta egyház és tiszta életvitel alapvetését találjuk. Hogy ez milyen módszerekkel érhető el, azt a kegyes élet szabályait taglaló,

¹⁷ *Helvetica Confessio* XVII (B3b); 165.

¹⁸ *Helvetica Confessio* XVIII, 119. levélen (C1b); 168.

¹⁹ *Helvetica Confessio* XVII, 103. levélen (C2a); 158.

²⁰ *Helvetica Confessio* II, 7. levélen (C2a–b); 120–121.

²¹ *Helvetica Confessio* XXI (C2b); 182.

²² *Helvetica Confessio* XXIV, 172. levélen (C2b); 186.

a puritanizmus hazájának tekintett Angliában igen elterjedt, magyarra is lefordított²³ *conduct book*-okba foglalták.

Láthattuk, hogy a *II. Helvét Hitvallásra* alapozó puritánok célkitűzése nem új vallás létrehozása, hanem a meglevő beteljesítése, a vallásos élet megújítása volt. A „lelkek felrázásának”, az „ó ember öldöklésének, új ember születésének” kívánalmát nem az egyház belügyeként kezelték. Az egyenlőség és a krisztusi szeretet parancsát valló mozgalom a társadalmi rendek alsóbb rétegeit is bevonta megcélzott közönsége körébe, ez pedig – elsősorban Angliában – új társadalmi berendezkedéshez (is) vezetett. A puritanizmus szociális érzékenysége természetesen magyar vonatkozásban sem hiányzik, csak nem nyilvánulhatott meg olyan „felforgató” erővel, mint ahogyan Angliában történt. Berg Pál nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem „szó szerinti” átvételről van szó, a magyarországi és angliai állapotok különbözősége ezt nem is engedte meg.²⁴ A különbség tehát nem is az elvárások tartalmában vagy céljában van, hanem azoknak az adott helyzetre alkalmazott módszereiben, a megvalósítás eljárásaiban.²⁵ Nem célom azonban az angol–magyar puritanizmus terén összehasonlító vagy recepciós vizsgálatot folytatni, ennél sokkal sze-

²³ MEDGYESI 1636. Medgyesi fordítását, elterjedtségét már többen méltatták, s nem csak hazai szakmai körökben: „De belangrijkste rol in het puritaniseringproces van het Hongaarse protestantisme was weggelegd voor Bayly's traktaat. De Transylvaanse hofprediker Pál Medgyesi (1605–?) zorgde in 1636 voor de Hongaarse vertaling. Deze werd zes keer herdrukt en was hierme het meest gelezen boek binnen het zeventiende-eeuwse protestantisme in Hongarije op de Bijbel na.” SPIJKER–BISSOP–HOF 2001, 366. Medgyesi fordítását Bayly szövegének részleteivel összevetette PETRÓCZI 2007, 7–27; 1. még Fekete Csaba idézett tanulmányát, FEKETE CS., 2008.

²⁴ Különösen jellemző e szempontból például a fordításiirodalom. Számos angol, puritánnak minősített szerző műveit fordították le a korban, sok esetben nemcsak a címet változtatták meg, hanem a főszöveget is teljesen szabadon kezelték. Például Köleséri fordítása Nicholas Byfield *The Mason of the Oracles of God* című művéen alapul. A szerző is hangsúlyozza az ajánló levélben: az „Angliai Practicus Theologus” művéből szedeegetett, de hozzáadta saját gondolatait is (KÖLESÉRI 1666, 14.). (Az angol mű címét Berg Pál nyomán adom meg. BERG 1946, 174.) Hasonló példa Medgyesi fordítása is (MEDGYESI 1636), vö. FEKETE CS. 2008.

²⁵ L. erről a kérdésről: BERG 1946; TÓTH Zs. 1999, vagy BODONHELYI 1942, 17.

rényebb feladat egy részét látom teljesíthetőnek, amikor a magyar puritánok sajátos nyelvi létmódjának mibenlétét vizsgálom. A puritán szövegalkotás sajátosságát a szakirodalom gyakran kiemeli,²⁶ a továbbiakban ennek a sajátos nyelvi megformáltságnak az elemeire, a „lelkek felrázogatásának” módszereire térek ki. A prédikációirodalomból vett példákra támaszkodom, mert ezen a területen belül mérhető le talán legegyszerűbben, hogy a „népszerű kommunikációra” törekvő puritánok milyen alapvető szövegalkotási eljárásokat módosítottak.

A prédikáció történeten belül magyar vonatkozásban is fordulópontot jelent a puritanizmus elterjedése. A perikópa elvetésével az alkalomhoz, helyhez illő prédikációk mondását/írását sürgették.²⁷ Köztudott, hogy az első magyar homiletika Medgyesi Páltól maradt ránk, ennek Lorántffy Zsuzsannához írt terjedelmes ajánlása egyben prédikációelméleti alapvetés, prédikációszerkezeti „táblái” pedig a gyakorlati megvalósításhoz adnak fógódzókat.²⁸ Az igehirdetést felforgató újító elméletének formai sarkpontja a perikópa elvetése, ennek elvi okait és a szabad textusválasztáson alapuló templomi beszéd megszerkesztésének lépéseit fogalmazta meg. A prédikáció ilyen kötetlensége, az alkalomhoz szabása a tartalmat és a retorikai felépítést egyaránt befolyásolta.²⁹ A gyakorlati jellegű igehirdetés, az őskeresztény

²⁶ Talán a leggyakrabban idézett megállapítás: „Éppen a puritánok dolgozták ki a hatékony népszerű kommunikáció feltételeinek biztosítására egy egyszerű, praktikus prózastílusnak, a »plain style«-nak az ideálját, amely a ramusi diszkurzus alapelvének, a *clare et distincte* követelményének retorikai le származottjaként tekinthető.” KECSKEMÉTI 1998, 89.

²⁷ „A magyar puritanizmus a perikópa rendszert teljesen mellőzte és a méliuszi koncepciójú igehirdetési módszert elevenítette fel. Hangsúlyozta, hogy az egész Szentírást kell tanítani, magyarázni és hirdetni. Nem orthodox igazságokat, hanem az alkalomhoz és az időhöz szabott szabad választás alapján kell az evangéliumot hirdetni.” KORMOS 1978, 376.

²⁸ Medgyesi homiletikájának részletezésére itt nem térünk ki, ezt többen is megtették már előttünk, legutóbb BARTÓK 1998, 200–210. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a prédikáció történeten belül esett változás természetesen nem egyszerűen Medgyesi homiletikájának megjelenésével magyarázható, hanem ennél sokkal összetettebb folyamatról van szó, amelyik térségenként is igen változatos képet mutat.

²⁹ „Ők [a puritánus prédikátorok] vívták ki, hogy a papok szabadon választott alapigéről is prédikálhassanak, nemcsak a textusok előre megállapított rend-

biblicizmus és a bibliai humanitás hangsúlyozásával együtt a prédikatori szerepfelfogás is módosult, és a puritánusok az egyházi szervezet felépítését is támadták. A mindenkire szóló kívánásnak külső jelei is voltak (adakozás az istentisztelet után, stb.), amelyek az egyenrangúságra apelláltak, és kiváltották az ellenfelek támadásait.³⁰

Az alkalomhoz és helyzethez illő textusválasztás elméleti szinten is megfogalmazást nyert, előnyeit az Amesiusra hivatkozó Medgyesi így fogalmazza meg: „I. Az *Fel vejendő Igék* 1. legyenek mindenkor ön szintén való Sz. Írás, 2. melyeknek választása igazgattassék az Halgatóknak, Helynek és Időknek állapottyokból: az az, olyak legyenek azok melyek az Halgatóknak s a' kori Helyeknek és időknek mivoltokhoz illendőképpen megkívántatik. NB. Ama' nagy hírű *Amesius*, azt állattya, hogy nem járnak eléggé el-tisztekben, s-Halgatójoknak épületekre nem elégképpen vigyáznak, a' kik magokat azokhoz a Szakaszokhoz, melyek Vasárnapi szokott Evangeliomoknak neveztetnek, kötik.”³¹ A teljes Szentírás tanításra való felhasználása egyben szükséges is. A puritánusok által talán leggyakrabban citált Szent Pál tanításaira hivatkozva védelmezi Medgyesi újszerűnek ható metódusukat: „az tellyes írás hasznos a tanétásra”.³²

A textusválasztás szabadsága természetszerűen módosítja a prédikáció egyes részeinek hangsúlypontjait. A puritánus prédi-

je szerint, s általában arra törekedtek, hogy az istentisztelet minél elevebb, minél inkább személyes vallásos életből fakadó legyen.” RÉVÉSZ 1923, 57–58.

³⁰ KORMOS 1978, 375–376.; a puritán prédikációk alkalmiságának két fontos, formai és tartalmi következményét Győri L. János Geleji Katona István és Köleséri Sámuel prédikációinak összehasonlító elemzésében mutatja be. A perikópa elvetésével bekövetkezett formai változás „tartalmi hangsúlyeltolódásokat” is eredményezett: „A szemlélet először is biblikusabbá válik. [...] A megerősödő *biblicizmus* jegyében módosul maga a prédikatori szerep is: a tanítói mesterség mellett inkább a *prófétai attitűd* erősödik fel.” GYŐRI 2000, 58–59.

³¹ MEDGYESI 1650c, M2b.

³² *Uo.*, §§v. Lapszálon: 2Tim. 3, 16. 17. A perikópa elvetése olyannyira elterjedt, vált, hogy a század utolsó harmadában, Kabai Bodor Gellért, aki nem tartozott a „túlzó puritánok” közé, „[el]gyenesen az ördög munkájának mondja azt a szokást, hogy ugyanazokról a perikópákról évről évre ugyanazokat a beszédek mondják.” CZEGLÉDY S. 1964, 62.

káció leggondosabban kidolgozott részeivé a *tanuságok* és a *hasznok* váltak, ezek hordozzák és tömörítik a mondanivaló lényegét. A puritanizmus etikai és teológiai tanításainak előadásmódjára nagy hatással volt Ramus dialektikája. Ramus kulcsszava az *usus*, ennek alapján minden tudománynak csakis annyiban van létjogosultsága és értelme, amennyiben az életet szolgálja.³³ A puritánus prédikátorok „haszonelvűsége” ezen a filozófiai-retorikai alapvetésen nyugszik, a *hasznokban* megfogalmazott gyakorlati tanácsok, útmutatások az igemagyarázó részt némiképp elnyomva tesznek szert terjedelmileg is túlsúlyra. Az elméletben hirdetett „szép módos rend” éppen e hangsúlyeltolódás miatt nem lesz sok esetben megvalósítható: a *hasznok* túlsúlyba kerülnek a beszéd többi részével szemben. Geleji hat pontban felsorolt vádjai közül a prédikáció gyakorlati hasznait kifogásoltó Medgyesi az egyik legfontosabbnak tartotta, ezért ennek megválaszolója egyike a legrészletesebbeknek (a lelkiismeret „szigolyai” mellett). Ennek megfelelően a *Doce nos orare...* legalapvetőbben kidolgozott része is a *haszon* lesz: „[...] a 17. századi protestáns prédikátor a felvett Igéből adódó *Tanuságok*nak sokféle *Hasznát* tárja a hallgatók elé, majd az elmondottakat a *Rászás* révén a jelenlevőkre alkalmazza. Legfőbb céljának megvalósításához a szerkezeti egységek közül legszorosabban a *Haszon* kapcsolódik.”³⁴ A tanításnak ilyen megvalósítását a rámista logika puritánus adaptációjával szokás magyarázni: „A rámista haszonelvűség szorosan összefonódik a puritánus gyakorlatiassággal: az »usus« a hallgatóság számára a »praxis pietatis« megvalósításának legfőbb segédeszköze.”³⁵ A *hasznok* kidolgozása a prédikáció, a prédikálás céljával függ össze, annak a hermeneutikai feladatnak a teljesítését jelenti, amelynek során a prédikációban a megelevenített Ige létté válik, ilyen értelemben fogadta el Geleji vádját a *practica conció*val kapcsolatosan.³⁶

³³ CZEGLE 1980, 338.

³⁴ BARTÓK 1998, 235–236.

³⁵ *Uo.*, 236.

³⁶ Medgyesi az ige hirdetésétől azt a *gyakorlati* (applikatív) hasznot várja el, hogy a hitszónoklat hatására a bűnös ember az ige által megvilágosított lelkiismerete elé kerüljön, ám ehhez a hatáshoz olyan nyelvre van szükség, amely ké-

Geleji vádjából mind a puritánus szövegszerkesztésre, mind a stílusra és, nem utolsó sorban, (morál)filozófiai értékrendre is következtethetünk. A második pontban említett „practice” prédikálás szövegszerkezetet módosító következményeiről már szoltunk, ezzel függ össze az *exordium* elhagyásának elsőként felrót vádja is.³⁷ Geleji további vádjai a stílus és a szerkezet kérdesei mellett tartalmiakat és értékbelieket is érintenek, éppen azokat, amelyek a puritánus gondolkodásmódnak, világlátásnak leginkább sajátjai: az állandó lelkiismeret-vizsgálat és a „sémellódó”, vagyis a sirató-síró hangnemben előszámlált bűnlajstrom, amely természetesen a kegyes életvitel propagálása is volt. A lelkiismeret-vizsgálat az üdvösség eléréséhez vezető útnak, a *via salutis*nak vagy *gratia gradus*nak első állomása, egyben a megtérés feltétele is. A kegyes élet üdvbizonyosság jellegét hangsúlyozzák a puritán teológusok (is), mint Perkins és Amesius,³⁸ gyakorlati teológiájuk állandó eleme a lelkiismeret. Perkins a lelkiismeretet „az értelem részeként definiálja, nem akaratként, vagy erkölcsi érzésként”.³⁹ Perkins rendszerét követő és továbbvivő tanítványa, Amesius nemcsak a gyakorlati teológiájában (*Medulla SS. Theologiae*) foglalkozik a lelkiismeret kérdésével, hanem külön könyvet is szentel neki (*De constientia*). Medgyesi egyik legfontosabb forrása Amesius volt, aki a *Medullát* egy Ramustól vett idézettel indítja: „A teológia az Istennek élés tudománya”, vagyis a „bene vivere” tudománya,⁴⁰ és Perkins szellemének megfelelően a feladat az Istennek tetsző életre igyekvők gyakorlati eligazítása. A hangsúly tehát a dogmatikai tanításról az egyéni lelkiismeretre tevődött át: a lelkiismeret, il-

pes teret engedni az ige megigazító hatalmának. A kijelentett ígét az ember valóságába behirdető beszéd – Medgyesi ebben az értelemben használja a „*practica concio*” kifejezést, saját teológiai hermeneutikájának igényeihez alkalmazva azt, holott a szövszerkezetet eredetileg szitokként írta le a puritánusokkal vitázó Geleji Katona István.” OLÁH 2008, 71–72.

³⁷ Hogy a „fejetlen prédikációkat” mennyire nem gyakorolták – az elmélet ellenére – a puritánus prédikátorok, l. BARTÓK 1981, 10.

³⁸ Amesius és Perkins „gyakorlati” teológiájának ismertetését és magyarországi adaptációjának felmérését l. BODONHELYI 1942; KOLTAY 1991a.

³⁹ KOLTAY 1991b, 41.

⁴⁰ *Uo.*, 47–49.

letve az ennek vizsgálatával egybekötött penitenciatartás a puritánus kegyesség centrális eleme.⁴¹ Az üdvözülés folyamatában az értelmi tevékenységként értett lelkiismeret feladata a bűnösség felismerése, hiszen ez teszi lehetővé a bűnöktől való megtisztulást is, és ez a jele az eleven, élő hitnek: „Nem hogy oltsarlanai kellene azért ez lelki-isméret nyuzást (ha ugyan így szereti nevezni de inkább mindenek felet e’re kellene igyekezni).”⁴² A kegyesség gyakorlása tehát a lelkiismeret megvizsgálásában, a penitencia-tartásban mutatkozhat meg leginkább.⁴³ A *bűnbánatra/bűnmegvallásra* szólító állandó felhívások szinte természetyszerűen irányítják ezen szövegek gondolatmenetét. Ez határozza meg a szövegek tartalmát, stílusát, hangnemét, és egyben megszabja és behatárolja a szónok feladatköreit és önértelmezését is.

II. 1. 2. SZÓNOKI FELADATOK

A 16–17. század fordulóján regisztrálható homiletikatörténeti váltás mélyen meghatározta az egyházi kommunikáció folyamatát.⁴⁴ A Ramus nevével összefonódott folyamat egyik állomása Amesius egykori tanárának, Perkinsnek az 1592-ben megjelent *Prophetica, sive De sacra et unica ratione concionandi tractatus*⁴⁵ című műve, amelynek hatása különösen a puritán szerzőknél mérhető le: „A puritanizmus homiletikája egészen más utakon járt. Perkins [...] nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az egyházi

⁴¹ TÓTH Zs. 1999, 211–212.

⁴² MEDGYESI 1650c, §§3b.

⁴³ „A puritánus lelki életében a bűnbánat, vagy penitencia-tartás a megtérés gyakorlásának a módja. Értelme szerint magában foglalja az egész keresztény életet, tehát nemcsak a csendes órák, vagy közös bűnvallások tartását, hanem a bűn elhagyását és a jó követését is.” BODONHELYI 1942, 92.

⁴⁴ KECSKEMÉTI 2007, 323.

⁴⁵ A művet 1607-ben angolul is kiadta Thomas Tuke *De Arte of Prophecying* címmel. A kolozsvári Egyetemi Könyvtár CV3840/I jelzetű 1626-os kiadás példányát (PERKINS 1626) használtam.

szónok nem orátor, hanem próféta.”⁴⁶ Az orátor szerepének ilyen felülírása az imádságok szerzőire, elmondóira és a prédikátor-nak az Isten és az emberek közti kommunikációban elgondolt helyére egyaránt érvényesek.

A puritanizmus „közlési rendszerének” módosulása éppen a szónoki szerepnek ebben a felfogásában ragadható meg. Az abszolút igazságok közlésére, kimondására vállalkozó tanító/prédikátor felelősségének súlya ezáltal megnövekszik, és vele a kimondható igazságok köre is módosulhat. A magyar puritánok nagyrészt azonosultak ezzel a szereppel: hitigazságok hirdetése mellett a próféta, jövendőmondói értelmében, jövőre vonatkozó jóslatokat is megfogalmazhat.⁴⁷ Magyar vonatkozásban természetesen mindez nem független folyamat a wittenbergi történelemszemlélet újraéledésétől, az ennek érvényességét aktualizáló tendenciáktól, és ennek a közösségi beszélői szerepfelfogásnak messzemenő hatásai és következményei is voltak.

Az Istennél könyörgő/engesztelő közbenjárás, az Isten és az emberek közötti közvetítés nem önkéntes/önkéntes feladat: ezt a szerepet az isteni „elhívás”, ihletés szentesíti, mint minden földi hivatalt.⁴⁸ Erre vonatkozóan korszakunkban (is) lépten-nyomon olvashatunk utalást a megfelelő bibliai helyekre történő hivatkozások kíséretében, akár a prédikatori, akár más társadalmi szereppel kapcsolatosan. Mihelyt a prédikatori hivatáshoz az isteni elhívás a próféta szerepet is hozzárendeli a tanítás és a

⁴⁶ KECSKEMÉTI 2007, 93; Perkins: „Nam Prophetæ, id est, Ministri verbi, duo tantum in dicendo sunt munera: Prædicare verbum, et Deum populi nomine orare.” PERKINS 1626, 168.

⁴⁷ Ez a szereppozíció mélyen a tradícióban gyökerezik, a fogalomkínálat, a toposztár a 16. század végén már formálódott. A politikai hatalom bírálatát célzó, bibliai történeteket applikáló próféta hang a 16. század prédikátorai és énekszerzői számára sem ismeretlen. Sztárai Mihály bibliai históriás éneke (*Achab Kyrál Hyttelensegeröl es Illies Prophetanak meg feddeseröl valo szep Historia*, Debrecen, 1574) alapján Martinuzzi Fráter György sorsára úgy tekintettek, mint a Sztárai Mihály jóslatainak beteljesedésére. L. JUHÁSZ 1996, 23–25.

⁴⁸ A felhatalmazás formáiról, történeti és kritikai metszetben l. DÁVIDHÁZI 1998, 9–26.

„lelki sáfárkodás”⁴⁹ feladatai mellé, ez a méltóság elrettenthet is, de választás tárgyát nyilván nem képezheti: „s-kivánom-is Isten akarattya szerint, hogy bár többé Prophéta ne lennék”; „Ennekem kedvem ellen-is régi Michaeás Prophéta nyomdokát kell követnem: s-tudom nem csak az Áchábok, hanem a’ jobbak-is, meg lehet hogy némely Josaphátok-is fejemhez ütik nem egyszer: *soha e’ nekünk jót nem mond.* De mit tegyek, mert azt mondhatom Jeremiással, *hogy az Urnak igéje az én szivemben, olyan mint a’ csontaimban rekedett égő tűz, és azt hordozván elfáradok, s-nem hordozhatom.*”⁵⁰ A prédikátor számára két irányú közvetítést jelent: egyrészt a közösség nevében és a közösség tagjaként engesztelőleg járjon közben Istennél, másrészt a közösség számára Isten üzenetének tolmácsolója, azaz penitenciatartást követeljen, a közösség jövőjére vonatkozó jóslatokat fogalmazzon meg. Ez pedig két szerepminta érintkezését, összekapcsolását feltételezi: a paraklétosz és a próféta szerepét kell performálnia egyszerre,⁵¹ úgy, hogy a közösség nem feltétlenül támogatja ebben a hivatalában. A próféták megvetése, a rájuk nem hallgatás, ellenségeik szép száma ennek a hivatásnak elmaradhatatlan velejárói, a prédikátorok által forgalmazott bűnlისტák gyakori eleme. A próféták beszédének nem kedvelését Medgyesi homiletikai kérdéssé is tette, s így fogalmazta meg: „*Sembessek is vagyunk* azt mondja [Geleji]. [...] Nem vagyunk sémbesebek Esaiásnál, Micheásnál, Hoseásnál, Amosnál, etc., kiváltképpen Jeremiásnál [...] Ha nem volnának minn sémbellődnünk, a’ sémbek [sic!] sem lennénk. Sőt nem hogy vádolna ez aránt lelkünk esmérleti, hogy inkább azon félünk, hogy e’ ben sokat el-mulatunk.”⁵² Az egyházi tanító feladata tehát ebben a kommunikációs helyzetben a lelkiismeret ébresztésével elfogad-

⁴⁹ A prédikátorsághoz kapcsolódó bibliai toposzhoz l. bővebben: TASI 2009, 36–46.

⁵⁰ MEDGYESI 1660, 6–7. Lapszálon: Jer 20. 4.

⁵¹ A próféta és a paraklétosz szerepei addig választhatók külön, míg az utóbbit eredeti joggyakorlati értelmében használjuk. Hogy a kettő már a Biblia két könyvében is összefonódott, l. DÁVIDHÁZI 1998, 102–122. A próféta-paraklétosz prototípusának az imádságok szerzőire való applikálhatóságát vö. TÓTH Zs. 2007, különösen 187–192., legújabban FAZAKAS 2012.

⁵² MEDGYESI 1650c, §§3b.

tatni a hit igazságait, ezt teljesíteni pedig csak akkor tudja maradéktalanul, ha személyi elhivatottsága a közösséggel szembeni kötelességgel és a vele való közösségvállalással párosul. A próféták hálátlan feladatát ellátó puritán paraklétosz legfőbb hivatkozási alapja a Biblia, ez jogosítja fel a Biblia népével meglett hasonlóságok felmutatására, s ez alapján fogalmazhatja meg jóslatait a nép, a nemzet sorsának alakulására vonatkozóan is, de legfontosabb szerepe a „sémbességet” vállaló prédikátornak a feddés, korholás, szidás, vagyis állandó civódása a megtérni nem akaró közösséggel. Ez összhangban van azzal, ahogyan Medgyesi és kortársai a próféta-ság kérdését látták: írásmagyarázat és jóvendölés.⁵³ De ami a közösség bűneinek felvállalását⁵⁴ illeti, az éppúgy egyéni teljesítőképesség függvénye maradt: ki hogyan és mennyiben vállalta, illetve mennyire tudott azonosulni is ez utóbbi szereppel,⁵⁵ mint ahogyan az is egyéni performancia és

⁵³ „K. Kiket híjusz az Uj Testamentumban Prophetáknak? F. A' kik a' régi Propheták jóvendöllésinek, értelmét, melyet az Szent Lélek kiváltképpenvaló jelentésibül vesznek vala, az Ecclesiának magyarázták; és a' kik közzül némellyek magok-is jóvendőt mondtanak [...] magából az Szent Írásból, az Okosság mesterségének vezérlése szerént; és a viselt dolgokból.” MEDGYESI 1650b, 3.; „A *Propheta* nemcsak jóvendöl, hanem *írást magyaráz*.” CZEGLÉDI 1662, 74; „K. Mit kel érteni a' Mosesen és Prophétákon? F. A' Moses és Propheták írásit és könyveit Mat. 8. 4. És 23. 2 [...] kiknek Prophetálások nem emberek akarattyából származtanak, hanem szent lélektül indítatván szoltanak.” BÁTHORI 1664, 49; a sor hosszasan folytatható.

⁵⁴ „[A] paraklétoszi közbenjáró ugyanis nem pusztán a maga ügyében fordul Istenhez, nem is csupán másokért szólal meg, hanem egy olyan közösség szószólójaként, amelybe maga is beletartozik, vagy amellyel, bűneiket magára véve, közösséget vállal.” DÁVIDHÁZI 1998, 110.

⁵⁵ Elsősorban Medgyesi és Báthori Mihály paraklétoszi önreprezentációját vizsgálom meg a következő fejezetben részletesen. Hogy mennyire általánosan elterjedt volt ennek a szerepmintának a követése és alkalmazása, arról az egyes szerzőkről szóló beható tanulmányok tanúskodnak. L. például Győri L. János előszavát a Nagyari József prédikációit közlő kötethez (NAGYARI 2002, 13–40), Csorba Dávid elemzéseit id. Köleséri Sámuelről, Szentpéteri Istvánról, Debreceni Ember Pálról (CSORBA 2008), vagy az imádságszerzőkre – Kemény János, id. Köleséri Sámuel, Técsi Joó Miklós – vonatkozóan Fazakas Gergely Tamás végzett ilyen szempontú vizsgálatot, FAZAKAS 2012.

lelkialkat kérdése volt,⁵⁶ hogy miként tudta ezt közvetíteni a hallgatóság felé.

Az egyéni lelki élet fontosságának kiemelt szerepével arányosan változik meg a megcélzott, ideálisnak tekintett olvasó/hallgató közönség, a megszólítottak köre is. A mindenkire szóló kívánság szándékával, az „igazak” nevében fellépő prédikátorok olyan virtuális közönséget feltételeznek, amelyből elvileg senkit nem zárnak ki.⁵⁷ Az indulatos *vituperatió*któl viszont a prédikátorok nem kímélik meg az értetleneket: „A puritanizmus érték-szemlélete szerint a lelkiismeret ítélőszéke előtt állandóan készen kell állnunk bűneink számontartására, önmagunk vizsgálataira”.⁵⁸ Az egymásért felelőséggel tartozás gondolata így jogsíthatja fel őket olyan nyíltan ostromozó hangnemre, amely nincs tekintettel a társadalmi rendekre sem. Ha e hallgatói/olvasói kör ideális modelljét alkotjuk meg, a két végpontot az igazak, illetve az „értetlenek” kategóriája alkotja. Elvileg tehát nem társadalmi kategóriák szerint oszlik meg ebben az ideális képzetben a megcélzott közönség, hanem a hit jelenvalósága szerint, viszont ettől a közösség jövője függ. Miközben a tanítást a prédikátorok minden rendhez intézik, ezáltal a nemzet fogalma is formálódik, hiszen az egyénhez mint az egyház, a nemzet, az ország és a család tagjához szólnak.

⁵⁶ Csorba Dávid új szempontokkal bővíti a prédikatori önkép kategorizálási lehetőségeit, amikor a lelkészi lelki alkatokat veszi figyelembe és ehhez a narratív pszichológia módszereit és fogalomrendszerét alkalmazza. Csorba szempontjai arra mutatnak éppen rá, hogy mennyire személyiségfüggő volt a prédikatori feladatokhoz való viszonyulás, s ez vonatkozik a prófétaság szerepének vállalhatóságára is. Az ily módon megállapított prédikatori személyiség típusok mindenképpen árnyalhatják erről való tudásunkat, még akkor is – ahogyan erre Csorba is figyelmeztet – ha besorolásaink „csak” feltételezések maradhatnak. CSORBA 2008, 75–80.

⁵⁷ Medgyesi homiletikájában számol a különböző műveltségű hallgatók tudásszintjével: „Medgyesi arányosan érvényesítette a puritanizmus antropológiai értékrendjét és a retorika szövegelméleti elveit használó homiletikai eljárásokat.” IMRE 2001, 131–149, 144. A szövegelmélet és antropológia összefüggéseit Imre Mihály vizsgálta ebben a recenziójában; a *praeceptumirodalom* alapján tett megállapításait érdemes lenne a gyakorlati szövegeken is ellenőrizni, de ez itt igen messze vezetne tárgyunktól.

⁵⁸ IMRE 2001, 145.

A *praxisra* törekvő puritánusok prózastílusa tehát alapjában funkcionális prózastílus.⁵⁹ Funkcionális, mert a szövegalkotásban oly módon kívánta elérni a kognitív ismeretek átadását, hogy közben az emocionális hatáskeltés teljes eszköztárát is bevetette.⁶⁰ Mindez pedig Erdélyben egy olyan időszakban történt, amelynek eseményeit „második Mohácsként” emlegették már a kortársak is, ezért a puritánusok elvárásaiknak, a kiszabott feladatoknak egészen más hangsúlyokat is adhattak: itt nemcsak az egyéni üdvözülés bizonyításáról van szó, hanem a fenn- vagy megmaradás biztosításáról is.

II. 2. Miért „sémbesek” a puritánok?

Amikor a kora újkori puritán prédikátorok a körülöttük zajló, tragikusként megélt politikai események magyarázatára vállalkoznak, értelmezési keretért a 16. századi örökséghez, a reformatori történelemszemlélethez nyúlnak vissza, és ennek mintájára a bűn-büntetés fogalompárral megragadott okfejtő módszerrel teszik ezt meg. A történelem számukra nem feltétlenül és nem elsősorban a valamikori régmúlt eseményeit jelenti, hanem sokkal inkább a jelent is meghatározó eseménysorozatot, amelynek értelmezéséért a régmúlt események példatárát is segítségül hívhatják. Ennek megfelelően a jelent a tragikus múlt természetes következményként élük meg, s ezen alapvetően tragi-

⁵⁹ KECSKEMÉTI 1998, 92.

⁶⁰ „A puritanizmus lényegi szempontja volt az intellektualitás és spiritualitás dualizmusának érvényesítése az egész hitéletben.” IMRE 2001, 140. Nem tartozik szorosan a témához, de utalni mindenképpen szeretnék arra, ahogyan a puritánus gyakorlat a klasszikus szónoki hármas célkitűzést megvalósítja. Természetesen ez mélyreható retorikai vizsgálatot igényel; előfeltevésem, hogy a *movere* oly módon kerül a *docere* mellé, hogy ennek elérését segíti, ezzel pedig arányosan szorul háttérbe a klasszikus értelemben vett *delectare* célja, pontosabban ez utóbbi a puritanizmus antropológiai modelljében más jelentést kap: az ékesszólás legnagyobb feladata az isteni kinyilatkoztatás közvetítésében a lélek megölését és újjászületését sürgetni. Ebben a folyamatban a szöveg *elocutiós* eszközeinek jut a legnagyobb szerep: a *movere* nem érheti el célját, ha nem mutatja meg a *docerének* azokat a távlatait, amelyekre az állandó igyekezést, törekedést éppen a *delectare* segítheti.

kus beállítású szemlélet látókörébe csakis az ilyennek minősíthető események kerülhetnek be.⁶¹ A közélet eseményei iránt érdeklődő protestáns prédikátorok kialakították egy olyan beszéd-módot is, amellyel ezekről a témákról legadekvátabbnak tűnt megnyilatkozni. Azzal a közvetlenséggel párhuzamosan, amellyel a „profán” eseményekhez nyúltak, kialakult a róla való beszédnek a távolító, általánosító formája: így a magyarázat- és értelemkeresés igényéből megörökített eseményről sokszor csakis úgy lehetett beszélni, hogy az esemény túlmutasson önmagán, olyan beállításba kerüljön, amelyben „rejtett” üzenettel ruházódik fel. Ezt az üzenetet pedig azáltal „kapja” egy-egy esemény, hogy isteni terv részeként, eszközöként, intő jeleként értik, miközben ennek hite természetszerűen szabja meg az értelmezés keretét és nyelvét. Vagyis az apokaliptika olyan értelemadó elv volt, amely a múlt és jelen eseményeit értelmezhetővé tette, és a jövőre vonatkozó elképzeléseket fogalmaztatott meg. Az esemény a „bűn jegyében” válik olvashatóvá, így „elveszti trivialitását, szemiotizálódik”.⁶² Az így teremtetett kontextusban a megterítésre felszólító, azt sürgető prédikátorok elvárásai fokozott hangsúlyt kaphattak. Az igazak, kiválasztottak jelenléte a nemzet egésze fennmaradásának biztosítéka lehet, ennek megértése pedig mindenki ügye. Az elvárások, teológiai megalapozottságukon túl, a társadalom működésének, a „politikai nyilvánosság higiénijának”⁶³ biztosítékai is voltak, mert éppen a kegyes élet imperatívusza alapján formálhattak jogot a társadalom morális, ezentúl pedig politikai kritikájára is.

A következőkben a prédikátoroknak a néppel, a nemzettel, az országgal és vezetőivel szemben támasztott elvárásait vizsgálom meg, ezeken keresztül mutatom be a puritanizmusnak a társadalmi-etikai és a vallásos életre vonatkozó elváráshorizontját.

⁶¹ L. például Medgyesi Pál Ibrányi Ferenc temetésén elhangzott beszédét, ahol a magyarság történelmének jellegzetes eseményeit a várnai, a mohácsi csatában, és az 1566-os, illetve az 1594-es tatárjárásban jelöli meg. Ezeknek az eseményeknek az 1657–58-as tragédiák egyes folytatásaiként érthetők, a bűnös magyarság megérdemelt büntetéseinek.

⁶² ASSMANN 1999, 228.

⁶³ „Moralische Kritik (»censura morum«) gehörte zur öffentlichen politischen Hygiene.” KÜHLMANN 2002, 28.

Ezeket az utilitárius normákat a legszélesebb értelemben igyekeztek minden emberi tevékenységre kiterjeszteni, értékmeghatározásaikkal ideáltípusokat jelöltek ki, melyek elérését a szüntelen munkálkodásban, törekvésben látták. Természetesen ebben az időszakban nemhogy egységes nemzetfogalomról nem beszélhetünk, de a 18. században körvonalazódó értelmében sem használhatjuk, ám azt mindenképpen feltételezzük, hogy a közösségi tudatnak volt egy olyan szintje, amelynek csoportidentitása (lakó)helyhez, felekezethez és nyelvhez kötődött, és amelyiknek összetartozását erősítették. Így amikor a nemzettel szemben támasztott elvárásokról, a nemzet feladatairól beszélünk, azt a meglehetősen differenciálatlan közösséget értem rajta, amelynek jellemzőit e szövegek szerzői alapvetően a bűnnel, a bűnösséggel vélnék leírhatónak. Célom annak az előfeltevésnek a végigvezetése, hogy nemcsak egy korszak egészére érvényes puritanizmus-definíciót nehéz megadni, hanem egy-egy szerző életművében is nagyon különböző változatok lehetnek. Ez az elvárásrendszer állandóan helyhez, időhöz és alkalomhoz igazodik, mert pontosan így tudja megőrizni rugalmasságát, mert csak úgy léphet fel az egyénhez szólás igényével, ha figyel annak aktuális kérdéseire, problémáira, illetve a válaszlehetőségek irányának behatárolásával együtt tudja ráirányítani figyelmét.

II. 2. 1. A „KÖSSÉG/NEMZET”⁶⁴ FELADATAI

Az üdvösséghez vezető út, a *via salutis* vagy *gratia gradus* állomásainak megállapításában a puritánok Kálvin *Institutió*jára alapoznak: *elválasztás, elhívás, megigazulás, megdicsőülés*.⁶⁵ Olyan út megtételére szólítanak fel, amelynek végigjárása egy

⁶⁴ A *kösség, magyarság, nemzet* sokszor szinonim fogalmak, a szerzők maguk is így használják. Természetesen kérdés, hogy hol vannak egy-egy ilyen közösségnek a határai, kit tudtak magyarnak, kiket értettek a nemzet alatt e szövegek szerzői, ezt a kérdést egy következő fejezetben járom körül. Itt a *kösség/magyarság/nemzet* alatt azokat értem – talán nagyon is ellentmondásosan –, akik nem az „előljárók” csoportjához tartoznak. A nemzetfogalom differenciálását, egy szerző műveiben, a következő fejezetben kísérelem meg.

⁶⁵ Idézi TÓTH Zs. 1999, 215.

egész elvárásrendszernek való megfelelést tételez fel.⁶⁶ Az elvárásokból világosan kiderül, hogy a puritánok az egyéni lelki életre való odafigyelést éppolyan fontosnak tartották, mint az egyéneknek a „kösség”-gel, a közösséggel szembeni feladatait. Az egymás iránti felelősség olyan szociális érzékenységről is tanúskodik, amely a társadalmi berendezkedés egészét érinti, időbelisége pedig messze túlmutat a jelenen, a feladatok teljesítésének (vagy éppen elhanyagolásának) hatásai a közösség legtávolabbi jövőjének meghatározói. Éppen ezért a megtérés parancsa egyszerre implikálja a közösség vagy a nemzet romlását okozó bűnök felsorolását és a teljesítendő feladatok körének behatárolását. Az általánosan jellemző bűnöket – mint ahogyan azt már Szathmárinál láttuk – a Tízparancsolat megszégése és a hét fő bűn jelenti, ezeket alkalmazzák egyszerre az egész nemzetre,

⁶⁶ Az építő, kegyességi iratok közül Pápai Páriz Imre igen népszerű, több kiadást is megért művére érdemes itt utalni (*Keskeny út*, első kiadása: Utrecht, 1647 [RMNY 2196]; a 2. kiadást használtam, PÁPAI PÁRIZ 1657). Az ajánlásban megfogalmazottak szerint a gyakorlati tanácsadást célozza, vallási és morális kételemekre kíván praktikus válaszokat adni: „Nem volt az nekem fel tött végem, hogy vagy *locus communis*okat a’ mint hijuk, irjak, noha valoban kívántatnék nekünk egyéb nemzetek fölött, vagy akarmi *objectio*kat, azaz, más vallásu ellenvetéseket iminnet amonnat ki szedegessek, és azokra valo feleleteket le irogassak, mert ezektől a’ *Scholakban* szépen tanétnak; vagy hogy e’ mostani időben fen forgo mind két reszre egyaránt lodulo vetekedéstől valakivel *disputallyak*. Hanem tsak *in praxi* a’ minémü gondolatok, okoskodások, elmelkedések és kételkedések, ottan ottan az embernek elméjébe ötlenek azokra magunk nyelvén noha többire könnyebb volt volna nekem ha ugy itiltem volna szükségesbnek lenni Déak nyelv szerént le írnom, azok a mondom rövideden kéválképpen pedig *ratio*kkal de az írásban fundáltatottakkal meg felellyek.” (A2a–b). – Pápai művének népszerűségét mutatja az az eljárás is, hogy például Debreczeni János beépítette egyik prédikációjába (DEBRECZENI 1663). A szó szerinti egyezések mellett természetesen a mentalitás erős rokonságát érdemes hangsúlyozni. Pápai könyvének 2. kiadását éppen Debreczeni János rendezte sajtó alá és ajánlotta Kecskeméti Ambrusnak, Kecskemét város „eggyik igaz tagjá”-nak. A puritán kegyességi építő művek említésekor Nógárdi Mátyás műveit sem hagyhatjuk figyelmen kívül: a *Lelki próbák*ó című, öt munkát tartalmazó kötet első részében, a kérdés-felelet formájában összeállított *Rövid elmélkedésben* a Tízparancsolaton végighaladva állítja össze bűnlajstromát, a parancsok be nem tartásáért járó büntetést is ecsetelve (NÓGRÁDI 1651). Nógrádinak a puritán elvek terjesztésében, a közéletben játszott fontos szerepéről l. CSORBA 2008, 45–47.

természetesen változó hangsúllyal, az egyes bűnök, bűncsoportok nem minden esetben kapnak azonos szerepet. Czeglédi István *Az Országok romlásáról írott könyvnek Első Resze* bevezetőjeként, versbe szedve sorolja fel ezeket:

„Keresztyén Magyarság!	Előtted nem Ujság
Hogy sűrű gonosság,	Ronta a' sok gazság,
Mint szemest a' vakság	Veszte nyomoruság
Mert benned a' joság,	Nem vala buzgoság
A szoros kegyesség	s-szíves Keresztyénség,
Vak becstelenség	Előtted semmiség.
Oh mely nagy félszegség,	Szörnyü lelki restség!
Ezért az Istenség,	Busula meg Felség.
[...]	
Nincs itt nyugalom:	Azt mondod te, hallom.
Ezt igen fájlalom	s-Nagy véteknék vallom.
A kegyetlenkedés,	Sok részegeskedés,
A Buja öltözés,	Bűnben bé-merülés,
Az egymásra törés,	Izetlen vesződés,
Babonára lépés,	Lün néked éles kés:
Ha az Urral frigyet,	örök békességet,
Tenni akarsz szívet	Adgy és nem egyebet. [...]" ⁶⁷

A kösség/magyarság/nemzet megtérését várja, és ezzel a vára-kozással/felszólítással párhuzamosan, a zsidóság sorsán mutatja be a felsorolt bűnök el nem hagyásának következményeit.

Báthori Mihály prédikációgyűjteményéről lesz még szó a későbbiekben.⁶⁸ E kötet egyik szerves egysége az 1658 januárjában Medgyesre összehívott országgyűlésen – amikor, II. Rákóczi

⁶⁷ CZEGLÉDI 1659, (bis3b–bis4a).

⁶⁸ BÁTHORI 1664. A III. 2. alfejezetben Báthori Mihály művét vizsgálom majd. Ezen a helyen azért tartom mégis szükségesnek kitérni rá, mert az ő prédikációi is szervesen illeszkednek azon szövegek sorába, amelyek alapján olyan összegzést végezhető el, amelyben egy viszonylag rövid, de politikai és társadalmi szempontból egyaránt igen mozgalmas időszak rendileg megosztott bűn- és elvárásrendszer struktúrája mutatható be. Ugyanígy viszonylag részletesen kitérek alább Medgyesi Pál szövegeire is, noha róla fog szólni a III. 1. fejezet. A következőkben, amennyiben folyamatosan ugyanannak a szerző-

György jelentkezésére, Rhédey Ferenc lemond a fejedelemségről – elmondott három beszéd. Ebben a zűrzavaros helyzetben Báthori – többek közt – az erdélyi had 1657-ben történt tatár fog-ságba esésének okairól értekezik. Isten büntetésének okait tárja fel, kétféle bűnt különböztet meg: a „czégéres vétkeket” és a „kiváltképpen valókat” (13). Ezeket pedig a *mi* személyes névmás-ban értett magyarság egésze (vagyis Erdélyt és Magyarországot egybe veszi), az *ők*, az előljárók, fejedelmek, és a *ti*, mármint a nép, szerint tárgyalja. A nemzet egészére értett vétkek, a „czégéres vétkek” két egymással szorosan összefüggő csoportot alkotnak: hitbeli és életviteli kérdéseket érintenek. A vallás helytelen gyakorlása, a szentségek helytelen kiszolgálása, a káromkodás, „hipokritaság”, az Isten ígését hirdető megvetése azok a csomópontok, amelyek a hit és a vallás gyakorlása terén jellemző bűnöket fogják össze. Az életvitel rendetlensége a tanítás/tanítottatás, a mesterségbeli tudás megszerzésének illetve átadásának elhanyagolásából ered, pedig ez lenne az életre való felkészülés eszköze. Az emberi élet teljessége e két terület – a hit és a mindennapi élet – harmonikus összhangjától függ, célja pedig – ahogyan Kálvin az *Institutiót* is indítja – az Isten és önmagunk megismerése. Báthori arra figyelmezteti olvasóját, hogy ez az összhang biztosította teljesség, a cél elérése válik lehetetlenné, ha e két terület bármelyike csorbát szenved, Isten haragját vált-hatja ki. Az isteni büntetés oka pedig a bűnös emberek számá-nak megnövekedése a nemzetben, s mindezt még meg is tetézi a bűnök megszokása, elhagyni nem akarása (13–15). E piramissze-rű építkezéssel mutatja be a bűnök egymásra épülését, vagyis azt, hogy a nemzetet ért büntetésért annak minden tagja felelős. A „kiváltképpen való” bűnöket „a’ nép és kösség között” öt pont-ban sorolja fel: az „első gradussa az ország romlásának” a meg-hasonlás, a második az Isten ajándékaival élni nem tudás, mely a ruházatban, ételben, italban és a tánc kedvelésében nyilvánul meg, a harmadik a kevélység, negyedik a tudatlanság, az ötödik pedig a hadakozás, a hadviselés „kívánása és ohajtása” (18–20).

nek ugyanabból a művéből idézek, ezek szöveghelyét az idézet után zárójel-ben adom meg.

Báthorinál ez a szigorú szétválasztás, a részletekbe menő felsorolás, a pontosságra való törekvés összetett bűnrendszert eredményez, így nem egyszerűen felmondja a Tízparancsolatot, hanem az állandó alkalmazás révén életközébe hozza, s a szóba jöhető közönség körét nagyban kitágítja. A tudatlanság és a „hadakozás kívánása” új elem e bűnrendszerben. Az első a puritanizmus népnevelő programjának meghirdetésével hozható összefüggésbe, míg a második – 1658-as beszédről van szó! – a helyzetértelmezés irányát követi, és azt mutatja meg, hogy az aktualitás hogyan befolyásolja az Isten haragját kiváltó bűnök körét.

Medgyesi Pál a jelképesse vált ótestamentumi történetekkel (Ádám és Éva bűnével kezdődően, Káin és Ábel történetén keresztül Jeruzsálem pusztulásáig) példázza – a *Rohogó Tűz* című kötetindító⁶⁹ beszéde *oktató hasznában* tíz pontban összefoglalva – az Isten ellen elkövethető bűnöket, amelyeknek a nemzetre való alkalmazásától nem kíméli meg a „tanulni nem akaró nyakas magyarságot”.

A lengyelországi hadjárat után felerősödő bűnbánati felszólítások a szociális visszasságok iránti érzékenységgel, az alsóbb rétegek ellen elkövetett bűnök megfeddésével társulnak, amelyet a puritánus szerzők működésével szokás összekapcsolni. Hasonló bűnlisták tömegét⁷⁰ lehet olvasni a kor prédikációirodalmában, ezek a bűnkatalógusok minden esetben túl is mutatnak önmagukon: a rendszerezés igénye az isteni büntetés okainak számbavételén túl természetesen a bajok orvoslásának lehetőségét is megmutatja, ugyanakkor pedig az ideálisnak tekintett társadalom képét rajzolja meg, ahol mindenkinek megvan a maga jól kijelölt és Istentől eredeztetett helye, amely hely a másik viszonylatában nyeri el értelmét és jelentőségét. Világos,

⁶⁹ MEDGYESI 1660. A hét prédikációból álló sorozat az 1658–59 között elhangzott beszédeket tartalmazza, kivétel az 1655-ös datálású *Isteni és Istenes Synat* kötetzáró prédikáció.

⁷⁰ A bűn elkövetésére következő isteni büntetés szintén középkori hagyományokra tekint vissza: „A bünt követő isteni büntetés Bibliából kiinduló és Szent Ágoston által is megerősített általános toposzának hangoztatása a tájárjárás kori *Planctustól* a hitviták korán és Zrínyin keresztül a reformkorig (sőt tovább is) állandóan visszatérő motívum történelemszemléletünkben.” HARGITTAY 2001, 22.

hogy a bűnök és ezek ellenpárjai, az erények rögzítése szigorú logikai rendet követ, mindig hierarchikusan épül fel. A bűnöket osztályozzák, csoportokba, kategóriákba sorolják, figyelve ezek minőségi és mennyiségi előfordulására.⁷¹ E korszak bűnlistáinak első helyén az istentelenség, az Istentől való elszakadás áll, ebből következik az összes többi, és ezeknek a sorrendje függ a szerzőtől, a prédikálás helyzetéhez való alkalmazkodástól stb. Az látszik belőlük, hogy a bűnlista hangsúlyos csoportját azok a bűnök képviselik, amelyek következményei az egyéni sorson túlmutatva kihatnak a társas kapcsolatokra is. E túlságosan általános kijelentés természetesen mélyreható vizsgálatot igényel, itt most érjük be egy nem annyira bizonyító, mint inkább szemléltető értékű példával. Az öltözködés, a nők „rusnya irogatása”, melyeket korábban szinte állandó rendszerességgel felrőttak, ebben az időszakban már háttérbe szorul olyan bűnök emlegetése mellett, mint a széthúzás, a marakodás, a felebaráti szeretet hiánya. E hangsúlyváltással a prédikátorok olyan elvárásokat propagálnak, amelyek az egymás iránti felelősséggel tartozás érzését erősíthetik. Czeglédi István így fogalmazza meg 1660-ban, II. Rákóczi György temetésén az egyén társadalmi szerepét: „Az Ember sem magának született, mert másképpen nem volna Társolkodó Allat. Mások javáért köszönt bé e’ Világra. A’ mi szegény Hazánk s-Edes Barátink oltalmazásokért, születünk egyikért. Ighen Beteg Maga-Szeretet az, mely csak a’ maga saját Cselekedetinek *Centruma*. Minden Magános-Embernek megmaradása, bé-rekeztetet a’ közönséges jóban.”⁷² A hívek Isten előtti teljes egyenlősége gondolatának tudatosításával⁷³ az egymás iránti felelősség súlyát is növelik, az egyéni lelki üdv fontossága ilyen kontextusban játszhat központi szerepet, amikor a

⁷¹ A puritánok bűnrendszerének hierarchiájáról l. még BODONHELYI 1942, 96–98.; a puritánus antropológiai modellel, illetve szövegelmélettel való összefüggését pedig l. IMRE 2001, 145.

⁷² CZEGLÉDI 1661, E3a; modern szövegkiadása: KECSKEMÉTI-NOVÁKY 1988, 175–219. Czeglédinek ezt a prédikációját elemezte Petrőczy Éva, l. PETRŐCZI 2006, 136–143.

⁷³ A presbiteri rendszer és a bibliai szövetség gondolatának társadalmi konzekvenciáiról l. RÉVÉSZ 1948.

nemzetért vállalt felelősséggel saját sorsa, élete nyer kiemelt fontosságú helyet.

Prédikátoraink természetesen nem állnak meg ezeknél az általánosságoknál. Gondosan ügyelnek arra, hogy az informálás, tanítás és intés feladatköreinek eleget téve minden rendhez szólnak. A „minden rendbéliek” megcélzása megköveteli a feladatok ennek megfelelő lebontását.

II. 2. 2. A FEJEDELMEK, ELŐLJÁRÓK KÖTELESSÉGEI

Az előljáróknak, a „nagy embereknek” az Isten és a közösség iránt kötelességei és feladatai erős topikus meghatározottságokat mutatnak, amelyek előképét a Biblia mindkét könyve szolgáltatta. Az ő életük célja az Isten és a közösség szolgálata kell legyen, haláluk a közösséget sújtó isteni büntetés is lehet, tehát a közösség sorsát, létét ha nem is határozhatják meg, de mindenképpen befolyásolhatják. Míg a nép, az alsóbb rendűek meghatározása szinte változatlanul az alapvetően bűnös voltának rögzítésére korlátozódik, s lényegileg változatlanok a hozzájuk intézett tanítások és intések is, addig az „előljárók” ostromozása vagy éppen dicsérete a fejedelmi tükrökre emlékeztetően reprezentatív és propagandisztikus célzatú – a megrendelő igényeihez is alkalmazkodva –, helyzet- és körülményfüggő. A fejedelmek, előljárók nem egyszerű hívők, hivataluk *isteni elrendeltségének* hite kiemeli őket a köznép sorából. Megjelenítésük sokszor ikonologikus (személyes kegyességükre hivatkozni, például ima-szokásaikra), ezáltal egyrészt a személyüket és családjukat hitelesítik, másrészt, az alattvalók felé, mint az igaz út letéteményesei és biztosítékai jelennek meg.⁷⁴

A következőkben elsősorban temetési prédikációkban követem végig ennek az elvárásrendszernek a mibenlétét és alakulását, különösen figyelve azokra a megnyilatkozásokra, amikor a *lamentatio* és a *laudatio* alapját képező „ház-oszlop/haza-nagy

⁷⁴ Vö. SCHILLING 2002, 577–578.

emberek”-toposz⁷⁵ a feddésnek is ad némi teret, s akár áttételesen is, de az előljáró „hibáira” is rámutat. A sort az I. Rákóczi Györgyhez kapcsolódó alkalmi beszédekkel indítom, I. Apafi Mihállyal zárom, s a fejedelmekkel szemben támasztott feladatokat néhány városi előljáró temetésén megfogalmazott intéssel egészítem ki.

Medgyesi Pálnak I. Rákóczi György temetésén mondott beszédében (1648)⁷⁶ a kegyes fejedelem *laudációja* a példaértékű élet és uralkodás felmutatása. A legfőbb erényként kiemelt *hit* köre szerveződik az összes többi, vallásos és világi erény: kegyesség, józan élet, jó házasság, becsületesség, emberség és a nemzetért vívott jó hadviselés. I. Rákóczi György sikeres hadjáratainak felemlegetésekor nyomatékosan kiemeli, hogy „*hitivel bizony*” (mert nem vala arra valo ereje) Országot g’özöt, Lelki testi szabadságot n’ert, mel’ben n’ugszik az olta n’omorult Nemzetünk.” (30)⁷⁷

II. Rákóczi György megítélése már korántsem ilyen egyértelmű. Az 1657-ben elmondott beszédében, az *Ötödik Jajj és Sirlomban*⁷⁸ Medgyesi egészen rendkívüli dologra vállalkozik. A lengyelországi hadjáratot követő első katasztrófát (az erdélyi had tatár fogságba esését) értelmezve a korábbi prédikációktól eltérően sorolja fel az Isten haragját kiváltó vétkeket. Nemcsak ennek a beszédnek sajátja a bibliai példákkal megidézett ótestamentumi idők és a jelen idősíkjai közti állandó párhuzam. Itt viszont azon túl, hogy ennek a zsidó–magyar sorspárhuzamnak a megteremtésére és fenntartására törekszik, össze is olvasztja, *a hasonlított és a hasonló Medgyesi víziójában eggyé válik*. Így lesz egészen más súlya az ország iránti felelősségnek, és ez hatalmazza fel arra a példátlan kritikára, amelyet félre nem érthetően a fejedelem felé tesz. Nagyon erős ítélezését⁷⁹ némiképpen

⁷⁵ L. a II. fejezet 12. lábjegyzetét!

⁷⁶ MEDGYESI 1653.

⁷⁷ I. Rákóczi György temetési menetét rekonstruálta Szabó Péter, I. SZABÓ P. 1998.

⁷⁸ MEDGYESI 1658.

⁷⁹ Az *Ötödik Jajj*nak főleg a második prédikációjára gondolok, a felsorolt kilenc véték felsorolására és ezek applikációjára. Például a második vétket így írja le: „[...] felette keményen tiltatic egy néhány helyen a’ Szent Írásban, a’ régi

enyhíti a prédikációhoz csatolt könyörgésben. Az *Ötödik Jajj* rendkívülisége ebben a mozzanatban (is) megragadható: Medgyesi Pál eddigi ismert beszédei kivétel nélkül valamilyen drámainak ítélt alkalom ürügyén íródtak, de korábban I. Rákóczi György, vagy Rákóczi Zsigmond halála, vagy a munkácsi tragédia, de a későbbi alkalmak (például Ibrányi Ferenc, Lónyai Zsuzsanna halála) sem indították meg annyira, hogy a nagyon is érzelmekre apelláló prédikációhoz még személyesebb hangú könyörgéseket is csatoljon. A történelmi események és spiritualitás kapcsolata szempontjából talán ez a legkiegyensúlyozottabb beszéd, amikor a lentiekhez (a jelenlevő közönség) és a fentihez (vagyis Istenhez) egyszerre kíván szólni, buzdítani és könyörögni.⁸⁰

határoknac, melyeket az atyák vetettenec, ki-mozdítása. A' Példa beszédes Könyvben ilyen tilalmat olvasunc: *Ne bontsd-el a' régi határt, melyet csináltak a' te eleid.*" (23) – A határmódosítás (lelki vagy testi értelemben sem) nem jellemző eleme a korszak bűnlistáinak; vagy az „5. Eötödik Vétéc, az Elöl-járóknac, mind ennyi szörnyű *bűnökben Elöl-járások.* 6. Hatodszor a' Népnec azokhoz *Edesétése, belevonása és szabados meg-egyezése* abban." (25), ennek applikációja: „Ha az 5. s 6. Vétkeket forgatjuc; hiszem ha Istennek tartó lélek vagyon az Elöl-járókban, méltán meg-hasadhat a' szivec, jutván jól eszekben, hogy nagy részént e' Vétkeknek üzésében ők voltak az elől-járók, és az ő foganatos példájockal, vajha nem parancsolatjockal s' büntetésekkel-is (melyet nem tagadhatnac), ők vontác nagyobb részént e' lelki fertőbe az kezec alatt Lévöket! Kik is megforditván a' Péter ama' szavát, inkább akartac emberne, mintsem Istennek engedni: és a' hatalamasockal s' többeckel a' veszedelemre vivő tágas úton jární; mint sem a' világ előtt tekintet nélkül levő kevesekkel, a' szoros kapun menni az életre." Nehéz ebből a hihetetlenül intenzív hangú, bámulatosan megkomponált beszéd(rész)ből pár kiemelt mondat citálásával ezt szemléltetni. Az alkalmazás nyelve olyannyira az Ótestamentum nyelvén történik, hogy a jelen állapotai ugyanolyan értékű példává lépnek elő, mint amelyet Jeruzsálem pusztulása képvisel. Egészen rendhagyó az ilyen kritika a 17. század Medgyesiig ismert prédikációirodal-mában. Nem találtam olyan helyet, ahol a prédikátor ennyire nyíltan fedné meg a – kenyerét is adó – felsőbb rendeket. Medgyesinek ez a kritikája némi-képpen túl is mutat a puritánusokkal kapcsolatban emlegetett szociális érzé-kenységen: ebben az esetben ennél sokkal többről van szó. Az ország drámai helyzetéért teszi felelőssé a fejedelmet, olyan vétekhalmazt tulajdonít neki, amely miatt népének nemcsak jelenét, hanem jövőjét is kétségessé tette.

⁸⁰ A hazáért mondott könyörgés nyilván nem Medgyesi invenciója, viszont meg-kerülhetetlen abban a folyamatban, amely ezen a téren egészen Bethlen Mik-lósig elvezet.

Amikor a két fejedelem, I. és II. Rákóczi György méltatása közti különbségekre figyelünk, nem szabad elfelejtenünk a szónok hozzájuk fűződő viszonyát sem. Medgyesinek I. Rákóczi György udvari papjaként, mondhatnánk, kötelessége volt az elhunyt fejedelem *laudációja*, de bizonyítható adataink vannak a fejedelemmel való jó személyes viszonyára is. II. Rákóczi Györggyel már korántsem volt ilyen felhőtlen kapcsolata. A fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna feszült viszonyának okai a puritanizmus ügye körüli harcokban is rejlenek,⁸¹ legalább olyan mértékben, mint a politikai tekintély körüli rivalizálásában. Medgyesi Lorántffy Zsuzsanna pártfogásában állt, azoknak a köréhez tartozhatott, akik elleneztek a lengyelországi hadjáratot. Az országvezetésre, uralkodóra vonatkozó fejtegetései ekkor már a vágyott, az ideális megfogalmazásai, jelenvalóságuk hiánya pedig a fejedelem bűneiként érthetők: „Az a’ Kapitány tud magára jól vigyázni, a’ ki az ellenségnek minden állapotit, szándékát és igyekezetit idején korán meg-kémleltette; boldogtalan a’ Hadviselő, ha ezekben semmit idejében meg nem ért, sütvé tészik a’ mint szolni szoktác az ollyan alá.” (*Ezechias Kir. Hiti*, 30) Nemcsak az *Ötödik Jajjra* jellemző, hogy nehéz megvonni a határt a felsorakoztatott bibliai példák értelmezése és alkalmazása között. Ilyen például, amikor az ördög praktikáiról szólva Jób megkísértését hozza fel példának: „Igy téged ma, a’ rajtad fekvő nagy nyomoruságokban, s-adná Isten, hogy oly igaztalanul mint Ijobot,⁸² de félec rajta hogy igen igazán s-méltán: Hypocritaság volt minden Isteni szolgálatod gyermekséged ulta, csak immel ámmal szolgáltad Istenedet, nem állottál ellene sem a’ Hit, sem a’ kegyes élet inkább inkább meg-vesztegetődésidnek, hanem még pártját fogtad, elő segélletted. [...] Melyek előtt se té se tova nem tekeredhetel: mert a’ magad lelki-esmérleti téssen bizonytságot ellened.” (*Ezechiás Kir. Hiti*, 31) A lelkiismeret bírói szerepe

⁸¹ L. erről bővebben: LUKÁCS 1995a.

⁸² Pár sorral fennebb a lapszálon adja meg a vonatkozó Jób-helyet: „Ijob 1. 9.10.11. és 4. 6. rész.”

más prédikációiban is megjelenik,⁸³ a jogi nyelvet is implikáló szóhasználat az ítélkezés ilyen formáját is konnotálja.

II. Rákóczi Györgynek ajánlja a *Kétség torkából kihatló Lélek* (1658) című beszédét, amelynek textusát a tékozló fiú történetéből (Luk15. 11–18) választja, a bűnre csábító ördög „praktikáinak” megvilágítását, a végső kétségbeesésből kiutat mutató beszéd fejedelemellenes célzásként is olvasható.

Czeglédi István a fejedelem temetésén nem volt könnyű helyzetben. Nem írt, vagy nem írhatott feltétlen *laudációt*,⁸⁴ viszont – a fejedelem Istentől kapott küldetésének vallása miatt, valamint a fejedelmi ház iránti tiszteletből és nem utolsósorban, mert éppen II. Rákóczi György felesége rendelte meg és adatta ki a beszédét – a fejedelem hibáit sem ostorozhatta teljes nyíltsággal. A Báthori Zsófiához írt ajánlásban a fejedelmet a törökverő Hunyadiakhoz hasonlítva alapozza meg a dicsőítés lehetséges irányát: erényként elsősorban a katonai érdemek jöhetnek számításba. Ezért a prédikáció *Praeludium*ában, az ószövetségi könyvekre alapozva, a fejedelem vitézi attribútumait sorolja fel, s alkalmazás nélkül jut el a hagyományos „ház-oszlop/haznagy emberek” toposzig: „Migh ezek élnek, *szövétnekek*; de szemekben vér óltódván, e’ földre *setétséget* hívnak. (b) *Isten Szolgái*, ezek, kik által a’ Mennyei nagy Isten, az emberek bűnökért való iteletit szokta végben vinni. (c) *Pasztorok* ük; kiknek, az Isten nyájára vérhedet véren futoknak vallyon s-nem szabadé ellenek állani? [...] (d) *Fejek* helyet vadnak a’ jó Fejedelmek, mert ük szokták el-látni eleve, az érkezendő veszedelmet, ük oltalmazták az egész testi-taghot. Bizony merő (f) *Cherubok*, kiknek tiszték vallyon s-nem azé, hogy az Elet-fájának megh-kostolására be-ütendő (g) *Adamoknak* ki-vont fegyverrel-is ellen állyanak? vallyon s-nem ezeké ama (h) *Nagy-fák*, kiknek mind az *ágain* üldögelnek s-mind *árnyékokban* maradnak meg a’ szegény vadcskák s-madarkák? Valóban NAGY-SZÖVETNEK el-alvása

⁸³ Például ebben a kötetben a *Bűnön busolkodo Lélek Kentszergesi* címűben: „A’ Magyarok a’ lelki esméretet, igazán s-bölcsen nevezik *Kis Birónak*, a’ *Nagy biró* az Isten lévén, kinek *Vicéje* a’ Lelki esméret,” (13)

⁸⁴ CZEGLÉDI 1661; modern kiadása: KECSKEMÉTI-NOVÁKY 1988, 171–219.

hát az oltalmazó Fejedelmeknek szem-hunyások!” (A2b–A3a).⁸⁵ A fejedelem kötelességeivel összhangban fogalmazza meg az Istennek tetsző hadviselés indokait: hadat lehet indítani az élet oltalmazásáért, az alattvalók védelmében a pogányokkal szemben, a föld és a várak védelmében. A kegyes fejedelmek ennek értelmében „még az Ellenséget-is *meg-kínállyák* békességgel, minek előtte Fegyverhez nyulnának”, Istenhez fohászkodnak a győzelemért, bíznak Isten segítségében, megtérnek Istenhez és neki tulajdonítják a győzelmet (C1a–C2b). A jó fejedelmet Czeglédi a pelikánhoz hasonlítja. A saját vérével fiait tápláló pelikán gyakori protestáns jelkép, amely a Krisztus-szimbólumhoz kapcsolódik. Czeglédinél is az önfeláldozás fejedelmi attribútumaként jelenik meg. A „rossz” hadviselés nem egyszerűen az előbbieket ellenkezője, itt már a háborúval járó kegyetlenkedésekre, a nép nyomorgatására is kitér, a „tábori szilaj élet” veszélyei és Isten segítsége kérésének elmulasztása mellett a szociális következményekre hívja fel a figyelmet. Az összefogásra való felszólítás a tolerancia gondolatát implikálja, a vallási kérdések miatti ellentétek nem a haza javára válnak: „Hadd Istenre a’ *Religio* dolgát; mert ki mutattya ez áldot Nap-fény, az *atomusokat-is* [...] Ved hozzád te-is e’ gyógyító *Pilulát: Bizony én igaz Magyar, segitem a’ Magyarat.*” (E2b)

II. Rákóczi György mitizálása nemcsak a szokásos bibliai vonalat követi. A Dávid–Rákóczi párhuzam után rögtön az oroszlánhoz hasonlítja a fejedelmet. Czeglédi prédikációs gyakorlatára nem jellemző a világi exemplumok használata, itt azonban ilyenhez nyúl, hogy a fejedelem harci-katonai erényeit példázthassa. Így a „vigyázás”-t, az állandó résen levést, az életért vívott, akár halálos harcot is, valamint a jótevőkkel szemben mutatott hálát – mutatja be a Pliniustól vett oroszlán-exemplummal. Az oroszlán erényként példázott tulajdonságai váltják ki a bírálatot is. II. Rákóczi György megharcolta a nemes harcot, de a harc kimenetele tükrében rögtön felmerül a kérdés, hogy talán mégsem jól történt mindez. Az ellenvélemények laudációban

⁸⁵ A margón megadott szentírási idézetek, betűjel szerinti sorrendben: (b) *Ier.* 25,9.; (c) *Ier.* 49,19.; (d) *1. Sam.* 17,35.36.; (e) *Solt.* 74,13.14.; (f) *Ezech.* 28,14.16.; (g) *Terem.* 3,24.; (h) *Dan.* 4,20.21.

történő hangoztatása nem ritka eset halotti prédikációkban, csak hogy itt más hangsúllyal tevődnek fel ezek a kérdések. A cáfolat a fejedelmi hatalom isteni eredetének bizonygatásán belül marad, de a lengyelországi hadjárat ténye és következményei megmászhatatlanok, ezért a szónok állásfoglalása nem válik egyértelművé a válaszáds után sem, viszont az ellenvéleményekkel olyan szöveg mögötti üzeneteket juttat(hat) érvényre, amelyek hasonló műfajban Medgyesi Pál prédikációival, politikai röpiratban pedig Kemény János írásával mutatnak azonos irányultságot. Csak míg ők a közvéleményt II. Rákóczi György ellen kívánták befolyásolni, addig Czeglédi már ezekre a megteremtett ellenérzésekre alapozhat meglehetősen kétértelmű kérdéseivel. A „Talám nagy *vak-merőül* [harcoltunk]?” kérdése, természetesen rögtön cáfolatot nyer, de az, hogy egyáltalán itt előkerülhet, már nem egyszerűen a figyelem erre irányításáért történik, hanem azért, hogy itt mérlegre is kerüljön. A történelemről való gondolkodást cáfolná meg, ha az erdélyi tragédiákat a fejedelemnek és nem Isten büntetésének tulajdonítaná: „*Mi vétkezünk, s-engedetlenkedtünk; azért nem kedveztél Istenünk* (Siral. 3, 41)! Titkos *Decretumában* vagy on a’ Felséges Istennek, e’ Szegény Haza rongálásának személyes oka; mely *titkot, tilalmas nekünk vizsgálunk*. [...] Köszönjük hát magunknak e’ megbecsülhetetlen nagy kárt!” (G3v) Ugyanakkor nem tekinthet el a fejedelemnek ezekben a tragédiákban játszott szerepétől, de megrendelőinek is tartozik az elhunyt *laudációjával*.

II. Rákóczi György *laudációja* tehát harcos-vitézi terminológián belül mozog, ám nem merül ki ebben. A „Magyarok edgyik Szövétnéke”, „Nagy Pais” jelzők mellett Lipóthoz való hűsége is a haza iránti elkötelezettségét jelzi, hogy a fejedelmet a török elleni nemzetközi összefogás részeseként állítja be, s „II. VITEZ RAKOCI GYÖRGY” dicsősségének híre Velencébe is eljutott. Ugyanakkor kegyességére is ki kell térnie, ezt a család iránti szeretetével bizonyíthatja. Ezzel együtt az erényei nem kegyességét bizonyítják. Rákóczinak felesége iránti hűsége és fiai iránti szeretete a prédikáció-végi búcsúztatásban kerül szóba, a vigasztalás része, nem az erénykatalógusé, így pedig nem annyira az üdvbizonyosság bizonyítékául hozza fel. Természetesen a fejedelem túlvilági sorsát ugyanakkor nem kérdőjelezheti meg, hiszen

a „nemes harcot” megvívta, s „Ha kik ezeket meg-guggolnák: TELLYEK KEDVEK BENNE; HOGY MEGH HOLT MAR A’ II-dik RAKOCI GYÖRGY!” (H3r)

A Bethlen Gábor nyomdokait követő Rhédey Ferenc erényei a korszak prédikációirodalmában a nagy fejedelemmel való párhuzamvonásban mutatkoznak meg: a szegényekkel szembeni könyörületesség, irgalmasság és a taníttatás fontosságának felismerésében. Rhédey fejedelemségének kedvezően értékelt vonásai II. Rákóczi Györggyel és Barcsai Ákossal szemben egyaránt hangsúlyozódnak. Ez hitbéli és politikai kérdéseket érint, amelyek a gőg és az alázat, a haza java és a személyes érvényesülés fogalompárjaiban írhatók le. A Rákóczi-ház iránti hűségükkel is magyarázható a Rhédey támogatását propagáló prédikátorok állásfoglalása, hiszen így azt az Erdély történelmére jellemzőnek vélt fejedelmképet támogatják, amelybe az országra pusztító háborút hozó, a török szövetséget felbontó II. Rákóczi György kevéssé illeszthető be. A másik fejedelemjelölt, Barcsai kortársi megítélése viszont korántsem volt ilyen egyértelmű; a puritánusoknak tett ígéretei többeket is a pártjára állítottak, egyes feltételezések szerint a Rákóczi-ház bukása után Medgyesi is hozzá csatlakozott. Barcsai kortárs megítélését nem célozom feltérképezni, Báthori prédikációiból is nehezen megrajzolható vele kapcsolatos egyértelmű kép. Az egymással hadakozó fejedelmek küzdelmeiben Rhédey apológiájára vállalkozik Báthori Mihály. A Rhédeyt – még életében is, de különösen halála után – övező nagyon kedvező megítélés már egy olyan korszakváltó tendencia jele, amely Apafi uralkodásának legitimálásában fontos szerepet tölt be.

Báthori Mihály a rövid ideig fejedelemséget viselő Rhédeynek ajánlja prédikációskötetét: az előjáróknak járó kötelező tisztelet sablonjait a személyes hála hangjainak érvényre juttatásával tudja élővé, hatásossá tenni: „Mi a’ kik Nagyságod sok költségével és a’ felső Országokbeli Academiákban tartot, táplált, a’ Nagyságod kegyelmessegeről s-irgalmas minket tápláló kezeiről avagy el feletkezünke es halatlanokka legyünke, avagy az el vött joert gonosszsal es a szeretetert gyűlölséggel fizessünke?” (A3v). Ez a személyes hála kötelezi is Báthorit, hogy a „Magyar Nemzetnek romlásának” okait feltárva vállalkozzék a békepárti Rhédey

apológiájára. A fejedelem legfőbb érdeme eszerint a béke megtartásáért hozott minden, a személyes érdeket – itt utal Rhédey lemondására – és költségeket nem tekintő, a környezet meg nem értését is vállaló áldozat, olyan erény, amely a Várad eleste utáni válságos időkben a túlélés iránytűjeként szolgált.

Az 1658 januárjában tartott országgyűlés előtt elhangzott prédikációkban a fejedelmi tisztséggel járó kötelességek, az isteni büntetést kiváltó fejedelmi bűnök tárgyalását nyújtja. Az öt pontban felsorolt bűnlajstrom az elmulasztott kötelességek listája. A nép ellen elkövetett bűnök a kegyetlenség és a bosszúállás: „[a’] tudos es tanácsos embereknek meg utalasanak”, „a’ tudatlanoknak, hizelkedőknek és a’ nyalkáknak fel emelésenek” az országvezetés látja kárát; az Isten ellen pedig az „Isten dütsőségéhez való hidegségel, és a’ kegyes életü tudos, igaz mondo Tanitoknak intéseknek meg vetésével és azoknak üldözésekkel” vétkeznek az előljárók (3). Báthori érvrendszerében már tetten érhető az a fordulat, amely az ország romlásának okai között – nem utolsó helyen, hanem az Isten ellen elkövetett bűnökkel együtt – a tudatlanságot is felrója, sőt, a tudatlanságot az Isten ellen elkövetett bűnök okaként tételezi. Ezért tekintheti olyan mértékű bűnnek a tudatlanságot, amely mellett a tanításra áldozott költségek, a tanultság, képzettség, a jól ismert Apácai-programmal is összhangban, az erényrendszer szerves és állandó elemévé válnak, sőt, az üdvözülés biztos jeleiként is értelmezettek. Ez a kultúrkritikai attitűd a század második harmadától erősebben és gyakrabban mutatkozik meg, főleg a puritánusnak nevezett táborban.

Rhédey Ferenc temetésén (1667) többen is prédikáltak (Czeglédi István, Eszéki István, Görgei Pál, Szántai Pócs István).⁸⁶ Mindegyik beszéd alaptónusát a „magyar romlás” feletti siralom adja, egyformán építenek a házat tartó oszlopok és a nagy emberek mint a haza tartópillérei képzetének hasonlóságára. Rhédey Ferenc mitizálása ugyanebbe az irányba hat: a nemzetet ért veszteség felmérését, illetve felmérhetetlenségét hivatott kife-

⁸⁶ A beszédek – műfaj és reprezentáció összefüggései szempontjából – részletesen elemzem az V. fejezetben, itt kizárólag a fejedelmi erénykatalógus szempontjából kiemelhető részekre térek ki.

jezni, és követendő példát állítani: Eszéki István „második Jób”-nak (28), Görgei Pál Jákóbnak,⁸⁷ „szekeres lovagnak” (Illyés) (26) titulálja, Szántai Pócs pedig – a már Báthori Mihály Rhédey László temetésén tett beszédéből ismert – Ábrahám-Izsák párhuzamot emlegeti.

Eszéki István *magyar orációjában*⁸⁸ Rhédey erényeinek előszámlálása kegyes életének bemutatásáért történik. A nemesi származás, iskolázottság azért jöhetnek erényként számba, mert a haza nehéz szolgálatára való felkészültségét jelzik. Ennek nehézsége emeli ki Rhédey legnagyobb erényét, a lemondani tudását. Ez az erénye természetesen a kegyes élet összes többi erényével összefügg. Rhédey kegyes életvitele mindennapjainak bemutatásával történik. A rendszeres imádkozás és könyörgés mellett az „ama’ minden háznál lenni kellő *Praxis pietatis* nevű könyvet maga minden száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal” (29); I. Rákóczi Györgyöt követte abban, hogy a Bibliát „husz vagy huszonötször-is a’ maga fülei hallására másokkal olvastatta”. I. Rákóczi György kiválósága az idegen nemzetek előtt is ismert, mely dicsőség Rhédey számára választott példaképe által biztosított. Eszéki rendszerében tehát a „bibliás órálló fejedelem” jelenti az ideális uralkodó képét, Rhédeyn keresztül ezt propagálja. A harcos, vitézi erényekkel büszkélkedő fejedelem ideje ekkorra lejárt, a prédikátor a békét fenntartó, az azt kereső uralkodó iránti igényt fejezi ki, illetve Apafi fejedelemsége idején ennek az uralkodóideálnak a reprezentációját képviselhette.

⁸⁷ Rhédey-Jákób hasonlatra a két élettörténet fordított párhuzama ad alapot: Bethlen Druzsina, Rhédey felesége így lesz Ráchel, László nevű fia pedig József. Görgei a temetési pompa létjogosultságát kívánja a párhuzammal bizonyítani, miközben a helyzetek eltéréseire utalva a jelen állapotainak súlyosságát emeli ki. Rhédey Lászlót József-szerepében korai halála akadályozta meg, Rhédey Ferenc is kijelölte ugyan temetkezése helyét, akárcsak Jákob, de az ő esetében félő, mivel a föld idegenek kezén van, ezek megakadályozhatják akaratainak végrehajtását: „Oh ne haladgyanak hát meg minket-is Keresztyéneket azok a’ pogányok, hanem a’ mi Jákobunknak meg-hült testét, az ő szerelmes egygyetlen egy rajjának tetemihez csendesen szállítsuk-bé [...]”. (6)

⁸⁸ ESZÉKI 1668.

Rhédey lemondása, a temetésen elmondott többi beszédben is, egyike a leginkább hangsúlyozott erénynek. Görgei Pál a volt fejedelemnek megérdemelt „emlékezetben maradását” „igaz” voltával bizonygatja.⁸⁹ Igaz voltának bizonyítékai magán- és a közéleti szerepléséből egyaránt felmutathatók. Lemondásával az ország ügyét szolgálta, így volt „igaz” az országhoz, de emellett „igaz” volt jobbágysaihoz, az árvákhoz, özvegyekhez, jövevényekhez, atyafiaihoz, az egyházi szolgákhoz, és nem utolsósorban önmagához: élete irányelvének a mértékletességet tekintette.

Az „oszlopok eldőlése” feletti lamentációs hang Szántai Pócs beszédében⁹⁰ a legerőteljesebb. A szöveg a barokk próza⁹¹ teljes eszköztárát beveti a borzalom és rettenet kifejezésére és felkeltesére. A prédikáció nagy részét kitevő *feddő haszonban* a jelen nyomorúságait ecseteli, szembeállítva a magyarságot „terror mundi”-ként ismert múltbeli dicsőségével. Ez a fajta nemzetmitizáció Bethlen Gábor korában még a nemzet dicsőségét emelte ki,⁹² itt csupán az ellenpontosítás funkcióját tölti be. A beszéd terjedelmes részét teszi ki a *feddő haszon*, annak ellenére, hogy a textusból levont *tanuság* a vigasztalást célozza. A *tanuságnak* ezt a jelentésrétegét viszont csak az *usus consolatoriusban* aknázza ki, az üdvözülés bizonyosságának jeleit sorolva itt fel. Az

⁸⁹ GÖRGEI 1668.

⁹⁰ SZÁNTAI PÓCS 1667.

⁹¹ A köztudat a magyar barokk jelenlétét szinte kizárólag katolikus szövegekben fedezi fel, a barokk stílusirányzatát a katolikus megújuláshoz köti, Pázmány Péter, Nyéki Vörös Mátyás és Zrínyi Miklós nevét tartva említésre érdemesnek. A stílusirányzatként értett barokk időszak nyilván több, mint felszíni stílusjegyek jelenléte, hiszen számolnia kell a kulturális, szociális és történelmi meghatározottságokkal, a gondolkodásnak olyan tényezőivel, amelyek nem is feltétlenül felekezethez kötődtek (bármennyire is a valláson keresztül gondolkodtak!), hanem a gondolkodás formájának kifejeződéséhez. A siralom-műfaj – bár nem önállóan – de ezen korszakrepresentáció elsődleges kifejező eszköze. És ez, a megrendítést célozva, olyan képalkotást teremtett, amely a fenségesben és rettenetesben megjelölt sajátosságát a barokk stílusnak mindenképpen magán hordozza, kielégíti.

⁹² Bethlen Gábor alakjával teremtett párhuzamok kapcsán a (vallási) mitizáció és a politikaelmélet, valamint -propaganda összefüggéseit l. HELTAI 1994, 155–161.

„igazakra figyel Isten” tételben megfogalmazott *tanuság* után azt mutatja meg, hogy kik és miért bizonyulnak igazaknak. A csendes szív, a megpróbáltatásokban való kitartás, a könyörgés és imádkozás öröme az első, a világi életre vonatkozó „próbakő” kiállását jelenti. A kiválasztottság másik próbája a lelkiismeret köré szerveződik, a lélek halál utáni sorsára vonatkozik, az el-kárhozás és üdvözülés modelljét alkotja meg. Az utolsó nap for-gatókönyvét írja itt meg; a lélek sorsa négy kérdés alapján dől el. A gondolatokban, cselekedetekben és beszéddel elkövethető bű-nök megbánása itt mérettetik meg az őszinteség mérlegén. Ezen apokaliptikus látomás után Rhédey laudációjában mutatja be a feladatok teljesíthetőségét. Az isteni tudományban – a Biblia ál-landó olvasásával – szerzett jártasság a szegények, árvák, özve-gyek, jövevények, rabok és egyháziak segítségével nyilvánul meg. A *respublica* és az *ecclesia* iránti kötelesség teljesítése Rhédey üdvözülésének bizonyossága, ezzel nyújt vigaszt és állít példaké-pet a megmaradóknak.

Rhédey laudációja tehát a kegyes életű és békepárti fejedelem ideálja köré szerveződik: a fejedelmi méltóságot alázattal viselte, a haza érdekét a magáé elé helyezte. A Rhédey temetésén meg-kreált fejedelemkép megfeleltethető az aktuális fejedelmi repre-zentációnak: a négy évig tartó fejedelemválság után uralomra jutó Apafi uralkodásának propagandájaként (is) érthető.

Túlságosan általános kép lenne, ha megállnánk a fejedelmek erényeinek és hibáinak, feladatainak és kötelességeinek a leírá-sánál. Egy-egy terület (mely lehet egyházkerület, tájegység, vagy éppen közigazgatási egység) sorsa sokban függött az azt vezető főúri-nemesi rendtől. A templomok és iskolák fennállása, ellátá-suk mikéntje rajtuk múltott, nem véletlen, hogy a prédikátorok e rendre vonatkozó intéseiket és ostromozásaikat szinte egy körben említik a fejedelmekével, ugyanakkor néhány lényeges elemmel is bővül a velük szemben támasztott elvárások sora. Éppen a „kösségre” gyakorolt közvetlen befolyásuk miatt, a hozzájuk in-tézett kérések és elvárások sokszor gyakorlatibb jellegűek a feje-delmekénél. A már említett Báthori Mihály egész prédikációsó-

rozatot intéz a rendekhez, a rendek előtt elmondott prédikációit más alkalmi beszédeivel együtt jelenteti meg.⁹³

Tolnai F. István a haza békéjének feltételeit keresve,⁹⁴ első sorban az előjárók feladatait írja körül. A radnóti udvarnál⁹⁵ elmondott beszéd egy évvel az elhangzás után, kibővítve meg is jelent. A választott igehely (Neh. 2, 18) alapján levont *tanuság* tendenciózus témakezelést mutat. Az ország vezetését közvetlenül kezükben tartók feladata az országépítés, amely két, egymással szorosan összefüggő területen való munkát kíván meg, hogy a haza, és abban az egyház „el-romladozott köfalait és kapuit felépítsék” (7). Tolnai a világ berendezését a makro- és mikroszintek hasonlóságában fedezi fel; az országvezetést az életvitel analógiájára írja le, amelyben a „rossz kormányzás” a természetestől való eltérést jelenti. Ez a platóni eredetre visszavezethető világképzet, különösen a humanistáknál, pedánsan felosztott etikai normarendszert eredményezett, szerintük a jó kormányzás csakis a legmagasabb intellektusban adott „spekulatív erények”, a bölcsesség, tudomány, okosság és művészet birtokában űzhető sikerrel.⁹⁶ Tolnainál, bár az iméntihez hasonló felosztást és normarendszert használ, korántsem csak a beavatottak rendelkeznek ezekkel a képességekkel, nála ez inkább az ember teremtsével eleve adott képességek kifejlesztésének számonkéréseként hangzik.⁹⁷ Az ország kormányzásának legfelső szintjére az ér-

⁹³ L. a megcélzott közönségnek a kötet címében jelzett körét!

⁹⁴ TOLNAI F. I. 1664.

⁹⁵ A radnóti kastélyt 1630-ban építette I. Rákóczi György, halála után is vezettek itt fejedelmi udvartartást. Ez a kastély országgyűlések színhelye is volt.

⁹⁶ Vö. BENE 1999, 53.

⁹⁷ Kissé hosszasan, de fontosnak tartjuk idézni ezt a részt: „Az embert a’ természet vizsgáló bölcsék nem hejában hívják *Kis-világnak*; mert valami e’ Nagy Világban fel-találtatik; az egy emberből ki nem rekesztetik. [...] vagyon az emberben egész Ország. Lássuk itt mitsoda személyek, és mint igazgattyaák az Országot. A’ Fejedelem ez országban az *Akarat*; mivel az okos ember semmi derekas dolgot *akarat* kívül nem mivel. *Cancellarius* ez Országban a’ *Lelki-isméret*. Hop-mester, az *Ertelem*. Tanács Urak öten vadnak: *Intelligentia*, *Scientia*, *Sapientia*, *Prudentia* et *Ars*; az az *Ertelmesség*, *Tudosság*, *Bölcsesség*, *Eszesség*, és *Mesterség*. *Secretarius* avagy Komornnyik a’ *Memoria*, az az Emlkező elme. *Cancellarius-Deákok* a’ *Spiritusok* az az, leg vékonyab és nemesebb részei a’ vérnek, melyek az agyvelő körül forgodnak, rakogat-

telmi képességeket helyezte, de az indulatoknak és testrészeknek is egyformán fontos szerepük van ebben a világban. Ahogyan a „Kis-világ” harmonikus működése az egyes tagok összjátékán múlik, ugyanezt az összhangot kéri számon a „Nagy-világ” kormányzóitól. A prédikáció jelentős részét kitevő, *Utak és módok* címmel különválasztott részében, az országvezetés *conduct book*-ját nyújtja. A *respublica ecclesiastica* államforma ideáljában gondolkodó prédikátor, a „mindnyájan Isten Sáfári vagyunk” tételére alapozva, mindenki kötelességének tartja, hogy az országvezetés fő feladatait, a haza és az egyház védelmét saját ügyének érezze. Tizenhárom pontban sorolja fel ennek módzatát. A romlások okának felismerése, az amiatti kesergés és bűnbánat, valamint az Istenhez való könyörgés után tér rá a politikai cselekvés kérdéseire. A szomszédokkal szembeni jó viszony fenntartása, a gonoszakarók eltávoztatása, a nemzeti érzés táplálása, a tanácskozások szükségessége, az igazság mint minden cselekedet mércéje és alapja, az igazságos fenytés szükségessége, az iskolák és kollégiumok fenntartása, a béke őrzése, a reformáció védelme, a vallási hagyományok felülvizsgálata azok a csomópontok, amelyek mentén körvonalazható a prédikátor számára ideális társadalmi és politikai berendezkedés. A jó országvezetés legfőbb akadályát a tudatlanságban jelöli meg: ez a vallási tudás és a politikai képzettség hiányát egyformán jelenti; ez utóbbi az „Articulusok”, „Constitutio” és „Decretumok” nem kellő ismeretét foglalja magában. A Szentírás ismerete szükséges a „Constitutio” stb. megalkotásához, amelyek csakis

nak és szedegetnek elő. Ez Országban két *Generalisok* vadnak, kik Fejedelmek akarattjára ez Országokat igazgattyák, avagy ez Országban léévó vitézeket; ugymint *Amor et Ira*, az az *Szeretet* és *Harag*. Kapitányok, Hadnagyok, és Tizedesek, az *Öröm*, *Vigasság*, *Reménség*, *Buzgóság*: ismét; *Irigység*, *Boszszkodás*, *Bánat*, *Szomorúság*, és sok egyéb indulatok. *Posták* a’ *Szemek*. Bé-járo szolgálk negyen vadnak: *Audius*, *Gustus*, *Tactus*, *Olfactus*, az az *Halás*, *Kostolás*, *Tapasztalás*, és *Szaglás*. Ezek mindeneket serénységgel Királyoknak, Fejedelmeknek bé-visznek, és hűséggel mindenik tagnak személy válogatás nélkül supplicatioját bé-adgyák. Itt a’ Sereg vitézek; *Facultates locomotivae*, az az, az embernek tagjai, *Kezek*, *Lábak*, *Fogak*, *Has*, *Gyomor* és több tagok. Mint igazgattyák ezek a’ Kis Világban az Országot? Igen jól és modosan.” TOLNAI F. I. 1664, 11–12.

a teljes összhangban válhatnak értelmesekké. A tudás ily módon kap kiemelt szerepet, az ország kormányzásában és az egyéni életvitelben döntő funkciót, Tolnai pedig így kapcsolódik a puritánusok kulturális programjának propagálásához.

Czeplédi István a pestisben elhunyt Udvarhelyi György felett mondott halotti beszédében⁹⁸ a lelki és testi vitézség analógiájára építve, a hasonlóságok teljes kihasználásával az „igaz Hazafi” siratását használja fel a nemzetet ért sorscsapások feletti keserűségekre. Udvarhelyi György, aki ugyancsak a haza oszlopa, jó emlékezetben maradását, „testi” nemessége mellett, inkább „lelki” vitézségével vívta ki. Isten büntetésének módját, eszközeit keresve, az „elvétel” és az „adás” bibliai alapú terminusaiban jelöli meg ezeket, a világi és egyházi szférára, valamint társadalmi lebontásra egyaránt kiterjesztve: „Mit *veszen*-el? (1) A’ *Politiából* ezeket: A’ *Bírot, vén embert; Tanácsost; Ekessen szollot; Hadakozot; Hadnagyot; Hatalmast; a Becsületest; a Támaszt.* (2) *Az Ecclesiából: a’ jövendő mondot, s-a’ Prophetát.* [...] (3) A mester emberekről-is szol: A’ *Tudos mester-embert.* Ezeknek-is szűk voltok, elég nagy páltzája Istennek!” (76) A „mester ember” értelme a mesterség, az „ars” konnotációit természetesen engedi meg. Így a mesterségbeli tudás a minden területet felölelő képzettség jelentéskörét foglal(hat)ja magában. Az „adás”, a „gyermek fejedelmek”, a tapasztalatlan, uralkodásra nem termett, ezt a tisztet ellátni nem tudó uralkodó kategóriáját jelenti; itt tehát mindkét terminus a büntetés lefedésére vonatkozik. A hit mint megtartó erő, Isten emberekkel szembeni kegyességének megnyilatkozása, az istenes élet mércéje, a lelki nemesség jele. E felvezetés után természetes, hogy Udvarhelyi György *laudációja* ebben az irányban fut ki, lelki nemessége bizonyítására erényeinek előszámálását hozza. A pestis okának teológiai magyarázata alapján, a korban egyetlen hatásos gyógymódot – az elmenekülést – a prédikátorok igen elítélték,⁹⁹ Udvarhelyi György leginkább kiemelt erénye, hogy „lelki vitézként” hősi harcot vívott betegségével. Halálát a *Helvetica Ecclesia*, a temp-

⁹⁸ CZEGLÉDI 1662.

⁹⁹ L. ezzel kapcsolatosan KOMÁROMI CSIPKÉS 1663, vagy SZEPSI W. 1662 prédikációsöteteket, róluk: LUFFY 2001.

lom és iskola egyaránt meg fogja érezni, a velük szemben tanúsított gondoskodás a laudáció központi elemét képviseli.

A „Magyar Izrael” másik „oszlopa”, a már említett Vásárhelyi Péter felett mondott prédikáció¹⁰⁰ a szónok kommunikációs helyzetét kihasználva vállalja fel a tanítás és vituperálás feladatait. Szathmári Baka Péter a temetési alkalmat a puritanizmus lényegének megtanítására használja fel, s a más felekezetűekkel való polemizálástól sem riadva vissza, Vásárhelyiben a puritanusok egyik képviselőjét is siratja. A puritanusokat szinte egyértelműen a „tudósokkal” azonosító prédikátor tudós-fogalma nem csak az igaz vallás tudására vonatkozik: „Mivel nem veszik fontba a’ mostani emberek, PLATO ama’ helyes s’ praxisra melto mondását; ki akkor azt a’ népet mondotta boldognak, mellyen Bölcsék uralkodnak, és igazgattyák azt; Avagy a’ kik azon uralkodnak s’ azt igazgattyák, bölcselkednek, (philosophálnak). De hiszem nem kell a’ pogány bölcsékhez mennünk tanács kérdeni; elég tanácsot adott Isten, mikor veszedelemmel fenyegeti a’ tudományt meg-utáló, kevésre becsüllő népet” (D2b). A romlás előjeleit a *Tanítók* halálában látva, ezek feladatainak és kötelességeinek meghatározásával mutatja be, hogy az országnak, közösségnek milyen mérhetetlen szüksége van rájuk: „az igaz kegyes Tanítók”, próféták és jövődó mondók intéseinek nem engedni a világosság útjáról való letéréssel egyenértékű, mivel ők Isten akaratának hirdetői, így életükben a szabadság eszközei, mert Krisztus választottai az ország igazgatására, és ők a „vezérek az örök életre” (D3v). A tudás, „tudósság” ebben az összefüggésben a ki-/elválasztottság jele, az ország, a nemzet üdvözülésének kulcsa, feltétele. Vásárhelyi/Illyés próféta „elragadtatása”, halála megérdemelten minősíthető a romlás előjelének, életútja bemutatásával fejezve ki eddigi tanításainak applikációját. A prédikáció az *Intő Haszon*nal, a megtérésre való felszólítással zárul.

Szathmári Baka Péternek még egy temetési beszédtröredékét ismerjük, amelyet ugyancsak 1666-ban mondott el a gyermek-

¹⁰⁰ SZATHMÁRI BAKA 1666.

ként elhunyt Lónyai János felett.¹⁰¹ A szöveg elmondásakor és a kiadás tervezésekor Szathmári Baka Kemény Jánosné Lónyai Anna udvari papja, a szöveg kiadására is ő bízta az ajánló levélben foglaltak szerint. Bár csak töredék (a teljes terjedelemtől nagyjából az egyharmada lehet a fennmaradt szöveg), mégis fontosnak tartom megemlíteni. Nem bővelkedünk ebből az időszakból gyermekek felett mondott halotti beszédekben, emiatt is értékes ez a töredék, amelynek *Ajánlása*, előljáró beszéde, a *Figyelmetességre készítés s serkentés*, az ehhez kapcsolódó *Könyörgés* és a prédikáció első két oldala maradt fenn. Emellett pedig azért is, mert úgy tűnik, Szathmári Bakának ez alkalommal is volt mondanivalója a „Magyar Nemzet” számára, a szövegnek ebből a részéből is látszik valamennyi arra vonatkozóan, hogy milyen kontextusba helyezte a Lónyai „Uri Tsemete” elhunytát. A laudáció iránya és tartalma sejthető a szöveg előljáró beszéből, gyermekről lévén szó, itt nyilván nem az ő erőnei képezheték ennek tartalmi elemeit, hanem származása szolgáltatja ezt, és a siratás, a sírás okát és mértékét így, túl a család veszteségén, a nemzet jelenére és jövőjére értett vízió szabhatja meg. Lónyai Anna, aki a „Seprejére [jut]ott Magyar Nemzetben Isten [Anyasze]ntegyházának s’ kiváltképpen az Aszszonyi rendnek az egyszer meg-ismért igaz vallási álhatatosságban méltán TŰKÖRE, méltán Példája. (Oh vajha követnék-is ezt a’ példát!) [...]” (A2b) A Jónás történetét nemcsak alkalmazza a szomorú eseményt gyászoló családra, hanem – egyetlen szóval kiegészítve – aktualizálja és értelmezi is a teljes közösségre nézve: „Mennyivel inkább hát te tülled Magyar Nemzet meg-kérdené e’ hatalmas Isten méltán haragszol-é lelki s’ testi szabadságt[o]kat oltalmazó Oszlopidért s’ [g]lyámolidé[rt] kiket meg-emészte a’ halál avagy *fegyve[r]*” (A3) Jónássá lennétek, s’ azt felelnétek Jónás-

¹⁰¹ SZATHMÁRI BAKA 1666(?). Az RMNy szerzői szerint ez a töredék az első (A) ív próbanyomat korrektúrája. Valószínűleg végül nem nyomtatták ki a szöveget, legalábbis nem maradt fenn példány belőle. Nem tudni, nyomdai vagy szerzői ez a korrektúra, amely nemcsak betűhibákat javít, hanem szóbeszűrésokat is tartalmaz. Köszönöm Kovács Bánya Rékának, a Teleki Téka könyvtárosának, hogy a kézirat lezárása előtti utolsó pillanatban lehetővé tette, hogy itt erről a szövegről is szó kerülhessen, és köszönöm Csorba Dávidnak a disszertációm vonatkozó lapszélére tett megjegyzését.

sal; méltán mind halálig. Hát ti Eözvegyek, Arvák, ha kérdenéc e' hatalmas Ur, kedves lel[ke]tek szerént való házás Társotokért, méltán haragusztok-é, kiket meg-emészte a' halál avagy *fegyver*; Jónássá [lennétek] [...]”¹⁰² A *Jelenések könyvéből* vett textusra (Jel 20,12) épített prédikáció további applikációs megoldásait sajnos csak akkor tudhatnánk meg, ha a szöveg kézírata valahonnan előkerülne.

Az előljárók kötelességei szempontjából, egyháztörténetileg az ortodox és puritán irányzat közé sorolt Komáromi Csipkés György¹⁰³ fontos prédikációi közül itt csak a temetési alkalmakkor mondott beszédeit emelem ki, tudatában annak, hogy hatalmas életművében fontos szerepet betöltő más prédikációskötetei alapos vizsgálatával az itt vázolt kép még sokban árnyalható lesz. Komáromi Csipkés György fontos debreceni előljárókat temet, a beszédek az eddigiekkel szoros rokonságot mutatnak, de regionális vonatkozásaik révén ilyen sajátosságai is kiemelendők. A sokoldalú tudós prédikátornak négy halotti beszéde maradt fenn: sok szempontból inkább vázlatnak tekinthető szövegek ezek, amelyeknek applikatív részeit meghagyta, az igemagyarázó, tanító és vigasztaló részét pedig csak vázlatosan adja. Komáromi a Váradnál 1660-ban elesett Rácz Jánost, a debreceni főbírónak, Dobozi Istvánnak fiát és feleségét, Dobozi Jánost és Biczó Annát, valamint Böszörményi Mihály feleségét, Bór Katát parentálja el.¹⁰⁴ Komáromi a kiválóságot bibliai párhuzamokkal emeli ki: a Várad ostrománál harcoló Rácz János életét a Júda és Izrael egyesítéséért hadakozó és a harctéren elesett Jósiás király sorsával; Dobozi Jánosnak apjával együtt találja meg bibliai párját, őket Dáviddal és Absolonnal állítja párhuzamba. Ez utóbbi prédikáció terjedelmesebb *Előljáró Beszédében* végigvitt párhuzam kifejtése során a Dobozi család életében történt fontos ese-

¹⁰² Kiemelés, a szövegromlások kiegészítése: L. K.

¹⁰³ Komáromi besorolásáról l. az *Igaz Hit* című művét elemző Győri L. János vélekedését, GYŐRI 1987; CSORBA 2008, 49–52, 225–227; MAKKAI 1984, 558–571.

¹⁰⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS 1661; 1662; 1666; 1668. A prédikációk vázlatossága miatt így szabadkozik az 1661-ben megjelentetett beszédének az özvegyhez írt ajánlásában: „afféle bő beszéddel való prédikatio írást, kiváltképpen magyarul, én nem szoktam.” (A1b)

ményeket sorolja fel Komáromi. Az apa gyászában való osztozás némiképpen szokatlan mértéke a hozzá fűződő közeli kapcsolattal magyarázható, hiszen együtt „hosszú éveken át világi és/vagy vallási vezetői voltak” Debrecen városának”.¹⁰⁵ Dobozi István feleségének, Biczó Annának temetésekor hasonlóképpen jár el: a család sok tragikus eseménytől sújtott útját vázolja újra fel, hogy végül vigasztalással szólhasson Dobozi Istvánhoz. Az egyedi tragédiákat Komáromi nem terjeszti az adott alkalmon túl, a legközelebbi hozzátartozók számára kívánja megkönnyíteni a gyász megélését és nekik nyújt vigasztalást.

Láthattuk, hogy az előjárók, de különösen a fejedelmi tisztséget viselők esetében az elvárások köre sokban válik személyfüggővé. Különösen a temetési beszédekre érvényes, amelyeket egy kiemelt erény köré építenek fel. Ugyanakkor az is világos, hogy a korabeli társadalmi megítélés sokban meghatározza ezeket az erény- (vagy éppen bűn-) katalógusokat. A közvélemény leghatásosabb működése éppen a II. Rákóczi György temetési beszédén mutatkozik meg: az elhunyt fejedelem felemás megítélésének éreztetése nyilván nem lehetett csak a beszéd szerzőjének magánvéleménye. A társadalmilag elismert (és megítélt) kiválóság nem feltétlenül jelent vallási, morális-etikai szempontból is kiválóságot; az igazi társadalomkritikának pedig ezen a körön belül van igazán lehetősége. A népet, a községet ostorozni lehet, sőt kell, de az még nem feltétlenül jelent „igazi” társadalomkritikát, a szerző részéről pedig igazi kritikusi attitűdöt. A fejedelmekkel, előjárókkal szemben támasztott általános elvárásokat (mint kegyesség, bölcsesség, jó hadvezetési képesség, bőkezűség és szigorúság), az egyes esetekben természetesen már nem pártatlanul működtetik: a mérleg és a mérce felállításának hogyanja már politikai kérdés is. Összetett elvárásrendszer ez, amelyiket nyilván nem működtetnek minden alkalommal egyformán, az egyes szereplők megítélésében más és más erénycsoportot kell kiemelniük. Az ideális vezető képének megmutatásáért – itt is, akárcsak a község, a nagyközönség esetében – előbb lerombolják, majd pedig felépítik a bűnök és erények dichotómiájára épü-

¹⁰⁵ CSORBA 2008, 44.

lő rendszert. A rombolás művelete is sokkal árnyaltabb és óvatosabb eszközökkel történik, mint a nép esetében (természetesen, hiszen szidni egy fejedelmet, vagy akár városi előljárót nem mindig lehetett, még holta után sem), de a mechanizmus hasonló: Isten büntetése nem véletlenül történik, hiszen azt jelzi, hogy „valami nem működik jól”. A bűnök miatt történik a büntetés, az előljárók legfontosabb feladatát ezért a bűnök terjedésének megakadályozásában posztulálják. Valamit tehát nem tettek jól, s bár ez *expressis verbis* egyik (főúri) temetési beszédben sem hangzik így el, hanem éppen ellenkezőleg: a közösséget, a népet, a nemzetet bünteti Isten a haza tartóoszlopainak kidőlésével, de e logika szerint a bűnök megakadályozása nem sikerült. Ez az előljárók halálára alkalmazott toposz olyannyira bevetté vált és állandósult, hogy egy-egy szöveg saját addigi logikájának sokszor teljesen ellentmond, miközben meg nagyon is hatásosan találják meg a helyét az elrettentés és az intés eszközei között.

Az alkalomra írt beszédekben belül a temetési beszédek sajátos altípust képviselnek: ebben a beszéd típusban az önéletrajzi elemek olyan mértékadó formában és erővel kerülnek elő, hogy átalakítják a temetési beszéd laudációs eszköztárát. Az elhunyt életének példaképpé való avatása nem új gesztus, viszont az egyénített életút megrajzolása már igen: a kegyes életvitel sajátosan egyedi vonásai mutatják fel, az Isten általi megszenteltettségnek számos jelét bizonyítják, és ezek fénye az egész családra kiterjed: az elődökre éppúgy, mint az utódokra. Természetesen nem általános érvénnyel működik ez így, és nem is minden puritánusnak nevezett temetési beszédre álló megállapítás ez, mint ahogyan az is kérdés, hogy a toposzokból táplálkozó, azokra nagyban támaszkodó laudációs eszköztárat hogyan tudják az életutak felvázolásában, a példakép megrajzolásában személyesé, bensővé tenni.

A gyakorlatiasságra törekvő prédikátorok a tanítás elméleti részét – amelyet a részekre osztás után következő *explicatio* egy-egyére jelentett – erősen redukálták, és az alkalmazás területét jelentő *hasznokra* fektették a hangsúlyt. A temetési beszédekben a prédikációhoz hozzátartozó *applicatio* a halott dicséretét tartalmazta, de éppen a temetés jelentett olyan különleges alkalmat, amikor az igéből levont következtetések aktuális kérdésekre,

problémákra irányíthatták a beszéd gondolatvezetését. Viszont a szónoknak nem, vagy csak ritkán volt lehetősége arra, hogy ilyen alkalmakkor saját belátása szerint beszéljen. Végakaratóban az elhunyt rendelkezhetett arról, hogy milyen textus alapján prédikáljon a pap, vagy a hozzátartozók dönthették ezt el. Ez nagy részben meghatározta a propagált igazságok körét is. A szónok tehetségén, és nem utolsósorban a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyén múlt, hogy ennek mennyire engedett, illetve mennyire játszotta azt ki. Tekintve, hogy a „kösség” körében ekkoriban a pap jelentette az egyetlen „médiomot”,¹⁰⁶ a szószékről elhangzott tanítás olyan információforrás volt számukra, amely országos eseményekről „hiteles tudósítást” adhatott. E tudósítás iránti igény, különösen egy olyan korban, amikor a hatalmi-politikai kérdések hatását, következményeit mindenki saját bőrén érezhette, érthetően megnövekedhetett. S mivel elsősorban a főúriak temetésén elhangzott beszédek maradtak fenn, a bennük megfogalmazott igazságok köre igencsak köthető a megrendelők és körük igazságához, reprezentációjához.

II. 3. Konklúziók helyett.

A vallási elkötelezettség tematikus kifejezhetősége:
puritán-e, aki puritánus szöveget ír?

II. 3. 1. VERÉCZI FERENC

A világ Verécsi Ferencet sem érdemelte meg, Szathmári Baka Péter egy sorban említette őt Medgyesi Pállal és Apácaival. Azt a Verécsi Ferencet, akiről az egyháztörténészek mint Medgyesi sárospataki ellenfeléről emlékeztek meg, és akit az ortodox táborhoz soroltak.¹⁰⁷ A szakirodalomban már többször is elhang-

¹⁰⁶ „Ebben a hírlap nélküli korban a szószék teendői között [...] mindig ott szerepel a közérdekű hírek terjesztésének ősrégi funkciója.” BERG 1946, 42–43.

¹⁰⁷ Például Nagy Géza: „A konzervatív ellentábor vezérei Miskolci Csulyak István olaszliszakai lelkész és esperes, Tolnai István és Verécsi Ferenc sárospataki lelkipásztorok. Miskolci és Tolnai Heidelbergben tanult. Verécsi meg

zott megállapítás, hogy a puritánus–ortodox szembeállítás nem tartható, ezzel az ellentéttel nem írható le ennek a korszaknak sem az irodalma, sem az egyházi mozgalma, mert a vegyítiszta képletek mindig is általánosításon, sarkításon alapulnak. Céлом nem is ennek bizonygatása. Veréczinek egyik, ebből az időszakból való beszédét választottam ki annak bemutatására, hogy az egyházi reformokkal szembeni állásfoglalás gyakorlatilag semmiben nem befolyásolja a szószékről hirdetett igazságok tartalmát és módját: a közösséghez való szólás az uralkodó/hivatalos diskurzus (íratlan) szabályainak megfelelően történik, a propagált igazságok, a közvélemény befolyásolása csakis ebben a beszédmódban lehetett hatásos, s a puritánus–ortodox vita nem a közösséghez szóló tanításokban jutott kifejezésre. A puritanizmus jelentéstartalmainak és fogalmainak differenciáltságára is példa Veréczinek ez a szövege: a puritánusok fogalmait és eszméit ismerhetjük fel benne, viszont ezek kissé más szövegelméleti kontextusba ágyazódnak.

Verécz Ferenc Tarjáni Margit feletti prédikációjában¹⁰⁸ a lelki harc megvívásának szükségességét és módját tanítja. A választott téma jellege és tárgyalása, praxis-elvű metódusa puritánus szellemre is mutathat. Elvárásai elméletibb jellegűek az eddigi szövegekben tapasztaltaknál, a megcélzott közönség sem bontódik le társadalmi rendekre, a „keresztén lélekhez” intézi mondandóját. Aki Krisztus katonája, annak kötelező a próbatételek kiállása, ez pedig az kiválasztottság bizonyítéka, az üdvözülés első lépésének megtétele. A vitézség csak a harcban mutatkozhat meg, ennek analógiájára a próbatételekben, a kísértéseknek való ellenállásban nyilvánulhat meg az elválasztottság jele. Csak az nyerheti el a bűn megölése által az újjászületés esélyét, aki megvívja ezt a harcot.¹⁰⁹ Az óember *megöldöklése* és

Leidenben, Franeckerben és Angliában, de sem a pfalzi, sem a holland presbiteriánizmus, sem az angol puritánizmus nem tett rájuk érezhető hatást. Konok védelmezői az ortodoxiának, a hagyományos egyházkormányzatnak és liturgiának, s az »új reformáció« esküdt ellenségei.” NAGY 1985, 207; 2008, 156.

¹⁰⁸ VERÉCZI 1666.

¹⁰⁹ „[...] az halál semmi nem egyéb, hanem a' léleknek Istentől való el-szakadása melly a' bűn által vagyon, [...] A' hol halottakon nem azokat érti [Krisztus]

az új ember megszületésének gondolata Szent Pálra megy vissza, Kálvin *Institutió*jában az isteni kegyelemhez vezető út állomása, innen ered tehát puritanizmus gondolkodásmódját oly mélyen átható *mortificatio-vivificatio* terminuspár. Sőt „a kései puritanizmus olyannyira azonosul ezzel a gondolattal, hogy a *penitenciatartás* néha azonos jelentésűvé válik a *megtéréssel*”.¹¹⁰ A bűntől való megtisztulás sürgetésekor Verécsi nem áll meg elméleti igazságok fejtegetésénél, hanem nagyon is precízen meghatározza a legyőzendő ellenségek körét, a használatos fegyverek mibenlétét. Pontokba szedve, könnyen áttekinthető szerkezettel, világos útmutatásokat ad. Az ördög, a világ és a test jelképezi azt a három ellenséget, amely a bűnre való csábítás eszköze és területe. A lélek és a test harca, a lélek testtől való fenyegetettségének képzete több évszázados hagyományra megy vissza, a makro- és mikrovilág felépítésének analógiája pedig az alapvetően hasonlatokban kifejezhető világszemléletben jut érvényre. Hasonló megfogalmazással találkozunk már Tolnainál is, csak hogy Verécsi más összefüggéseket láttat, a teremtésnek nem annyira nagyszerűségére, hanem inkább csapdáira figyelmeztet: „A’ mi lelkünknek leg fellyeb valo vára a’ szív, ennek külömb külömb keritési bástyái vadnak, külsők és belsők. Első a’ külsők közzül a’ látás, Másik a’ hallás, harmadik a’ szaglás, Negyedik a’ kostolás, Eötödik a’ tapasztalás. A’ belsők közzül, Első az okos értelem, Másik az akarát, Harmadik az indulatok” (32). A megtérés lehetőségét Verécsi Krisztus követésében látja, s ennek lépéseit, az erre való felkészülés módjának tárgyalását teszi ki beszédének nagy része. A teljes szöveg gondolatmenete ennek kifejtésén alapszik, a kérdés-felelet formában való építkezés a felmerülő ellenvetések cáfolatát is lehetővé teszi. A lelki harcban

kik immár a’ koporsóban büszhődnek: hanem azokat kik a’ gonosz világban lattatnak élni, de lelkekben meg-holtak, mert a’ bűnnel magokat Istentől elszakasztották, és mind addig-is meg nem elevenednek, mig az Urnak élesztő igéje által a’ bűnből fel nem támadnak.” (53) „[...] az halál semmi nem egyéb, hanem az hitetlen és poenitentia tartás nélkül meg-halo istentelen embereknek örökké valo halálok [...]” (54) „*Doctrina secundus: Valaki ez életben lelki ellenségein győzedelmet vészen, annak bizonynyal és minden kételkedés nélkül örök élete leszen.*” (55)

¹¹⁰ TÓTH Zs. 1999, 212.

bevethető fegyverek meghatározása és alkalmazásuk módja is a praktikus tanácsadást szolgálja.

Veréczi az ismeretek átadásában elsősorban az intellektusra apellál, az érzelmekre való ráhatás ebben a folyamatban másodrangúvá válik. Azok a szövegelméleti megfontolások, amelyeket itt érvényesít, közelebb állnak a Gelejiéhez, mint a Medgyesiéhez. Veréczi modelljéből a befelé forduló, a közéleti szerepléstől elzárkózó, egyéni vallásos cselekvés mintáját látjuk. Ennek megfelelően mellőzi az ostromozó hangnemet, ehelyett sokkal inkább a *docere* megvalósítását célozza.

Veréczinek nem ez az egyetlen beszéde, melyben a puritánus kegyességi élet mibenlétének világos kifejtésével találkozhatunk. Iktári Bethlen Péter felett mondott halotti prédikációja is ide kapcsolható, s az „üdvbizonyosság külső jeleiről mondottak alapján pedig nemcsak a puritánus meggyőződésre következtethünk, hanem a puritanizmus jellege is világosan áll előttünk”.¹¹¹

Veréczi szövegei tehát releváns példái annak, hogy a puritanizmus lényegi sajátosságai nem feltétlenül csak az egyháztörténeti szempontból puritánusnak minősített szerzőkre jellemzőek. Veréczi kortárs megítélése – úgy tűnik – rugalmasabban kezelte a besorolást, az egyházszervezeti reformokkal szembeni állásfoglalást nem tekintette a megítélés egyedüli mércéjének.

¹¹¹ KECSKEMÉTI 1998, 157.

II. 3. 2. MISKOLCZI SZENCZI JÁNOS¹¹²

1669-ben Sárospatakon Rosnyai János kiadott egy, az oktatás támogatását sürgető orációt, *Együgyű Hasznos Tanácslás Avagy Javallo Magyar Oratio*¹¹³ címmel. A beszéd szerzője Miskolczi Senczi János, akinek neve sem a bibliográfiákban, sem a lexikonokban nem fordul elő, művét nem ismeri az RMK. Miskolczi nevét Takács Béla emlegeti a sárospataki nyomtatványok felsorolásánál, viszont úgy tűnik, hogy nem tud az orációról.¹¹⁴ 1998-ban Hőrcsik Richárd azonosítja Miskolczit mint a sárospataki iskola retorikai osztályának 1664-ben *praesesét* (előljáróját), majd 1669-ben *ductusát* (rektorát),¹¹⁵ erről a szövegről viszont ő sem tesz említést. Az orációt az 1669. február 6-án tartott sárospataki zsinat megnyitásán kollégiumi tanári minőségében mondta el Miskolczi Senczi János.¹¹⁶

A szerző működési helye és köre alapján viszonylag jól azonosítható a szakirodalomban, ezt erősíti a beszédének címe, valamint kiadási helye is; a szöveg kézbevételekor ezek az ismeretek mindjárt egész sor előítéletet, feltételezést indítanak el: vajon a választott téma, tárgyalásmódja mutat-e olyan sajátosságokat, amelyek a felekezeti hovatartozáson belül határozott irányzatra utalnának? Lehetséges, hogy újabb puritánus szerzővel van vajon dolgunk?

¹¹² Miskolczi Senczi János orációjára az RMNy IV. kötetének munkálatai között bukkantak az OSzK dolgozói. 2004 nyarán az OSzK-ban kutattam orációkat keresve, ekkor adta ezt a szöveget P. Vásárhelyi Judit a kezembe, a követező szavak kíséretében: „A szerzőről *semmit* nem tudok, a példány a Sárospataki Ref. Koll. Könyvtárából került elő. Nálunk az erkölcsi oktatás műfajába volt sorolva, pedig ORATIO, a beszédrészek jelölésével.” Nem lehetek elég hálás P. Vásárhelyi Juditnak, amiért erre a szövegre felhívta a figyelmet, és fénymásolatban tőle megkaptam. A disszertáció ennek az alfejezetének megírása után jelent meg Dienes Dénes tanulmánya Miskolczi Senczi Jánosnak e szövegéről, ennek tanulságait itt beépítem az elemzésbe. DIENES 2008.

¹¹³ MISKOLCZI SZENCZI 1669.

¹¹⁴ TAKÁCS 1978, <http://mek.oszk.hu/01600/01648/01648.htm> (utolsó letöltés: 2014. november 20.)

¹¹⁵ HŐRCSIK 1998, 103.

¹¹⁶ DIENES 2008, 107.

Miskolczit, mert éppen Sárospatakon működött, és mert éppen az oktatás ügyét választotta orációja témájául, talán puritánusnak is címkézhetjük, hiszen megszoktuk – és ilyenkor természetesen mindig Apácai jut elsőként eszünkbe, hiszen ebben a kérdésben az ő neve valamiféle tekintélyérvként működik –, hogy ez a téma elsődleges fontosságú a protestáns reform hívei körében.

Kérdéseim így a következők: az ilyen előítéleteink mennyiben olvastatják puritánusként a szöveget, illetve, vannak-e a szövegnek olyan jellegzetességei, amelyek alapján puritánusnak minősíthetjük, vagyis létezik-e olyan, hogy puritánus beszédmód? Elegendő-e önmagában egy-egy választott téma ahhoz, hogy a kifejtésére vállalkozó szerzőnek vallási és egyházpolitikai meggyőződésére megnyugtató választ kapjuk?

Ez utóbbi kérdésre – mivel Miskolczi Szenczinek csak ezt a szövegét ismerjük – a választ már az elemzés elején is megfogalmazhatom: a választott téma ugyan nem feltétlenül határolja be a szerző felekezeti hovatartozását, és egyházpolitikai meggyőződésére sem ad megnyugtató választ, de jelezhet irányt. A puritánus elvek melletti meggyőződést viszont önmagában nem bizonyítja. Ennek eldöntését ez esetben legfeljebb a szövegelemzés eredményezheti.

A címben *oráció*nak nevezi a beszédet; oráció, vagyis műfaja szerint olyan beszéd, amelyet a világiak tiszte volt mondani, még akkor is, ha ez a szabály – éppen a kora újkori értelmiség differenciátlansága miatt – nem mindig betartható. A szerző öndefiníciója (*Ekessen szollásnak közelebb el-folyt Esztendőbeli együgyü Tanítója*) sem véletlen: tanítói hivatása téma- és műfajválasztását egyszerre indokolja, erre fel is jogosítja, ily módon jelezheti hozzáértő/szakavatott pozícióját.

A beszéd hatása nem utolsósorban feszes és nagyon arányos *dispositió*ban rejlik: *exordium*, *propositio*, ennek bizonyítására felhozott három *argumentum*, végül pedig *peroratio*, a beszédrészeket lapszélen is kiemelte, a mondandója célba érését a hatásos elosztással is erősíti. A tudomány haszna és dicsérete, a tudományt támogatók *laudatio*ja, az azt nem támogatók *vituperatio*ja beszédének témája. Az *exordium*ban a téma létjogosultságát alapozza meg. Hat oldalon keresztül a legkülönbözőbb példákat és

érveket sorakoztatja fel bizonyításképpen; a beszédrész ilyen szokatlan terjedelme is mutatja, hogy a tudomány pártolásáért beszédet mondani nem feltétlenül egyértelmű szokás a korban. Serkentésre vállalkozik Miskolczi: a buzdítására hallgatóknak kiválasztott voltuk felmutatásának lehetőségét ígéri: „Serkeny-fel, serkeny-fel, és valami fényes jellel, magadat az Isteni ábrázatnak részesének lenni, valójában mindenekkel hiteds-el!” (1) A tét tehát nem más, mint az üdvözülés bizonyossága. Ugyanakkor ennek másik vetülete is van: az emlékezetben való megmaradás. A felvonultatott példák, Jason és Medea története az okosság/ agyafúrtság, Herkulesé az erő és a merészség példái, ők ezek megmutatásával érhatték el örök emlékezetre méltó voltukat. Nagy Károlyban mintegy összegződni látja ezeket, sőt ő *plus ultra* ment, nyilvánvaló az utalás keresztény voltára. A múltbeli példák nem annak bizonyítékai, hogy a jelenben ne lenne alkalom és lehetőség a kiválóság bizonyítására. A „mostoha szerencsésű magyarság” sorsát változtathatja meg, ha levetkőzve „restségét” iskolák építésére, a tudomány pártolására szánja el magát. A külföldi peregrináció nem lehet megoldás a hazai iskolázás helyett, ezért említheti meg a külföldi egyetemjárás nehézségeit és „veszélyeit”: idegen országokban, ismeretlen nyelven kell tanulniuk a tanulásra vágyóknak, „idegen erkölcsöket és szokásokat” látnak, ezt tetézi az is, hogy sokszor életük is veszélyben forog. Mindazonáltal mégis javallaná: „javallyuk a’ sok Országoknak, nyughatatlansággal való el-járását, nyelveknek tanulását, szokások vizsgálását: mellyek magokban mind jók, mind hasznosok, mind javallandók-is vólnának bizonyára: mégis a temérdek *Restség s szükség*” (3) miatt a „Nemzetünk gyalázatára, és Országunk fiainak romlására” vannak az ilyen utak, különösen, mert „hideg reménységgel”, „nem illendő költséggel” indulnak is neki. Emiatt írja, „több kárral, mint haszonnal” fordultak meg külföldön a peregrinusok. És e két legfőbb akadályon itthon lehet leghathatósabban segíteni, hiszen az oráció célja éppen az, hogy az itthoni iskolák és iskoláztatás támogatását, felkarolását szorgalmazza. Egy-egy gondolati egység lezárásaként versben

foglalja össze az addig mondottakat.¹¹⁷ A peregrináció kérdését ilyen versbe foglalja: „Csaknem üres fejünk, / Elfogyott költségünk, / Mit mívellyünk útunkban? / Elég ha már láttuk / Angliát, s bé-jártuk, / Ezért lehetünk számban. / Isten légyen hozzád, / Pénzünk elfogyatád, / Visszatérünk hazánkba.” (A3a–b) Dienes Dénes „valamiféle puritán-ellenességet is kiolvashatónak”¹¹⁸ vél ebből a versből, talán igaza is lehet. Ugyanakkor ha a peregrinációt ellenző érvrendszer részeként olvassuk, számolva azzal, hogy környezetében Anglia lehetett a legkedveltebb peregrinuscélpont (a hajóút veszélyeit külön kiemeli az érvelésben Miskolczy Senczi), nem vagyok benne egészen biztos, hogy feltétlenül valamiféle elvi-ideológiai kritikát olvashatunk ezekben a sorokban, a hazai oktatás támogatásával a tanulásban „restek” kiszűrését, az eltávozók számátvélteti csökkenthetőnek, s talán a „restek” utazására fordított összegek jobb felhasználását is remélheti.

Miskolczy Senczi számára a magyarság sorsának tragikus alakulása nem a szerencse változásának eredménye: a kortársával némileg ellentétben Miskolczy egyáltalán nem látja dicsőségesnek a magyar múltat, különösen az oktatás története szempontjából nincs mire büszkének lennünk. Így nála a múlt felelevenítése nem a jelen siralmas állapotának ellenpontosozásáért történik, hanem sokkal inkább a siralmas jelen magyarázata. Az előljáróknak szánt *vituperatio*val így éppen a múltból eredő hiányosságokra figyelmeztet: „Az igazat ki-mondani nem merem. Ki kell ugyan még-is mondanom. Oh vajha amaz csak hirrel-is két füleinket meg-csendítő, sziveinket keserítő, Eden kertében lött eset által meg-setétedett elménknek, és el fordult akaratunknak, kiváltképpen-való hűségés orvosságának, úgy-mint a’ tanító Oskoláknak használatos és szükséges vóltoknak meg-gondolásában, s-fundálásának és plántálásának kívánságában, sziveink annyira, vagy inkább, oh! bár csak úgy gerjedeztenek vólna valaha, mint a’ Felsőségre való vágyódozásban, és Uraságnak rendetlen vadászásában: most, most ez illy véghetetlen

¹¹⁷ Összesen hét, kettőtől tizenkét sorosig terjedő verset tartalmaz a szöveg, ezek nyilvánvalóan Miskolczy szerzeményei, az RMKT egyiket sem ismeri.

¹¹⁸ DIENES 2008, 111.

síralmok, jajos zokogások, füleinkben nem jutnának, és ez igaz panaszok, mi házainkban s-uczáinkban e' mai nap nem hallatnának" (4–5). A külföld megvetése ezért lehet jogos: „Mert nincs köztünk Minós Királynak Leánya / Ariadne, kinek okosság fona-la / Minket mint Theseust ez ügybül ki-hozna, / Astraea-is nálunk szállást nem találta.” Az ókori mítoszok ilyen hivatkozása nem ritka az egész beszéd során, ez a vers mutatja a hivatkozások kezelésének logikáját.

A beszéd tétele következőképp az egészen egyértelmű felszólítás „Scholáknak, Gymnasiumoknak fel-éppítettéseknek javaslására”. Három érvet hoz fel meggyőzőképpen. Elsőként: a hivatásból eredő érv – az előjárók a nemzet oszlopai, Istentől rendelt feladatuk a nemzet (jól)létére való vigyázás. Az pedig, hogy az oktatás támogatása a nemzet létének biztosítója, az előbbiekből egyenesen következik. Az argumentum logikája egyenes és egyszerű: Ádámmal indít, akit Isten az isteni „méltóság”, vagyis az isteni tulajdonságok részesévé tett, ugyanilyen „tulajdonságokkal”, feladatokkal ruházta fel Isten az előjárókat is. A hivatás/hívatal ilyen értelmezése a kiszabott feladatoknak nemcsak a súlyát, hanem az ezzel járó felelősséget is más dimenziókba helyezi: a vállalkás heroikus, hiszen a nemzet léte függhet tőle, s mivel éppen Isten büntető haragját szüntetheti meg, üdvtörténeti távlata is van.

Második érve szintén bibliai alapú: a *Jó*, a *Kegyesség* és az *Igazság*, ezek képezik azt a mércét, amellyel minden cselekedetet mérni lehet, amire „sziveteket, kedveteket elvonván [a világiaktól], hajcsátok az el nem múló, de végiglen meg-maradó Jóra, a' Kegyességre és Igazságra; igen könnyen a' maga természetiből, mint valami aczél tükörből meg-ismerhetitek, mit kívánnyon emberektől az együgyü Kegyesség munkája, mit tarcsón s-tanácsoljon az Igazság gyakorlása?” (10–11). Így járhatott Istennel Énok, ezek segítségével nyerte el Józsué a pusztában való bujdosásból való szabadulást, Dávid a királyságot, ezért magasztalták Salamont, ezért dicsérték Asát, tisztelték Josaphátot, így válhatott híressé II. Agrippa, a zsidók kedvelt királya, vagy Theodosius, a kereszténység terjesztője/elrendelője, kegyességét és adakozását nem feledhették Tiberiusnak. A próbatételt kiállók példái az első argumentumban megfogalmazottakat erősítik:

a vállalt méltóságnak isteni eredetét nyomatékosítja, a mondánivaló teleologikus távlatait bővíti. A feladatvállalás vallási tétjének értelmezése az érvelés tulajdonképpeni középpontja, ez ugyan a beszéd más részeiből sem hiányzik, következetes végigvezetésére azonban itt vállalkozik. A reformáció nyújtotta ajánlékok elvetése, a „pogány maradványok”-hoz való ragaszkodás mind a megtérés akadályai, ezek elhárításának eszköze az igaz isteni tudomány elsajátítását segítő *scholák*, *gymnasiumok*, *academiák* építtetése és fenntartása. Az ország és az egyház egyaránt érezheti a múzsák elalvásának gyászos következményeit: „a *Musák*nak számtalan helyeken el-hányattatott s-tapodtatott szállásokat: melyeket ámbár senki magában ne érezzen-is, mind-az-által érzi, s-igen nagy kárával érzi a *Respublica*; érzi lelki bánatgyával s siralmával az *Ecclesia*”. (13)

A harmadik argumentum összefoglalja az előző kettőben mondottakat, azokat tágabb világtörténelmi és szűkebb hazai összefüggésekbe helyezi. A *respublicák* felemelése mindig bölcs és tanult emberek munkája volt, akik a *Tudománt* és az *Eszességet* mint valami „két Isten Aszszonyokat” tisztelték és akiknek barátságát keresték, illetve akik ezeknek „forrásait”, az iskolákat nemcsak „látogatták”, hanem „ápolták” is. Így tehette naggyá Julius Caesar a Római Birodalmat, így válhatott örök emlékeztetővé Marcus Aurelius vagy Cicero, Nagy Theodosius is az iskolákban tanulta meg a törvényeket és a históriákat, de Bölcs Róbert is azzal büszkélkedett, hogy az országigazgatás tudományát az iskolákban tanulta, Bölcs Alfonz, Aragónia királya pedig azt hangoztatta, hogy mindenétől megfoszthatják, csak tudománya megmaradhasson.¹¹⁹ A tanulás, tanulni akarás persze nem öncélú, hanem a *respublicának* hasznára fordítják, és ez a használni akarás ösztönző erő az erős megpróbáltatások kiállásában. A még több tudás megszerzéséért hozott áldozat példája a peregrináció, a különféle országok iskoláinak megismerése tette naggyá Pithagorászt, aki tudása bővítéséért bejárta Egyiptomot, Perzsiát, Krétát és Lacedemóniát. A peregrináció témájához

¹¹⁹ Bölcs Alfonz exemplumával az uralkodó szorgos bibliaolvasására tesz utalást, vö. KECSKEMÉTI 1998, 204–205.

való visszakapcsolás az eddigiek alkalmaztatásának lehetősége is: a hosszú és, saját megítélése szerint, nem haszontalan beszéd után elérkezettnek látja az időt arra, hogy az eddigiek fényében vegye szemügyre a hazai állapotokat. Hazai példákban nem tobzódhat, nem azért, mert a történaiírók elfelejtették volna feljegyezni az emlékezetben megőrzésre érdemeseket. Kevesen voltak, akik a tudomány pártolására fordítottak, ezért csak Mátyásról és Bethlen Gáborról emlékezhets meg.¹²⁰ Bölcsességükkel és iskolaépítő tetteikkel a görög és a római, valamint a zsidó történelemből kiemelkedő alakok töredékének említése mellett is eltörpül a magyar „felhozatal”. A példaanyag nyilván nem esetleges vagy véletlenszerű, a szinkretizmus iskolapéldájának is beillő felkiáltásban minden eddig elhangzottat összefoglal: „Vajha ilyen Ezechiások, vajha ilyen Nehemiások, vajha ilyen Alphonsusok, vajha ilyen Hunyadiak, ilyen Bethlenek Országunkban teremnének: vólnának nyilván a’ *Scholáknak*, *Acadamiáknak*, *Gymnasiumoknak*-is hűséges *Fautori*, vólnának szorgalmatos *Curatori*, vólnának kegyes *Inspectori* és *Praeceptor*i; vólnának belső tagjai, Tiszteletes Tudós Tanítói, és alkalmas Tanuló Iffiaknak seregei.”

A *peroratio* a serkentésre való felszólítás ismétlése: csak az tarthatja Atlasz módjára a nemzetet a vállán, aki nem hagyja végső romlásra jutni az iskolákat. Miskolczy egész beszédére jellemző a finom és áttételes fogalmazás, utalásai a jelentés egysíkúságát oldják fel. Az antik hivatkozások nem pusztán az *ornatus* vagy a tanítói szándék eszközei, hanem rajtuk keresztül a velük való szellemi azonosulást propagálja. Az így összekapcsolt vallási tanítás nem keretfunkciót tölt be, hanem ennek a szellemi magatartásnak adja meg a lényegét és értelmét, a megfogalmazott feladatok értelme ezáltal teljesezhet ki. Éppen ezért

¹²⁰ „Az már önmagában is súlyos kritika Szenczi részéről, hogy másokat nem említ, ugyanakkor hallgatósága és későbbi olvasói számára a két jeles uralkodó személyével mértéket is állít. Hogy Patakon miért hallgatott Öreg Rákóczi Györgyről, aki az iskolaügy közismerten nagy pártfogója volt, több szempontból is érthető. Egyrészt az immár katolikus Rákóczi-ház csak néhány éve vonta meg a támogatást a református iskoláktól, másrészt még elevenen élt az emléke II. Rákóczi György szerencsétlen külpolitikájából adódó, az iskolák helyzetére is kiható nagy romlásnak.” DIENES 2008, 110.

tudja Miskolczi annyira harmonikusan egymás mellett működtetni az antik-humanista példatárat a bibliai történetekkel, hogy a hazai példákkal illusztrált állapotok ne a hatalmas szakadék áthidalhatatlanságát sugallják.

A szöveg vázlatos bemutatása talán sejteti, hogy miért léphetek működésbe azok az előítéletek, amelyek elsöre puritánus szövegnek láttatták Miskolczi beszédét. A kegyesség kíváncsága mellett az is köztudott, hogy a puritán értékrendszerben a „lelkiismeret szigolyainak” felébresztésére irányuló sürgetéssel olyan műveltségeszményt is állítottak, amely a tudományokban való járatosságot követelte meg. A művelődés, tanítatás támogatását, explicit módon is, üdvbizonyosságra méltó erényként is tekintették. Ennek az erénynek a birtoklása azon túl, hogy a valósi és a társadalmi elismerés lehetőségét jelenthette, a tudományos munkálkodás lényegét és értelmét is megváltoztatta.

Nemcsak a témaválasztás alapján rokoníthatjuk Miskolczit Apácaival, a szöveg célja, a benne felbukkanó toposzok, vagy a gondolatvezetést nagyban meghatározó beszédmód ugyanígy eszünkbe juttathatja Medgyesit, vagy akár Szántai Pócs Istvánt. Miskolczi orációja nem képviseli valamely *genus* vegytiszta típusát. *Demonstrativum*, amennyiben a hazai elmaradott állapotokat bemutatja, de a beszéd célját tekintve – serkentgetés, vagyis rábeszélés – inkább a *deliberativum*-ba sorolható. A Medgyesi terminusával „ráintés”-nek megfogalmazott cél egyszerre jeleníti – amint az a szöveg során kiderül – a lelkiismeretre, az érzelmekre és a tudatra való ráhatást, ily módon szóközi feladatának Miskolczi elsősorban a *moverét* tekinti. A feladat teljesítése során ennek minden használható eszközével él: az elrettentéstől a megindításig. Ezt szolgálják nem utolsósorban azok a toposzok is, amelyek nemcsak mint a beszédmód szerves részei, hanem a gondolat kifejezését mélyen átható, annak rögzült elemeiként egyszerre határozzák meg és jellemzik ennek a nemzedéknek a mentalitását, egyben pedig az értelmes beszéd feltételeit is rögzítik.

A kisép-tudat kifejeződése Miskolczinál is a kortársaitól megszokott módon történik, azzal a különbséggel, hogy nála a nemzetről való beszéd nem implikálja a zsidó-magyar sorspárhuzamot is, vagy legalábbis annak minden megszokott elemét. A

„maroknyi Magyarság” ébresztését Miskolczi több szempontból is indokoltnak látja: egyrészt sorsa, szerencséjének „változandósága” indokolja, hiszen nincsenek már olyan oszlopai, amelyek fenntarthatnák (látható, hogy a nemzet mint valami épület képzelhető el Miskolczi számára is, a nemzetnek ez a metaforikus felfogása a korszak alkalmi prédikációiban számtalan helyen előfordul), másrészt múltjából sem meríthet olyan erőket, amelyek a jelen keserves állapotain átsegíthetnék. Az iskoláztatás elhanyagolását rója fel erőteljesen a nemzetnek, különösen az előjáróinak. A nemzetsors szerencsétlen változásának okát a műveletlenségben látja, és ez váltja ki a szomszéd országok megvetését, emiatt viseli magán a nemzet a szégyen bélyegét. A tudomány hazai hiányának okát Miskolczi elsősorban a restségben látja, ezt bűnként definiálja, és egyszerre használja szellemi és a fizikai értelemben: az érdektelenség a szellemi lustaságból és a tudományápolásra fordítható költségek meg nem adásából fakad. A bűn miatt alakul Miskolczinál is kedvezőtlenül a nemzet sorsa, bár nem emlegeti az isteni büntetést, a kiút-javaslatából egyértelműen kiderül: a nemzet maga felelős sorsáért, bűneinek megszüntetésével sorsa jobbra fordulását remélheti. Ennek a logikai láncnak így egyenes következménye, hogy a tudomány pártolása, iskolák építtetése, valamint az iskolák látogatása üdvbizonyosság kérdése is, az *exordiumban* ennek a tételnek világos kifejezését láthattuk. Az apokaliptikus látásmód Miskolczira is jellemző: ő is a végső állapotba jutott „magyarság kisded seregét” látja, ahonnan az oktatás ügyét felkaroló előjárók „ránthatják ki” a nemzetet kormos vásznak módjára beborító rossz szokások és megromlott erkölcsök közül. A gyásznak ezt a szimbólumát a legszuggesztívebben talán Medgyesi alkalmazta a nemzethalál víziójában.¹²¹ Miskolczi Szenczi – Medgyesivel ellentétben – nem prófétaeként beszél, ő elsősorban kultúrkritikát gyakorol; bár osztorozza elmaradottsága és műveletlensége miatt a nemzetet, de *vituperatio*ja leginkább az előjáróknak szól, az ő műveltséggel szembeni érdektelenségük, *restségük* jutatta a nemzetet abba az állapotba, hogy most jövőjét félteni kelljen. A *fertilitas Pannoniae*

¹²¹ MEDGYESI 1653, 55–56.

toposzt is ennek megfelelően alakítja át: nem múltat idéz vele, hanem inkább állapotot jelöl az alvó természet képével. Az *ars*, a mesterség keltheti életre, vagyis az taníthat meg a természet kínálta bőséggel való élésre: „holott, nincsen semmi ez életnek gyönyörűségére tartozandó, és valami jónak szükségére kívánnandó dolog, melyet ez mi áldott Hazánk, kicsiny *Pannoniánk* nagy bövséggel, kedvességgel nem teremne; csak hogy az el-alutt s meg-szomorodott *Természetnek* az ötet követő *Mesterség* lenne fel-serkentő fáklájává, és vezető Hadnagyává. [...] Oh elméket setétítő, komor kedvet szerző temérdek *restség!* oh másokat hátra-vető, magának tetcző dölyfös *negédség!* oh világi hivságokat tenyésztető, menybül ki-rekesztő, szeretetbéli nagy *hidegség!*” (21) A túlfokozott érzelmi intenzitást a puritánusokra jellemzőnek mondott *jajjos* stílus mutatja: a nemzetféltés kifejezésének legadekvátabbnak tekintett hangja ez, a megértetés eszköze. Az oktatás kérdését Miskolczi a nemzet fennmaradásának kérdéseként aposztrofálja, így módon veti be és használ fel mindent, amivel a kérdés meghallgatását reméli. Egyben ez is jogosítja fel a korszak „nagy témájának” – vagyis a politikai zsákutcákból való kikerülés módozatainak – tárgyalására, és a „nagy témáról” való beszéd mód használatára.

Újabb puritán szerzőt üdvözölhetünk Miskolcziban? Valószínű, de talán mégsem az a legfontosabb kérdés, hogy beilleszthetjük-e Miskolczit ezek után a Medgyesi–Szántai Pócs stb. sorba. Sokkal inkább beilleszthető az erős kultúrkritikát gyakorlók sorába, amely Sárospatakon Comeniustól, Erdélyben pedig Apácaitól kapott lendületet, és olyan nyelven szólalt meg, amely a puritánok nyomán vált a 17. század második felére-végére az „értelmes beszéd” feltételévé, ez pedig olyannyira „hivatalossá” vált, hogy sokszor az újítónak nevezett tábor ellenzői is ezen a nyelven szólaltak meg.

III. ALKALMISÁG ÉS PRÉDIKÁCIÓ

III. 1. Medgyesi Pál prédikációi

III. 1. 1. SZÖVEGÖSSZEFÜGGÉSEK

1653-ban megjelenik egy, a kortársakra (is) mély hatást gyakorló prédikációskötet *Hármas Jajj*¹ címmel. Szerzője nem a vidéki névtelenségből hirtelen kitörő prédikátor-író, hanem az I. Rákóczi György udvari papjaként, a puritánus–ortodox „harcok” idején ismertté vált szerző, Medgyesi Pál. Kérdés lehet, hogy az Angliát és Hollandiát megjárt, hatásos szónok hírében álló prédikátor itthoni munkásságát miért nem saját szerzésű beszédei kiadásával kezdi, miért várat több évig is ezekkel magára. Medgyesi hatalmas, önálló és idegen nyelvből magyarra ültetett, teológiai, homiletikai munkásságát tekintve indokolt lehet a prédikációk ilyen késői megjelentetése. Viszont a vallásos, a lelki élet megreformálását legfőbb teendőjének tekintő prédikátor ismerhette a szószékről elhangzó szó tömegeket megindító hatását, illetve az írásban megszerkesztett szöveg erejét. Erre vall az is, hogy műveit többször sajtó alá rendezi, ez igencsak szokatlan eljárás a korban. Már első monográfusa, Császár Károly észrevetete: „Érdekes, hogy Medgyesi gyakran adott ki különnyomatokat. Ő az első nálunk, aki ilyet megtett; ezenkívül sajtó alá rendezett új műveket, kiadott régi könyveket s az irodalom számára megőrzött tisztes neveket (Vásárhelyi). Ilyen »külön szakasztás« a *Scala Coeli* a *Praxis Pietatis*-ből, *Rövid tanítás* a *Dialogus*-ból, az *Abba atya* a *Doce nos orare*-ből; prédikációinak nagy része is először egyenkint, később többször összegyűjtve jelent meg.”² Eljárása erős szerzői tudatosságot sejtet, ennek a prédikációk esetében különös súlya van. A különnyomatok és a kötetek vi-

¹ MEDGYESI 1653. Ez a kötet tartalmazza az I. Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond és a Bocskai István temetésén elmondott beszédeit.

² CSÁSZÁR 1911, 74–75.

szonya itt más jellegű, mint egyéb – fordított vagy saját – írásai esetében. Mert míg ott a rész-egész viszonyát többnyire a könnyebb terjeszthetőség, a szélesebb rétegekhez való eljuttatás szándéka indokolja, az egésznek a kiadása általában megelőzi a részét (a *Scala Coeli–Praxis Pietatis* kivétel, mert nem készült el a teljes fordítás), a prédikációk kötetekbe rendezése mögött más elv rejlik, már csak azért is, mert ebben az esetben fordított a fenti viszony: a rész kiadása megelőzte az egészét.

1653-ig megjelent művei többnyire tudós jellegűek, inkább a paptársakhoz, illetve a művelt írástudó rétegekhez szólhattak, mint az „egyszerű kösség”-hez. Medgyesi nem írt vaskos prédikációsköteteket, cím szerint összesen 17 beszédét³ jelentette meg nyomtatásban, üzenete, mondanivalója szempontjából nyilván ezeket gondolhatta a szélesebb nyilvánosság számára a legfontosabbaknak. Szóbeli templomi beszédeire több helyen is utal a nyomtatásban megjelentettekben: mintha egy-egy elhangzott beszéd továbbgondolását hozza, folytatja és továbblép onnan, ahol a megelőző alkalmakkor abbahagyta.⁴ Egyes prédikációit akár több rendben is megjelenteti, kötetbe foglalásuk minden bizonnyal erős válogatásról és határozott elképzelésről tanúskodik: azokat a szövegeit emelte be, amelyek koncepciójához leginkább illettek, ez pedig mindenképpen saját rendszerének felépítését és finomítását jelenti. Ez a rendszerépítő munka különösen jól megfigyelhető a különnyomatok és az ezekből kinövő prédikációskötetek összeállításában. Úgy tűnik, nem véletlen, hogy nyomtatott beszédeinek sorát az I. Rákóczi György halála alkal-

³ Cím szerint 17 beszéd, közülök négy cím két-két prédikációt tartalmaz. Ezekre az egyes szövegek elemzésénél utalni fogok.

⁴ Például *Az Isteni és Istenes Synat* című beszéd (*Magyarok Hatodik Jajja* kötetben) *exordiumában* a témaválasztás *invetíóját* részletezi: ez a prédikáció hogyan kapcsolódik a korábban elhangzottakhoz, másrészt ezek a korábban elhangzott prédikációk hogyan formálták tovább gondolatait, melynek eredménye ez a jelenlevő szöveg: „Ez el-múlt héten, el-mentünk Istennek segítségéből Szent Jánosnak két első levelin. Az Elsőnek Summájában, Alkolmatatosságát-is annak meg-mondtam vala, melly ez lőn (mint még frisz[!] emlékezetben vagyon nállatok) [...] A’ honnan ilyen közönseges Tanuságot hoztam vala ki: [...] Begyemben szedegettem ezt még akkor.” *Isteni és Istenes...*, 5.

mával elmondott prédikációval nyitja, mint ahogyan az sem, hogy azt öt évvel később, Rákóczi Zsigmond halála után adja ki.

Medgyesi 1637-ben állt I. Rákóczi György szolgálatába. Udvari papként minden bizonnyal – a hétköznapi alkalmakon túl – jelentősebb ünnepek vagy éppen politikai események idején is prédikálhatott. Prédikációit a fejedelem is szívesen hallgatta, s ha nem tudott részt venni az istentiszteleten, írásban kérte be, hogy elolvashassa.⁵ Ezért lehet meglepő az a tény, hogy a különben nemcsak a fejedelem által elismert szónok⁶ első, nyomtatásban megjelent beszédeinek kiadási időpontja 1653. A *Hármas Jajj* megjelenésétől számított öt év – a *Sok Jajjok*⁷ megjelenéséig – élményei, tapasztalatai érlelték ki benne azt a tervet, amely beszédeinek kiválogatását és együttes kiadását indokolta.⁸ A történelem felgyorsult eseményeire szükséges magyarázatadás igénye mutatkozik meg Medgyesi egyes prédikációiban, és a beszédek köteté szerkesztése mögött ugyanez az értelmező-igény ismerhető fel. Ezt nyomatékosítja is, hiszen a politika eseményeiben bekövetkezettnek látja azt, amit figyelmeztető tanításaiban megjósolt.

Amennyiben a prédikációkat történelemelméleti szempontból is olvassuk, igazolhatónak látszik az a – szakmai körökben már régóta meglevő – feltételezés, amely szerint Medgyesi prédikációinak másodszori kiadásakor kötetkompozícióban gondolkodott. Ennek a kötetkompozíciós elvnek a gyökereit a *Hármas*

⁵ CSÁSZÁR 1911, 85–86.

⁶ L. az I. 1. 1. alfejezetet.

⁷ MEDGYESI 1658. A kötet tartalma: *Hármas jaj* (RMNy 2486 vagy 2504); *Negyedik jaj* (RMNy 2729); *Istenhez való igaz megtérés* (RMNy 2794 [1]); *Ötödik jaj* (RMNy 2794 [2]); *Bőjti könyörgése a sárospataki ecclesiának. Tatár országban lévő rab atyáinkfiainak könyörgések; Rabszabadító isteni mesterség; Külön ülő keresztyén; Serva Domine.*

⁸ Hasonlóképpen jár majd el a *Hatodik Jajj* esetében is: MEDGYESI 1660. A kötet tartalma: *Felgerjedsz pokol fenekéig hatalmazott rohogó tűz; József romlása* (RMNy 2871); *Ezechias kir. hite* (RMNy 2870); *Kétség torkából kiható lélek* (RMNy 2939); *Bűnön búskodó lélek kénszergése* (RMNy 2937); *Győzködő hit* (RMNy 2793); *Isteni és Istenes Synat* (RMNy 2938). A következőkben az azonosítás egyszerűsítéséért és a követhetőség kedvéért az egyes prédikációkból való idézéskor nem a kötetre hivatkozom, hanem a prédikáció címét fogom megadni.

Jaajj koncepciójában kell keresni, az itt felmerült ötletet – mind szemléletét, mind magatartását illetően – viszi tovább a későbbiekben. Ha csak a prédikációk elhangzásának és a kötetek megjelenésének időpontjait tekintjük is, nyilvánvaló, hogy ezek bevalótlan történelmi események kiváltotta reflexiók, ugyanakkor a hallgatóság által igényelt-követelt magyarázatadások. A beszédek kötetekbe foglalása összegző gesztust feltételez, saját szövegeinek újraolvasását, ez a visszatekintés egyben újabb lehetőség is elvei, tanításai rendszerezésére. Nyilván nem utolsó szempont az sem, hogy a megszerkesztett, keretbe foglalt kiadás hatékonysága megsokszorozza az önálló prédikációkét (ilyen értelemben tudatos retorikai művelet is), miközben a szónoki pozíció fokozatos átférmálódását is jelzi.

Medgyesi prédikációit a továbbiakban a reflektált történelmi események és ezek interpretálásának módja szempontjából közelítem meg. A történelem szempontú olvasat eredményei az életmű eszmei-retorikai aspektusainak vizsgálatában is használhatók lesznek, így új(abb) arcát ismerhetjük meg a korábban elsősorban az egyháztörténészek által méltatott Medgyesinek.

III. 1. 2. AZ UDVARI PAP

A 17. századra „Mohács” olyan többirétű toposszá vált, amelyikben több, a sorsdöntő csatához kapcsolódó, hadi és politikai esemény sűrítődött össze, azok, amelyek a 16. század közepén a Magyar Királyság sorsfordító történéseinek bizonyultak, ily módon „Mohács” ekkora már gyűjtőfogalommal vált: az 1526-os csatát, az 1529. évi kettős királyválasztást (az ország kétfelé szakadását) és Buda 1541-ben történt elvesztését is magában foglalta. Sok esetben nem lehet eldönteni, hogy a toposz használatakor melyik eseményt értik alatta, a magára maradt nemzet önvédelmi harcainak kifejezője, a nyugati határt védő bástya-szerep összeomlásának összegzése is egyben. A mohácsi csatavesztéssel kezdődő történések fordulatot jelentettek a történelem menetéről vallott elképzelésekben is, hiszen a magyarok helyzete, Európában elfoglalt helye tekintetében is átértelmezést, a tényleíró történetírás hagyományát átlépve az ok-okozati összefüggések

feltárását követeltek meg.⁹ Melanchthon a wittenbergi történelemszemlélet elméleti összefoglalójában a világtörténelem folyamatát olyan apokaliptikus-eszkatologikus összefüggésbe helyezi, amely a későbbiekben különbözőképpen termékenyíti meg a zsidóság sorsával párhuzamot felfedező (nemcsak a) magyar történelem-látást:¹⁰ a harcos küldetéstudattól a passzív, kontemplatív magatartásformák különféle mintáit fogalmaztatják meg a protestáns prédikátorokkal. A kora újkor történelemszemléletét egész Európában szinte kizárólagos érvénnyel határozta meg az apokaliptika,¹¹ ez teremtett lehetőséget a nemzeti történelmeknek az üdvtörténet részeként való kezeléséhez, példaértékűvé való emeléséhez, így jogosította fel alkalmazóit a jövőre vonatkozó jóslatok megfogalmazására: „Az apokaliptika nemcsak a szakrális és profán történelem jelentéssíkjait, hanem az egyetemes történelem idősíkjait is összemosza vagy inkább egybekapcsolja: a bibliai múlt példázataiban felsejlő jövő a nemzeti lét jelenében látszik megvalósulni.”¹² A biblikus hagyományt felelevenítő wittenbergi történelemszemlélet a chillaszta (millenarista) várakozásokat is felerősítette, amely egész Európában együtt járt a nemzeti múlt keresztény szempontból való „átírásával”. Az európai történeti gondolkodásnak ebben az időszakában meghatározó eszme, hogy a népek, nemzetek saját múltjukat, jelenüket, egyáltalán létüket, az üdvtörténet részeként képzelik, képzelhetik el. A nemzeti történeteknek a zsidóság sorsával vont párhuzama¹³ nem a reformáció sajátja, magyar vonatkozásban is is-

⁹ A Moháccsal kezdődő új szakasz értékelésének tartalmi és eszmei különféleségére mutat rá TÓTH Zs. 2006, 9–52, 53–81, 82–118.

¹⁰ A wittenbergi történelemszemlélet magyar realizációit már többen is vizsgálták, l. például MAKKAI 1978, 342–344; ÓZE 1991; GYÓRI 2000, 29–52. A történelem magyarázatának ez olyannyira alapbeállítása volt, hogy a felekezeti határokat átlépve századokon át meghatározta a történelemről való beszédmódot, s ezzel együtt a nemzet önszemléletét is. L. IMRE 1987.

¹¹ „[...] az európai kultúrkörben a 17. század végéig az apokaliptika volt az egyetlen elgondolás, amely az egyén és a közösség gondjaira történetfilozófiai választ adhatott, évszázadokon át megtermékenyítve a művészetet és az irodalmat.” Bietenholert idézi ÁCS 2001, 149.

¹² *Uo.*, 153–154.

¹³ A zsidó néppel felfedezett sorspárhuzam nem magyar sajátosság; a kora újkorban szinte minden európai népnél megfigyelhető: „While Calvinist usage

merünk a reformáció előtti korból olyan szövegeket, amelyekben a zsidó–magyar sorsrokonság¹⁴ gondolata jelen van ugyan, de nem vált a közösségi önszemléletet formáló erejűvé.¹⁵ Bár nem új gondolat felvetéséről van szó, hanem inkább egy meglevő fellelevenítéséről, de ezt tartalmi és szemléleti szempontból kiterjesztették, átalakították, alkalmazták, és ami ennél is fontosabb: mélyen átértékelték. Ennek a rokonságnak a tudata ott vált a nemzeti önszemlélet alappillérvé, ahol a nemzeti lét veszélyeztetettségét külső tényezők még inkább hangsúlyossá tették. Az apokaliptikus világlátás intenzitása mindig szoros kapcsolatban van – a korviszonyokhoz alakított formában – a politikai, történelmi fordulatokkal. Ez folyamatosan jelenlévő tendencia ugyan, de olyan kizárólagossággal, mint ahogyan a Mohács utáni írásokban megfigyelhető, csak II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata után találkozhatunk vele. Ez a kortársak által is a Mohács utáni legnagyobb történelmi katasztrófaként megélt esemény olyan súlyú volt a magyar történelemben, hogy képes a nemzet

of God's relationship with Israel as a model of precedentes for contemporary society was by no means unique. Reformed clergy across the continent pursued Hebraic patriotism with extraordinary zeal, offering thoroughgoing applications of comparisons with ancient Israel to their congregationists." MURDOCK 1998, 1044. Az angolok esetében különösen a puritán mozgalmak ideje alatt vált igen erős mozgósító erejű toposszá, melyek a teológiai vonzatain túl hosszan ható, a nemzeti identitás szempontjából is fontos társadalmi-politikai következményei voltak: „Die Vorstellungen von dem »neuen erwählten Volk Israel« und dem besonderen Bündnis, dem »convenant«, den es untereinander und mit Gott geschlossen habe, verliehen der puritanischen Bewegung die besondere religiöse und gesellschaftliche Durchschlagskraft, und sie gaben einem bedeutenden Teil der englischen Nation Selbstgewißheit und einen religiös motivierten Aktivismus, der Staat und Gesellschaft im Bewußtsein umgestaltete, daß für den „godly Englishman“ die Verheißungen der Bibel reale Gestalt annehmen würden.“ SCHILLING 2002, 571–572. Ugyanilyen hatások figyelhetők meg a holland–zsidó párhuzamban is. Vö. i. m., 562.

¹⁴ L. például *Siratóének a tatárdúlta Magyarországról* = MADAS SzGy, 304–311.

¹⁵ FAZAKAS 2012, 348. Elismerem, hogy egy korábbi írásomban szerencsétlenül fogalmaztam (LUFFY 2005, 39): nem azt kívántam állítani, hogy korábbi időszakokban, katolikus szerzőknél hasonlóan tudatformáló hatása lett volna a zsidó–magyar paralellizmusnak, hanem csak jelezni kívántam, hogy nem a protestáns szerzők ennek felfedezői.

önmagáról való gondolkodásának folyamatát elindítani, és amelyről jellegzetes beszédmód, illetőleg sajátos viszonyulásmód alakult ki, a darabokra szakadt ország bármelyik részében (kicsit hasonló, bár sok tekintetben messze nem ugyanaz a helyzet, mint amit 1848 jelent a magyarok számára).¹⁶

A zsidó–magyar sorspárhuzam toposszá válását Farkas András „prédikációs énekében”¹⁷ regisztráljuk. Ez a párhuzam a későbbiekben a kisházi-tudat kialakulásának is elősegítője, és olyan konstrukció kialakulásához vezetett, amely évszázadokra meghatározta mind a történelem értelemerkésésének irányát, mind pedig a nemzet önszemléletét, egyfajta iránytűként működött és magatartásformákat is propagált. A zsidó–magyar sorspárhuzam – éppen folyamatos aktualizálása miatt – változó formában

¹⁶ A 17. században rengeteg olyan írást lehet találni, amelyben valamilyen formában előkerülnek a mohácsi események; ez a téma nem kizárólag az „elit” monopóliuma, kéziratban maradt írásokban is sok példát lehet találni arra, ahogyan ez a téma a „kevésbé elit” is foglalkoztathatta. Történelmi legendák születtek ezzel az eseménnyel kapcsolatosan, ezeket a legendákat pedig éppen ezek a „kevésbé elit” írók tartották fenn és terjesztették. Például egy Bölönből 1692–1701 között írt prédikációs-kötetben találtam erre: „Effele dolgok gyakorta esnek mi köztünk, de a’ nagy *testisegh* miat senki nem veszi eszebe. Mikor amaz Lajos Király születik, azt írjak feleolte nem volt bőr a testen, hanem orvossággal neveltek az után. De mit mutatot vallyon? Nem egyebet hanem hogy ez egész Magyar Nemzetet a Mohacz mezejen magaval edgyüt el veszte, és a’ mikeppen bore nem vala testen azonkeppen senki az eo idejeben pajsa oltalma nem lön a magyar Nemzetnek, mert a’ le vagatattakon kívül ket szaz ezer emberek el raboltatanak, a’ varosok faluk el egettetenek.” (273b) A kötet a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található, jelzete: MsR 1214. Ennek a példának a latin változatát több helyen is lehet olvasni, Melanchthontól a 17. század végéig, magyar nyelvű előfordulása teljesen atipikus jelenség. Latin változatairól l. TÓTH Zs. 2006, 9–52. Ugyanakkor nem azt gondolom, hogy egyszerűen a latin változat magyar nyelvű „lecsapódásáról” van szó, hanem inkább arról, hogy a legendateremtés erős igénye kedvez az ilyen és hasonló bizzar történeteknek. A kéziratos kötetet nemrégiben Restás Attila mutatta be, a példa európai előfordulásait is ismertette. A prédikációk alapos vizsgálata a szerző nevesítését ugyan nem oldotta meg, de műveltsége tekintetében fontos megállapításokat enged meg: ez az alapos antik műveltséggel rendelkező szerző a bölöni közösség lelki igényeinek kiélégtéskor beszédeiben az egyszerűbb hallgatóság igényeire igazodott. L. RESTÁS 2013.

¹⁷ Farkas András énekének topikus elemeit legújabbban Pap Balázs vizsgálta, a szöveg új műfaji meghatározása is tőle való: PAP 2003, 215.

jelenik meg, és az alapvetően három jellemzője közül mindig más nyer erősebb hangsúlyt, illetve a 17. század végére az alapvetően hárompillérű toposz új elemekkel is bővül, és hagy el olyan elemeket, amelyek a korábbi évtizedekben meghatározói voltak.¹⁸ A 16. századi hagyomány magyar realizációit Őze Sándor¹⁹ mutatta be, témánk szempontjából ennek a 17. század második felére jellemző megfogalmazásai fontosak. Kérdés, hogy Medgyesi a prédikációival hogyan van jelen ebben a hagyományban, milyen hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az előbbi évszázadhoz képest mind politikai, mind eszmei (retorikai, teológiai) szempontból.

Medgyesinek a történelemről vallott nézetei nemcsak az előbbi évszázadhoz képest mutatnak erőteljes hangsúlyeltolódást, hanem saját prédikatori munkásságán belül is. A *Hármas Jajj*ban megfogalmazódó, még „eszmélkedő” nézeteit viszi tovább a *Sok Jajjok*ban, és mindezeket szintetizálja, foglalja rendszerbe a *Magyarok Hatodik Jajj*ában. A módosulások nem egyszerűen a nagypolitikai eseményekkel kapcsolatosak, hanem a történelmi tudatot alakító/befolyásoló múltértelmezés változásaival. E változások bemutatásához, szükséges a megjelenés sorrendjében végighaladni a prédikációkon.

A műfaji azonosságokon és a reprezentatív igények kielégítésén²⁰ túl, a három halotti beszédet tartalmazó *Hármas Jajj* esetében (is) olyan történelem-értelmező koncepció jelenléte mutatható ki – egyelőre még az egyedi eseményekhez kötötten, a konkrét események eszkatologikus jelentéshorizontjainak felmutatásával –, amely későbbi szövegeinek alappillérvé válik, és amely ebben az esetben az együttes kiadást is indokolja. Az 1648-as év baljóslatú „világtörténelmi” eseményeinek felelőlegességével is a

¹⁸ A zsidó–magyar sorspárhuzam három fő összetevője: a bűnök és az azt követő isteni büntetés, illetve a magyarság mint választott nép képzete. Erről l. bővebben ŐZE 1991. A párhuzam alakulásának, fejlődésének történetét l. GYÓRI 2000, 29–53.

¹⁹ ŐZE 1991.

²⁰ A halotti beszéd műfaji kérdéseiről, valamint a benne rejlő reprezentációs célokról l. az V. fejezetet.

végso idok élésének gondolatát argumentálja.²¹ A kötet sorrendjében az utolsó beszédben, a Bethlen István felett mondott halotti prédikáció *Tanusagában* így foglalja össze reflexióit: „Midön az hasznos, jó Nag’ emberek, az Nép közzöl el hullanak, el szedegettetnek, vag’ on valóban oll’ ancor minn sirni, s’ mit g’ázolni,” mert „hog’ ritkán jeg’ ez jót, a hasznos jó Embereknek halálok”. A magyarságnak küldött utolsó isteni figyelmeztető üzeneteként értelmezett változások okát a nép bűnösségében találja meg: Isten azért „szedegeti ki” a „nagy jó Embereket” a „gonosz Nemzetből”, hogy kinyilvánítsa a néppel való elégedetlenségét. A „nagy embereket” a kornak szinte valamennyi halotti prédikációjában mint a nemzet veszteségeit siratják, az ehhez fűzött értelmezés viszont már lényegesen eltérő lehet. Csak két példát emelek ki annak szemléltetésére, hogy az ómenértelmezés mennyire meghatározzák a jelen állapotai.

Az erdélyi politika fénykorában Bethlen Gábor a maga országhoz tartozását mint egyfajta szuverén királyi hatalmat deklarálta, ilyen gesztusok a felesége temetésének megrendezésében, a beszédek „sietős” kiadásában is felfedezhetők: „A temetési pompa minden eleme azt fejezte ki, hogy király temet királynét.”²² A szerencse forgandóságának ötlete a Károlyi Zsuzsanna hosszú temetési menetét kísérő beszédek szinte mindegyikében jelen van és a legkülönbélegesen variálódik. Ezek a beszédek fő céljuknak a vigasztalást tartják, a csapást az érintettek próbatételeként értelmezik, és annak reményét fejezik ki, hogy Isten a fejedelem, és vele együtt az egész Erdély és Magyarország veszteségét, gyászát hamarosan örömmre változtatja: „Noha annak okáért, az mi Felseges Fejedelem Urunkat is (hogy immár szomat ide térítsem) velünk egyetemben, ez mostani keserűseggel látogatta, Istenfélő szerelmes házas társat, nekünk kegyelmes Fejedelem Aszszonyunkat, szeme elül el szolítván, el kel minékünk

²¹ Ezeket a lapszámon foglalja össze: „Ebben az 1648. esztendőben halának meg Török Tsászár Sultán Ibrahim, Leng’el Királ’ Vladislaus, Mag’ar Országi Palatinus Draskovits János, Oregbik Groff Bethlen István, Korn’is Sigmond etc.”, MEDGYESI 1653, 31.

²² MIKÓ Gy. 2010, 13.

azt hinnünk, hogy ő szent-Felsége ma, holnap ez közönséges keserüség, szokot természete szerint, örömmre fordította.”²³

Görgei Pál 1674-ben már más összefüggésben szemléli Bocskai István, zempléni főispán halálát: „[oka van a sírásra] Az egész Magyar országi Hazának, kinek nem utolsó oszlopa, Pásztorot vot. A’ melly háznak s’ épületnek oszlopi eldülnek, közel az a’ ház (a’ mint fellyebb-is mondam) az el-romláshoz, ha meg gondolod s’ jól el-nézed állapotod, miben légyen, nem tudom mit várhatsz egyebet, hanem igen nagy romlásodat.”²⁴

Fentebb „eszmélkedésnek” neveztem Medgyesinek a három halálesséttel kapcsolatos reakcióját. „Eszmélkedés” az annyiban, amennyiben ő maga is benne áll a történelemben, személyesen érintik az események, de tovább is kell lépnie, hiszen a drámai történések által kiváltott bénultság feloldását megköveteli társadalmi szerepe, és éppen e magyarázatadás gesztusa az, ami által felülemelkedhet az eseményeken. A magyarázatadás paradigmája számára, éppúgy mint befogadói számára, adott: a biblikus eszkatológiai szemlélet által meghatározott történelemlekepezés. „Eszmélkedés” abban a tekintetben is, ahogyan a több évtizedre visszatekinthető, viszonylag békés történelmi szakaszra következő válsághelyzet értelmezéséhez érveit csakis a Bibliában lelheti fel, a közelmúlt csak a későbbiekben nyújt hasonló hitelenségű argumentációt.

Fogalomhasználatomat a beszédek hangneme is indokolja: az érezhetően személyhez kötött különbség, ami az első két beszéd és a harmadik között megfigyelhető.²⁵ Ezt fejezi ki az I. Rákóczi György temetésén elhangzott prédikáció indítása is, a „siralmané vagy vigasztaláson kezdjem” (klasszikus toposz) alkalmazása. A csapás magyarázatát a nép bűnösségében találja meg, az isteni büntetés okát a nép jellemére, magatartására vezeti vissza, ez a fejedelem (és fia) *laudatio*-ja mellett még inkább kidomborodik. Az ebből a konkrét alkalomból leszűrte intéseket és tanításokat a

²³ *Exequiae principales* 1624, 43.

²⁴ GÖRGEI 1674, C1b.

²⁵ Medgyesinek a fejedelemmel, valamint Rákóczi Zsigmonddal való szoros kapcsolata köztudott, a személyhez kötöttségen itt ennek a kapcsolatnak a sajátosságára gondolok.

szomszédos országok politikai változásainak, hasonlóan rosszat sejtető felemlítése egészíti ki: „Oh keserves állapot! oh igen siralmas idők, melyekre jutánk! Valóban iziben esék sokaknak az elmúlt 1648 esztendő, napkéletnek tudniaillik, Eszaknak, mell'eknek hasonló képpen fejek ékes Coronája oh el eset!”²⁶

A „gonosz nemzet” isteni ajándékaként titulált I. Rákóczi Györgynek a győztes csatái a zsidó–magyar sorspárhuzam felől nézve is méltathatók: 1648-ban még vannak fogalmai a győzelem leírására, még akkor is, ha sokkal inkább teológiai, mint politikai töltetűek. Szöveg szinten a *laudatio*ban elhelyezett méltatás kellő megalapozottságot kapott a szöveg eddigi gondolatvezetésében: a nem saját érdekeltségű, hanem a fejedelemre „rákényszerített” csatákban vívott győzelem a fejedelem legnagyobb érényének, szilárdhitének köszönhető: „De mindeneknél nag'ob lön az utolso, ez előt nég' vag' öt esztendővel, a' mikor jelen-való nag' veszedelmekben-is *hitivel* bizon, (mert nem vala arra valo ereje) Országot g'özöt, Lelki testi szabadságot n'ert, mel'ben n'ugszik az olta n'omorult Nemzetünk.” A fejedelem nem győzelmei, hanem hite révén emelkedik ki a nemzetből; békét teremítő képessége erre az „erényre” vezethető vissza, azaz nem hadvezéri képességeit, hanem sokkal inkább vallási érényeit méltatja. A hit fontossága a csatában, a győzelem kulcsaként való megítélése későbbi prédikációinak is állandó témája, ahol már ugyanakkor allegorizált módon, a „külső csatához” hasonlóan sürgeti a „lelki harc” megvívásának szükségyszerűségét.

A Bethlen István feletti beszéd hangnemét már nem határozzák meg olyan mértékben a személyes kapcsolatok, mint az eddigieket (sőt, Bethlen István érdemei mellett – bár csak egy félmondat erejéig – hibáit is megemlíti), az ő halálának beállítása már jelzi a partikuláristól való eltávolodást, lehetőséget teremtve elképzelésének általánosságban való kifejtéséhez. Medgyesi szerint az értéktelített (közel)múlt része volt Bethlen István is, benne inkább a nemzetség, a család kihalását siratja, főleg ezt tekinti rossz előjelnek. A múlt és a jelen összehasonlítása ten-

²⁶ MEDGYESI 1653, 31.

denciózus,²⁷ s nem hagy kétséget jövőképevel kapcsolatosan sem, amelynek alakulását itt még valamiféle szorongásokkal telített – a nép egészének megtérésétől függővé tett – „csodavárás” jellemmez. A partikuláristól való eltávolodottságát jelzi az is, ahogyan helyet kap itt a Báthory-ház (fiúági) eltűnése. Történelmi sorsfordulók ómenszerű értelmezése vezeti el a „kisnép-lét” többszörösen veszélyeztetett voltának felismeréséig: „En nem ijesztek senkit, hanem csak serkentgetek, de vajki álhatatlan ez mi jó szerencsénk, ug’ bizunk hozzá! Mert azon kívül-is a’ miket mondanék, tekénts el akar mel’ felé. *Eszak* nem igen szeret: *Napn’ugat*-is tsak Isten tudja mint vag’on hozzánk: *Nap kelet* penig *s-Del* g’ülöl; ha Isten nem vig’ázna, tsak eg’ pusztá testünkkel hag’na, s-azzal-is keserves rabságra!”²⁸ Ha ebből a perspektívából tekintünk vissza (miközben tudjuk, hogy a Bethlen István feletti beszéd, bár az utolsó a kötetben, de időben az első) az I. Rákóczi György felett mondott beszédében felemlgett „világpolitikai” eseményekre, a török szultán és a lengyel király halálának említése a baljósait argumentáló koncepcióba illeszkednek: az 1648-as évet történelmi vízvázasztóként értelmezi, és miközben a szomszédos országok politikai változásait szorongással szemléli, a magyarság létét fenyegető jeleket fedezve fel bennük, közben a jövőre vonatkozó intéseit fogalmazza meg.

A *Hármas Jajj*ban rendszerre formálódik a bűnöknek az a köre, amely Isten csapását kiváltotta. A Rákóczi Zsigmond felett mondott beszédben pontokba szedve, állandóan alkalmaztatva határozza meg ezeket,²⁹ amelyek kivétel nélkül Isten „személye”, törvényei ellen elkövetett bűnök, a nemzet egészére érvényesek, így Isten haragjának elmúlását a nemzet egészének megtérésétől várja,³⁰ a múlt-jelen szembeállítás az Istennel kö-

²⁷ „Nem érkezhettünk sokra, mivel az idő rövid, tsak két s-három el-gondolással, szegén’ el all’asodott, s-szintén seprejére szállott Mag’arság, öklelék elmedben, régi és máj állapotod: ki valál hajdan, s-ma ki vag’?” *Uo.*, 74.

²⁸ *Uo.*, 73.

²⁹ *Uo.*, 48–54.

³⁰ A bűnök teológiai meghatározottsága a Rákóczi-ház bukása előtti időszakban még domináns, a kor prédikátorai általában ezeket a bűnöket sorolják fel a nemzet romlásának okaiként. Czeglédi István például versbe foglalja ezt a

tött valamikori szövetségre is értendő: Isten haragjának kiváltó oka a szövetségsgzegés, a nép megszegte ezt a szövetséget, ezt a bűnök elsokasodása is bizonyítja. Medgyesi a reformerek szellemében, az Istennel való szövetség felújításától reméli a nemzet sorsának jobbra fordulását.³¹ Az ótestamentumi párhuzam tehát két dologról szól egyszerre: egyrészt a szövetségkötés általi biztonságot, másrészt a szövetség megszegésének következményeit mutatja fel. A sorspárhuzam-állítás célja Medgyesinél így nem egyszerűen állapot-jelentés: Istennel való új szövetségkötést követel, ennek pedig egyetlen lehetséges módját a megtisztulásban/tisztításban, mindenekelőtt a *lelki harc* megvívásában látja.

III. 1. 3. A PRÓFÉTA

A *Hármas Jajj*hoz képest a *Sok Jajjok*ban módosulás mutatkozik: az 1657-es események alakulásában korábbi jóslatai igazolódását fedezi fel, a jelent a közelmúlt következményeként értelmezi. Ez a kötet már nem a fejedelmi udvar reprezentatív kiadása.³² Itt Medgyesi a „szegény, igaz Magyarok” siralmainak, panaszainak megfogalmazójaként, az ő nevükben szól a „tanulni nem akaró nemzethez” és paraklétoszként közbenjár Istennél, kéri a büntetés eltávoztatását. Úgy véli, a mindenütt tapasztal-

bűnrendszert, CZEGLÉDI 1659,)(bis4a–b. Később nála is (akárcsak Medgyesinél) ebben a rendszerben helyet kapnak az ún. „szociális”, politikai, társadalmi meghatározottságú bűnök is.

³¹ „Calvinist reform sought to reestablish a relationship with that God by adhering to requirements of a true church under the new covenant, and Calvinist looked back for guidance and direction to the precedents recorded in the Old Testament about the old covenant between God and Israel.” MURDOCK 1998, 1059.

³² A *Hármas Jajj* kiadásában, mint általában a nevezetes személyek halála alkalmával elmondott prédikációk megjelentetésekor, az emlékezetben tartás gesztusa mellett jelentős szerepet kap a főúri család reprezentációs igényeinek kielégítése is. Ez a célzat, bár nem mindig explicit módon fogalmazódik meg az egyes ilyen kiadványok esetében, de soha nem hiányzik belőle. L. KECSKEMÉTI-NOVÁKY 1988, 32. Ezt a kérdéskört bővebben tárgyalom az V. fejezetben.

ható pusztulás megköveteli az egyszeri alkalomból levont következtetések kiterjesztését. Volt arról szó, hogy ez a kötet a *Hármas Jajj* koncepcióját viszi tovább. Jelzi is ezt azzal Medgyesi, hogy a *Hármas Jajj* mindhárom beszédét bevette az 1657 után írt prédikációk sorozatába, mintegy bevezetőként a kötet elejére helyezve. A *Hármas Jajj* értelmezői kontextusát a zsidó–magyar sorspárhuzam jelenti, az isteni csapás okát a nép Isten ellen elkövetett bűneiben látja, a történelemteremtés tragikus irányultságának jelei már itt is megfigyelhetők. Ez a képlet alapjaiban a *Sok Jajjokra* is érvényes, viszont kitapinthatók a módosulások irányai is.

Az 1657-es kötet *Elöl Jaro Beszedét* indító zsidó–magyar sorspárhuzamban (Kánaán–Pannónia) „ez utolban el-mult nyolc, kilencz, de mindenec felett tavalyi esztendőbeli” események magyarázatát keresi, azonban ezt nem egy partikuláris eseményben (mint például egy haláleset) találja meg, hanem a magyarság történelmének egészére érvényes, immár az exodus-élményt is kifejező teóriában. A végzetkoncepció érvényességét a honfoglalásig visszamenően bizonyítja. Az utóbb Pannóniaként elnevezett föld a magyarok érkezétségig is különböző nemzetek lakóhelye volt, mely nemzeteket az újabban érkezők erőszakos vagy békés úton, de valamiképpen mindig eltávolították. A többnemzetiségű, valamint az egymást váltó nemzetiségek Pannóniája nem a múlté, ez tulajdonképpen alapvető jellemzője, tanúsítja ezt a jelen és a jelennek a jövő felé mutató állapota is. Egyrészt tehát szó van az itt egymás mellett élő nemzetiségekről: „[...] az országos nevezetekben s’ levelekben, három nemzetec, Magyarnac, Székelynec, és Szásznac neve alat szokván azokat ki-adni.”;³³ másrészt az itt élőket eltipró másik „nemzetről”: a törökről. Medgyesi szerint a történelmi végzetszerűség meghatározza Erdély sorsát, a Magyarország nagy részét már elfoglaló törököket

³³ Medgyesi 1658, 2b. Nemzet – nemzetiség – nép sokszor nehezen szétválasztható fogalmak nemcsak Medgyesi, de kortársai szóhasználatában is. Az időzetről viszont egészen pontosan látszik, hogy ebben az esetben a nemzetfogalmat a hagyományos rendi értelmében használja, nyilván annak politikai tartalma miatt. Medgyesinek a nemzet fogalmával kapcsolatos nézeteit bővebben a IV. fejezetben tárgyalom.

a magyar történelem beteljesítőjeként szemléli, s az erdélyit felváltó nemzetként beszél róla. Medgyesi víziójában az 1657 utáni Erdély helyzete kísértetiesen emlékeztet a Mohács utáni állapotokra.³⁴ A Mohács utáni Magyarországról I. Ferdinánd legátusa, Sigismund von Herberstein („Herberstern Zsigmond”, ahogy Medgyesi emlegeti) készített jelentést. Medgyesi az ő mondatainak³⁵ idézésével írja le az állapotok hasonlóságát és fejezi ki meggyőződését, hogy az akkori és a jelenbeli büntetésnek azonosak az okai. Az Isten kiváltságos ajándékainak meg nem becsülése és fel nem ismerése jellemezte és jellemzi a magyarságot Pannóniába érkezte után éppúgy, mint Mohács idején, vagy mint I. Rákóczi György uralkodása alatt és halála után. I. Rákóczi Györgynek a *Hármas Jaj*ban is felemlített dicső tetteire is emlékeztet itt, de ezeket is abba az eszkatologikus történetsorba illeszti, ahol már nincsenek, nem lehetnek fogalmai a győzelem leírására. A „megromlott” nép nem érdemelte meg az 1636-os szalontai győzelmet, vagy az Erdély számára kedvező linzi békekötés feltételeit, pedig ezeket „hasznunkra s’ dicsőségünkre szolgáltatta inkább a’ mi kegyelmes Atyánc, mint sem kárunkra”.³⁶ Medgyesi történelmi tudatát a végzetelmélet mélyen meghatározza, történelem- és történés-értelmezése az általános-konkrét állandó egybejátszásának elvét követi, valamint az oknyomozó tényfeltárás révén realizálódik. A mottónak választott idézet egyfajta ars poeticának is tekinthető: a megszólalás mint „prophetia”³⁷ a szerepvállalás által meghatározott műfajként működik.

³⁴ Luther és a hatására kialakult wittenbergi történelemszemlélet víziójában a török Isten büntető eszközének szerepét tölti be, akinek történelmi hivatása Isten elégedetlenségének, haragjának kifejezése a keresztény világgal szemben. 16. századi prédikációs irodalmunkat is erőteljesen meghatározza ez a koncepció. Természetesen ez a szemlélet tovább élt a 17. században is, az időhöz, helyhez, állapothoz alkalmazva továbbra is történelem-magyarázó elv maradt. (Ennek teljes kifejtését l. például Kecskeméti Alexis János prédikációiban: KECSKEMÉTI A. J. 1974.) Medgyesi tehát ennek a teóriának egyik továbbvivője és alakítója.

³⁵ MEDGYESI 1658, 4b.

³⁶ *Uo.*, 3b.

³⁷ „Ez keserves romlásinkot s’ az alat, tött és irott szomorú prophetiákat, vagy inkább SIRALMAKAT adom e’ JAJJOK alat ki.” *Uo.*, 4b.

A *Sok Jajjok* hét cím alatt 12 beszédet foglal magában, amelyek – egy kivételével, amely 1656-ban – mind 1657-ben hangzottak el³⁸ (természetesen most nem számítom ide az itt is közreadott *Hármas Jajj* szövegeit). Az 1657 nyarán bekövetkezett tragédia némiképpen megosztja a beszédek hangnemét: a várakozás állapotától a tudatosításon keresztül a túlélés modelljének megrajzolásáig. A *via salutis* pontokba szedett lépéseit kínálja az elkövetkezendő események túlélési stratégiájaként,³⁹ ennek megvalósulását az egyénhez szóló tanítás fogamatosságától reméli.

A *Hármas Jajj*ban megfogalmazott jóslatainak első beteljesülését a munkácsi eseményekben látja. A történés ómenként történő értelmezése szervesen illeszkedik a fentebb megfogalmazott koncepcióba, következő próféciáinak argumentumaiaként használja azt fel.

A *Negyedik Jajj*ban tisztének megfelelően két feladatkört vállal fel: egyrészt informál a munkácsi történeésekről, másrészt a profetikus horizonthoz igazítva fejt fel az okokat, hogy *vituperatiók*ban mutathassa meg az utat a hasonlóak elkerüléséhez. Ezt a beszédet az aktualitás jellemzi, az informáló szándék valamelyest háttérbe is szorítja a lelki tanító szerepkörét, annak elenére, hogy e két feladatkör Medgyesinél sohasem válik el élesen egymástól. Az állandó bibliai párhuzamokkal az egyre égetőbb szociális problémákat (is) tudatosítja, ezek a Biblia nyelvén és történeteinek keresztül válnak felmutathatókká és értékelhetőekké.

A korban jól bejáratott az a mód, hogy a *Tízparancsolatot* vegye fel vezérfonal gyanánt a bűnök felsorolásakor. Medgyesi a tanítás és az állandó alkalmaztatás módszerét összekapcsolja, és nemcsak az Isten ellen elkövethető bűnöket részletezi, hanem a

³⁸ Az elhangzás és megjelentetés között fontos különbséget tenni, maga a szerző is viszonylag következetesen feltünteti mindkét időpontot. A megjelentetés idejének feltüntetése, még ha el is marad egy-két esetben, az elhangzása sohasem. Az alkalom megnevezése és datálása szerves egységként jelenik meg.

³⁹ L. például *Az Istenhez-valo igaz megtérés* című mindkét prédikációt.

mintegy ezekből adódó „szociális bűnöket”⁴⁰ is. Ezek említése során jelzi, hogy az ilyenek nem egyszerűen a háborús viszonyok miatti feldúlt állapotokkal magyarázhatóak, hanem a nemzet „jellemének” alapvető beállítottságaival is: „Hat ha az sok ezer-féle, egyik a’ masikat ott érő gyilkosságit, sok rut haragit, gyűlölségit, irigységit (mellyek-is mind meg annyi öldöklések) visgalod ez Nemzetnek! Továbbá, az rut tisztatalan életet pajkoskodásokat, rusnya fajra fajra szokot, es a’ ezer forman valo fajtalan magaviselést: a’ teméntelen lopást, sok féle mesterségek s-szinek alat valo huzást vonást, nyuzást fosztást, nyilván valo kegyetlen tolvajkodást, es mind ezeknek akarát szerént való büntetetlenléseket, szabados voltokat, ha mondom ezekre s-több előszamlalhatatlan eláradott gonoszsagra veted ez Nemzetben szemedet, ugyan meg fojlodol lelkedben, s-ez el allyosodott Magyarsag ellen vagyon helye, az Istennek Hoseasnál lévő amaz keserves panasszának: [...]”⁴¹

Ez a megközelítés lehetőséget ad a fejedelem, II. Rákóczi György apológiájára is. Miközben már súlyos nézeteltérései vannak a fejedelemmel, ezzel mintegy eleget tesz a társadalmi szerepe meghatározta helyzetnek, hiszen még sárospataki pap. Medgyesi azokat a vádakát sorolja fel és cáfolja meg, amelyek jelen lehettek a kortárs közvéleményben (és amelyeket ma is felemléget a történetírás, valamiképpen ezek a vétségek, mulasztások tipikusan II. Rákóczi György „hibái”-ként kanonizálódtak⁴²). A fejedelmet ért vádak leghatásosabb cáfolata a fejedelem isteni kiválasztottságának hangoztatása, de megengedhetőnek tartja az Isten elleni bűn(ök) – bár zárójeles és általánosító többes számú – elismerését.⁴³ A nemzeti azonosságra apellálva együttérzést, segítőkészséget vár a néptől, pontosan meghatározva en-

⁴⁰ A fogalmat Óze Sándor rendszerezése alapján használom, ÓZE 1991, 43–54.

⁴¹ *Negyedik Jajj*, 21.

⁴² II. Rákóczi György erősen egyoldalú megítélése még a közelmúlt szakmai közösségében is általánosan elterjedt nézet, éppen ennek lebontására vállalkozik a lengyelországi hadjárat 350. évfordulójára megjelentetett kötet: KÁRMÁN-SZABÓ P. 2009.

⁴³ „Ismet, Nem vigyáztak siketségre s-vakmerősegre vötték a’ Gondviselőt (melyben igaz, valoban sok fogyatkozast-is töttünk) s-több e’ feleket.”(*Negyedik Jajj*, 13.)

nek módját: a hadviselés sikerességéhez kar és kard, illetve bölcs tanácsok kellenek. Zrínyire emlékeztető megjegyzés ez: „De nem elég itt a’ pusztá szánakodás, ez megsirathatatlan nagy romlás; hanem segélleni-is tartozunk, nyomorodott szegeny edes husunkat csontunkat: a’ kiktől lehet karral és kardal; a’ kiknek Isten adta, eszszel tanaccsal, értekkal, s-mindenek felette sűrű könyörgésekkel.”⁴⁴ Összefogást sürget, hiszen „[...] a’ Kiken ez eset, gondolándod: úgy mint édes nemzeteden, söt szomszédidon, s-még penig a’ leg közelb valokon, kiknek veszedelmeknek füstit és langjat innen lathatad; söt veled egy azon egy valláson lévő szerelmes Atyadfiain, a’ kikkel egy Istened, egy Urad, egy Atyád, egy hited, egy keresztséged, egy son kenyeren nevedetel, terjedtel!”⁴⁵

A beszédet az igaz megtérésre való felszólítással zárja, kapcsolatot teremtve a következő – az *Istenhez való igaz megtérés* című – két bűnbánó prédikációjához. A kötet megszerkesztettségét tanúsító hasonló eljárással más helyen is találkozhatunk. Tudatos elrendezésnek látszik a három beszéd egymásutánisága, hiszen mintegy kizárható, hogy 1657. június 24. és augusztus 5., illetve 10. között egyetlen beszédet sem mondott volna. A két (augusztusi) beszéd, az előző tanulságaként, a lélek üdvének érdekében, a *via salutis* egyes lépéseit tárgyalja, betartását egyéenként mindenkitől remélve.

A legismertebbé vált *Ötödik Jajj*⁴⁶ 1657-ben, az erdélyi had tatár fogságba esése alkalmával íródott. Az előző beszédből is látszott, hogy a prófétai szerepkör mennyire meghatározza egész szónoki mivoltát, mennyire mélyen megéli és hogyan gyakorolja ezt a feladatkört. Eddigi magatartásának megfelelően, jóslatai bekövetkeztének tudatában vállalja az tudósítói és tanítói szerepköröket. A két azonos textusú, szorosan egymáshoz tartozó

⁴⁴ Uo., 15.

⁴⁵ Uo., 14.

⁴⁶ Szabó Károly is feltételezte (RMK I. 922), hogy ez a három beszéd, a *Negyedik Jajj*, az *Istenhez való igaz megtérés* és az *Ötödik Jajj* egybekötve, önállóan is megjelent. A feltételezést az RMNy szerzői is elfogadják, az *Istenhez való igaz megtérés* és *Ötödik Jajj* folyamatos füzetjelzése alapján a két beszéd egészen biztosan megjelent együtt, s elképzelhető, hogy a *Negyedik Jajj*al együtt is forgalomba hozták. L. RMNy 2794.

prédikáció burkoltan, de félre nem érthetően tárja fel a lengyelországi hadjárat bukásának okait. A fejedelem kötelességeinek felsorolása nem hagy kétséget afelől, hogy ezeknek a be nem tartása volt az oka a hadjárat tragikus kimenetelének. Ennek megfelelően a bűnök ostromozása is perspektíaváltást mutat: a nép bűnös, mert előjáróinak példáját követi. Többszörösen összetett bűnrendszert vázol így fel: az előjárók bűnösek Isten parancsainak be nem tartása miatt, bűnösek, mert maguk után vonják a népet, bűnössé téve azt, bűnösek a nép ellen elkövetett szociális vétségek miatt (nyúzás, fosztogatás, kegyetlenkedés, nyomorgatás, stb.); ezen túl pedig külön kiemeli a nép vétkét, az Isten ajándékaival szembeni hálátlanságot, amelyet immár nemzeti sajátosságként is kezel. A közösség tájékoztatására és bűnbánatának felébresztésére elmondott/írt beszéd után az ország állapotának jobbra fordításáért könyörög, és „Praedicáltatott Közönséges Böjre fel-serkentésnec okáért”, így mutatva meg az adott helyzetben való egyéni kegyességgyakorlás példáját: az *Ötödik Jajj*hoz két általa szerzett *Böjti könyörgést*,⁴⁷ valamint Kemény Jánosnak a tatár rabságban írt könyörgését csatolja.⁴⁸ Kemény könyörgését példaértékűnek tartja, hiszen a rabságba esetteknek olyan spirituális performanciáit mutatja meg, amelyekre ő már éveken keresztül buzdítja „szabadon” élő hallgatóit. Az ima közlésének politikai célzata is volt: Medgyesi a hadjá-

⁴⁷ Az elsőben főleg a *Zsoltárok könyvére* támaszkodik, mellette a haragvó Isten képét idéző más ótestamentumi helyekre (Ézs 45,5; 5Móz 28,15–16.20, 36–37; Dán 9,5; majd 15.16.17); a második könyörgésben pedig a 83. zsoltárt veszi alapul (*Könyörgése az Isten népének az ellenség ellen*).

⁴⁸ „Helyesnec itélem, a’ Tatár országokbéli szerelmes Rab Atyánc fiainak-is közönséges szép Könyörgéseket, melyet magoc tulajdon töredelmességekből irtanac s’ élnecl naponként véllé: a’ mint csak nem régen kezemben érkezet; semmit hozzá nem tévén, sem el nem vévén belölle; ki-adni.” (42) Medgyesi ezt a megjegyzést a két böjti könyörgés után, a Kemény-féle könyörgés előtt írja. Talán a többes szám használata lehetett félrevezető a szerzőség kérdésében, Csorba Dávid mindhárom könyörgést Kemény művének tartja. CSORBA 2003, 134–135, 140. Fazakas Gergely állapítja meg helyesen, hogy csak ez utóbbinak, amely aztán a *Gilead Balsamumában* is megjelent, a szerzője Kemény János, FAZAKAS 2004, 37–38, a Kemény imádságoskötetéről újabban FAZAKAS 2012, 121–164. A Medgyesi által itt beemelt Kemény-féle könyörgés a *Gilead Balsamumában* a kötetzáró szöveg.

ratot követő zűrzavaros időkért egyértelműen II. Rákóczi Györgyöt tette felelőssé, Kemény és a fejedelem viszonya köztudottan nem volt felhőtlen, s Medgyesi talán Kemény személyében a fejedelemség megmentésének egy alternatív lehetőségét látta.⁴⁹ A közléssel mindenképpen vállalta azt a célt, amelyet Kemény a *Gileád Balsamuma* kéziratának hazajuttatásával kívánt elérni: „A *Gileád Balsamumának* elsődleges célja az, hogy implicit módon közvetítsen információkat Kemény Jánosról a hazai közvélemény számára, bár természetesen nem zárhatjuk ki az összeállításnak a rabok közötti kéziratossági terjedését, s esetleges paraliturgikus funkcióját sem. A *Gileád Balsamuma* elsősorban az erdélyieknek szólt, azt jelezve, hogy Kemény János még él, sőt a pogányok között is kegyes, Istennek tetsző életet él.”⁵⁰

Medgyesi két könyörgése a prédikáció helyzetelemzését viszi tovább. Két nagyon átütő erejű szöveg ez. Az elsőben olyan felelősségre vonó hangot üt meg, amely már messze túl van az udvari pap szerepkörében megengedhetően: „Oh vétkeztünk mi vétkeztünk! [...] Mert nem halgattác a’ te Propheta Szolgaidat, a’ kik szoltanac a’ te nevedben a’ mi Fejedelminknec, a’ mi Atyáinknac és az egész föld népének.” (44–45) Felépítésükben némiképpen eltérő szerkezetet mutatnak, bár az *Isten megszólítása*, a *vallástétel* és a *kérés*⁵¹ részeinek arányos elrendezésében mindkettő Dániel könyörgésének formáját követi. Az elsőben szigorúan követve az imádságra vonatkozó saját útmutatását, a *vallástétel* közben a bűnök megbánását is megteszi, a teológiai és lelki feladatok teljesítését: „Oh! orczánc pirulása orczánc pirulása nekünc, a’ mi Fejedelminknec, Atyáinknac és az egész népnek, mert vétkeztünk te ellened”, „A’ mi gyalázatunc naponként előttünc vagyon, és a’ mi orczáknac pirulása el-borétot

⁴⁹ Kemény szövegének beemelésével Medgyesi nem egyszerűen csak a tatár rabok kimentését sürgeti: „Az udvari pap tehát saját gyűjteményes kötetében biztosított fórumot a raboskodó politikus-hadvezérnek.” LUKÁCS 1995a, 76.

⁵⁰ PÉNZES 2011. 263. Pénzés tanulmánya Medgyesi és Kemény kapcsolatát újabb megvilágításban értelmezi, azon túlmenően is, hogy meggyőzően bizonyítja, a *Gileád Balsamuma* szerkesztője, címadója minden valószínűség szerint csak Medgyesi Pál lehetett, ehhez tesz hozzá közvetett bizonyítékot FAZAKAS 2012, 126.

⁵¹ Vö. MEDGYESI 1650c, C4b.

minket.”⁵² A könyörgés végén közbenjár Istennél, hogy távoztassa el haragját „hideg Scythiából kihozott” népéről, és fohászkozik is hozzá a megtéréshez való segítségért. A második, a 83. zsoltárra (*Könyörgése az Isten népének az ellenség ellen*) írt könyörgésben nincs bűnvallomás. Míg az előző könyörgés erősen szituatív, itt már nincs helyzetelemzés, némiképpen az Istennel perlekedő beszédsszituációkhoz hasonlóan a kérés voltaképpen felszólítást implikál: azt a rettenetes haragú Istent hívja segítségül a népere török ellen, akinél az előző könyörgésben ugyanezt a rettenetes „búsulást” remélte kiengesztelni a fohász, a bűnbánat kifejezéseivel. Tulajdonképpen visszaüt az előző könyörgésben felvezetett szövetség toposzára. Így válik ez a könyörgés vigasztalássá: csak a kiválasztottság tudatába vetett ennyire erős hit szólíthatja fel Istent, hogy a szövetségben foglaltak rá eső részét teljesítse, hiszen a népe ellen támadók nem maradhatnak büntetés nélkül.

A kötetben belül újabb rövid, de szoros egységet képviselnek a *Rabszabadító Isteni szent Mesterseg, Külön ülő Keresztyen* és a *Serva Domine* című beszédek.⁵³ A *Rabszabadító*... „harmadik böjtnapi predikatio”-t 1657. szeptember 26-án, a *Külön ülő*... című „hatodik böjtnapi” beszédet 1657. október 17-én, a *Serva Domine* címűt pedig 1657. november 4-én mondta el. Összetartozásukat jelzik az elmondás alkalmai is, a sikertelen hadjárat után általános böjtöt rendelhettek el a sárospataki eklézsiában, külön-külön és együtt is megjelentethették őket kötetbe való foglalásuk előtt.⁵⁴ Ilyen értelemben tehát ezek a beszédek abba a szövegcsoportba tartoznak, amelyek az országos szintű, közösségi traumák jelzésére és feldolgozására irányultak, még akkor is, ha ez csak helyi szinten történt.⁵⁵ Az Isten büntetésének eny-

⁵² *Ötödik Jajj*, 45–46. vö. „*Dániel Könyörgésének formája* II. 2. 1.: *Vallástétel a' méltó büntetésről mely Orcza pirulász ő Királyokon, Fejedelmeken, Fő rendeken, s-mindeneken.*” = MEDGYESI 1650c, C4b. Az idézett igehely: Dán 9,7–8.

⁵³ Szabó Károly szerint ez a beszéd együtt is megjelent Szabó Károly szerint különnyomatban, de ebből a kiadásból nem ismerünk példányokat, RMK I. 924. RMNy 2731.

⁵⁵ A kollektív istentiszteleti alkalmak, az országosan elrendelt böjt vagy háladási kutatásának angliai példáját mutatja be és alkalmazza magyar eseményekre FAZAKAS 2011. Az 1657. évi események kapcsán írja, hogy országos

hítéséért, a közösséget penitenciára szólító beszédek közül a *Rabszabadító Isteni szent Mesterseg* és a *Serva Domine* című beszédek hasonlóan a *Negyedik Jajj* tanulságait levonó *Istenhez való igaz megterhes* beszédeihez a „hogyan tovább” kérdésre válaszolnak. A tudomásulvétel gesztusa megosztja a hallgatóság körét is: a „nyakas magyarság” és a „kevés igazak” szétválasztásában e második „csoporthoz” való felzárkózást sürgeti. A feltételezett (pontosabban: elvárt) hallgatói kör ilyen megosztása retorikai fogás is: így tehet eleget a lelki tanító szerepnek, felvállalva a kétségbeesettek, a „kevés igazak” vigasztalását. Ha párhuzamosan olvassuk a *Külön ülő Keresztyen* című prédikációt Szalárdi *Krónikájával*,⁵⁶ a Jeruzsálem pusztulását a világtól félrevonulva sirató Jeremiás próféta történetét a lengyelországi hadjáratot ugyan helyeslő, de sok fenntartással kezelő Kemény Jánosra vonatkoztathatjuk, és úgy értelmezhetjük, hogy az ablakba elvonuló, ott magában síró Kemény alakját Medgyesi szövegének ismeretében rajzolhatta meg Szalárdi.⁵⁷ A kötet utolsó beszéde Lónyai Zsuzsanna felett mondott „szabályos” vigasztaló temetési beszéd, amelyben a szigorú textusmagyarázattól nem tér el.

A *Magyarok Hatodik Jajja* című kötet a *Sok Jajjok* megjelenésétől eltelt időszak prédikációit tartalmazza, az egyetlen kivételt az 1655-ben megjelent *Isteni és Istenes Synat* képezi. Erre a beszédére az alábbiakban nem fogok részletesebben kitérni, az 1658–59-ben elmondott beszédei között, a prófétai szereppozíció

böjtrendelő felszólítások ellenére nem történt meg a fejedelem részéről a böjt elrendelése: „az uralkodó sokszor azért akarta megghiúsítani, befolyásolni az alattvalók által krízisként appercipált „események” ekként történő értelmezését, hogy a hagyományos narratívában a közösségnek tulajdonított bűnök mellett ne lehessen a felelősséget a hatalomban is keresni.” *Uo.*, 66.

⁵⁶ „[...] [Sebessi Miklós] nagy hízelkedéssel azt felelé: Tatárországnak, úgymond, kegyelmes uram, talám csak a kutyáit nem tudhatom, mennyi, de tatár chám, ha derekasan minden erejét felveszi is, minden népével is alig telhetik huszonötezer emberre. Mellyet az elmés, okos úr, Kemény János meghallván, az fejedelem elől más házba fordulván, ott egy ablakban nagy könynyezéssel megsírt vala, a szomorú jelekből általlátván az ifjú, hízelgő, tudatlan emberek miatt a szegény országnak romlását, pusztulását származni.” SZALÁRDI-SZAKÁLY 1980, 346.

⁵⁷ Vö. LUKÁCS 1995a, 77. R. Várkonyi Ágnes szerint: „Kemény sírása megszerkesztett sírás. Kommunikációs jellegű.” R. VÁRKONYI 1999, 206.

szempontjából talán kevésbé releváns, de a kötet összességében az egyházra és az életre vonatkozó tanításai között feltétlenül fontos helye van.⁵⁸ Medgyesi utolsó prédikációját 1659. július 29-én (*Joseph Romlása*) mondta el, körülbelül egy hónappal Lorántffy Zsuzsannával való összetűzése előtt.⁵⁹ Császár Károly úgy tudja, hogy Medgyesi a Rákóczi-ház bukása után Barcsai mellé állva küzdött a politikai mozgalom részének is tekintett presbitérium ügyéért.⁶⁰ Prédikatori tiszte – úgy tűnik – teljesen felszámolódott a fejedelmi ház leköszöntével, 1660-ban a még kiadatlan beszédeinek összegyűjtésével mintegy lezárja az 1653-ban indított sorozatot.⁶¹

A *Magyarok Hatodik Jajja* című kötet *Elöl Jaro Beszéde* nemcsak az itt következő prédikációk olvasásához ad útmutatót, az összegző szándék mondanivalója, magatartása tekintetében egyaránt prédikatori munkásságának egészére vonatkozik. Ez a visszatekintő perspektíva magyarázatot ad a *Jajjok* számozására is. A végső ítélet előtti hét trombitaszó analógiájára az utolsó előtti stádiumból figyelmeztet a végső veszedelem elkerülhetlenségére: „HÁROM nagy JAJ vagy az *Apocalypsisben*, egyik a’ másiknál mind nehezebb nehezebb: a’ végső derék véget vető, a’ Hetedik Trombita alat. Oh így kezdének a’ mi JAJJAINK mi rajtunk folyni!”⁶²

A történelem eleve elrendelt menetéről vallott elméletét itt alátámasztja Georgius Richter „fatalis periodus” elméletével is,⁶³ pontosabban 1660-ban ezzel igazolja vissza azt, amit ő az erdélyi állapotok ismeretében, a magyarság történetének egészére

⁵⁸ Ezt a beszédet részletesen ismertette PETRÓCZI 2007, 73–79.

⁵⁹ L. az I. fejezet 13. lábjegyzetét!

⁶⁰ SZILÁGYI S. 1890, 150.

⁶¹ A szakirodalom nem tud Medgyesi 1660 utáni útjáról. Újabbán előkerült adatok fényében már kiegészíthető Medgyesi életrajza. L. LUFFY 2008b.

⁶² MEDGYESI 1660, 3.

⁶³ TARNÓC 1978, 205–206. Az 1657-es év toposzá válásában nagyban közrejátzott, hogy a korszak prédikátorai közül többen is Richter elméletére (a történelem mint a katasztrófák periodikusan visszatérő sorozata), valamint az Újfalvi jóslatra alapoztak, ezek felhasználása valamiféle tekintélyi hivatkozásként is működött. A toposzképződés folyamatát Csorba Dávid kísérte végig: CSORBA 2003.

érvényesként már több mint tíz éve hangoztat, és amelyet az 1657-ben kezdődött katasztrófasorozat is igazol: „A’ kik e’ Világ állapotaira szorgalmatosan számot tartanak, eszekben vöttek s-jegyzésben hagyták, hogy a’ *Harmadfél-száz, Öt-száz, Hét-száz*, és *Ezer* esztendőknék eltelési, az Országoknak, Nemzetségeknék, etc. *fatales periodi* változhatatlan végzet, sok változással és romlással.” A lapszélen feltüntetett forrás szerint a „fatalis periodus” „világi” elméletét Georgius Richter *Axiomata Politica* művéből vette át, és a magyarság történelmére alkalmaztatja, amikor nem annyira a pontos számítások a mérvadóak, hanem változások, a „periódusok” analógiája: „Ezer esztendőben fordult (mely duplás *periodus*, végzet) miulta Nemzetünk Pannoniában derék- és végképpen meg telepedet: hét száz esztendő után (mely az-is *fatalis periodus*) úgy mint 1444-ben, Első László Király idejében, kezde a kegyetlen Török Nemzet nyakunkon ülni: nyolcvan két esztendő mulva az után, Második Lajos Király idejében, Mohács mezei romlás-ulta, derekason fel-is üle: Félő, igen félő, hogy az ezernek eltelése, vagy csak telése-is, azon ránk dühödöt Pogányság miat, végső végezetet *periodust* ne hozzon fejünkre.”⁶⁴

A „fatalis periodus”-elmélet és az exodus-élmény közelmúltra alkalmazása során prédikatori tevékenységét is összegzi: egyrészt prédikációinak keretbe foglalását végzi itt el, másrészt prédikatori feladatát a prófétaival azonosnak nyilvánítja: „Temető JAJJOKAN kezdtem én (mely az-is FATALE volt, én még akkor semmit-is e’ félét nem gondolván) e’ Siralmas Praedicatioimat: félek igen, s-kivánom-is Isten akarattya szerint, hogy bár többé Propheta nem lennék, s-szomoru veszedelmünk felett már ne parentálnék; félek mondom igen, hogy a’ végső-is, oh nem résznyire (particulariter) már, hanem egészen (universaliter) TEMETŐ ne fogjon lenni.”⁶⁵ A próféataságát, a próféciáit ért vá-

⁶⁴ MEDGYESI 1660, 3–4.

⁶⁵ *Uo.*, 5. Az utolsó idők élésének képzete más prédikátoroknál, több helyen is előfordul. Például Szántai Pócs István Rhédey Ferenc felett mondott beszédében ilyen megfogalmazásban: „Oh te el-fogyandó romlasodnak ’s veszedelmeknek utolsó grádusában immár bé-lépet marokni Magyar nép, nagyob részre ilyen vagy te.” SZÁNTAI PÓCS 1667, 18.

dak ellen is itt védekeznek, magatartását isteni elrendeltségűnek tekintve utasítja vissza a személyét ért vádakat: „Ennékem kedvem ellen-is régi Micheás Prophéta nyomdokát kell követnem: s-tudom hogy nem csak az Áchábok, hanem a’ jobbak-is fejemhez ütnek nem egyszer: *soha e’ nekünk jót nem mond*. De mit tegyék, mert azt mondhatom Jeremiással, [...]”.⁶⁶ A szerepével járó (egyik) legfontosabb feladat – a bűnök kíméletlen ostromozása – teljesítése kötelező, illetve ilyen feladat megoldása csak ebben a szerepben lehetséges. Medgyesi írásait vizsgálva sok tanulsággal járhat annak a folyamatnak a nyomon követése, amelynek során jól látszik, hogyan alakul és válik egyre személyre szabottá ez a szerep, s kitapintható az is, hogy itt nem retorikai minta mechanikus követésről van szó, hanem sokkal inkább arról, ahogyan Medgyesi hozzájárul ehhez a szerephez.

A meghallgatás reményével indítja, alapjaiban változatlan mondanivalójával a *Magyarok Hatodik Jajja* nyolc beszédből álló prédikációsorozatát.⁶⁷ Ennek a kötetnek a legkiemelkedőbb szövege a *Joseph Romlása* című (prédikációnak alig nevezhető) beszéd. Az Ibrányi Ferenc halála alkalmával elhangzott szónoklat a halotti prédikáció irányváltását példázza. Nem a partikuláris esemény szabja meg ennek kereteit, hanem, a sirató alapszituációt kihasználva, a nemzetsiratást teszi meg témájául. A cím műfajmegjelölésnek is tekinthető,⁶⁸ a „kesergés” ereje szétfeszíti a prédikáció műfaji kereteit. A textusmagyarázat redukáltságával a szöveg súlypontja a „Hasznok”-ra tevődik át.

Az „intő haszon”⁶⁹ megtérésre szólító felhívását a nemzetnek a múltját is meghatározó, tragikus irányultságával indokolja. Az itt kiemelt négy esemény – a várnai csata, a mohácsi vész, az 1566. és 1594. évi tatárjárás – az 1657–58-as eseményekre való

⁶⁶ MEDGYESI 1660, 6.

⁶⁷ Cím szerint hét beszédet tartalmaz a kötet, az *Ezechiás Kir: Hiti* című szöveg két prédikációból áll.

⁶⁸ A prédikáció teljes címe: *JOSEPH ROMLÁSA. Avagy MAGYAR NEMZET MDCLVIII Esztendőbeli nagy pusztulásán, annak MDCLIX-ben nem kicsiny oegbülésén-való Kesergése, az Isten Anyaszentegyházának. Kiemelés: L. K.*

⁶⁹ Medgyesi itt csak az első – a cáfoló hasznót – nevezi meg, a másik kettőt csak számmal jelzi. A szöveg intő és tanító jellegéből következtethetünk ezek lehetséges megnevezéseire.

emlékeztetés irányát alapozza meg, s nem véletlen, hogy látókörébe éppen ezek az események kerültek be. A múltemlegetés egyfajta kritikai attitűd (is). A várnai csata a protestáns prédikátorok tollán a királyi esküszegés miatti veszedelem prototípusává lett.⁷⁰ Medgyesi számára is Ulászló verses epitáfiumának⁷¹ idézése a tanulni nem akaró nemzet illusztrációja. A várnai csata következményeinek ismeretében ő is az esküszegésben találja meg a véres események okát, ezzel nyilván nem(csak) a politikai álláspont változtatását bélyegzi meg, hanem teológiai távlatot is ad neki,⁷² amikor a Krisztussal kötött frigy felbontását emlegeti, így fokozva a csapás felmérhetetlen következményeit. A fa hasonlattal kifejezett múlt–jelen szembeállítás korábbi beszédeihez képest redundáns jellegű: „Ugy jártunk, jaj bizony úgy jártunk! mint ama’ Nabuchodonozor égig nevedeket, s-szélessen

⁷⁰ A frigy/hitszegés, valamint ennek következményeinek már a 16. században exemplumává vált a várnai csata. A protestáns és katolikus prédikátorok a 17. században egyaránt kiaknázták ennek az exemplumnak összes lehetőségét, nemcsak nyomtatott beszédekben, de kéziratok szövegeiben is gyakran találkozni vele. Vö. TÓTH Zs. 2006, 135–176., GÁBOR 2001, 22.

⁷¹ A *Romulidae Cannas...* kezdetű versről van szó, amelyet sokáig alaptalanul Janus Pannoniusnak tulajdonítottak: BÁN 1975.

⁷² Bár igen közkeletű ez az exemplum, mégis érdemesnek tartom hosszabban idézni, éppen a példa applikációjának megoldása miatt: „[...] gondoljuk meg csak veszett állapotunkat. El halgassam bár a’ régieket: ne szoljak Varnánál Romániában, ez előtt 205 esztendőkkkel, esett szomorú romlásinkrol, Amurates Török Császár miat, kivel akkori Királyunk *WLadislaus*, a’ Pápa Követének ösztönzésére, igazság kívül a’ frigyét fel-bontotta vala. Mellyről-is illy keserves *Epitaphiumot* irt volt egy jámbor Poeta.

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi: / Discite mortales non temerare fidem. / Me nisi Pontifices jussissent rumpere foedus; / Non ferret Scythicum Pannonis ora jugnum.

Mellyet illyen Magyar *Strophaban* fejezek én ki:

Romaiai Cannast, / A Magyarok Várnát / Jól meg-festék vérekkal: / Tanulj minden innen, / Szörnyő hit szegésben / Ne leledzél senkivel. / Izgága ha Pápa / Hazánk, nem lész vala, / Birnánk most-is békével. [...] Fel-kereszteté hiszem az Igaz ítélő Isten magunkal vigan és serényen siralmas romlásinknak utait; mert az ő utait keresni nem akartuk, *hanem ki-vetők nyakunkbol s le-rázók rollunk* negédessen a’ Király Christusnak gyógyöröséges igáját, s-minden *köteleit* (mellyekkel magához vont volna), nem tudatlanságbol s-hirtelenkedésből, hanem szántszándékos *tanácsbol, mellyet forraltunk fujtunk, mi és a’ mi Fejedelmink, rutul el-szaggatók.*” (15–16.)

ki-terjedet gyümölcsös ékes nagy Fája: [...]”⁷³ A jelen állapotainak lefestéséhez nem szükséges a „dicső múlt” felemlegetése, sőt ez el is tűnik, átalakul „tragikus múlttá”, amely teherként nehezdedve a jelenre, annak állapotait az előzőek egyenes következményeként érteti meg. „Nullum malum solum”-halmozásos eljárással a jelenben nem egy eseményre koncentrál; Isten büntetése a mintegy láncreakciószerű csapások sorozatát jelenti: az „Oszlopok” „kicsapdosása” (Ibrányi Ferenc mellett említi még Kun István, Wesselényi Zsigmond, Becski Zsuzsánna, Nagy Mihályi Gábor halálát), a „gyűlölőktől” körülvett, magára maradt ország pusztulása.

A hibák, bűnök teológiai alapú meghatározottsága miatt a megoldást csakis hasonlóban lelheti meg. A fennmaradás esélyei már nem köthetők világi erőkhöz, fegyverekhez, a fenntartó erőt csakis a hit jelenti. Ugyanez a tétel fogalmazódik meg az 1658-ban elmondott, Báthori Zsófiának 1659. december 15-én keltezett ajánlásával kiadott két prédikációban is, az *Ezechiás Kir. Hiti* címűben: hiába a kar és a kard, a győzelemre hit⁷⁴ nélkül nincs esély. Próféciái bekövetkeztének keserű tapasztalata a nemzet-ostorozó prédikátor kíméletlen hangját is módosítja. Erdély magára maradottsága a nemzethez szólás hangját kérővé formálja át. A „hogyan tovább” kérdésére adható lehetséges válaszok (a négy magatartásforma: sztoikus, epikureus, fáraó, Saul) nem bizonyulhatnak megoldásnak, ezért kéri a nemzetet az egyetlen lehetséges út követésére, a „negyedik idő” előtti megtérésre.⁷⁵ A pusztulás leírása, a nemzetsírató hang elemi erővel szövi át Medgyesi szövegét. A napi politika bevitele a szószékről való tanításba újra a prédikáció gyűjtő műfajiságáról tanúskodik. A társadalmi kérdések iránt érzékeny puritanizmus más színezetet is ad mindezeknek az addigi gyakorlathoz képest. A személyes és a

⁷³ *Uo.*, 17.

⁷⁴ „Bizony Ezechiás-is, nem karjával s-kardjával, hanem Istenben vetett erős bizodalmaival, s-az Jehova orczájának sűrű keresésével, vere-el az Assyriai Királyt, Jerusalemlal”. *Ezechiás Kir. Hiti*, 37.

⁷⁵ L. ugyanezt Szántai Pócs Istvánnál: nála nem az „ilyenek ne legyünk” felszólításként, hanem az „ilyenek vagyunk” kijelentésként, megállapításként fogalmazódik meg. Szántai Pócs beszéde Rhédey Ferenc felett, Sárospatak, 1668 (RMNy 3482), 23–26.

közösségi élet részévé integrált teológiai tanítással a prédikáció műfaji keretei szélesedtek ki, s ez esetenként a később megszűnő műfajok, mint például a politikai publicisztika⁷⁶ irányába mutat. A teológiai tanítást nem a konkrét helyzetre utaló kijelentések formájában szövi át az aktualitás, hanem olyan áthallások lehetőségében, az általános-egyszeri folyamatos összejátszásában, mint például a „jó kapitányra” vonatkozó tanítása.⁷⁷ A „jó kapitány” és a „boldogtalan hadvezér” szembeállításából született exemplum szövegkörnyezetét tekintve az ördöggel vívott lelki harc módszereit hivatott szemléltetni. De ez a példa

⁷⁶ A *politikai publicisztika* kifejezés nem biztos, hogy a legmegfelelőbb terminus az ilyen típusú szövegeknek a leírására, azzal együtt, hogy ennél frappánsabb terminust nem tudok rá találni. A fogalom Péter Katalin nagy hatású könyve nyomán vált elterjedté a szakirodalomban, PÉTER 1973. Az anakronizmus kísértését Péter Katalin a könyve elején megfogalmazott definícióval védi ki: „A szó alakja a latin »publico« ige »közlésteszek«, »nyilvánosságra hozok« jelentését rejt, a fogalom tartalma pedig a meggyőzés, állásfoglalásra készítés törekvése fejti ki; e kettősség mögött az a meggyőződés húzódik, hogy tények, gondolatok közléstételével az olvasó, a közvélemény állásfoglalása befolyásolható.” *Uo.*, 5–6. Ezzel együtt, úgy tűnik, hogy ez a fogalom mégsem fedi le azt a nagyon összetett jelenséget, amelyet ezek a szövegek képviselnek, és elfedve hagyja azokat a folyamatokat, amelyek kialakulásának és változásának hátterében mentek végbe. A 17. század második felében, a praeceptum irodalom lazulásával olyan szövegközi állapotok álltak elő, amelyek új szövegtípusokat hoztak létre, többek között azokat, amelyek a templomi beszédben az igemagyarázatnak a politikai események felőli olvasatát is megengedetté tették. Amennyiben ezt a jelenséget a praeceptum irodalom felől nézzük, akkor világosan látszik, hogy a *deliberativum*, illetve *demonstrativum* beszédfajtákra vonatkozó *laudációs*, illetve *vituperációs* technikák épülnek be és alakulnak át a templomi beszédben történő alkalmazása során. Az így keletkezett új szövegtípusokra meglehetősen nehéz frappáns megnevezést találni, ezért is használatos rá a *politikai publicisztika* gyűjtőfogalma, amely a legkülönbébb írásokra, a prédikációkra, traktátusokra, sőt, elmélkedésekre egyaránt érvényes kategóriaként kezelhetik. A templomi beszédek mint a politikai praxis egyik terepéről, a tanítások politikai tartalmainak kiaknázhatóságáról és kiaknázandóságáról l. Bene Sándor ezzel kapcsolatos programjavaslatait, különösen BENE 2001, 2003, 2004. Amennyiben Bene *szövegaktus*-elmélete felől olvasunk prédikációkat, világosan látszik, mely szerzők mely szövegei valósítanak meg indirekt módon politikai szövegaktusokat, így pedig helyük van a magyar politikai irodalom bibliográfiájában. L. BENE 2007.

⁷⁷ A teljes idézetet l. a II. 2. 2. fejezetben.

1658-ban, az ekkorra hadszíntérre változott országban⁷⁸ és az erdélyi had fogságba esése utáni évben más hangsúlyt kap, túlmutat szövegszinti jelentésén: alkalmat teremt a tragikus kimenettelű hadjárat okainak felfejtésére, melyeket a fejedelem hadviselő módszereiben és életvitelében vélt megtalálni.⁷⁹ Az igemagyarázat kontextualizálása,⁸⁰ a tanítás állandó, szinte mondatszintű alkalmaztatása során már alig válik szét a prédikáció textusmagyarázó, tanító-oktató, illetve alkalmaztató része, miközben szerkezetileg gondosan megjelöli a szerző az egyes beszédrészeket.

Medgyesi prédikációinak tehát legalább kétféle olvasata lehetséges: a teológiai-kegyességi és a politikai, nyilván mindkettőt alapjaiban határozza meg a morális tanítás. A „konzervatív publicisztika”⁸¹ leghatásosabb képviselőjévé Medgyesit éppen az tette, hogy a kortársak egészen pontosan értették ezt a fajta, a vallási tanítással szorosan összefont, politikai üzenetet. Ennek az üzenetnek a tartalma pedig szorosan összefüggött azzal, ahogyan Medgyesi ebben a kommunikációs szituációban a maga szerepét látta és megélte, és aminek eredményeképpen apokaliptikus próféciák közvetítőjévé vált.

A *Kétség torkából kihatló Lélek* című beszédével a fejedelmi ház és II. Rákóczi György iránti hűségét kívánja kifejezni, ezt meg is fogalmazza a neki szóló, keltezetlen ajánlásában. A beszédet 1658. augusztus 25-én, Jenő várának gyakorlatilag puszkálós nélküli megadása előtt mondta el, de valószínűleg nem ekkor, az újabb csatára való készülődés, hanem a kötet összeállításának idején kívánt a fejedelemnek „szerencsés győzedelmes birodalmat és minden kegyelemben bővölködést”. A súlyos sebekre gyógyírt kínál Medgyesi⁸² beszéde témájául a tékozló fiú tör-

⁷⁸ Az 1658-as évi török háború eseményeinek részletes bemutatását l. B. SZABÓ 2001.

⁷⁹ *Ezechias Kir. Hiti*, 30.

⁸⁰ Medgyesi minden megjelentett prédikációja esetében megadja a beszéd elhangzásának pontos helyét és időpontját, ezáltal is jelezve a helyhez és időhöz való alkalmaztatásukat.

⁸¹ BENE 2001, 305.

⁸² „Nem olly gondolat inditot, hidgye *Nagyságod* engem erre, mint ha oly ítéletben volnék, hogy a' *Nagyságod Gileadjában*, a' lelki Oktatásoknak

ténetét választja a Lukács evangéliumát magyarázó prédikációi közül.⁸³ A példabeszéd „vagy Hasonlatosság” kifejtésével nem „csüggedezésre”, hanem további elmélkedésre szólítja fel hallgatóit. A prédikáció egyetlen konkrét utalást sem tesz a fejedeleme-re vagy az ország állapotára, Medgyesi egyetlen alkalommal sem szól ki a szövegből, nem beszél a nemzetről, magyarságról, országról. A figurális olvasatot kizárólag a beszéd ajánlása engedi meg, ezzel irányítja a figyelmet arra a lehetséges olvasatra, hogy II. Rákóczi György magatartása és a tékozló fiú története között „hasonlatosság” lehet.⁸⁴

A *Bűnön buskodó lélek* beszédét a tanítás jellemzi. A *Zsoltárok könyvéből* választott textusra (Zsolt 51. 5. 13.) építő prédikációban nem perlekedik a „nyakas nemzettel”, hanem a lelkiismeretről szóló tanítást nyújt.

Prófétaságának legerőteljesebb megmutatkozása, amikor saját életét is eszkatologikus módon értelmezi, élete alakulásában is próféciát fedez fel: az önmagával való számvetés során romló egészségi állapotát véli intő jelnek, de *igaz hitének* erős tudata feljogosítja annak reményére, hogy a szenvedése a *közért* történik, ennek haszna lesz, és ezt majd a *köz* fogja látni. Medgyesinek e tekintetben is legszemélyesebb vallomását a *Gyözködő Hit* ajánlásában olvashatjuk: „Későn ha serkentem én, Praedicationnac nyomtatattatásához, és azoknak közönséges haszonra (ha mi a' féle lehetne benne!) ki-adásához. El-rongyolodott a'

s-Vigasztalásoknak ilyen, sőt ennel-is háthatobb *Balsamumja* nem folya: mert ki vagyok én? Hanem visel elsőben, a' *Nagyságodhoz*-való nagy buzgóság: melyben még eddig semmi időben, Isten igazgatásából meg nem szüntem.” (4) A *Gileád balsamuma* a címe Kemény János imádságoskönyvének is, ez is érvet kínál amelelt a kötet vizsgáló Pénzes Tiborc Szabolcsnak, hogy Medgyesit tekintse a kötet szerkesztőjének. A kifejezés kedveltségéről az angol puritán körökben ugyanitt értekezik, l. PÉNZES 2011.

⁸³ Bár nem szorul bizonyításra, hogy Medgyesi kötetkompozícióban gondolkodott, ennek a beszédnek címlapja is, exordiuma is szolgáltat a nagyon tudatos válogatás mellett újabb érveket. Ezek szerint Lukács evangéliumát már több prédikációban is magyarázta, talán nem kell túl sokat találgatni, hogy a kötetbe miért éppen a tékozló fiú történetét magyarázó beszédét vette be, textusa tehát Lk 15,11–18.

⁸⁴ A beszéd burkolt propaganda II. Rákóczi György ellen, véli Lukács Zs. Tibor is, LUKÁCS 1995, 75.

sűrű sok nyavalyák miat életem, ha élet nevet érdemel: mert szüntelen fénlő embernek, élete nem élet, hanem vajudás, és szüntelen halál: s-talám hogy most serkentem hozzá, *prophetia* nékem, hogy úgy járok, (mely hamar, tudja csak az Isten) mint a' gyertya, mely akkor ég világosbatkán, s-nagyobbatka lángal, a' mikor szintén fogytára jut, s-el-akar alunni. Nincs-is sokszor több egy lépésnél, köztem s-a' halál közöt. Meg-vallom hogy nem ártot volna e' hez elébb fognom: ilyen a' holnapozás; mellyet nem-is mentek. Mindazáltal hiszem hogy az én kegyelmes Uram Istenem, a' *kiben hittem*, és a' kinél azért *kedves ember*; a' *kész sziv vagy jo akarat először jelen lévén*, a' *mije vagyon*, nem azért a' *mije nincsen*; (2Cor. 8. 12.) az én időmnek ez erőtlen s-roshatt részén, mint valami csámbás állaton való tereh vitelemet a' *Sátorhoz* (Exod. 254.), nem utállya-meg, hanem bé-veszi, ha csak *kecskeször* gyanánt-is, s-meg-szenteli a' közjóra.”⁸⁵ Ez a mozzanat mutatja meg a leginkább, hogy Medgyesinél a próféta-ság nem egyszerűen szerep, amelyet fel lehet venni, vagy amellyel azonosulni is lehet, hanem hitvallás, amelyre csak akkor válhat képessé, amikor személyes sorsában, saját életútjában is felismeri az üdvörtörténeti összefüggéseket, hasonlóan azokhoz, mint amilyeneket az ország sorsa kapcsán hallgatóságának évtizedeken keresztül tanított. A próféciái-ba vetett hit beteljesülésének immár nemcsak tudata, hanem (saját sorsában is érzékelt) tapasztalata meggyőzően bizonyítja, hogy az ótestamentumi prófétákkal vállalt rokonság nemcsak feladatokat szab, mert ezeknek a feladatoknak a vállalása és teljesítése a maga sorsát is meghatározza. Medgyesi az ótestamentumi próféták nyomdokainak követésével kezdte, míg eljutott addig, hogy a próféta-ság önértékének lényegévé vált.

III. 1. 4. SZÖVEG- ÉS SZEREPVISZONYOK

A szövegvizsgálat, Medgyesi kötetkompozíciós törekvése mellett, erős érveket szolgáltat az írói önértékelés szempontjából

⁸⁵ *Gyözködő Hit*, 3-4.

is.⁸⁶ Önértése és önértékelése a kötetek lezárását követően (miután még három évet élt!) csak az elhallgatást engedhette meg. A következőkben egyrészt a kötetek elszórt szerzői megjegyzéseire figyelek, amelyek a szövegek szoros összetartozását és folyamatoságát bizonyítják, miközben éppen a nem lineáris olvasatra szólítanak fel, hanem a tematikai egységesség kereséséhez nyújtanak segítséget. Másrészt a szövegek összetartozását, a szövegolvasás linearitását a történelem menetéről való elképzelés is biztosítja, s ez olyannyira meghatározónak bizonyult, hogy a templomi beszéd fölötti műfaját teremti meg általa.

A tematikus kapcsolódásra több prédikációjában is lehet példát találni. Számos esetben megfigyelhető a tematikát folytató, kibővítő egymásutániság. A nagyjából azonos témájú szövegek esetében Medgyesi egy-egy már tárgyalt kérdés újabb kifejtése helyett a megfelelő szövegrészhez való utasítást közöl, így fel is szólít a szövegek közti átjárásra: „Hitre micsoda mesterséggel kellyen szert tenni, meg láthatod a’ *Hármas Jajnak Első Praedicationijában, a’ Haszonban*; ismét a’ *kétség torkából ki-hatlo Lelkekben, a’ negyedik Tanuságban* s’ annak *Hasznában*”. Az újjászületés fontosságát tárgyaló *Kétség torkából...* című beszédében az erre vonatkozó utak és módok alaposabb megismeréséért igazít más szövegeihez „Meg-vagyon ez a’ mesterség oda fel a’ *Hármas Jajnak első Praedicationijában*; és az után-is az *Igaz Meg-térés* nevő tanításokban, leg-közeleb a’ felső [vagyis a jelen levő prédikáció] *Második Tanuságban: Lásd-meg*.” A csapás-sorozatok miatt szükséges lelki tanításra összpontosító *Rohogo Tüz* című beszédben nem tér ki az események ismertetésére, ezért a „Meg-vagyon a’ NEGYEDIK JAJBAN, s-több felső Tanításokban” mondattal igazít a megfelelő szövegekhez; míg a „van még idő a megtérésre” biztatásával záruló ugyanezen beszéd az ebben a kötetben következő prédikációjára utal előre: „S-e’ gondolatlanul kapd-meg szegény kétségben esésre hanyatlo lelkedet: melyről a’ KETSEG TORKABOL KIHATLO LELEK-ben többet.” Hálószerű utalásrendszer alakít ki, ez pedig nemcsak a

⁸⁶ Nyomdai szempontból is igazolják ezt az RMNy vonatkozó tételei (felsorolásukat l. a III. fejezet 7–8. lábjegyzetében).

rendszerező szándék meglétét valószínűsíti, hanem nagyfokú szerzői öntudatról is árulkodik, amit a prófétai önértés is felerősít, voltaképpen ez utóbbin keresztül lesz üzenete is vállalható és az olvasók előtt hiteles. Kétszeresen is megalapozza a szerepvállalás jogosultságát: egyrészt bibliai argumentációval hitelesíti, másrészt a nemzetféltség, az aggodalom szolgálatául hozzá alapot. A nemzet érdekében tett lépések üdvtörténeti távlatokat nyernek, a hasznosság által meghatározott prófétaság kiválasztottságát biztosítja-bizonyítja.⁸⁷

A kötetek *Elöl Járo Beszédei* szintén jelzik ezt a gondolkodásmódot, s ezekben a szövegek kiadását is indokolja. Ezeken a helyeken azonos célokat és funkciókat fogalmaz meg, amelyek ugyancsak a sorozatosság-elveket támasztják alá. A *Sok Jajjok* előszavának zárómondata: „Ez nagy vétségünknek eszünkben véltelire, igaz töredelmességgel való eszméltetésére, és azokból a’ fegyhetlen meg-térésre czéloznak s’ iránzanac e’ Tanítások. Olvasd és vedd a’ végre szegény édes meg-keseredet s’ kevesedett Nemzetem!” A *Hatodik Jajj* bevezetése így zárul: „Nincs most-is egyéb tanácsom, hanem a’ mit eleitül fogva javallottam, vedd kérlek magadra, oh temető sirodhoz közelgető édes Nemzetem! s-vegyed úgy, mint-ha néked izenné ma, a’ mit régen Jeremiás által Israelnek: [...]”

A *Hármas Jajj* megírásakor – mint ahogyan a *Hatodik Jajj* előszavából kiderül – még nem gondolt arra, hogy hosszabb lélegzetű vállalkozást indít el. A *Sok Jajjok* előszava már jelzi, hogy 1653-as ötletét viszi tovább, ezt alakítja tovább, az utolsó kötetben pedig határozottan utal arra, hogy menet közben alakított sorozatosságról van szó. Nem jelzi, hogy szándékában lenne újabb prédikációk megjelentetése, a *Hatodik Jajj*t záró kötetnek tekinti, éppen ezért a szövegek közötti utalások lényegesen nagyobb számban fordulnak elő az 1660-as kötetben, mint az 1658-asban, amikor, átlátva addigi prédikátori munkásságát, elsőként megjelent beszédeihez éppúgy igazíthat, mint az ez évi sorozat egyes szövegeihez. Ez a visszatekintést megengedő távlat újrafogalmaztatja a kötetek címeit és jelentésükben új távlatokat nyit. A

⁸⁷ L. például a *Gyözködő Hit* ajánlásából a fentebb idézett részt.

Jajjok „műfaja” ebből a nézőpontból már nemcsak a magyarság egy adott helyzetére vonatkozik, hanem egy olyan perspektívába helyeződik, amellyel egy utolsónak tekintett fázisból a nemzet történelmének egészét értelmezi át. Ez ad magyarázatot az 1660-as kötet többnyire kiutat mutató, túlélési módszereket adó prédikációinak többségére. A lelki tanítást Medgyesi korábbi szövegeiben, az *explicatió*n belül, vagy egy-egy konkrét eseményről való tudósítás kiegészítéseiként, folytatásaiként helyezi el. A lényegesen kevesebb beszédet tartalmazó *Hatodik Jajj*ban viszont – arányait tekintve – túlsúlyban vannak az elesettek vigasztalását, a kiút megmutatását célzó prédikációk.

*

Medgyesi prédikációiban a múlt és a jelen eseményeinek értelmezési alapját a wittenbergi történelemfelfogásban gyökerező reformáció történelemszemlélete határozza meg, szövegei egyben ennek variánsaiként (is) tekinthetők. A történelemértelmezés lehetőségeinek irányát egyrészt a zsidó eszkatológia, másrészt az *Újszövetség* apokaliptikus szemlélete szabja meg, miközben ezeket Medgyesi a folyamatosan változó helyzethez igazítja.

A történelmi tudatnak a 17. század közepére már olyan kész konstrukciói, retorikai felépítményei, sztereotípiái, toposzai alakultak ki, amelyek nagyban meghatározták a róla való beszédódót és értelmezését is, amelyeket Medgyesi esetében szinte teljesen felülír és dominál a büntetés toposz. A történesek biblikus történelemszemlélet felőli értelmezése nem egyszerűen módszert jelent, hanem mélyen meghatározott világszemléletet is. Ennek fogalomrendszerén belül látják és láttatják a múlt és a jelen eseményeit, és ugyanezen fogalomrendszer határozza meg a történelemről való beszéd retorikáját is. A korai reformátorok – Farakas András, Melius Juhász Péter, Szkhárosi Horvát András, Bornemisza Péter stb. – által kimunkált zsidó–magyar sorspárhuzam szívós továbbélése során lassan levetette és átalakította a hozzá szorosan kapcsolt toposzokat: a *fertilitas Pannoniae*, a magyarság mint a *kereszténység védőbástyája* hívta életre a *Magyarország panaszával* összefoglalható szövegtípust is, amelyeknek 17. századi változataiban a védőbástya gondolatát foko-

zatosan kiiktatja a *bűn-büntetés* toposza.⁸⁸ A topikus elemeket továbbgörgető zsidó–magyar sorspárhuzam a *Magyarország panaszával*⁸⁹ egybefonódva hozta létre azt a szövegtípust, amelyiket *nemzetintő panaszirodalomnak* nevezhetünk. Az ilyen típusú szövegekben tehát e toposzok és a hozzájuk kapcsolódó, állandósult képződménynek (végítélet-idő, kisép-tudat) a legkülönbébb variációi lelhetők fel, ezek szervezik a szöveg retorikáját, és ez az irodalom valamilyen formában és módon a történelem változásait hivatott megmutatni.

Medgyesi prédikációi természetesen sorolhatók ehhez az irodalomhoz: szövegeit elemi erővel szövi át a bibliai zsidósággal érzett azonosság tudata, s nem is jelentetett meg olyan beszédet, amelyben az erre építő toposzok valamelyike valamilyen formában ne kerülne elő. A zsidó–magyar sorspárhuzam mint tudatformáló elem állandó jelenléte ellenére, éppen mert mozgások, változások leképezésekor kerül elő, nem maradhat meg merev képződményként, az aktualizálás függvényében mutat módosulásokat, hangsúlyeltolódásokat eredeti formájához képest. Őze Sándor is hangsúlyozza, hogy e hasonlat eredeti hárompillérűsége⁹⁰ már a 16. században sem vegytiszta formában, hanem variánsaiban jelentkezik. A variációk lehetőségét két fontos tényező is befolyásolja: a szerző (jelene, társadalmi státusa, stb.) és a szöveg műfaja (prédikáció, hitvitázó irat, krónika stb.). Medgyesi prédikációi kapcsán jól megfigyelhető, hogy ez az analógia milyen módosulásokra képes az azonos műfajú szövegeken belül, és

⁸⁸ Pap Balázs szerint szinte azonnal iktatja ki: „A védőbástya-toposz összeomlása után a büntetés-toposz kerül előtérbe, szinte azonnal.” PAP 2012.

⁸⁹ A toposz kialakulásáról, jellemzőiről l. IMRE 1989, 1995.

⁹⁰ A párhuzam 16. századi előfordulásai kapcsán írja Őze Sándor: „A zsidó–magyar párhuzam is mutat topikus jellemzőket. A magyar nép, mint a Biblia választott népe, eltért a kijelölt törvénytől, ezért Isten büntetésként a törökkel sújtotta, de mivel ő választott nép, ha megtér, akkor Isten jobbra fordítja sorát. Ez az alapvető felépítés, de sohasem retorikailag megszerkesztett szöveg! Megjelenésekor legtöbbször csonka, vagy csak a bűn és büntetés van hangsúlyozva, és a magyarok választott nép-mivoltáról nem beszél, vagy csak a magyarság van megemlítve, és a párhuzam zsidó népéről nem szól. Nem egyértelmű, hogy a sors jobbra fordulása világvégi, apokaliptikus ítélet formájában következik-e be, vagy ezen a világon, a töröktől való megszabadulással, a politikai helyzet javulásával.” ŐZE 1991, 18.

hogy e módosulásokat hogyan befolyásolják a jelen politikai, történelmi változásai. Ugyanez érvényes a *Magyarország panasz*a toposzra is, az előbbivel szerves összefüggésben ennek ugyan-csak különféle variációi figyelhetők meg.

Medgyesi a kiválasztottság-tudatot hangsúlyozza a legkevésbé a zsidó–magyar sorspárhuzam alkalmazásakor, sokkal inkább az isteni büntetés azonos okáról és következményéről beszél. A büntetést kiváltó bűnök rendszere a Biblián alapszik, a „szociális bűnök” többnyire áttételesen, az előbbieket kísérőként fordulnak elő. A népet, a nemzetet Medgyesi víziójában a bűnösség határozza meg, s a „kevés igazak” jelenléte nem elegendő Isten haragjának eltávoztatásához. Próféciait *általában* nem hallgatták meg (a legszuggesztívebben ezt talán a *Hatodik Jajj* előszavában fogalmazza meg), s ennek következményei túlmutatnak mindazon, mint amit a földi élet jelent. Jellemző, hogy a török kivonulása Erdélyből és Magyarországról mint a válságos helyzet megoldása nem merül fel Medgyesi számára, s ilyen értelemben, vagyis utolsó kötete felől nézve, neki tulajdonképpen nincs „politikai programja”, ekkor már az alapvetően és eredendően bűnös világ – és vele együtt a nemzet – feloldozása nem történhet meg egy ilyen „világi” következményekkel járó gesztussal, így erre neki kizárólag teológiai válasza/vigasza van, s ezt az egyén üdvének lehetőségét hangsúlyozó újszövetségi világértelmezésben mutatja meg. A személyes kegyesség, az „istenes élet” az üdvözülésnek, a kiválasztottságnak biztos jele. A zsidó–magyar sorspárhuzam puritánus felhasználása teológiai és társadalmi vonatkozásban egyaránt áttörő erővel kívánt mozgósítani. A változás reménye így nem merül ki a végidő várásában, ez a várakozás feladatokat szab ki a közösségnek: az egyén felelőssége a példamutatásban nyeri el értelmét, a közösségérzet, ill. -teremtés kialakításában válik fontos tényezővé.⁹¹

A küszöbön álló új világ tudata lényegesen átértékeli a napi eseményeket, történeteket, az azokban résztvevők feladatait. A felszíni eseményektől való eltávolodást hirdetve sürgeti az önmagunkkal történő belső „lelki harc” megvívását, annak tudatá-

⁹¹ Vö. BULTMANN 1994. Az eszkatológia páli értelmzéséről, *uo.*, 55.

ban és azzal a tudatosítási szándékkal, hogy ez a kiválasztottság bizonyítását jelenti, hiszen: „[a] történelem nem egy mechanikus törvény szerint működik, hanem az élő Isten akarata szerint, és előtte nem a győzelem vagy vereség, hanem a hit vagy a hitetlenség számít.”⁹² Medgyesi a „kevés igazakat” szólítja meg elsősorban, az el nem veszettség biztatása nekik szól és rajtuk is múlik: „[a]z eljövendő üdv ugyan egyben a közösség üdve is, de a közösség a kiválasztottak közössége, tehát nem egy népi vagy nemzeti közösség, hanem egyének közössége”.⁹³

A *Magyarország panasza* toposz elsősorban a fejedelemség panaszát fejezi ki, s kevésbé együttesen a három országrészét. A jelen értelmezése főleg Erdély jelenére szűkül, az itt élőkhöz szól; Magyarországot többnyire csak a múltbeli események exponálása során említi, számára sokkal inkább Erdély magára maradtósága fontos, ilyenformán kap helyet nála a kisép-tudat gondolata is.⁹⁴ Ez a kisép-tudat azonban kevésbé kötődik földrajzi határokhoz, hiszen elsősorban teológiai meghatározottsága van. A *Magyarország panasza*-toposz érték- és időszemléletének alkalmazása szintén a jelen függvénye, a politikai változások egyre tragikusabb fordulatai során a *Hármas Jaj*-ban még dicsőségesként emlegetett múlt képe az 1657–1659-ben elmondott beszédeiben egyre komorabbá, tragikusabbá válik, a bekövetkezett „romlások” miatti panasz és siralom lesz a beszédek alaphangja: „Prédikációi tobzódnak a siralom, jaj, könny kifejezésekben.”⁹⁵ A siralom szövegszervező erővé alakul, ennek rendelődik alá mind a mondanivaló, mind a beszédszerkezet. Műfajon belüli műfaj, vagy műfaj *feletti* műfajként határozhatjuk meg Medgyesi „sirmát”, *Jaj*jait. A prédikáció és a politikai propaganda, valamint műfajilag a politikai publicisztikával⁹⁶ való összefüggése a szakirodalomban egyre gyakrabban visszacsengő megállapítás.

⁹² ÓZE 1991, 102.

⁹³ BULTMANN 1994, 43.

⁹⁴ „Medgyesi prédikációja [a Rákóczi Zsigmond feletti beszéd, *Hármas Jaj*-ból] szinte prototípusa a *Magyarország panasza* toposzának: idő- és értékszerkezete kifejezi a hármasságot, de helyet kap benne a zsidó–magyar párhuzam és a kisépesség gondolata is.” IMRE 1989, 15.

⁹⁵ R. VÁRKONYI 1999, 206.

⁹⁶ L. a III. fejezet 76. lábjegyzetét.

Értelemszerűem mindenkori célja a prédikátornak a közvélemény formálása és befolyásolása, Medgyesi esetében ennek a formálásnak külön szintjei tapinthatóak ki: az elsőként megjelentetett három temetési beszéd a főúri reprezentáció szövegei, ahol az elhunyt siratása alkalom a nép, a nemzet siratására is, mert félő, hogy szomorú eseménysorozat kezdetét jelzik ezek az alkalmak. A *Sok Jajjok* ennek bekövetkeztét siratják el, amikor a jelenvaló politikai helyzet a beszédek témájává válik, s erős aktuálpolitikai üzenetet is közvetítenek II. Rákóczi György ellen. Az utolsó kötet a politizálás tekintetében túllép ezen: ekkor már nem a földi csatározás megnyerése a tét, hanem az eljövendő örök királyság belépőjét kívánja minél többekkel megszereztetni. Paraklétszói közbenjárásának mély átalakulását mutatják ezek a szövegek, a maga lelki harcát is megvívott Medgyesinek a *Hatodik Jajjban* vallási-teológiai tekintetben mélyen letisztult számvetését és elszámolását. Üzenete ekkor már csak annyiban vonatkozik az evilági életre, amennyiben ezzel a túlvilágira való felkészülést segítheti.

Medgyesi beszédei közül azok váltak leginkább szemlélet- és műfajformáló hatásúakká, amelyek éppen a közbeeső időszakban íródtak. Ez világosan látszik korai recepciójából is, már ekkor megmutatkozik, hogy ez a típusú kommunikáció mennyire tudatformáló hatású lehetett, s az is, hogy ez nem merült ki csupán egy új műfaj formálódásában. Elég Szalárdira utalni ahhoz, hogy láthatóvá váljék, mennyire nemcsak a prédikáción belül lehetséges ez a típusú beszédmód, ezt a kettejük szoros szellemi kapcsolatára vonatkozó elemzések már valamelyest érzékeltették.⁹⁷ Hogy a reformáció történelemszemlélete milyen erős, és variálhatóságának eredményeképpen mennyire szívósan továbbbélő volt a 17. század más erdélyi szerzőinél is, arra akár csak illusztrációképpen, rövid és nem teljességigényű kitérő erejéig is érdemes számbavenni azokat a kapcsolódási pontokat, amelyek Medgyesi és Szalárdi szellemi-gondolati rokonságát mutatják.⁹⁸

⁹⁷ R. VÁRKONYI 1999, 205–206, MAKKAI 1978.

⁹⁸ Nem Medgyesi korai recepciójának tényét kívánom bizonyítani, l. ehhez az I. fejezet 10. lábjegyzetét. A Szalárdival való összevetést itt azért választottam, mert a legkézenfekvőbbnek mutatkozott a Medgyesi által (is) megteremtett/

Ebben a kitérőben látom összegezhetőnek mindazt, ami Medgyesi írásművészetének az erdélyi (értelmiségi) közösség tudatformálásra tett hatásairól elmondható.

III. 1. 5. KONKLÚZIÓ HELYETT

Köztudott, hogy Szalárdi kilenc könyvből álló *Krónikájának* utolsó részét Medgyesi két prédikációja, az *Ötödik Jajj* két egymással szorosan összefüggő beszéde teszi ki. Ezzel az Erdély „siralmas” történetéről szóló könyvébe Medgyesi prédikációit beemelő gesztussal nemcsak elismerését jelzi a nagyhírű prédikátor iránt, nemcsak szellemi rokonságot vállal vele, hanem azt is megmutatja, hogy nem egyszerűen teológiai tanításnak, hanem egyféle *kordokumentumnak*, hiteles írásnak tekintette Medgyesi prédikációját. Ilyen megfontolásból hagyhatta el a prédikációhoz csatolt három könyörgést, Szalárdi számára ezek nem tűnhettek illeszthetőnek abba a tudósító-értelmező funkcióba, amelyet Medgyesi is szánt beszédeinek, és amelyet a kortársak, de Szalárdi minden bizonnyal tulajdonított nekik. A mű címe is – *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája* – sokat elárul a téma kezelési módjáról. A siralom Szalárdinál is műfaj feletti műfaj, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan azt Medgyesi kapcsán értelmeztem korábban. Nem motívumok, gondolatok átvételéről van szó: a biblikus apokalipszis meghatározza az ő világszemléletét, történelemértelmezését is, s ez megszabja a *Krónikába* bekerülő események szelekcióját, illetve az eseményekhez fűzött értelmezés irányultságát is. Medgyesihez hasonlóan a zsidó–magyar sorspárhuzam folyamatos aktualizálása figyelhető meg Szalárdinál, olyannyira, hogy a 17. századi történetírás leg-erőteljesebb irányát határozza meg: „A 17. századra már közhely-

képviselt történelemértelmezői beszédmód működtetését, alkalmazhatóságát egy, az ő működésének éveivel időben közel eső történetírónál lemérni. Természetesen a reformáció történelemszemléletének Medgyesi-képviselte variánsa Szalárdi mellett még sok más szerző írásaiban is kimutatható. L. például az imádságokat vizsgálva FAZAKAS Gergely Tamás jut hasonló következtetésre, FAZAKAS 2005, a prédikációk esetében például GYÖRI 2000.

lyé kopott gondolat azonban éppen Szalárdi munkájában válik egy par excellence történeti alkotás integráns elemévé.⁹⁹ Jól szemlélteti ezt a következő példa: „Kedvetlenül és igen kedvetlenül, szívemnek nagy szomorúságával kelletik már az ide alább következő, a szegény hazának rettenetes siralmas, nagy romlásra hanyatló és soha eléggé meg nem gyászolható, siratható kedvetlen állapotinak megírására pennámat fordítanom. [...] De az mindenható, bölcs, igaz Isten, amint eleitül fogva az ő kedves, kellemetes és választott népében, az Izrael és Juda nemzetsegeiben is az eláradt sok gonoszságot igen meg szokta volt büntetni, mi s az mi nemzetünk is azon nagy szarvas bűnöktől nem lévén üres, hogy valaki történetnek állíthassa ez rajtunk esett siralmas nagy csapásokat, nem állíthatom.”¹⁰⁰

A haza „romlásának” okait ő is a nép és az előjárók bűneiben találja meg, bűnlajstroma megegyezik a Medgyesiével. A végső idők élésének képzete pregnánsan mutatkozik meg Várad elesése előtti rajzában: „Váradnak nevezeti illy gyakorta fordulván elő, hogy arról is szóljak valamit, nem illetlennek állítom avégre is, hogy azon helynek állapotja avagy csak írásbéli emlékezetben maradhatna a posteritásoknál, ha már különben, ó, jaj! magunk tapasztalható, megsirathatatlan nagy kárunkkal magunknak egész nemzetestül, hazástul megmarasztani nem tudhatók-e, avagy csakugyan nem akarók! [...]”¹⁰¹ A eseményekből leszűrt tanulságok tekintetében is Medgyesihez hasonló megoldásokat javasol. A bűnök „elhagyása”, Istenhez való megtérés jelenti számára is az ország problémáira való megoldást: „Ó, boldog Isten! ha mi is Istennek őfelségének majd minden parancsolati ellen vétkeztető, e világ szerint is eleitől fogva reánk megbecsülhetetlen nagy károkat, romlásokat, csaknem kötelek módjára húzó, rusnya nagy vétket így ismerhettünk volna és tőle el is búcsúzhattunk volna! Avagy ámbár csak még most is megismerhetnők és tőle végképpen való búcsúnkat vehetnők, bezzeg méltán boldogoknak állíttathatnánk!”¹⁰² Szalárdi puritanizmusáról több

⁹⁹ SZALÁRDI-SZAKÁLY 1980, 57, hasonlóképpen véli LUKÁCS 1995, 76–79.

¹⁰⁰ SZALÁRDI-SZAKÁLY 1980, 320–321.

¹⁰¹ *Uo.*, 415.

¹⁰² *Uo.*, 436.

helyen is szól a szakirodalom, elsősorban városigazgatási koncepciójának a kálvini városalkotmánnyal való érintkezési pontjainak bemutatásakor.¹⁰³ Puritánus-szimpátiájáról nemcsak Medgyesi többszöri méltatásakor tesz tanúságot, az általuk hirdetett tanításokat is tovább viszi, például amikor a bajok orvoslásának módját fogalmazza meg, illetve a puritánusok morális-vallási megoldásait propagálja.

Medgyesihez hasonlóan Szalárdit is Erdély története és jelene érdekli, Magyarország számára is szinte csak kontraszt-lehetőséget jelent. „Historikusunk ugyanis meggyőződéses és következetes transzilvánus, aki bár fájlalja, de befejezett és egyelőre megváltoztathatatlan ténynek látja és láttatja a középkori Magyarország felbomlását. Hazájának a felbomlott egész, önállósult részét, Erdélyországot tekinti; igazán csak az ő története érdekli, erőfeszítései is csak az erdélyi társadalom és igazgatás jobbtására szolgálnak.”¹⁰⁴

A *Krónika* stílusát, fogalmazásmódját, szókincsét tekintve ugyancsak a Medgyesivel való hasonlóság emelhető ki. A hasonló gondolkodásmód hasonló megfogalmazásban jut kifejezésre a műfaji különbségek ellenére. A siralommal, panasszal kifejezett magyarázatkeresés gyökere a közös világrépre vezethető vissza: „Szalárdi nem tett mást, mint újrafogalmazta évezredek történeti gondolkodásának szilárd meggyőződését. Azt, amit a tömör szentenciákat kedvelő rómaiak úgy summáztak, hogy »a történelem az élet tanítómestere«. [...] mindenki egyetértett abban, hogy a történelem feltárása nem valamiféle a jelentől idegen, hűvös, tudományos megismerési folyamat, hanem a jelenformálás fontos eszköze. Vagyis abban, hogy a múlt ismerete a mindennapi cselekvés iránytűje lehet.”¹⁰⁵

Szalárdi a *res factae*-vá minősített tények értelmezésében a történelem menetéről való gondolkodását mutatja meg, a korszak krónikásként politikai, morális és vallási-egyházi célokért is agitációt folytat. A „tanító példák tárháza” számára sem pusz-

¹⁰³ Vö. SZALÁRDI-SZAKÁLY 1980, 24–28.; TARNÓC 1978, 203–204.; MAKKAI 1978, 344.

¹⁰⁴ SZALÁRDI-SZAKÁLY 1980, 43.

¹⁰⁵ Uo., 42.

ta adathalmaz, hiszen az alkalmazás lehetőségét rejti magában, és nála sem esetleges válogatás eredménye, hogy e „példatár” tengeréből mely események és miért emelhetők ki a jelen hallgatóinak okulására. A történetek beállítása így egyszerre fikcionális és faktikus: a „valós dolgok” értelmezése egyben fikcionálásuk, vagyis a „valós dolgok” figurálás nélkül¹⁰⁶ értelmetlenek maradnának, értelmüket a „figurálás” során kapják. Ebben a diskurzusban, amelynek előképét Szalárdi egyértelműen Medgyesiben találja meg, a példaként kezelt történetekkel nem a jelen–múlt szembeállítását célozza, hanem a történelem ciklikus megismétlődését¹⁰⁷ képezi le; a történelmi folyamatosság nem valamiféle fejlődést jelent a népre, az országra, vagy akár a nemzetre nézve, hanem csapások állandó ismétlődését. Éppen ezért válhatott ez a nép-képzet alapvetően a bűn által felfogottá, a bűntudat miatti pesszimista világszemlélet ezért válhatott hosszú időkre a nemzet önszemléletének alapbeállításává. Az egymást követő ciklusok felismerése a történelemben éppen a jelen értelmezésének ebből az igényéből fakad: „A múlt csak a jelen fényében érthető; és a jelent csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen. Képessé tenni az embert arra, hogy megértse a múlt társadalmát, és segíteni neki abban, hogy kezelni tudja a jelenét – ez a történetírás kettős funkciója.”¹⁰⁸ Ezt az értelmezői igényt pedig hivatásukkal járó feladatnak tekintik, Szalárdi éppúgy, mint Medgyesi. Medgyesi nyilván nem történetírásra vállalkozik, mint ahogyan Szalárdi, viszont társadalmi szerepe, öntudata révén a historikuséhoz hasonló feladatköröket is betölt: a tapasztalati tények összefüggésbe állítása, tudat- és szemléletformáló szerepe jelentős hatással volt nemcsak kora befogadóira, hanem hagyományteremtő az elkövetkező korokra nézve is. Az emlékezetben őrzést, a továbbadást (a kulturális emlékezet kontinuitá-

¹⁰⁶ A fikció fogalom jelentését Hayden White meghatározásában használom, miszerint: „»Valós« esemény, személy, folyamat, kapcsolat vagy bármi egyéb nem alakítható egy diskurzus »funkciójává« fikcionálás nélkül, s a fikcionáláson én a »valós« dolog »figurálását« értem.” WHITE 1997, 11.

¹⁰⁷ Ciklikus abban az értelemben, hogy a történelem során tapasztalt sorsfordulókat ismétlődő isteni csapásként értelmezik, melynek okait mindig a nép engedetlenségében vélik felfedezni.

¹⁰⁸ WHITE 1997, 51.

sának biztosítását), és lévén főleg tragikusnak tekintett eseményekről szó, a magyarázatadást, az értelmezést, az okok feltárását és a kiutak felmutatását lehet mindkettőjük szerzői motivációiként kiemelni. Emellett pedig legalább ennyire fontos, hogy ezek a szövegek – idővel elvesztve referencialitásukat – hasonló helyzetekben, mintegy mintaszerűen alkalmazhatóak voltak, a bekövetkezett tragédiákra adhattak válaszokat, azok értelmezésére kínáltak megoldást.¹⁰⁹

Szalárdi tehát nem a humanisták Tacituson és Cicerón nevelkedett történetírását vitte tovább, nem Bojti Veres Gáspár nyomdokain halad, hanem egy olyan, több műfajjal (mint például napló, emlékirat stb.) is rokonítható krónikás műfajt művel, amely módszereiben, történetfilozófiájában is elsősorban a kálvini teokratikus történelemszemlélettel hozható összefüggésbe, a humanista történetírókhoz képest egészen más modelleket követ. Az ő krónikája a prédikátorok, elsősorban a Medgyesi-féle „történetmondással” kapcsolható össze, mind a történelem értelméről, céljáról vallottak tekintetében, mind pedig a közösség tájékoztatását célzó módszereiben.

¹⁰⁹ Az alkalmi szövegeknek ez utóbbi aspektusára Fazakas Gergely Tamás hívta fel a figyelmem, éppen ennek a fejezetnek egy korábban megjelent változatára reflektálva: „Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy a konkrét esemény »ok[ainak] feltárása és a kiutak felmutatása« csupán az aktuális helyzetben *elmondott*, tehát *megismételhetetlen verbalitásában szorosan az adott történelmi szituációhoz kötött beszédek és könyörgések funkciója volt*. Hiszen a szövegek megszületését inspiráló eseményeknél – legalábbis valamelyest – később publikált, s különösen is a többször kiadott munkák lassan elvesztették referencialitásukat. Immár nemcsak az adott történelmi szituációra, hanem – a korábbiak folytatásaként megtörténő vagy akár azokkal szorosan össze sem függő – újabb és újabb tényleges vagy lehetséges kihívásokra és tragédiákra adhattak válaszokat.” FAZAKAS 2005, 77. Hasonló következtetésre jut Técsi J. Miklós imádságainak vizsgálatakor is: FAZAKAS 2009, 425–449, FAZAKAS 2012, 237–332.

III. 2. Báthori Mihály beszédei

III. 2. 1. PROPAGANDA ÉS PRÉDIKÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI

Medgyesi agitatív prédikálási módjának vizsgálata után kézenfekvőnek látszik megvizsgálni, hogy mennyiben volt ez bevett gyakorlat más szónokok esetében is. Hatalmas szövegtárházból válogathattam, számos kötet maradt fenn, amelyeken hasonló vizsgálati szempontok érvényesíthetők. A prédikátori szerep, a vele járó feladatok kiszabásának, ezek vállalásának megoldásait keresve olyan szerző kötetét bizonyult a legalkalmasabbnak, aki úgy rendezi kötetét a korábban elhangzott szövegeket, hogy közben – Medgyesihez hasonlóan – kapcsolatot teremt közöttük, egymás viszonylatában valamiképpen (újra)írja és kínálja olvasásra a különféle alkalmakkor elmondott szövegeit.

A 17. század második feléből fennmaradt prédikációk között tematikus és diskurzusbeli hasonlóság fedezhető fel. A néphez, a nemzethez szólnak, aktuális problémáiról elmélkednek, és „neki” mondják el, mit kellene tennie jövője érdekében, miközben a vallási-teológiai útmutatások burkolt politikai propagandát vállalnak. Az anakronizmus veszélye kísért, beszélhetünk-e a 17. században „nemzetről”, „politikai propagandáról”, és ha a műfaji rokonság felől nézzük, netán még „publicisztikáról” is? Kitapintható-e a templomi beszédekből valamiféle – egységes vagy megoszló/megosztott – közvélemény létezése? Az elmúlt évek kutatásának eredményei alapján már úgy tűnik, nem kell bizonygatni azt, hogy nemzetről csak a 18. századi napóleoni háborúk után beszélhetünk.¹¹⁰ Noha a nép/nemzet fogalmak a hu-

¹¹⁰ Legújabbban a történészek közül Szabó András Péter tanulmánya érvel emellett (SZABÓ A. P. 2012), az irodalomtörténet felől Fazakas Gergely Tamás monográfiája lehet példája annak, hogyan lehet a 17. századi nemzetfogalommal az irodalomtörténeti diskurzusban operálni. FAZAKAS 2012. Ennek a fejezetnek első megírása idején (LUFFY 2004) körvonalazódtak az új szemléleti és elméleti keretek, a *nemzet*, *propaganda*, fogalmakkal való operálás nem volt teljesen magától értetődő. Mint ahogyan az sem, hogy milyen relációba helyezhető a történetírás és az annak holdudvarához kapcsolódó műfajai és a prédikáció műfaja az erdélyi válság idején, illetve az azt követő idő-

manizmus és a reformáció idején az addigihoz képest, politikai és társadalmi szempontból, egészen új tartalmakkal telítődnek, ekkor a fogalom tartalmai a kulturális sajátságokra való összpontosításban jelölhetők meg, csak a 18. században váltja ezt fel a politika szférájához való intenzív kötődés.¹¹¹ Fogalmi zavarokat okozhat a „propaganda” kifejezés is,¹¹² hiszen kora újkori vonatkozásban a katolikus megújulás „szakszavát” jelöli, ettől elszakadó, politikai fogalommal válását pedig szintén a polgárosodáshoz kell kötni, de még ezekben a későbbi korszakokban sem könnyű meghúzni a választóvonalat a propaganda, a közvélemény és a közvélemény irányítása között.¹¹³ Mindemellett hol volt a háborúk sújtotta Magyarország, Erdély az Európában már a 17. század elejétől jellemző „hírérségtől”, az első újságok megjelenésétől, egyáltalán mikor és kinek lett volna alkalmi és lehetősége arra, hogy publicisztikával, a hírek terjesztésével, közzétételével foglalkozzék a „magyar romlás századában”?

Az Európában megfigyelhető „hírérség” több komponens egyidejű jelenlétével magyarázható. Egyrészt a nyomtatás kínálta előnyök, az írástudók számának viszonylagos megnövekedése, másrészt pedig a politikai kérdések iránti érdeklődés, érzékenységgé áll a háttérben, ami természetszerűen függött össze a hábo-

szakban. A szakirodalmi eligazodást Benda Kálmán, Szűcs Jenő, Péter Katalin és R. Várkonyi Ágnes írásaiban véltem megtalálni. Friss és újszerű megközelítést képviselt Bene Sándor. Ez még az az időszak, amikor bizonyításra és magyarázatra/magyarázkodásra szorult, lehet-e a 17. században *nemzetről* beszélni, milyen identitásfogalmat lehet használni, milyen tartalmai voltak a *haza/ország* fogalmainak. Az újabb eredmények fényében mindez már nem kérdéses, az árnyalatok kidolgozásának, feltérképezésének jött el az ideje. Ily módon annak, ami korábban a főszövegem – akkori meglátásom szerint – lényeges részét képezte, most már lábjegyzetbe került.

¹¹¹ A nemzet fogalmának sokrétűségéhez, a fogalom absztraktálódásának folyamatához vö. a *Volk, Nation, Nationalismus, Masse* történetét a politikai fogalomtörténet klasszikus művében: KOSELLECK 1992.

¹¹² L. a *Propaganda* címszót a *Historische Wörterbuch der Rhetorik* (a továbbiakban HWR), UEDING hrsg. 2005, 266–290. Kifejezetten a politikai eszmétörténet szempontjából való feltárása: KOSELLECK, hrsg. 1984.

¹¹³ A történeti kutatásokban alkalmazható közvélemény definícióra tesz javaslatot Lukács Zs. Tibor, ennek szükségességét a fogalom szociológiai és filozófiai meghatározása sürgette, amelyik nem engedi meg alkalmazását a polgárosodás előtti korszakokra. LUKÁCS 1995b, 171–179.

rúk mentén meglehetősen gyorsan változó politikai erőviszony-
inak nem csak a „magas politika” szintjén érezhető hatásával.
Ilyen igényeket elégített ki a 16. század második felében, különö-
sen a német nyelvterületen burjánzó Turcica-irodalom, a har-
minc éves háború eseményeit figyelemmel követő népszerű(sítő)
kiadványok sora, vagy a 17. század utolsó harmadában a – Zrínyi
személyéhez is kapcsolódó – angol és német nyelvű röpiratára-
dat. Idegen forrásokban olvashatni arról is, ahogyan az elit az el-
lenérzését fejezi ki, sőt a cenzúra felettébb szükséges voltának
bevezetéséig is eljut a „halpiac árusai és utcai kofák” politizálá-
sa láttán.¹¹⁴

A nyugat-európaihoz hasonló forrásmennyiség hiányában ne-
hezebben mérhető fel a 17. század magyar viszonyainak hír és in-
formáció iránti igénye és ezek áramlásának mikéntje. A fennma-
radt források, ha nem is tanúskodnak a nyugat-európaihoz mér-
hető információ-igénnyről, ennek ellenkezőjét sem igazolják: a
meglevő eszközök, fejedelmi propagandairatok, a vármegyékhez
küldött körlevelek népszerűsítése, a politizáló versek, a történet-
írás műfajaihoz kapcsoló szövegek (napló, memoár, emlékirat,
krónika)¹¹⁵ és nem utolsósorban, a prédikációk mind olyan lehe-
tőséget kínáltak az információ megszövegezésére és (lehetőség
szerint) széles körben való terjesztésére, amilyent az újságok

¹¹⁴ A 16–17. századi európai közvélemény befolyásolásának, a hírek áramoltatá-
sának módszereit, a nyilvánosság kérdéseit, valamint a politikai propaganda
módszereit, elsősorban német és angolszász területen végzett kutatások
alapján Bene Sándor, majd G. Etényi Nóra elemezte. BENE 1999; G. ETÉNYI
2003.

¹¹⁵ Kimutatták már, hogy az ilyen típusú szövegek mennyisége kimutathatóan
megnövekszik a tragikus események, traumák után, így történt a viszonylag
békés I. Rákóczi György idejéhez viszonyítva II. Rákóczi György szerencsét-
len lengyelországi hadjárata után is, hiszen a kortörténet-írást (legyen ez kö-
zösségi vagy egyéni történet) nagyrészt a háborúk nyomán kialakult helyzet
értelmezésének, az emlékezetben őrzés szándéka vezérli: „Bethlen Gábor
személye körül alakultak ki. Feltűnő, hogy I. Rákóczi György uralkodása
alatt ez a folyamat visszaesik, szinte megszakad. A történelmi események kö-
zül Basta erdélyi dúlásai, Bethlen Gábor függetlenségi harcai és bekapcsoló-
dása a harmincéves háborúba, valamint II. Rákóczi György moldvai és havas-
alföldi, valamint szerencsétlen lengyelországi hadjáratának következményei
inspirálták tollforgatóinkat.” TARNÓC 1978, 169–170. Vö. BARTONIEK
1975, 445–447; GUNST 2000, 134.

megjelenése elégített ki a nyugat-európai országokban. Ahhoz viszont, hogy ezt a funkciót e különböző műfajú szövegek betölthessék, szerzőiknek rugalmasan kellett viszonyulniuk mind a műfaji szabályok előírta követelményekhez, mind a kor megkívánta igényekhez: régi formákat új tartalmak kifejezésére kellett használniuk.

A prédikátorok fennmaradt írásait olvasva láthatjuk, hogy nálunk ez a feladat nem utolsó sorban hárult rájuk.¹¹⁶ Aktuálpolitikai kérdésekkel természetesen sokan foglalkoztak, foglalkozhattak a korban – erről kéziratos naplók, feljegyzések, politizáló, „tudósító versek” mind tanúskodnak –, mégis kevés azoknak az írásoknak a száma, amelyek a nagyközönség számára, legalábbis elvben, hozzáférhetők voltak.

Ebben a fejezetben a vizsgálat tárgyául választott prédikációskötetet – Báthori Mihály 1664-ben megjelent beszédeit¹¹⁷ – mint „indirekt módon politikai szövegaktusokat”¹¹⁸ megvalósító írást tekintem, amely politikai csoportok és álláspontok között folytat „burkolt propagandát”,¹¹⁹ vagyis a szónok a vallási tanítás közben úgy informál, hogy közben rá-, illetve lebeszélni is kíván, ezáltal a prédikáció műfaji kereteit feszegeti. Vagyis ezúttal a szövegvizsgálat nézőpontja változik az előző fejezetben végzetthez képest, kifejezetten azok az „indirekt politikai szövegaktusok” érdekelnek, amelyek megmutatása a politikai események – nemcsak a politikai elit fele közvetített – artikulációjának módjáról, a megcélzott virtuális közönség összetételéről, illetve az események értelmezésének szemléleti keretéről szól, hanem arról is, hogy ezeknek milyen implikációi voltak a közösségi (nemzeti) identitásra vonatkozóan, és nem utolsósorban arról, hogy

¹¹⁶ A kora újkorban szóba jöhető műfajok közül elsősorban a prédikációban rejlő véleményformáló erőt emeli ki a HWdR *Propaganda* címszáva is: „[...] die Predigt, die breite Möglichkeiten für repetitive Meinungsbildung besitzt.” UEDING 2005, 273.

¹¹⁷ BÁTHORI 1664.

¹¹⁸ Bene Sándor szövegaktus elméletéről van szó (BENE 2003), és a magyarországi politikai irodalom feltárását irányító szemléletről, BENE 2007, az idézet *uo.*, 61.

¹¹⁹ A fogalmat Lukács Zs. Tibor értelmezésében használom: LUKÁCS 1995a, 73.

ez milyen szerepvállalásra készíteti a szerzőt, vagyis a szerzői ön-reprezentációról, önértésről.

A 17. század hatvanas éveinek anyagából Báthori kötete tűnt egy ilyen vizsgálatra a legalkalmasabbnak, ami természetesen nem jelenti azt, hogy más szerzők munkáit nem lehetett volna bevonni az elemzésbe. A szűkítést szükségszerűnek tartottam, mert úgy láttam, hogy igencsak nehéz egy (vagy akár több) vizsgálati szempontot kitűzve átfogni ennek a korszaknak egyházi beszédeit, hiszen az anyag mennyisége folytán is sok, gyakran mellékesnek ható, de tüzetesebb vizsgálat során igen nagy fontossággal bíró jellemzők kerülhetnek felszínre. Másrészt, akár egy szerző különböző időkben megjelent műveiben is olyan fogalmi és mentalitásbeli változások figyelhetők meg, hogy egy szerzőre vonatkozóan is nehéz általános kijelentéseket megfogalmazni. Különösen egy olyan korban, amikor a megjelenő könyvek nyomdaköltségeinek fedezését ritkán állhatta maga a szerző vagy pártatlan mecénás, szinte minden esetben valakinek valamilyen érdeke fűződött egy-egy mű megjelenéséhez. Lévén, hogy a megrendelő személye igen gyakran változhatott, ez sok esetben rányomta bélyegét az egy szerzőtől származó különböző helyeken és időkben kiadott művekre. Mindezzel csak azt az előfeltevést jelzem, hogy talán egy szerző „szemléletbeli változása” nem minden esetben saját „belső fejlődésének” eredménye, ennél bizonyosan jóval összetettebb dologról van szó.

III. 2. 2. BÁTHORI KÖTETE

Báthori munkájának kiválasztásában több, majdnem egyforma súllyal latba eső tényező motivált. Rhédey Ferenc egykori udvari papjának kötete 1664-ben jelent meg Debrecenben, igen különböző alkalmakkor elmondott beszédeket fog egybe: az 1658-as évtől kezdődően 1662-ig tartó időszakról tudósít, olyan alkalmakról, ahol a szerző – saját bevallása szerint – maga is jelen volt, sőt, a később megjelentetett szövegeket a helyszínen el is mondta. Így a kötet, már megszerkesztése révén is, egyfajta tudósítást vállal fel a század fontosnak tekintett eseményeiről, amelyben az országos politikai történések mellett a helyi érde-

keltségű megmozdulások szinte egyforma súllyal kapnak helyet. Ez az utólagos szerkesztésmód ismerős: akárcsak Medgyesi esetében, Báthori kötetében is látszik, melyek azok a szövegei, amelyeket a sajtó alá rendezés időszakában is hangsúlyosan aktuálisnak vélt. Báthorinak ez az egyetlen magyar nyelven közzétett munkája,¹²⁰ így az ő bizonyos értelemben egykötetes szerző. A kötet összeállítójának nyilván szem előtt kellett tartania a mecénás/megrendelő igényeit is, ám Báthori esetében igen szépen egybe is esnek a szerzői mondanivalók és a mecénás, Rhédey Ferenc elvárásai, az ő esetükben tehát egy (politikailag is értékelhető) propaganda gondolatvilága mindenféle diszkrepancia nélkül bontakozhatott ki.

A szerzői szándék megfogalmazásának terepét a 17. században szinte minden esetben a cím, az *Ajánlás* és az *Elöljáró beszéd* jelenti. A szöveg megalkotója ezekben jeleníti meg célját, itt határozza meg azoknak körét, akiktől műve elolvasását reméli, illetve implicite azt is, hogy kinek/kiknek a nevében szól. Az előszavak, ajánlások pragmatikai, retorikai hozadékanak fontosságát már többen bizonyították;¹²¹ számos, a mű keletkezésére, céljára, a szerző életrajzi adataira vonatkozó információt tartalmaznak, olyan háttérismereteket, amelyek nélkül szinte érthetetlen ennek az irodalomnak a léte. Báthori kötetének előszavai sem különböznek a korban szokásostól; a mű egyfajta *inven-tió*jaként értelmezhetjük, abban az értelemben, hogy itt fejti ki a mű megírására indító ötletet, annak körülményeit, hogy mi késztette a nyomtatásban való megjelentetésre, itt fogalmazza meg célját és itt vetíti előre műve tartalmát.

¹²⁰ Báthori Leidenben (1653) és Franekerben (1654) jelentetett meg latin nyelvű filozófiai, teológiai, etikai témájú disputációkat (RMK III. 1838–1840; RMK III. 1872). Az persze kérdés lehet, hogy nem állt szándékában, vagy nem volt lehetősége további alkotások megjelentetésére, de erre a kérdésre nincs válaszunk.

¹²¹ A praelimináriák összegyűjtését, vizsgálatuk fontosságát a nemzetközi szakirodalom már bő negyven évvel ezelőtt felmérte, ennek fontosságáról magyar viszonylatban is folyamatosan lehet olvasni, több tanulmány is figyelmet fordított rá, szöveggyűjteményt is összeállítottak ezekből a szövegekből: L. például BARTÓK 1998, 254–270, 283–304.; GÁBOR 2002, 189–205., 2003; HARGITTAY 2004; ZVARA 2003.

Lássuk először is a címet: „Hangos Trombita. Olyan Predikaciok, melyekben ERDELY és MAGYARORSZAG romlásának és pusztulásának okait a’ Szász MEGGYESI Gyűlésben, az ORSZAG Harom Nemzetből valo fő fő Rendei előtt közönséges helyen predikállott és ki jelentet Az akkori Méltóságos Fejedelemnek Udvari predikatora és Mostan a’ Debreczeni Ecclesiának tanitoja *közönségessé tött* [kiemelés tőlem, L. K.] s’ ki bocsáttatott. Töb alkalmatosság szerint valo predikációkkal.” Ezután következik az ajánlás Rhédey Ferencnek, Máramaros „örökös fő Ispányának” címezve, amelyet 1664 áprilisában írt a szerző, ezzel is jelezve az egykori fejedelemhez való hűségét, s hogy pártállását az időközben történt fejedelemváltozások nem rendítették meg.¹²² A igen személyes hangvételű bevezető megmagyarázza e hűség okait: Báthori külföldi taníttatását és hazatérte utáni karrierjét köszönheti a főúrnak, aki amellett, hogy az anyagi költségeket nem sajnálta ráfordítani taníttatására, a peregrinációból hazatért papot udvarába fogadta és tanításait nagy figyelemmel és szívesen hallgatta. Rhédey a már ekkor megmutatkozó kegyességével erősítette meg tehát Báthori iránta való lojalitását, s ez az erénye a háborús időszakban tanúsított magatartásában Báthori szerint még inkább megmutatkozik. A közvélekedés igen erősen társította a kegyesség erényét Rhédeyhez, mint láthattuk, halála után még inkább felerősítik, a temetésén elhangzott beszédek szerzői nagyrészt eköré az erény köré szervezik a főúr laudációját. Nem ritka a korban, hogy az ajánlás kínálta lehetőségeket kihasználva akár implicit, akár explicitebb módon itt fejezik ki hálájukat a szerzők az őket segítőknak; Báthori vi-

¹²² Báthori még külföldi peregrinációja idején, az első megjelentetett disputációját a tanulmányait segítő Rhédey Lászlónak ajánlja (1653, Leiden, RMK III. 1838); az ugyanitt, még ugyanebben az évben közreadott újabb disputációt pedig Rhédey Ferencnek (RMK III. 1839), a következőt a fejedelem, II. Rákóczi Györgynek és Rhédey Ferenc udvari környezete fontosnak ítélt szereplőinek (például Rhédey Pálnak, a fejedelem udvari emberének, Korda Zsigmondnak, Rhédey Ferenc kincstartójának; RMK III. 1840). A negyedik, Franekerben 1654-ben megjelent disputációt újra több személynek is ajánlja: elsőként Rhédey Ferencnek, majd Samuel Maresius, Nicolaus Arnoldus, Adriaan Heerebord groningeni, franekeri és leideni tanároknak (RMK III. 1872).

szont nem kis mértékben túl is lép ezeken a – sokszor kötelező – hálagesztusokon. Lévéen, hogy ő ekkor már debreceni pap, nem a Rhédey fennhatósága alá tartozó prédikátor, majdnem bizonyos, hogy valóban a személyes hála indíthatta arra, hogy kötetét Rhédeynek ajánlja. Azért is fontos ezt a tényt ennyire hangsúlyozni, mert ez a kötet tartalmát tekintve igen lényeges. Az ajánlás szerint Báthori legfőbb célja a kötet kiadásával Rhédey apológiája a kortársak és a következő nemzedékek előtt: „A Magyar Nemzetnek romlasanak melto okait meg mutogattam, es a Nagysagod Erdelyhez valo hivseget meg maradasa felől Nap fenyre hoztam, ugy hogy Nagysagodat sem a’ mostaniak sem pedig a következők nem vádolphattyák hogj Erdely es a’ Partium el pusztulasanak Erössegeinek Idegen kezben valo jutasanak oka lött volna.” (A5) Az ajánlásban Báthori még két témában írt beszédeit nevezi meg, mint itt közlendőket: az „erdélyi oláh ellen való elmélkedesei”-t és a „Gogrol való concepusai”-t. Eszerint tehát három témában írt beszédeit foglalná össze ebben a kötetben (amint látni fogjuk, ez utóbbi két téma tulajdonképpen egy). A végső rendezés előtt írhatta meg Báthori az ajánlást, amelyet már nem módosított a szövegek végső rendezése után, de a kötet címében, amelynek első felét a Medgyesen elhangzott beszédek miatt adta, hozzáteszi, hogy ezeket „Töb alkalmatosság szerint valo Predikációkkal” együtt jelenteti meg: a kötetbe beemelte még két debreceni vonatkozású beszédét, és – külön címlappal, de folytatólagos lapszámozással – az egykori fejdelem fiának, Rhédey Lászlónak a temetésén, 1663-ban elmondott – saját bevallása szerint¹²³ –, alaposan átírt prédikációit is. Ez utóbbi külön ajánlása Bethlen Druzsínához, Rhédey Ferenc feleségéhez szól, ez a szöveg szintén a családdal való bensőséges, jó viszonyáról tanúskodik. A kötet ilyen szövegegyüttese tehát elsősorban a Rhédeyeknek állít emléket, és az ő személyes sorsukkal is szorosan összeforrt ország romlásának okait mutatja be.

Rhédey apológiáját tehát Báthori három téma (tulajdonképpen: kettő) kifejtésével végzi el. Az első egységben az ország rom-

¹²³ „A’ mint pedig leirtam a’ N. Szerelmes Fia felet valo Predikaciomat, ugy el nem mondhattam mivel enis nem kevesse keserettem meg ollyan Meltosagos Patronusom, Fautorom halálán.” (m3b)

lásának okait fejtegető, az 1658. januári országgyűlésen két alkalommal elmondott, itt háromra tagolt beszédeit adja közre. Az „erdélyi oláh ellen” mondott, erősen polemizáló „elmélgédeit” hat prédikációra osztotta; ugyancsak hat prédikációban a sokféleképpen értett Góg-történettel figyelmeztet az Antikrisztus közeleli eljövételének veszélyére és Isten könyörületességének végtelen voltára. Közelebbi alkalmat nem tart fontosnak megjelölni annál, hogy „Az Isten Egyiptomi szolgálathoz hasonló szolgálat alatt nyögő népének vigasztalására” írta ezeket a beszédeket, ez a létállapot volt „conceptus”-ának apropója. Ezt a beszédssorozatot egészíti ki a két debreceni vonatkozású esemény alkalmával íródott szövegekkel, az elsőben a haragvó Istennek a városra zúdított büntetéséről, a másodikban pedig Isten áldásáról, irgalmasságáról tudósít: 1660-ban a török hadak felégették a hajdúvárosokat, és Debrecen is súlyosan megsarcolták, 1662-ben sikerült a debreceni templomot és iskolát újjáépíteni. Az előbbi két, a másodikat három prédikációban fejti ki. Eszerint tehát a *iudiciale*¹²⁴ *apológia*-variánsának egy igen sajátos változatában, illetve a *deliberativum*, *demonstrativum* és a kevert műfajú beszéd(sorozatok)ban a bizonyítás, a rá- és lebeszélés, valamint a rettentés és vigasztalás célját tűzi ki. Látható, hogy viszonylag – az ajánlás és a kötet egésze felől nézve, mert az, hogy ez a konkrét szövegekben hogyan valósul meg, már más kérdés – jól meghatározható a beszédssorozatok retorikai helye. Az egyes – külön címmel ellátott – sorozatoknak nincs külön megszólítottjuk, azokhoz beszélnek, akiknek az egész kötet szól. A prédikációkat számozza is: az első egységbelieket külön (három prédikáció), újrakezdi a másodiknál, s folyamatosan megy a harmadik egység végéig (tizenhét prédikáció), majd a Rhédey László temetésén elmondottaknál megint újrakezdi a számozást (összesen hat beszéd, a temetésen mondott beszédet két részre, a Bethlen Druzsínának szóló vigasztaló beszédet négy részre osztotta). A sorozatok alá tartozó beszédeknek nem ad külön címet, összefüggésüket a szöveg belső törvényei és a közös textus biztosítja. Az

¹²⁴ A *genus iudiciale* megvalósításának módjait és lehetőségeit 16–17. század elméleti és gyakorlati szövegeiben Kecskeméti Gábor vizsgálta. KECSKEMÉTI 2001; 2007, 377–402.

egy-egy sorozaton belüli beszédek szinte kivétel nélkül azonos igehelyre épülnek, sorozatosságukat tehát már ezzel biztosítja, s ehhez kapcsolódik az az eljárása is, ahogyan a szöveg retorikai felépítettségét megtöri és az egyes beszédrészek kifejtését átviszi egy következő, új számmal jelölt prédikációba.¹²⁵ Az egymáshoz tartozó prédikációkat a téma és az alkalom egyaránt biztosíthatja.¹²⁶ A kötet koncepciójának, a prédikációk sorozatosságának ilyen kialakítása emlékeztethet Medgyesi Pál hasonló eljárásaira is.¹²⁷ Ilyenformán a kötet összesen huszonhat, terjedelmileg nagyon változó prédikációt tartalmaz.

A kötet egésze – legalábbis látszólag – a Rhédeyeknek szól, hiszen az ajánlást nem követi *Elöl Járó Beszéd*, ahol meghatározhatná közönsége körét (ebből a szempontból kivétel a Rhédey László temetésére mondott beszéd: itt van ajánlás is, *Elöl járó beszéd* is). A retorikai distinkciók ismeretéről bizonyosságot tevő prédikátor részéről mindez azért is meglepő, mert némileg a retorikai szabályok ellen vét azzal, hogy nem veszi tekintetbe a közönséget. Megoldottnak tekinthetjük-e a Báthori és közönsége közötti viszonyt, ha ennyire nem beszél megszólítottjairól? Kanyarodjunk csak vissza a címhez. Ott olvashattuk, hogy Báthori „közönségessé teszi” az egykor elmondott beszédeit. A kiemelt szó még önmagában semmit nem jelent, hiszen korabeli kiadványok címében gyakran előfordul, hogy szerzőjük „közönségessé teszi” művét, vagyis *nyilvánosságra hozza, mindenki számára hozzáférhetővé, elérhetővé teszi*. Arra a kérdésre, hogy kiknek teszi *közönségessé*, viszonylag egyszerű a válasz: azoknak, akik el tudják olvasni, tehát az írástudók viszonylag szűk rétegének. A „közvétevés” viszont igen fontos aktus Báthori számára, az ajánlásban a kötet minden egyes egységét ezzel vezeti fel:

¹²⁵ Például a Gógról szóló sorozatban: a második beszéd indító mondata: „Ez előtt való tanításomban szollottam a’ Gogrol és Magogrol valo prophetianak fő szerző okáról: Mostani tanításom lészen az prophetianak eszközképpen valo és indito okairol.” (110)

¹²⁶ Ilyenek a Rhédey védelmében a medgyesi országgyűlésen, vagy a Rhédey László temetésén elmondott prédikációk.

¹²⁷ A beszédek felosztásának ezt az eljárását alkalmazta Medgyesi Pál is az *Istenhez való igaz megtérés, Ötödik Jajj, Ezechiás Kir: Hiti, Isteni és Istenes Synat* című beszédeiben.

egyik tartalmi rész bevezetése előtt sem hiányzik, hogy a „magyar romlás okainak bemutatását” ezen alkalmaknak magyarázata révén „teszi közönséggé”. Ez a gyakori hangsúlyozás valószínűleg nem véletlen, ennek alapján (is) teremthető összefüggést a publicisztika műfaji leírásával,¹²⁸ annak ellenére, hogy ami 1658–1660 között propagandaként működhetett, égető kérdésekben állásfoglalást befolyásolhatott, annak 1664-ben nyilván egészen más üzenete is lehetett, olyan, amelynek meghallgatását közelebről meg nem nevezett közönség számára tartja fontosnak közönséggé tenni, nem mellékesen: Debrecenben.¹²⁹

III. 2. 3. BÁTHORI KÖZÖNSÉGE

Ha a beszédek elhangzásának idejét tekintjük, feltehetjük a kérdést, hogy kiket kívánt befolyásolni Báthori Mihály és mit *reprezentál* az 1664-ben *közönséggé* tett mű? Vagyis: milyen/melyik nyilvánosság előtt lépett fel, milyen közvéleménnyel számolt és ezt milyen propagandával kívánta befolyásolni, illetve milyen mintát kínál? A legkézenfekvőbb választ – azoknak mondta el, akiknek körében egyáltalán felléphetett – némiképpen árnyalhatja, ha különválasztunk néhány olyan fogalmat, amelyek a közszereplés feltételeit, lehetőségét biztosítják, feladatát meghatározzák. A különféle szakterületek és korszakok kutatói a terminusok differens értelmezéseit hozzák, röviden utalok azokra, amelyek a kora újkori *nyilvánosság*, *közvélemény* és *propaganda* vizsgálatában alkalmazhatóak lehetnek.

¹²⁸ L. a III. fejezet 76. lábjegyzetét.

¹²⁹ „Ezeket a beszédeket pedig hol máshol lehetett kiadni, mint Debrecenben? A történelmi helyzet miatt évekig halódott a kiadás ügye: Szeben szász központ volt, Kolozsvár Rákóczi-ellenes, Váradot és Gyulafehérvárt addigra elfoglalta a török. Ezzel párhuzamosan kerültek egymás után kiadásra 1657-től Sárospatakon, Lorántffy Zsuzsanna várbeli lelkésze, Medgyesi Pál ostromzó prédikációi. Majd csak az új fejedelem, Apafi Mihály megállapodása után (gyakorlatilag az 1663-as érsekújvári katonai kivonuláshoz kapcsolva a legitimációt) kezd hozzá az új protestáns központba, Debrecenbe menekült Báthori nyomtatásra előkészíteni saját kötetét.” CSORBA 2008b, 37.

Mivel mindhárom terminus megalkotását nehéz a 19. századnál előbbre tenni, ráadásul mai, a különféle tudományterületek definíciói diffúz jelentése(i)nek visszavetítése a 17. századra nyilván anakronizmus lenne, a korszakra alkalmazható egységes terminológia megalkotása, használata szükséges.¹³⁰ A három fogalom közül látszólag a legegyszerűbben meghatározhatónak a *közvélemény* tűnik, a korabeli szókészletben gyakran előforduló „közönséges ítélet/opinio” terminus(ok) legalábbis „dialógusba hozhatók” azzal a fogalommal, amelyik a korabeli nyilvánosság vizsgálatára definiálható.¹³¹ Mint az eddigiekből is látszik, az egyik legnagyobb gondot éppen az okozza, hogy nehéz a fogalomhatárok között éles határvonalat húzni: a közvélemény és a közvélemény formálása, az állapot és az ennek megváltoztatására irányuló propaganda között, amitől egészen különbözhet a hatalmi önreprezentációra irányuló propaganda működése, ráadásul a terminusok különféle (al)típusaival is számolni kell. A különféle szövegtípusokra alkalmazható definícióknak kellőképpen rugalmasnak kell(ene) lenniük, hiszen a röpirat, a manifesztum vagy a prédikáció esetében a hasonló jelenségek más és más arcai mutatkozhatnak meg.¹³² Bene Sándor kutatási programja-

¹³⁰ Ennek nehézsége egyre gyakoribb kérdés a szakirodalomban. Ilyen kérdéssel indítja e témában írt tanulmányát Lukács Zs. Tibor: „Nehezen megválaszolható kérdés, vajon lehet-e közvéleményről beszélni a kora újkori magyar történelem kapcsán? Mi tekinthető közvéleménynek a korban, s milyen módszerekkel vizsgálható? Az első nehézséget a fogalmi meghatározás jelenti, mivel a köznyelvi használat lényegesen eltér a szociológiai értelmezéstől.” LUKÁCS 1995b, 171. Hasonló terminológiai küzdelmet folytatott G. Etényi Nóra is: „A polgári demokráciák előtti korszakokra vonatkoztatva a speciális forrásadottságok és a történeti érvénnyel nem definiált fogalmak jelentenek kihívást a kutatás számára.” G. ETÉNYI 2003, 19. A kora újkori szövegeken alkalmazható definíciók megalkotásának szükségességéről l. BENE 1999; 2001.

¹³¹ Vö. BENE 1999, 328–329, egy későbbi tanulmányában a fogalom kétarcúságára is kitér, amikor a közvéleményt egyrészt mint állapotot (már meglevő, kialakult állapot, amire építeni lehet), másrészt mint folyamatot érti, BENE 2001, 298.

¹³² Lukács Zs. Tibor a *közvélemény* kapcsán korokat átfogó meghatározásra törekszik: „A közvélemény egy közösségnek általános felfogása, ítélete, véleménye a közügyekről, melyet a hozzá eljutó friss információk alapján alakít ki az adott kor egységes elfogadott normái és értékei szerint. E kategória vélemé-

vaslatában e három terminusnak „szinkron definícióját” adja meg, modellteremtő javaslata igen használhatónak látszik tárgyunkra vonatkozóan is. Így a továbbiakban, amikor ezeket a fogalmakat használom, elsősorban Bene meghatározása szerint teszem.¹³³

Az ajánlásból kiderül, hogy Báthori nemcsak kora közvéleményének megváltoztatására, befolyásolására gondolt, hanem

nyem szerint kellőképpen nyitott, bármely történeti korra érvényes, legyen szó akár az ókori Hellaszról, akár a 17. századi Erdélyről.” LUKACS 1995a, 176. Vagy a propagandával kapcsolatosan meglátása, miszerint a prekapitalista társadalmakban reverzív propagandát folytattak, ezen belül is megkülönbözteti a nyílt és a burkolt propaganda formáit.

¹³³ „A nyilvánosság: a társadalmi kommunikáció tere (kiterjedésében változik, nem mindenki és mindig nyer bebocsátást, pontosabban vannak, akik a külső körre szorulnak, sem információval, sem a döntésekben való tényleges részvétel lehetőségével nem rendelkeznek, mindössze virtuális módon »tagjai« a kommunikációnak). A közvélemény: az e térben/terekben zajló diskurzusok összessége, azaz nem álláspont, egyéni vélemények matematizálható eredménye, hanem folyamat (a nyilvános térben párhuzamosan élhet több, különböző súlyú, érvényességű »közvélemény« is egy-egy kérdésről, valamint élnék párhuzamos vélemények magáról a nyilvánosság szerkezetéről, működéséről, erkölcsi alapértékeiről; hogy mikor melyik diskurzus melyik szövege válik dominánssá, azt a diskurzust folytató csoportok hatalmi hierarchiája, illetve hatalmi aspirációi, valamint az általuk mozgósítani tudott retorikai stratégiák határozzák meg); a propaganda: a diskurzusokban megfogalmazódó vélemények egy adott irányba terelése (a propaganda párfogalma a reprezentáció, amely nem annyira a közvetlen cselekvés előidézésére, hanem az alapértékek, az uralkodó vélemények rendszerének megerősítésére, folyamatos ellenőrzésére és jóváhagyására irányul).” BENE 2001, 290. – Ezekhez hasonló meghatározásokat fogalmaz meg G. Etényi Nóra is: „Az általánosan elfogadott definíció szerint: a közvélemény nagyobb közösségekben elterjedt felfogás, nézet, ítélet, vélemény a közügyekről. [...] A propagandának – hatékonysága érdekében – építenie kellett a közgondolkodás alapvető normarendszerére, és azt is figyelembe kellett vennie, hogy mi számított közérdekű kérdésnek. A »köz« véleményének meghatározásában – amint azt az angol és a német kifejezés is hangsúlyozza: »public opinion«, »öffentliche Meinung« – kulcsszó a megnyitottság. Maga a propaganda szó is eredeti jelentésében a megnyitottság, a közzététel gesztusát emelte ki, s nem tartalmazta a manipulálást, a befolyásolás árnyalatát. Miközben már az is manipulációra adhat lehetőséget, hogy mi kerül nyilvánosságra, miből lesz közügy.” G. ETÉNYI 2003, 15–16. Azzal is számol, hogy „A kora újkori nyilvánosságot alkotók körét megbízható források, egzakt vizsgálati módszerek hiányában nehéz pontosan meghatározni.” Uo., 15.

ennél távlatibb célokat is kitűzött maga elé, hiszen Rhédey tetteinek megvédelmzése nemcsak a maga és a hozzá hasonló álláspontot képviselőknek számára fontos, hanem legalább ennyire lényeges a „következendők” véleménye is. Báthori egészen pontosan tudja, hogy olyan történések tárgyalására vállalkozik, amelyek súlya és jelentősége történelmi fontosságú, ezért sem lehet mellékes a bennük résztvevők szereplésének minősítése. Ezzel abban a kanonizációs folyamatban kíván részt venni, amely a történelmi események, személyek elhelyezését politikai és vallási-erkölcsi dimenzióban, jelenben és jövőben egyaránt kijelöli, úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy egyaránt számol a megfogalmazottak lineáris és vertikális vetületével. Báthori ugyan egy nyilvános teret vesz mértékadóként tekintetbe, számol a továbbiak jelenlétével is, azokkal, amelyekben ő már közvetlenül nem vesz, nem vehet részt.

Az „ország” előtt mondott beszédek

Az országgyűlés előtt elmondott beszédek esetében a döntéshozók politikai nyilvánossága előtt társadalmi státusának feladatait látja el felszólalásával Báthori Mihály, olyan nyilvánosság előtt, amelyik 1658-ban nemcsak, hogy önmagában sem képviselhetett egységes álláspontot, de a pár nap leforgása alatt történő uralkodócsere még megosztottabbá is tehetette (akkor is, ha Rhédey fejedelemségét csak szükségszerű ideiglenes politikai döntésnek tekintették),¹³⁴ de Báthori beszélő pozícióját mindenképpen átírta: a harmadik medgyesi gyűlés előtt immár nem a fejedelem udvari papjaként, akihez nemcsak tiszte, de személyes hűsége is kötötte, hanem a közvéleményben igencsak megosztott hírnevű, visszatérő fejedelem előtt mondta beszédét, lehetőség szerint úgy, hogy korábbi tanításaival ne kerüljön ellentmondásba. Ezt „politikai ideáljának” változatlan propagálásával tehetette, hiszen ez olyan bázis volt, amelyre a visszatérő fejedelem

¹³⁴ Abban a pillanatban, amikor „tanácsurai hatására Rhédey szerepét kezdte komolyabban venni, és a végvárak katonáitól a hűségeskü letételét kívánta, II. Rákóczi György 1658. január 14-én visszavette a hatalmat.” SZABÓ A. P. 2012, 1100.

és hívei is támaszkodtak. Báthori Mihály politikai ideálját természetesen a reformációhoz, ezen túlmenően pedig a puritanizmushoz köthetjük, amelynek „politikai ideológiája” a *politia ecclesiastica*,¹³⁵ „hivatkozási bázisa (s egyben e hivatkozás morális igazolása) az egyszerű, tanulatlan, de értelmes emberek nézetei, »közvéleménye«, amelynek érvényességét természetesen az isteni gondoskodás garantálja.”¹³⁶ Báthorinak persze nem célja politikai államelméletet írni. A válságos időkben prédikátorként tisztét a helytállásra, a megmaradásra való buzdításban, az ide vezető út feltárásában, a tanításban és a vigasztalásban látja,¹³⁷ de éppen ezek a feladatok jogosítják fel az olyan politikai hagyomány értelmében is értelmezhető konjunktúra ideáljának megmutatására, amelyik politikai és egyházi, egyáltalán, a közjó megvalósulását biztosítja, és feddje mindazokat, akik ennek megvalósulását gátolják. Az országvezetés az Isten által erre elrendelt fejedelem feladata: a fejedelemnek az isteni elrendeltség értelmében feladata, hogy tehetsége szerint ezt a legjobban betölthesse. Éppen e meggyőződés miatt nem volt Báthori Mihálynak könnyű dolga 1658 januárjában. A medgyesi országgyűlést Rhédey Ferenc hívta össze, s azon mint az akkori fejedelem udvari papja vett részt Báthori is. Az országgyűlés kezdetén II. Rákóczi György katonái ostromolják a várost, míg Rhédey békétárgyalásra hívja a letetett fejedelmet, s majd Rhédey az országgyűlés beleegyezésével visszaadja a fejedelemséget II. Rákóczi Györgynek. Ezt az eseményt több történetíró is részletesen megörökítette, Krauss így kommentálja: „Elébe vonultak [ti. az országgyűlés képviselői], ünnepélyesen bevezették a városba, és tüstént felesküdték rá. Egyik sem akart utolsónak maradni a képmutatásban: azok, akik előbb szembefordultak vele, most

¹³⁵ Báthori az 1658-as prédikációsorozatban Georgius Richterre hivatkozik – mellette Szegedi (Kis) Istvánra is –, a politikai tudományos irodalomban való járatosságáról név szerint ennél több nem derül ki. BÁTHORI 1664, 24.

¹³⁶ Kecskeméti Gábor gondolatát veszi át, viszi tovább és saját meglátására applikálja Bene Sándor, I. BENE 1999, 360; 2001, 304–305; a Kecskeméti-idézet helye KECSKEMÉTI 1998, 130.

¹³⁷ A prédikátori tisztségről több prédikációban is szóvan, ezekre a későbbiekben még visszatérek.

újra csatlakoztak hozzá a Porta elleni lázadásban.”¹³⁸ Báthori az országgyűlésen mondott beszédei közül az elsőt a Kenan budai pasához küldött három követ visszatértekor mondja el,¹³⁹ amikor azok megérkeztek a pasa üzenetével (mint tudjuk, az utasítás az volt, hogy II. Rákóczi György helyébe más fejedelmet válasszanak). Az előjárók, fejedelmek bűnlajstroma ezt félre nem érthető módon applikálja a jelen állapotaira is.¹⁴⁰

A második beszédnek nem jelöli meg pontos alkalmát, de ugyanebben az országgyűlés előtti sorozatban helyezi el, s ha valóban elhangzott ott ez a beszéd, akkor a *Tanuságának* értelmének politikai jelentése van: „Valamely Respublica, Ecclesia magában meg hasonlik, és egymás ellen gyűlölséges képpen hada-

¹³⁸ KRAUSS 2008, 378.

¹³⁹ „Első Predikacio Mely predikáltatot Szász Medgyesen, a’ mely helyre az akkori Méltóságos választot Fejedelem REDHEI FERENCZ ő Nagysága az ország három Nemzethöl valo főfo rendeit Authoritate Principali convocalta hogy a’ Tekintetes Banfi Sigmond Balogh Máthé és Fodor Ianos hűséges követ Uraknak, a’ M. RAKOCZI GYÖRGY Fejedelemségnek meg nyereséért valo törekedésekre minémü választ tött a’ Budai Vezér Chenan Pasa, meg érthessék. A. 1658. mense Ian.” (B1a).

¹⁴⁰ „I. A’ tyrannus kegyetlenség, a’ mely vele hordozza az erőszak tételt és boszszu állást, [...] A’ mi Fejedelmink és Tiszteink mihelt meg szeretik az Náboth örökségét, vagy szabad vagy nem szabad el foglalják, ha a’ Fejedelem más jóságát meg láttya, nincsen több szava: 1. Kié ez a’ jóság? Minemü haszna vagyon? 3. Mitsoda jussal bírja? Ha szép és hasznos. 4. Foglallják mi számunkra. [...] II. Az Isten törvényével ellenkező törvényeknek és articulusokcan koholása és oltalmazása. Paráznalkodgyék a’ nemes aszszony ha ötven nemes ember nem látta ment ember. Az Isten törvénye azt tartya, két vagy három tanu szája vallásán minden dolog meg állyon. Deut. 19. 15. II. A’ bűnnek meg nem büntetése. Ha a’ katona lopo, parázna, tolvaj, prédáló, nem kel meg büntetni. [...] A’ ki apját, annyát meg ölte jöjön az Zázlo alá, a’ papnak a’ cigiánnak huzd el vond el a’ lovát mert nem jö a’ pap a’ hadban, de kel a’ katona. [...] IV. A’ tanátsos okos és jo lelki ismérető Uraknak s’ kegyes élető és igaz mondo Predikatroknak meg utálása es meg vetése, az hizelkedőknek, hazudozoknak eléb mozdítása. [...] V. Az Isten ellen valo hadakozás és az ő dicsősségéhez valo hidegslg. A’ ti időtökben majd pusztul a’ Fejérvári szép collegium. Nintsen a’ templomoknak, Scholáknak építésére, tudos Professorok tartására pénzetek, de vagyon a’ peremes köntösre, tobzodásra, paripákra, és egyeb hiában valo piperére. A’ ki pedig az Isten dütsősségének eléb mozdításában fősvény, végre minden kéntsét és jóságát el veszti és a’ ki az Isten dütsősségéhez hideg és az ellen hadakozik, végre az ellen az alatta valok hadakoznak.” (16–18.)

kozik, el kel ann[a]k veszni.” (23) A harmadik beszédet a „fényes fejedelem”, II. Rákóczi György beiktatásának másnapján, a reggeli szertartáson mondta el. Meglehetősen problémás beszédsszituáció ez, Báthorinak tehát úgy kell a nézőpontokat váltogatni, hogy ne kerüljön ellentmondásba sem azzal, akinek oldalán az országgyűlésre érkezett, sem azzal, aki annak helyét elfoglalta, de legfőképpen azzal nem, amit ebben a helyzetben, mint egyházi tanító elmond(hat)ott. Ez utóbbi üzenete menti meg a köpönyegforgatásnak a gyanújától is, olyan üzenetet közvetít, amelyet a bármelyik párton álló hallgató megszívlelhet: az egymás elleni hadakozás csak egymás felemésztéséhez vezethet, erre hozza fel példának a második beszédben, hogy „Ferdinánd és János király egy más ellen való töresek jutata Pogány kezében a’ mi Varainkat” (29),¹⁴¹ a ciklus utolsó mondata pedig így hangzik: „Szeressük egymást mint igazi Magyarok, keressük kedvét az Istennek, hogy könnyörüljön Országunkon.” (45) Báthori a belső, az egymás között dúló háború megszüntetését tartja 1658 januárjában a legfontosabb feladatnak, s veszélyeinek felismerését kívánja prédikációival tudatosítani. Báthori tehát ekkora (polgár)háború ellen beszél, úgy védelmezi Rhédey Ferencet, hogy közben II. Rákóczi György újbóli visszatérése ellen expliciten nem beszélhet, de megkerüli, hogy II. Rákóczi György mellett folytasson egyértelmű propagandát, és Rhédey lépését a fejedelmi titulus visszaadásakor teológiai, politikai és erkölcsi szempontból egyaránt igazolta. A fejedelmi szék körüli harcokban nem volt, nem lehetett könnyű állást foglalni egyik vagy másik jelölt mellett. Rákóczi minden „hibája” ellenére (melyet a kortárs történetírók, prédikátorok, halála előtt burkoltabban, utána sokkal nyíltabban felrónak), számottevő bázisra támaszkodhatott.¹⁴² Báthori elegánsan oldja meg ezt az elvek, erkölcsök és ideák ütközéséből keletkező zavart: a „Fényes Fejedelem”

¹⁴¹ Ferdinánd és Szapolyai János hadakozása miatt pogány kézre került ország-részekről mint a belső háború következményeiről Szalárdi is írt, hasonló gondolatmenetet követve. SZALÁRDI-SZAKÁLY 1980, 415.

¹⁴² Számíthatott a rendek jó részére, a hozzá csatlakozott magyarországi hajdúkra és a székelemekre, akik testületileg mellé álltak, olyannyira, hogy halálát sem tudták/akarták tudomásul venni. Vö. MAKKAI-SZÁSZ 1987, 711–726.

(30) beiktatásának ünnepén a textust *Jeremiás könyvéből* választja, a beszéd témája Isten büntetésének okai és eszközei, amelyekkel bűnei miatt sújtja a nemzetet. Végig bűnökről, a nép bűneiről, az apák vétkeinek terhét is magán viselő nemzetről beszél, s végső tanításában az Isten kegyelmét kiérdemelhető öszszefogásra szólít fel. A nyomtatott szövegben egyetlen szó sincs a fejedelmválasztásról, a beszédnek az a része, ahol erre kitérhetne, az *applicatio* elmarad. Csupán egy mondat árulkodik arról, hogy a nép valamit ünnepelt, de ezzel nem az ünnepelés tárgyát, hanem a nép „rosszul ünneplésének” módját hangsúlyozza.¹⁴³ A beszédek vázlatossága nyilván jelzi, hogy nem így, nem ebben a formában hangzottak el, s ez lehet magyarázat arra is, hogyan tehetette meg Báthori, hogy Rákóczi beiktatásának napján ilyen komor hangú, vituperatív beszédet mondjon. A kötet összeállításának évében a prédikátor megtehetette, hogy az akkor esetleg elmondott *laudatiót* itt elhagyja, és olyan gondolatokra fektesse a hangsúlyt, amelyek 1664-ben nézete szerint nem veszítették el érvényességüket. Ezek a korszak „állandó” témái: az isteni büntetés okainak feltárása, a nép bűnösségének ecsetelése, a bűnök osztályozása, az előjárók kötelességeinek meghatározása, ezeken keresztül az országvezetéssel kapcsolatos kritikát is megfogalmazhat: „A’ nyomoruságnak pedig négy nemeit számollya elő a’ Propheta 1. Az halált. 2. A’ fegyvert. 3. Az éhséget. 4. A’ fogságot.” (31), ennek megfelelően a beszéd *Tanusága* „Az Isten a’ meg térhetetlen népért, hogy azt meg büntetné midőn sok szép Attyai intési és fenyegetési után haragjának s’ busulásának tüze fel lobban: még ez ő szive szerint valo embertis meg nem halgattya, hanem törekedésekre sziveket fonnyasztó választ téssen” – vagyis a kevés igaznak sem könyörül a sokak bűne miatt.

A következő, egymással szorosan összefüggő beszédsorozat központi témája kapcsolódik ennek a beszédnek a tanúságához és az isteni büntetés formáihoz. Az 1659-től debreceni prédikáto-

¹⁴³ A bűnöket ott kell megbánni, ahol elkövették őket: „A’ mely helyen a’ vétket tselekedtetd (mint ez éjjel bátran trombitálván és sipoltatván magatokat részegeskedtetek) addig onnét el ne meny hanem meg sirassad mint Peter.” (42)

ri tisztet viselő Báthori új hivatali helyén mondta el az *erdélyi oláh jóslatai* ellen beszédeit, és valószínűleg ugyanitt a Góg elleni prédikációsorozatot is. II. Rákóczi Györgynek budai uralkodást ígérő, magát prófétának „hazudó” mezőbándi román közember látomásai ellen írott beszédek¹⁴⁴ a címében megjelölt alkalomra választott textus kifejtése¹⁴⁵ során tanítja az igaz és hamis álmok, az igaz és hamis próféták közti különbséget, és ezek erős *vituperatio*ja után alkalmazza is a teológiai tanítást arra a történetre, amelyik a megszólalás ürügyét adta. Ez a beszéd Báthori azon kevés prédikációi közé tartozik, amelyikből közvetlenül szól ki, s a kiszólás során nem a biblikus metafora nyelvet használja, kérdés/állítás–cáfolás formában ismerteti ezt az jóslatot: „Szent írás ellen vagyom az Erdélyben támadott, nyolczadnapig magát alunni avagy meg holtnek lenni hazudo Oláh tudománya es álmodozása. [...] Ellenvetés. Iót mondott ez az Oláh a’ mi fejedelmünknek, ha szereti az Istent és az ő parancsolatiban gyönyörködik Budán teszi ki Zászloját, melyet ő el ragattatván nyolczad napok alatt értett és tanult. F[elelet] Iot mondani és jól mondani különböznek, [...] Te ellened azért im ezeket meg kellett volna gondolni azoknak a’ kik a’ te hamis csalárd mesterségedet canonizálták le iratták és foltatták. 1. Nem kel hinni minden léleknek. [...]” (55); „Vétkeznek a’ kik az hitető tsalárd Oláhnak hittének és hisznek, tsalárd és álnok latórnak szavait írják és irattyák, Varasonként és Falunként folytatták. Jaj azoknak a’ kik nem az Istennek hanem az varásloknak és hite-

¹⁴⁴ Szabó András Péter nagy tanulmányban mutatta ki, hogy Báthori szövegében milyen jóslatról van szó, ez hogyan kapcsolódik ennek az időszaknak hasonló szövegeihez (a Drábik-féle jóslat, illetve egy teljes terjedelmében fennmaradt, talán fiktív levél, amelynek szerzője ismeretlen – közli Szabó A. P. 2003), valamint azt, hogy ezek a szövegek milyen politikai propagandában helyezkednek el. Szabó eredményeinek tükrében a millenarista parasztpróféták identitásformáló hatása is feltételezhető, ez jól látszik a megosztott erdélyi politika két irányban folytatott propagandájában. Ezek fényében a Báthori-elemzés teljes felülvizsgálatára volt szükség. Vö. SZABÓ A. P. 2012, 1146–1150.

¹⁴⁵ A beszéd *Tanusága*: „Valaki a’ pokolbeli gyötrelmet el akarja távoztatni annak nem az meg holtakat kel tanácsolni, jövendő mondo ördöngösöknek es alom látoknak hinni, hanem az szent írást olvasni, halgatni, tanulni, és életét az szerént rendelni.” (51)

töknek hisznek.” (59) Báthori szövege tehát azt bizonyítja, hogy a Rákóczi-t a török elleni háborúra biztató propagandának nemcsak a *politicus rendek* voltak közvetítői, hanem ilyen „látnoki” megnyilvánulások is, és az ilyen típusú közvetítés az, amelyik ellen Báthori felléphet, mert ezt teológiailag cáfolhatja. Báthori, mint Rhédey egykori alumnusa, hozzá személyesen is kötődő debreceni pap a fejedelemség átmentésének módját nem abban az irányban és módszerekkel képzelhette el, mint II. Rákóczi György, és a „látnoki” beszéd cáfolata egyben lehetőséget is jelenthetett volna a másik markáns politikai elképzelés, a „törökösök” pártjának álláspontja melletti érvelésre. Báthori Mihály nem ezt teszi: a jelenséget kizárólag teológiailag értelmezi, és ezen belül cáfolja. A fejedelemséggel kapcsolatos elvárásaiból viszont az látszik, hogy az általa ideálisnak elgondolt fejedelem mennyire nem esik egybe a Rákóczi-ról forgalmazott képpel.¹⁴⁶ Báthori a tradicionális *respublica ecclesiastica* idealizált, protestáns alapon definiált formájában látta Erdély meg-/átmentésének lehetőségét, ennek a respublicának az élére pedig olyan vezetőt képzelt el, aki nem annyira harcos erényei propagálásával irányítja, fogja össze az alattvalókat, hanem sokkal inkább a béke megszerzésére és fenntartására törekszik. Az erdélyi fejedelemség válsága idején „két markáns irányzat” közül Báthori a Rhédey által (is) képviselt – számára nyilván Rhédey ebben a legfontosabb – vonalat tartotta életképesnek.¹⁴⁷ A fejedelem legfőbb erényei a kegyesség, a józanság, az okosság és az erősség (92–94), az erkölcsi-vallási alapon számonkérhető, a műveltség szempontjából is meghatározó erények, vagyis főként a vallási-

¹⁴⁶ A fejedelemséggel szemben támasztott prédikatori elvárások, erénykatalógusaihoz l. a II. 2. 2. fejezetet.

¹⁴⁷ „Valójában azonban csupán két markáns irányzatról beszélhetünk, amelyek már 1657 végén színre léptek. Az egyik – a Rhédey Ferenc, majd Barcsay Ákos és Apafi Mihály személye mellett felsorakozott – pártot egykorúan is »törökös«-ként jellemezték. [...] Ha egyetlen szóval kellene jellemezni programjukat, az az »Ország« lenne. [...] A másik párt előbb II. Rákóczi György, majd halála után Kemény János mellett sorakozott fel. [...] A csoport fő kohéziós erejét a fejedelmi familiaritásnak a békeévekben megszőtt sűrű hálója alkotta. Az a bizonyos egyetlen szó esetükben egyértelműen: a »Fejedelem« volt.” SZABÓ A. P. 2012, 1104–1105.

morális-szociális argumentumok a dominánsak, legfőbb hibája a felfuvalkodottság, a kevélység. Egy-egy előjáró részéről az iskolák építésére áldozott költségek nemcsak a személyes kegyesség jelei, hanem üdvbizonyosságuk jelei is, a nemzet fennmaradásáért hozott áldozatok, hiányuk viszont egyenesen az Isten ellen elkövethető bűnök köréhez tartozik. A tanítás, taníttatás felettébb szükséges voltára Báthori több helyen is visszatér, ezt a romlás egyik, egyáltalán nem mellékes okának tartja. Műveltségeszménye, a „tudományokban való jártasság”, amely a kegyes életvitelnek, az igaz hit megszerzésének, a jó kormányzásnak és a becsületes kenyérkeresésnek nélkülözhetetlen alapja. Mindezen egymásra épülő, egymásból következő erények képezik a vallásos alapon definiált respublikának a bázisát. A tanítás/taníttatás a felsőbb rendűekkel szemben követelményként, míg a nép ebbe való bekapcsolódása elvárásaként fogalmazódik meg. Az előjáróktól megkövetelt művelődés-támogatás az igaz vallás védelmét (is) feltételezi, ezáltal – a nemzet szintjén – az isteni irgalmasság, megbocsátás bekövetkezésének a biztosítéka lehet.

Az *Ecclesia* és a *Magistratus* harmonikus összhangjától várja az ország jobb sorsra fordulását, e kettő emlegetése minden esetben kizárólag egymás viszonylatában történik, kettejük szoros együttműködését várja el: „[hogyan kell a bálványok ellen védekezni] Lelki fegyverrel és külsővel. A' Magistratus külsővel int Iosue ki rekesztvén az átkot Ios.7. Az Egyházi tanáts intéssel feddéssel és kirekesztéssel mint 1.Cor.2.” (161). A tanítók/prédikátorok a bűnlisták felállításában külön kategóriaként szerepelnek (18), szerepük egyidőben a fejedelmi hatalom ellenőrzése¹⁴⁸ és a nép műveltségi szintjének emelése, illetve a „lelkekre való vigyázás” (110). E szoros együttműködés következményeként (is) természetesnek tartja a felekezeti egység elvárását. Semmiféle toleranciát nem mutat a más valláson levők iránt, olyannyira, hogy a „pápistává levés” egyenértékű bűn a „törökké válással.”¹⁴⁹ Viszont az áttérés körülménye(i) szerint az „igaz” vallást

¹⁴⁸ Fejedelmek, előjárók leggyakrabban emlegetett bűne a „tanácsos, okos, jó lelkiismeretű” tanítók/prédikátorok eltávolítása.

¹⁴⁹ Nem feltétlenül érthető a katolikusokkal szembeni támadása, ebben a válságosként megélt időszakban nem jellemző e velük való polemizálás, inkább az

elhagyók között különbség van: „Némellyeket az üldözések el rettentenek, nemellyeket nagy tisztessegnek, világi joknak és gyönyörűségnek remensege a’ keresztyeni vallásbol el szakaszt [...]. A’ mint cselekesznek sokan a’ kik tisztért, tisztességért Papistakká, Törökké lesznek a’ mi elfajult Magyarink közzül.” (85) De egészen más megítélés alá esnek Báthori szemében, akik rabságban kényszerülnek ezt megtenni. A kényszerítő körülmények miatt, színleg vállalt és a „tisztseg” kereséséért megtett át-térés közötti éles választóvonalra figyelmeztet,¹⁵⁰ és egyben azt is jelzi, ahogyan a felfordult világ napi problémáira Báthori figyel.

Az eklézsia előtt mondott beszédek

Amennyiben Báthorinak agitációját Rhédey mellett politikai vonatkozásban is értékelhetőnek tartjuk, kérdés lehet, hogyan illeszthető ebbe a kötet következő prédikációsorozata, az Ezékiel próféta könyvének az Isten népének tett ígéreteit tartalmazó részéből vett textusra (Ezech. 38. 1.2.34) épített *Gogrol való predicacio* (amelyet az ajánlásban *Gog elleni conceptusim*nak nevez). Az előző beszédsorozatban is látszott, hogy Báthori napi szinten tapasztalta a török pusztítást, a *törökké levés* a mindennapok problémája is, nemcsak teológiai kérdés. Ez a beszédsorozat úgy illeszkedik az előző kettőnek a politikai tartalmához, hogy a török napi szinten és általánosan tapasztalt pusztítását magyarázza, távlati értelmet ad neki. „Az Isten Egyiptomi szolgálathoz hasonló szolgálat alatt nyöggő népének vigasztalására”

összefogásra való felszólításokat olvashatunk. L. például Czeglédinél, RMK I. 974, E3. Vö. TASI 2005, 200.

¹⁵⁰ „1. Ha félelemből, erőtlenségből, és a’ reájok vettetett nagy sancsnak [!] meg nem adása miat el állanak szájjal az igasság mellől. 2. Ha belől szivekben gyötrődnek. 3. Ha a’ meg ismert igasságot tsak szájjal tagadták meg de szivekben meg maradot az igaz hit szikrája, jo reménységben lehetünk és legyünk: De a’ kik tisztért, tisztességért. [...] K[érdés] Hát a’ mely aszszonyok és Leányok Török feleségei lesznek? F[elelet] A’ kik szabad akarat szerint lesznek az Úr meg itéli: De akik erőszakkal léznek és azon szivesen bánkodnak az Sátán tagjai testeken uralkodhatnak: de lelkeken nem uralkodnak.” (86)

– áll a beszédsorozat elején, idő- és helymegjelölés nélkül. A kötet többi egységének alkalmát igen pontosan megadó Báthori itt nem jelöli meg a beszéd elhangzásának idejét, de ürügyét igen. Góg a törököt jelenti Báthori értelmezésében (is), miután Góg és Magóg kilétének kérdését végigvezette, felsorakoztatva a különféle értelmezéseit¹⁵¹ (a szkítiai és a hun–magyar eredetmítoszt, a wittenbergi történelemszemlélet kettős Antikrisztus-magyarázatát, Coccejus Góg-magyarázatát, Polanus, Franciscus Junius, David Pareus Ezechiél könyvéhez fűzött kommentárjára is hivatkozik, végül Szent Ágoston történelemmagyarázó elvére). Ezek után fogalmazza meg a számára evidens értelmét: „az Euphrates folyó vizénél meg köttettett négy Angyalokat (Tit. 9.14.), úgy mint az Arabiabelieket, Saracénusokat, Törököket, Tatárokat fel ingerli és fel indítja az Iesus Christus tanítványi ellen. [...] Az Antichristus a’ Gog, a’ ki ez világnak Fejedelme, az Igaz tudománytul el szakatta[k]nak, es Hypokritáknak Feje”

¹⁵¹ Két dolgot tárgyal Góg kapcsán Báthori: mikor telik be a prófécia, és mit/kit kell érteni Gógon és Magógon. A második kérdésre őt választ ad, hivatkozva is az értelmezés forrásait: „Némellyek a’ Gogon és Magogon értik a Scitiai pogyávoakat [sic!] az Eszakiakkal, a’ kik más néven régi Magyaroknak és Hunnusoknak neveztetnek, és ezek erőssek, sokak, kopaszok és fegyveresek voltak [...] Ezekről így tanítottak Theodoreus es Hieronymus a’ mint elő hozza Polan. in cap. 38. [...] 2. Némellyek a’ Gogon és Magogon értik az Anyaszentegyháznak ellenségét, a’ melyek *titkosok és nyilván valók*; [...] A’ nap keleti Antichristus az Isten népének nyilván valo ellensége; A’ nap nyugoti pedig a’ kereszténységnek színe alatt titkos ellensége és kergetője az Isten népének. 3. Némellyek a’ Gogon értenek bizonyos személt, a’ ki tulajdon nével nevezetik 1 Kron. 54. [sic!] Elő hozom Cocceus Conjecturáját de Gogo *Gog dicitur quasi Gog h. e. tectum*; [...] 4. Némellyek az Ezechiél P. Prophtiáját öszve vetik a’ titokláto szent Ianosával Titk. 20. 8. és Gognak nevezetiti helyre és nemzetségre vizsik, [...] De nevezetesben értetik a’ N. Sándor halála után Antiochus Epiphanes az kihez sok pogányok gyülekeztenek az Isten népének nyomorgatására és el vesztésére lásd mg *Iuniust es Polanust in Ezechielem*. Magogon némellyek értelme szerint ertetnek a’ Coelesyriaiaik, a’ kik Syrianak Arabia felől valo részet laktak, melly Coelesyrianak fő várossa volt Hierapolis az hol lakot Papias Püspök, mellyet a’ Syriusok Magognak hitták. Lásd meg Pareust in c. 20. Apoc. 5. Némellyek a’ Gogon értik az ördögöt, a’ ki olyan mint egy nagy ház melyben lakoznak a’ gonoszok: A’ Magogon pedig értik az Antichristus minden nepekből álo seregét. August. Lib. 20. de Civit. Dei. cap. 11.)” (98–101) Góg és Magóg 16. századi allegorizálásáról l. ACS 2001, 161–164.; ÓZE 1991, 85–89.

(103), vagyis a *Jelenések könyvében* előrevetített végítélet népe(i). Báthori apokaliptikus látomása történetelméletileg is megalapozott: az előző beszédsorozatban két helyen is utal Richter *fatalis periodus* elméletére,¹⁵² arra amelyekre Medgyesi is utalt, és amelyet pár évvel később Komáromi Csipkés György a babonaságok körébe utalt.¹⁵³ Ez a perspektíva felerősíti a kötet címének (*Hangos Trombita*) jelentését és erejét: az utolsó trombitaszó felhangzása előtti időben, a vétkeket folyamatosan elősorolva, a megtérésre sűrget. Mindazonáltal a Góg elleni beszédsorozat végső tanítása a vigasztalás: Isten megszegyeníti a népét nyomorgató ellenségét. Az Isten választottaira küldött idegen, „gyűlevész” népek az Isten tanító ostorai, mert szükség Isten népét ostorozva az Istennek tetsző úton tartani. A szövegekben nincs tulajdonképpen applikáció, a Biblia nyelvén keresztül beszélő Báthori esetében is nehéz szétválasztani a teológiát és a politikát, de amennyiben az előző két sorozat fényében (is) olvassuk ezt a vigasztalást célzó sorozatot, talán az is mondható, hogy miközben implicit módon a „törökös” politikai irány szükségszerűségét védelmezi, a török sorozatos, napi szinten tapasztalt támadásai, pusztításai értelmezéséért visszanyúl a wittenbergi történelem-szemléletig, az Isten népének ellenségeit a ’választott nép’ pozíciójából magyarázza, a ciklikus richteri történelemfelfogás alapján.

A kötet első részében, az országgyűlés előtt elmondott beszédekben, a megszólalás alkalmához igazodva, Báthori elsősorban az „Országot” emlegeti. Ugyanitt két hazáról beszél: az Isten Erdélyre és Magyarországra küldi a törököt, a végítélet közelsége a két haza elpusztulására vonatkozik, „[t]alál [Isten] Erdélyben és Magyarországbán” (13) olyan nagy vétkeket, amelyek rettenetes haragját kiválthatták, ezért Isten haragjának tüze Erdély és Magyarország kapujában van már (20). A bűnök sokasága vesztí el Magyar Országot, nincs még egy „Ország”, amelyben annyi bűn lenne, „mint ez Országban” (25), a „Vissza vonó, pártos, és egymást mardosó és elnyelő Orzágnak” (28) kiált *jajjt*. Az ország

¹⁵² BÁTHORI 1664, 24, 98.

¹⁵³ L. a III. fejezet 63. lábjegyzetét.

vezetőihez fordul („Oh gonosszággal meg-terheltetett Magyar Nemzetség, nemtelen, hitván és fel-fuvalkodott pártos fiak.” 40), akiknek bűnei súlyosak: „Ezekkel a’ vétkekkel meg haladgya a’ Magyar nemzet még a’ pogányokat-is”. A bűnös nép, a bűnös ember egyetlen kontextusban kerül elő, amikor „cselekvésre” szólítja: „Rettenyen meg hát a’ bűnben el merült nép és ember” (39). A sorozat záró mondata az egyetlen szöveghely, amelyikben Báthori többes szám első személyben fogalmaz: „Szeressük egy mást mint igaz Magyarok” (45) – közösséget tehát csak az *igaz magyarokkal* vállal ebben a sorozatban. Az *erdélyi oláh* ellen mondott beszédekből feltűnően hiányoznak az olyan mondatok, amelyekben előkerülnének a *nép, nemzet, magyar, ország* szavak; a Góg elleni prédikációk sem bővelkednek bennük, kultúrkritikát gyakorol, amikor a tanítók, iskolamesterek megvetését rója fel a „Magyarink”-nak, a *nép* nem hallgatja „lelki örömmel” a tanítót, „Magyar országi Református Tanítoknak” sorsa a legsiralmasabb minden „keresztyén Tanítók” közt. (120) Báthori közösségvállalását kifejező egyetlen mondat az utolsó előtti beszéd vigasztaló hasznában kap helyet: „Vigasztallyuk magunkat a’ mi mostani siralmas igyünkben.” (130)

Az „országos” ügyeket érintő beszédek után (a Góg elleni sorozat talán kevésbé tartozik ezekhez) két debreceni eseményhez (1660, 1662) kapcsolódó prédikáció esetében várhatjuk a közösségéhez szólás során a közösségvállalás megnyilvánulásait. 1660-ban Szejdi Mehmet seregei pusztították végig a hajdúvárosokat, a pasa pár hónapra beköltözött Debrecenbe és kifosztotta a várost.¹⁵⁴ Ezekre az eseményekre reflektál Báthori 1660 áprilisában mondott beszéde. A másik debreceni vonatkozású beszédét 1662-ben mondta el, amikor a templom renoválásához fogtak. A személyes érintettség közvetlensége miatt is a debreceni vonatkozású beszédekben a beszélői pozícióváltásra számít(hat)nánk, ám mégsem egészen ez történik.

¹⁵⁴ Az eseményekről, Szejdi Mehmet debreceni tartózkodásáról, a városban elkövetett borzalmairól részletesen beszámol Bartha Boldizsár (BARTHA 1666, 53–103), nála olvasható, hogy Báthori is a város bírójával folytatott tárgyaláson, amikor a városra kivetett sarc hatalmas összegének összegyűjtését tervezték, ő is bepótolt ebbe az összegbe (BARTHA 1666, 66–68).

A város-sírató beszédét¹⁵⁵ egy *Jeremiás siralmaiból* választott textusra (Siralm 1. 4.) építi, az események magyarázatát a zsidó-magyar sorspárhuzamból fejtí ki: a nép hálátlansága, bűnben való elmerülése miatt elvette Isten a zsidóktól Jeruzsálemet, „így cselekedett a Magyar Nemzettel is, az ki mind lelki, s’ mind testi állapottyában, mind mindenekben hasonló az Sidosághoz, mint ide alá meg mutogatom.” (142) A perspektíva, amit ebben a két város-sírató beszédben felmutat, félelmetes: ha meg nem tér a nép, Isten elpusztítja, jön majd más nép, amelyik az igaz hitet továbbviszi: „Ha Magyar Ország bé nem veszi az igasságot, hanem inkább hiszen az hazugságnak 2. Thess. 2. 11. be vötte, s’ vérszi más nemzetség.” Báthori végig a bűnös nép miatt elpusztított országról beszél, az odafordulás azokhoz, akiknek és akikről beszél, kizárólag egyes és többes szám második személyben történik,¹⁵⁶ ez alapján úgy tűnhet, hogy nem vállal közösséget ezzel a bűnbe merült néppel. A Góg elleni beszédekhez képest Báthori itt már nem vigasztal: a két prédikációra osztott beszédnek egy *vituperatív* és egy *oktató haszna* van.¹⁵⁷ Az 1662-ben mondott beszéd alkalmá örömmünep: az újjáépítés kezdete. Textusát Jákób történetéből (Terem 35, 1–4.) veszi, Jákób ígéretének betartása, amelyet a megpróbáltatások idején tett Istennek. Báthori beszédének nem a hála, vagy az öröm a témája, hanem a *vituperatio* és az intés lehetőségével él ez alkalommal is: a szívek megtisztí-

¹⁵⁵ Két részre osztja, a kötetben a XIII. és a XIV. prédikáció.

¹⁵⁶ Ilyen kifejezésekkel fordul a közösséghez. „Titeket sem ment meg [ti. Isten]”; „Visgálljátok meg magatokat, az Isteni tiszteletnek szabados folyása lévén ti közöttetek, nem vattoke olyanok, mint a Sidók [...]” (143) és mindjárt be is bizonyítja, hogy olyan ez a nép, mint a zsidók: „Hogy ha ti olyanok vattok mint az Sidok, meg tetzik. [...]” és sorra megy az addig felsorolt, az isteni tisztelet ellen elkövetett vétkeket applikálja a *népre*, ami miatt küldte Isten a törököt az országra. (144–145)

¹⁵⁷ Jeruzsálem pusztulása várossírató „prototípus”, a *lamentatio* viszont különféle viszonyulásokat enged meg: „Több prédikátor végigvitte az ószövetségi analógiát. A meghasonlott országnak el kell vesznie, vele együtt a hitnek is, és majd jön más nép, aki továbbélteti a tiszta hitet. Másik út: a prédikátor nem a földi bűnök számtalan seregére koncentrál, hanem az egyedül igaz Isten kegyelmére apellál, [...] Csak erről a horizontról van lehetőség építkezni. [...] az előbbi, feddő esetben azonban nincs más út, mint várni a végítélet harsonáját.” CSORBA 2007, 48.

tását, a tiszta kegyességet követeli. A beszéd vázlatossága alapján, amely tulajdonképpen a teljes kötet jellemzője is, sejthetjük, nagy valószínűséggel nem ebben a formában hangzott(ak) el. Báthori tehát kötetével nemcsak tudósít, hanem mintát is kínál hasonló helyzetekben mondandó templomi beszédekhez.

Főúri közönség előtt mondott beszédek

A Rhédey László temetésére írt beszéde és a Bethlen Druzsínának szóló vigasztaló beszéde(k) (ez utóbbi tulajdonképpen egy beszéd, öt prédikációra bontva) az előzőekhez képest más közönséggel, további megszólítottakkal számol. A funerációs beszéd reprezentatív célzata átírja a kötet eddigi beszédeire érvényes megállapításokat, ebben a helyzetben és szerepben Báthori másfajta feladatokat (is) ellát. A Rhédey-ház iránti hűségéről, a hozzá fűződő személyes kapcsolatáról már volt szó, arról is, hogy a patrónus iránti elkötelezettség tekintetében Báthori többet kínál a kötelező hálagesztusoknál. Az eddigiekhez képest teljességében kidolgozott temetési beszéd (ezt nem bontja fel, minden beszédrész megtalálható benne az *exordium*tól, a *summán*, az *okokon*, *tanulságon* és *hasznokon* át az *applikációig*) a világi állapotok változékonyságára épít, az isteni büntetés közelségére figyelmeztet, miközben a család tagjai felé vigasztalást is kíván nyújtani: az oszlopok kidőlése feletti *lamentatio*val fejezi ki a mértékletes sírás, siratás jogosultságát („panaszolkodgyatok de ne vétkezzetek) és tudatosítja: ez a próba is Istentől való, így int békességes tűrésre. Mint Józsiás király, úgy ragadta ki Rhédey Lászlót is Isten, így menekíti meg, hogy ne kelljen a bekövetkezendő csapásokat is megélnie. A ház–haza/oszlop–előljárók hasonlat teljes kifejtett formájában jelenik meg a szöveg több helyén is. Rhédey László halála a nemzet, az ország horizontjában értelmezhető esemény: „Meg romlott, hold fottára jutott, utolsó veszedelmehez közelitet, üszögében lévő s’ pusztaságra jutott Magyar nemzetség, bé tölt a’ tudománynak igaz volta a’ Sidokon, bé tölt de jaj félő hogy te rajtadis joban bé ne tellyék: Gondold meg: mig az te fényes Fejedelmid, tündöklő s’ ragyogo Czillagid tündökölnék és ragyagnak vala, minden felé ki terjed vala jo emlékezeted; de jaj már mire jutottál hogy el

hullottanak tanácsosid, meg szüntenek a' kapukrol, véneid, el aluttnak Fenyas Fejedelmid, szövétnekid, el dültenek oszlopid, reádis el érkezet az veszedelem.” (177) A zsidó–magyar sorspárhuzam teremti meg Báthori számára ebben az esetben is az értelmezés lehetőségét. Ebben a szövegben Báthori azonosul közönségével, legalábbis egy részével: azokkal, akik gyász miatti fájdalomban osztoznak a család tagjaival: „Mi nem csak titeket próbál Isten e' Méltóságos nagyra menendő Groff Ur halálával; hanem ha eszünkben venök minnyajunkat, mivel az ilyen Iosiasok halála nagy kár, és gyakran a' veszedelemnek ki jelentője.” (183) A Bethlen Druzsina meglátogatásakor mondott vigasztaló beszéd(ek)¹⁵⁸ a hitben való növekedésre biztatnak, a próbatételek magyarázatát kínálják, Ábrahám példáján keresztül nyújt(anak) vigasztalást a szülőknek. Rhédey László halála magyarázatának eszkatologikus értelmezése során, a beszéd legvégén szól a tágabban érintettek köréről is: „Hogy el ragadgya Rhedai Lászlót a' veszedelem elől mellyet el kezdet hozni es hozando a' mi országunkra.” (203)

Két külön kérdés, hogy ki lehetett Báthori közönsége és kik lehettek olvasói, hiszen hallgató- és olvasóközönsége bizonyosan nem esik egybe. Az egyes sorozatok címeiből viszonylag pontosan látszik, kik előtt mondta el a prédikációkat (az országgyűlések képviselői, a debreceni eklézsia tagjai, a főúri temetés résztvevői), olyanok tehát, akik a „közvélemény” különféle szintjeit képviselték és formálták. Az olvasóközönség szempontjából némiképpen egyszerűbb a válasz: olyanoknak kínálja, akik tudnak olvasni. Ez igen vegyes összetételű társaság: olvasni tudó főrendűek, iskolamesterek, alsópapság és a közrendű lakosságnak egy igen vékony rétege.¹⁵⁹ A beszédek alapvető vázlatossága mintapredikációként kínálkozhat a paptársak számára. Nem tudhatjuk, hogy a szövegekben előkerülő *ország, nemzet, nemzetség*,

¹⁵⁸ A beszédsorozat Bethlen Druzsínának címzett ajánlásában írja: „midőn a' N[agyságod] keserűseget meg ertven N[agyságod] látogatására mentem, es az egygy Predikaciot negy reszre szakasztottam. Es N[agyságod] e' kis papyrosbeli ajandekomat vegye jo nevel tölem.”

¹⁵⁹ Az írás térhódítását a nemesi, kisenemesi és paraszti művelődésben Tóth István György vizsgálta. TÓTH I. Gy. 1996, különösen 63–197.

nép ezzel az olvasóközönsséggel mennyiben érintkezett, de a szövegeknek tudatformáló hatást mindenképpen tulajdoníthatunk.

Bűnrendszer a közönség rétegzettsége szerint

Báthori az elkövethető bűnöket három kategóriába sorolja: 1. „közönséges” vétkek, amelyek „fel találtatnak a’ Fejedelmekben, Tisztviselőkben, és az egész népben”; 2. „kiváltképpen való vétkek”, amelyek a fejedelmekre és előljárókra jellemzők; 3. külön meg nem nevezett kategória, mely egyszerűen a „nép és község közt” fordul elő.¹⁶⁰ Ezek között lehetnek ugyan átfedések, de az nem fordulhat elő, hogy a fejedelmekre jellemző vétkek a nép körében is megtalálhatók legyenek – erre a különbségtevésre Báthori nagyon rigorózusan ügyel, s mindegyik csoporttól távolságot tart, egyes szám második vagy harmadik, illetve többes szám második vagy harmadik személyben beszél róluk.

Báthori a „nép” egyik legsúlyosabb bűneként a tudatlanságot rója fel; világosan elmondja, hogy a különböző rendűektől milyen műveltségi szint elérését tartja kívánatosnak: „[Isten elleni véték] A’ tudatlanság, a’ mely szabad akarat szerint valo mivel e’ nép meg utálta a’ tudománynak és tanulásnak eszközeit. A’ szülék nem tanítták a’ fiakat s-leányokat, a’ kik el érvén azt az üdöt hogy az Ur asztalához járulnának, és az házasságra is illendők volnának a’ Predikátor vagy Egyházi Vének eleiben állítván, tudnák meg examináltatván hiteket és vallásokat, az Uri imátságot, Tizparancsolatot, Apostoli Credot, Keresztséget

¹⁶⁰ Ezek a bűnök, kivonatolva: 1. csoport: „Isten ígéje és annak hirdetőinek megutálása”; „hypocritaság”; „rendtelenség a nevelésben” – ez lelki vonatkozásban a vallási felkészületlenséget, testi/anyagi vonatkozásban pedig a mestersegbeli tudás hiányát jelenti; „szombat törés”, káromkodás; „vétkes személyek sokasága”; „vétkek megszokása”; „bűnök büntetlenül hagyása” – olyan bűnöké, mint lopás, részegség, hazugság, hamis eskü, szitkozódás, káromkodás. 2. csoport: „tyrannus kegyetlenség”; „istentelen” (értsd: Isten törvényeivel ellenkező) törvények hozása; bűnök büntetlenül hagyása; „tanácsos okos és jó lelki isméretű Uraknak s’ kegyes életű és igaz mondó Predikátorokban meg utálása és meg vetése”; „Isten ellen való hadakozás” (értsd: Istennek nem tetsző hadviselés. A hadviselés különböző módzatairól l. például CZEGLÉDI 1661). 3. csoport: meghasonlás, tobzódás ételben, italban, ruházkodásban, táncban; kevélység; tudatlanság; hadakozás kívánása (13–20).

és az Ur Vacsoráját etc. A' vitézlő rend pedig olvasná és tudná a' külső historiakatis" (19–20). Az ismeretek egyértelműen a vallási kérdéseket érintik, Báthori nézete szerint ezek elsajátítása feltétlenül szükséges az igaz vallás, az igaz hit elnyeréséhez, megszerzéséhez, hiszen az „ország” fennmaradásának a biztosítóka is ez. Az idézetből nem derül ki, hogy a „felsőbb rendektől” milyen műveltségi szintet vár el, de ha figyelembe vesszük, hogy a kor társadalmi hierarchiájában a „vitézlő rend” a „kösség” (persze a kettő között nincsenek olyan merev határok, mint a „felsőbb rendek” és bármelyik alatta álló között) felett helyezkedik el, feltételezhető, hogy a színvonal növelését Báthori a hierarchia egyes lépcsőfokainak megfelelően arányosan képzei el. Báthori erre a minimális ismerethiányra vezeti vissza a bűnrendszer minden egyes elemét. Kortársaihoz hasonlóan a nemzet, a nép alapvető jellemzőit a bűnösségben találja meg, a bűnök elszaporodását a tudatlanság okozza, így a tanulás, taníttatás gyakorlását és támogatását követeli, hiszen ez a feltétele az Istenhez vezető út végigjárásának. Az oktatás támogatása nemcsak erény, hanem – mint Rhédey László esetében – üdvbizonyosság értékű cselekedet: „Ecclesiáknak, Oskoláknak építésére reformatiojára igyekező édes Josiásunk” (184).

Az ország, a nemzet helyzetét nem látja másként Báthori sem, mint amelyik az utolsó ítélet előtti állomásába érkezett. Az egész kötetben nem találunk egyetlen olyan elszólást sem, ahol más minőségben, más szövegösszefüggésben kerülne elő a nép vagy a nemzet fogalma, mint a bűnös jelző kíséretében.¹⁶¹ Báthori éles társadalombírálata nem kerüli el a főrendűeket sem, az országgyűlés előtt mondott beszédeiben igen erős kritikát fogalmaz meg velük szemben is. Ezzel nem kerül ellentétbe az egyházi alapokon nyugvó rendi köztársaságra vonatkozó elképzelésével, sőt inkább megerősíti azt, és így foglalhatja el helyét azok sorában, akik politikai eszmefuttatásaik közepette egy-egy alter-

¹⁶¹ „Nem valamely felsőbb rétegnek lefelé megszűnő érzése ez [ti. a bűntudat], hanem az egész nemzetet egyformán átható, föllelhető közvélemény.” BENDA 1937, 60.

natíva megfogalmazásának is központi helyet küzdöttek ki.¹⁶² Báthori közügyeket tárgyaló prédikációval a vallásos tanítások átadásán túl, az elhangzás idején, aktuális események értelmezésére, hírek terjesztésére is vállalkozik. Tájékoztatót végez tehát, mégpedig azok számára, akik nem feltétlenül rendelkeztek a döntések befolyásolásának jogával, de még így is kellett jelenlétükkel a hatalomnak számolnia, és szerepük a társadalom mentális egyensúlyának fenntartásában is igen fontos tényező volt.¹⁶³

A nemességközpontú „nemzet” tartalmán a lengyelországi hadjáratot követő válság után keletkeztek olyan rések, amelyeken keresztül – nem ideológiájában, hanem bázisában – egyre többen fér(het)tek bele. Báthori a bűnlisták részletező lebontásával nagyon általánosan (előjárók, vitélző rend, a nép stb.) jelzi, hogy kikhez szól, ez a társadalmat státusok szerinti rétegzettségében felfogó szemlélet egyben homogenizáló is, amely ezt a közösséget a bűnök által összekovácsolt közösségként tételezi. Nyilván így tesz, különben ellentmondana a puritanizmus társadalom- és művelődéspolitikájának, a nemzet megmentésének lehetőségeiről szóló téziseinek: akárcsak Medgyesi vagy Czeglédi, Báthori is a nemzet *egészének* megtérésétől reméli az isteni meg-

¹⁶² Abszolutizmus és rendiség alternatíváiról a 17. században I. R. VÁRKONYI 1982.

¹⁶³ G. Etényi Nóra megfigyelése a német területeken megjelenő újságok propagandisztikus hatásaira vonatkozik, viszont amit a hírek terjesztésének céljáról és a társadalomban betöltött szerepéről ír, az sok tekintetben érvényes az itt vizsgált jelenségre is: „Az információ felhasználása sajátos módon a nyilvánosság szintjén mutatkozott meg: a társadalom gazdasági és mentális egyensúlya tette szükségessé a világ eseményeiről szóló hírek közzétételét és továbbítását, áramoltatását. A nyilvánosságnak és ezzel együtt a közvéleménynek a hírek birtokában ha nem is volt ellenőrző vagy döntéseket közvetlen befolyásoló funkciója, ám mint »megfigyelő« fontos szerepet kapott a társadalmi struktúrában. Ez a »megfigyelő« avagy néző szerep bizonyos kirekesztettséget jelentett, hiszen a közvélemény aktívan nem vett részt az események alakításában, csak a hozzá eljutó, illetve eljuttatott információk alapján kapott képet, nem láthatott a kulisszák mögé. Azonban az is nyilvánvaló, hogy a hatalomnak figyelembe kellett vennie a »megfigyelőket« a közügyként számon tartott kérdéseknél. A döntések befolyásolására vagy aláíratásztására már fel is tudta használni a nyilvánosságot.” G. ETÉNYI 2003, 29.

bocsátást. Természetesen nem tehet másként, hiszen ő – akkor is, amikor propagandát folytat, publicisztikát művel – elsősorban prédikációt író tudós teológus.

III. 2. 4. BÁTHORI SZEREPE(I)

Fejedelmi udvari prédikátor, városi lelkipásztor, egykor főúr által patronált deák – ezek azok a társadalmi pozíciók, amelyekből Báthori megszólalt az Erdélyi Fejedelemség válsága idején. Megjelentetett kötetének már címével jelzi, hogy társadalmi hivatala mellett a megszólalásnak prófétai távlatai vannak. A következőkben azt vizsgálom meg, hogy Báthori a paraklétoszi közbenjárás és a prófétai figyelmeztetés feladatait mennyiben vállalja és hogyan tud azonosulni ezzel.

A kötet címe és a címlap versóján feltüntetett bibliai idézetek a címet magyarázzák, „mottófunkciójuk” van, és együttesen az önkifejezés gesztusai is: *Kiálts tellyes torokkal, meg ne szünnjel mint TROMBITA emeld fel a' te szodat és mond meg az én népemnek az ő bünöket, és a' Jákób házának hamissagokat* (Esa 58. 1.), illetve *Es ezt mondjad ő nekiek. Így szol az Úr Isten. Vagy hallyák, vagy nem hallyák, miért hogy pártos ház; de mégis meg tudgyák hogj Propheta volt közöttök* (Ezech. 24.5.). A szónoki önértelmezés perkinsi modelljét követi tehát Báthori Mihály is, és hogy ez nem csupán az indítás retorikai közhelye, bizonyítják a szövegekben explicit vagy rejtettebb módon megmutatkozó nyilatkozatok, amelyeken lemérhető ennek az azonosulásnak a mértéke és mélysége.

A nemzet tagjainak hierarchikus rendjébe bepillantva láthatuk fentebb, hogy a prédikátorok/tanítók külön pozíciót töltenek be, nem tartoznak az előljáró-főrendűekhez, de a néphez/kösséghez sem. Köztes helyzetükből adódik közvetítő szerepük is. Bár feladataik és bűneik előszámolására a további rendekhez hasonlóan nagy gondot fordít Báthori, nem teszi, nem teheti meg azt sem, hogy hasonlóan éles kritikával ostromozza a saját rendjét is: „A' Predikátorokbanis találatnak tetemes vétkek, de én azokrol nem szolok, hanem mint Constanti Imperator vádol-tatván előtte a' Tanítok a' Christus itelő székire halasztotta a'

kinek követei: így vétkeket szem eleiben nem terjeszttem 2. Cor. 5.10.” (18.) A prédikátorok különleges helyzete tehát éppen küldetésükből adódik; Báthorinak minden további, igen gyakran előkerülő, ezzel kapcsolatos megnyilatkozása erre a küldetéstudatra épül. A rájuk vonatkozó kijelentések minden esetben egész fogalmi szinonimasorba illeszkednek be, ezek pedig olyannyira átszövik a szó jelentéstartalmát, hogy a prédikátor szerepéről tett nyilatkozatok csakis e szinonim fogalmak egymásra olvasásában ragadhatók meg: „Propheták, Apostolok és Lelki Pásztorok, szolgálai követei és eszközei Istennek ki jelentendő Mennyei szent akarattyának” (110.). A prédikátor feladata az ige hirdetése, az abszolút igazságok tanítása, ez egyben azt is jelenti, hogy „szolgai követ és eszköz” az isteni akarat közvetítésében. A prédikátorság lényegét még inkább bonyolítja – éppen a szolga és követ fogalmak beiktatásával –, hogy itt nem egyszerűen tudásátadásról van szó. A tudás, bölcsesség önmagában még nem jogosít fel az isteni akarat tolmácsolására, a lelkek feletti sáfárkodásra. Isten mindenkinek elrendel valamilyen „hivaltalt”, nem tesz másként a prédikátorokkal sem. A *hivaltal* szó nem egyszerűen tisztséget, valamilyen társadalmi funkciót jelent, kettős értelme van, hiszen bármilyen pozícióhoz jutás Isten *elhívása* útján történhet meg csupán, tehát a kiválasztottság bizonyítéka is egyben.¹⁶⁴ Báthori ezt így fogalmazza meg: „Az Isten [...] minden embernek bizonyos tisztelet és hivaltalt rendelt, a’ melyre őket alkalmas idöben el hívja és elő állítja; [...] Hogy valaki az Istennek méltóságos nevében hatalommal és közönséges helyen szollyon Egyházi tisztre elő álljon ezt a’ méltóságot nem veheti, ha az Isten avagy rend kívül, vagy pedig rend szerént nem hívja és küldi” (110–111.). Hogy még inkább hangsúlyozza a lelkek feletti sáfárság „hivaltalának” kitüntetett helyzetét, polémiába is bocsátkozik azokkal, akik úgy tekintik, hogy ehhez a bölcsesség, a tudományokban való jártasság is elég lehet: név szerint az „independensekkel és az anabaptistákkal” (113.). Báthori a hivatalszerzés módját praktikus tanácsban fogalmazza meg: a hivatalt „kitanulására” való hajlandóság és a benne való kitartás

¹⁶⁴ Vö. MOLNÁR 1994, 53–62.

maga a *certitudo salutis* jele, még akkor is, ha egyfelől mély tiszteletet ébreszthet, másfelől viszont kényelmetlen kérdéseket¹⁶⁵ támaszthat az elhivatottságukat vallókkal szemben. Gyakorlatias tanácsa nemcsak a hivatalszerzőknek szól, hanem éppen azoknak, akik a lelkek sáfáraiként ügyelnek a beavatandók előmenetelére. Hogy az iskolákat látogató deákok szorgalmát ösztönnözzék és az iskolák befejezése után kerüljék a haszontalan életet, „szép iffiuságok virágát el nem fonnyasztanak” (115.), a „Predikátorok, Egyházi vének, és Oskola Mesterek a’ nevezetes Oskolákban, a’ mellyekben a’ Sobra Phylosophia et pura Theologia tanittatik, fel gyülekeznének; és a’ jo erkölcsü szép tudományu Iffiak közzül, a’ kiknek Isten lelkeket fel inditya, Candiálnák, és azokat az Phylosophián s’ Theologián által vivén, az Ecclesiákban commendálnák” (114.). A hivatal állandó munkálkodást jelent, elmulasztása Isten ellen elkövetett bűnnek minősül.

Báthori prédikátorfogalma tehát egyszerre fedi az ezzel járó feladat(ok) teljesítését (az isteni akarat tolmácsolása), vállalásának feltételét („elhívás”), az ehhez szükséges morális-vallási elvárásoknak való megfelelést (jó lelkiismeret) és felkészültséget (tudományokban való jártasság). Az elvégezendő feladatokat maga Báthori foglalja össze: csak a „denominatióval” rendelkező prédikátor/tanító/prófeta feddheti és intheti közönségét, csak ő hirdetheti az igét és szolgáltatthatja ki a „Sacramentumokat” (114.) A prédikátorok bűneiről éppen ezért nem szólhat, hiszen ellentmondana az isteni elhívás parancsának engedelmeskedő prédikatori feladatnak. Amit tehát a prédikatori feladat értelmezéséről Báthori könyvében találunk, az szinte kizárólagosan e hivatás elméleti megfogalmazásaiból áll össze. Az ideális tanító képének leírása azonban egy helyen mégis megengedi, hogy intés formájában figyelmeztesse társait, egy feltételezhetően gyakrabban tapasztalt „hiányosság” felelelgetésével, mellyel nyilvánvalóan önmaga bűnostorozó gesztusait is igazolja: „Intetnek az Tanítok hogy az Istennek mennyei szent akarattját

¹⁶⁵ Erről (is) szól a hamis és igaz prófétákról, jóslatokról, látomásokról szóló prédikációsorozata, amelyben a különbségtéves képességére tanítja hallgatóit/olvasóit. L. a kötetben: 47–79.

minden személy válogatás nélkül ki mondgyák a' bün ellen feddödyenek az Istennek dicsössége melyet [sic!] viaskodgyanak, harcollyanak Ian. 21. 15." (120) Báthorinak egész kötete erről a „feddődésről” szól, a különböző rendek bűneit ostorozva igyekszik az egyensúly fenntartására: a főrendűeket éppúgy nem kíméli, mint ahogyan a kösséget sem, hivatalának megfelelően tolmacsolja Isten üzenetét, feddi, dorgálja a közösséget, penitenciára int, jóslatot is megfogalmaz, de a bűnös közösséggel való azonosulás kevésbé jellemző rá, mint például Medgyesire.

Kétségtelen tehát, hogy az ideális tanító/próféta képe Báthori önértelmezésének kifejezése is, teljes elhivatottsággal vállalja a rá kiszabott szerepet, csak hogy ez nála másként, más formában mutatkozik meg, mint ahogyan azt például Medgyesinél láthatuk, vagy Czeglédinél megfigyelhető: a megfogalmazás, a stílus szintjén mindenképpen nagy különbség észlelhető, jóllehet tartalmilag több rokon vonást könyvelhetünk el. Másként folytatja a harcos-próféta szerepének vállalását. A prédikátor feladataira vonatkozó kijelentések egyikét sem teszi Báthori egyes szám első személyben, mint ahogyan például Medgyesi Pál. A próféta-ságára vonatkozóan egyetlen egyes szám első személyű kijelentést olvashatunk nála: „Miért, hogy az Isten én általam fenyegeti ma az Országot? Hogy megmutassa Isten volt Propheta közöttetek. Ezek. 2. 5. *Vagy hallyak vagy nem hallyak, miért hogy par-tos haz, de mégis meg tudgyák hogy Propheta volt közöttök*” (10). A saját szerepét (is) behatároló kijelentéseit olyannyira a Biblia nyelvén teszi,¹⁶⁶ hogy lehetetlen a próféta feladatok *explicatióit* az önmagára vonatkoztatott *applicatió*tól különválasztani, a próféta szerep nála nem annyira azonosulásban, például az ebből a szempontból igen kedvelt Jeremiással, hanem inkább annak nyomdokai követésében fogható meg. A nemzet sorsát illető próféciák megtételére hivatása jogosítja fel, amelyek igazságértékét a zsidóság sorsával¹⁶⁷ meglelt párhuzamok adják és szolgál-

¹⁶⁶ „[...] már közhelynek számít annak a ténynek a hangoztatása, hogy a Biblia a régi magyar szövegekben *nyelvként* funkcionál.” HARGITTAY 1998, 731.

¹⁶⁷ A zsidó–magyar sorspárhuzam lényege a történelmi példákkal elmélyíthető *pietas*: dogmatikai épülést és erkölcsi hasznot jelent egyszerre. „[...] a történelmi exemplumok mindig valamely teológiai vagy morális gondolat igazsága-

tatják, miközben önmagát nem azonosítja egyetlen bibliai szereplővel sem.

III. 2. 5. KONKLÚZIÓK

Báthori prédikatori és politikailag is értelmezhető megnyilatkozásait végigkövetve kiderült, hogy az ehhez kapcsolódó fogalmak természete megköveteli ezeknek egymás viszonylatában történő vizsgálatát. Erdély történetének olyan periódusa ez, amikor a lelkipásztori feladat többretegűvé vált: az igaz hit exegetikai műveletével szükségszerűen összekapcsolódott a már korábban is vállalt kötelesség, a tudósítás, és ez kiegészült a politikai meggyőződés kifejezésével, a politikai ráhatás céljaival. A propaganda művelése, a reprezentációs igények kielégítése természetesen kapcsolódott össze,¹⁶⁸ a prédikatori hivatallal járó feladatnak is számított. Ez nagyban meghatározza, különösen a puritánus elveket valló, prédikátorok prédikációs gyakorlatát is. A prédikáció úgy éri el az igemagyarázat célját, hogy az igemagyarázat nem válik el egyértelműen az applikációtól. A textus felvételét a „kívülről vett” témák határozzák meg, és ez is lehetőséget ad a prédikátornak arra, hogy az applikáció beszédszerkezeti helyét szabadon váltogathassa. A prédikáció így olyan többletet nyer, amelyet a műfaji definíciókat összefoglaló homiletikák nem tárgyalnak, ez az elmozdulás a politikai beszédmód egy válfajának képviselőjében fogható meg.

Báthori Mihály példájából az is kiderült, mennyire összetett kérdés a megszólalás pozíciója és a megszólítottak összetétele. A (puritánus) prédikatori magatartás nem engedheti meg a társadalom rétegzettségét figyelembevételét, annak ellenére, hogy éppen e rétegzettség teszi lehetővé – Báthori számára (is) – a meg-

ként kerültek elő.” KECSKEMÉTI 1998, 85. A magyar történelemből, jelenből vett példák pedig akkor válnak relevánssá dogmatikai és morális kérdések igazolásához, mikor a felvetett kérdések tartalmát és irányultságát az apokaliptikus világszemlélet határozza meg.

¹⁶⁸ „A reprezentáció és propaganda szorosan hozzátartozott a kora újkori kultúrához.” G. ETÉNYI 2003, 17.

szólalást. A közösség különféle rendjei között is közvetítő prédikátor propagandisztikus tevékenysége a társadalmi hierarchia mindkét irányába kihat: a politikai „közvélemény” tolmácsolása egyszerre jelent informálást és befolyásolást. Viszont ez a propaganda nem, vagy nem feltétlenül egyirányú; az előjárók bűnlisztájának összeállítását a prófétaságként értelmezett prédikatori feladat megköveteli, olyan elképzeléseket közvetíthetett, amelyek a kálvini teokratikus kormányzás szabályaival nem ütköztek, de az éppen aktuális nyilvános térből sem zárták ki. Ilyen értelemben sem volt könnyű dolga Báthori Mihálynak, hiszen politikailag gyorsan változott ebben az időszakban az a nyilvános tér, amelyik felszólalását lehetővé tette.

A puritánok műveltség-követelményének megvalósulása a nyilvános tér/terek határainak módosulásatis eredményezte, az, hogy erre milyen módon és irányban hatott a későbbi korokban, meghaladja ennek a fejezetnek a kereteit.

IV. „...MINT VALAMI ACZÉL TÜKÖRBEN ÉLŐVEN LÁTTATOM” – A NEMZET METAFORÁI MEDGYESI PÁL MŰVEIBEN

IV. 1. A számbavétel indokai

Az 1657–1664 közötti időszak politikai eseményeit tragikus sorsfordulókként megélt erdélyi és Erdélyhez kötődő kortársak számára az írásos megnyilatkozás felelőssége a közösségformálás tétjét erősítette fel. A politikai csatározás közben a tét a közösség megmaradása, miközben a menekülés reményét az isteni kegyelembe vetett hit szolgálta, a közösség részéről is aktív munkálkodást követelt meg. A prédikátorok ennek a „közösségi munkának” a lényegét és mikéntjét tanították, ez biztosíthatta a „nemzet” megmaradását. A teológiai tanítások viszont – különösen válságidőszakban – nem voltak mentesek a burkolt politikai propagandától sem. A kettő összekapcsolódása olyan nyelvt teremtmő képességeket hívott elő, amely a közösséghez szóló isteni üzenet tolmácsolása során a jelenértelmező reflexiók és kiutmutató figyelmeztetések nyelvén is kellett válnia. Ennek a nyelvnek közösségi identitást formáló, a „nemzet” vonatkozásában pedig önszemlélet-meghatározó hatása volt.

A közösségi identitás kérdéséhez közelebb vezethet, ha a fogalom és a vonzáskörébe tartozó kifejezések tartalmát átlátjuk. A 17. század második felében, de különösen az erdélyi fejedelemség válságának idején szinte nem találni olyan protestáns prédikációt,¹ amely valamilyen szinten és mértékben ne érintené a

¹ Ebben a kérdésben csakis protestáns prédikációkra hagyatkozom. A katolikus prédikációk két okból nem vonhatók be egy ilyen szempontú vizsgálatba. Egyrészt Kiss Imre jezsuita páterén kívül a század második feléből nem maradt fenn egyetlen erdélyi vonatkozású katolikus prédikáció sem; az erdélyi katolikusok Erdély határain kívül jelentették meg műveiket: Lőcsén, Nagyszombatban, Bécsben, és – Báthori Zsófia rekatolizálása után – Kassán. Az erdélyi vallásszabadság kérdése a 17. század második felében is mindenképpen újragondolandó. Az első időszak vonatkozásában megtette ezt Balázs Mi-

nemzeti sorsnak, a nemzet létének kérdését.² Ha a prédikációk megszólítottjait nézzük, a „nemzet” és a hozzá kapcsolódó fogalmak, mint „haza”, „ország”, „nép”, „kösség” kifejezések burjánzását tapasztalhatjuk. Ezek tartalmának feltárása mikroszintű szövegelemzés tárgya lehet, a szövegbeli előfordulásuk közvetlen és a szöveg megjelenésének tágabb kontextusában. A „nemzethez/-ről” szóló beszéd figurális beszéd, így a „nemzet” és a hozzá kapcsolódó fogalmak „lefordítását” a metaforikus átvitelek kibontásán keresztül látom lehetségesnek.³ Parttalan-ná válna a vizsgálat, ha az ebben az időszakban működő összes szerző nemzettel (és: hazával, országgal, néppel, kösséggel stb.) kapcsolatos megnyilatkozását bevonnám. Áttekintésük arról győzött meg, hogy ebben a korszakban, az erdélyi protestánsok esetében, a „nemzetről/-hez” való beszéd kérdésében többé-kevésbé egységes módot tételezhetünk fel, és ez alapján azt is feltételezhetjük, hogy a „nemzet” tartalmának kérdésében is erős hasonlóságok vannak. Ennek a „nemzet-tartalomnak” a bemutatására egy reprezentatív szerzőt választottam: Medgyesi Pált.

Mint a fentiekben már láthattuk, Medgyesi a puritanizmus egyik leghatásosabb képviselője és szónoka volt, prédikatori pályájának igen változatos alakulása során a demokratikus egyházpolitikai elveket nemcsak az elmélet vagy az egyházi felsőbb-ségek, a fejedelmi udvar felé tett konkrét követelés formájában

hály, l. BALÁZS 2006, 11–36. Másrészt a katolikusok egyetemességet célzó törekvése miatt a közvetlen eseményekre való utalás, a hallgatóság megszólítása kevésbé jellemző, mint a protestáns íróknál. A katolikus szerzők megszólítottjai olyan kivételes alkalmakkor is, mint egy főúri temetés, a „keresztenyek” a „pogányok” ellenében: l. például Tyukodi György vagy Kiss Imre temetési beszédeit (TYUKODI 1677, KISS 1677).

² A nemzethez szólás természetesen nemcsak a prédikáció műfajában volt lehetséges. Prózaí és verses imádságokkal legalábbis hasonló intenzitással fordultak a közösséghez: az Isten haragjának eltávolztatását kérő, bűnbánat gyakorlására felszólító, illetve annak módozatait megmutató könyörgések is gyakoriak. Az imádságok esetében a megszólított közösség ugyanúgy egy város lakossága, a nemzet, az anyaszentegyház. Az 1650-es évek végén, az 1660-as években bekövetkezett történelmi sorsfordító események hatására született imádságoskötetek ilyen szempontú vizsgálatához l. FAZAKAS 2012.

³ A 17. századi puritánus prédikátorok metaforahasználatát Petrőczy Éva is vizsgálta: PETRŐCZI 2001, 59–67.

fogalmazta meg, hanem saját írói működésével is megmutatta, hogyan lehet a közösség problémáinak megoldásában a szélesebb társadalmi rétegeket érintetté tenni. Bár Medgyesi szereplési lehetőségei II. Rákóczi György uralkodása alatt nem szorultak teljesen vissza, de ekkor már nem fejedelmi papi minőségben értekezhetett az ország vezetésének, s a nemzeti létnek fontos kérdéseiről, ennek feltételezhetően két szempontból is következményei voltak: egyrészt a megszólított és a szövegekben érintett közönség, közösség összetételére nézve, másrészt a fejedelmi hatalomhoz való viszonyulását tekintve. Késői írásaiban ennek már igen erős kritikájával találkozhatunk, s ez nyilván nem független Medgyesi puritánus meggyőződésétől és II. Rákóczi György köztudottan puritán-ellenes magatartásától. Emellett pedig – politikai szinten – azoknak a táborához kapcsolódik, akik a fejedelmet hibáztatták az ország állapotának tragikusra fordulása miatt, így talán a vizsgált fogalom tartalmában is kitapinthatóak a módosulások. De Medgyesi szövegeit nemcsak amiatt a fontos szempont miatt választottam a vizsgálat tárgyául, mert a „kegyvesztettség” következtében a nézőpontváltás megragadására nyújtanak lehetőségét, hanem (el)ismertsége miatt is;⁴ korának igen ismert szereplője volt, a nyilatkozataiból, a Medgyesi-szövegek „használatából” is látszik, hogy eszméi, elvei szűkebb környezetén túl is ismertek voltak.

A szóban forgó időszak nemzetfelfogása tehát egyik meghatározó variánsának a Medgyesiét vélem, amelynek hosszabb távon is kihatása volt a „nemzeti” önszemléletre. Medgyesi nemzetfogalmának tartalmait e kifejezés körül kialakult/kialakított metaforák és metaforaszerű kijelentések elemzésével fejtem ki.

IV. 2. Metaforaelméleti nézőpontok

A metaforaelméletek tudománytörténeti közhelyeinek felemlgetése helyett,⁵ inkább csak néhány lényegi vonását emelem ki,

⁴ A Medgyesi-recepció néhány pontjáról l. az I. 1. 1. fejezetet.

⁵ A metafora történetének Arisztotelésztől a kognitív nyelvészeti szempontú megközelítésig igen jó összefoglalását nyújtja a HWDR 1992, 1099–1083.

amelyet a későbbiekben hasznosítani tudok. A teljesség igényével tételeződő áttekintést nagyban nehezítené az is, hogy a metaforával foglalkozó számos (társ)diszciplínán belül (retorika, filozófia, nyelvészet stb.) sem beszélhetünk egységes, de sokszor még egymáshoz közelítő álláspontokról sem. Nincs másként ez az irodalomtudomány esetében sem: „A metaforák elméleti megközelítését az irodalomtudomány Balkánjának is nevezhetnénk.”⁶ Csak szemrevételezésük a már-már közhelyesnek ható szent ágostoni gondolatot⁷ erősítette fel, így jutottam arra a legkézenfekvőbb megoldásra, hogy – az előző fejezetek gyakorlatához igazodva – ezúttal is a vizsgálat tárgyául kiválasztott szöveganyag formálja elemzői magatartásomat. De nem a 17. századi metaforaelméletek alapján keresek valamiféle egyezést a korabeli szerzők metafora-alkotásának gyakorlata között, tehát nem arra figyelek, hogy mennyire volt összhangban a korabeli praeceptumirodalom elméleti alapvetése a szerzői gyakorlattal. Annak ellenére, hogy érdemes idézni Medgyesinek azt a legalább két fontos megnyilatkozását, amelyik tropológija elméleti megnyilatkozásának is tekinthető,⁸ mégsem azt keresem, hogy Med-

⁶ DRAAISMA 2002, 17.

⁷ „Mi is tehát a metafora? Amíg senki se kérdezi, addig tudom, de ha a kérdezőnek meg akarom magyarázni, akkor már nem tudom.”

⁸ „a’ Képebeli tudjuc annyiban, nem a’ fő, nem az első. Az Ország Gyűlése Országnac mondati, noha a’ derék Ország otthonn vagyon” (*Isteni és Istenes Synat*, 25.); „Meg-térés: mely hasonlatosság szerint valo szollás, vétetetett az Uton-járók állapotjokból, kik ha utjokban el-tévelyednec, vissza térnec, s’ mennec, míg az igaz utat fel-találjác. Görög nyelven az idvességes Meg-térés Metonoianak nevezetik, mely annyi mintha mondanád, *elme által változtatás*. Innen az Írásban az eö nevei igaz és valóságos, s’ még pedig felette igen nagy változást jelentenec. *Ezechielnél kösziv el-vételnec*, és *hus sziv adásnac*, hivattatic (Ezech. 36, 26): az 51-dic Soltárban *tiszta sziv teremtésnec* (Ps. 51, 12), melyhez képest Pál Apostal, a’ meg-tért embert *új teremtetett állatnac* (2. Cor. 5, 17) nevezi: a’ Meg-térést pedig *ó ember le-vetkezésének és új ember fel-öltöztetésének* (Eph. 4, 22–24). Mellyec mind derék nagy változást tésznek” (*Istenhez való igaz Meg-térés*, 33.) Mindazonáltal, hogy – mint látni fogjuk – Medgyesinek a „képebeli”-ről, valamint „elme által változtatás”-ról szóló mondatai nagyon is összhangba hozhatóak a metaforának azzal az értelmezésével, amelyre az alábbiakban sor kerül, mégsem vonom itt be az elemzésbe. Azért nem, mert ezek a megnyilatkozások egészen más mélységeket is megnyitnak, hiszen olyan teológiai tropológia felállításának a lehetőségét

gyesi mit érthetett metaforán, amikor a nemzettel kapcsolatos metaforákat írt. Sokkal inkább érdekel az, hogy mit fed a különféle metaforikus szerkezetekben használt *nemzet* szó jelentése, a jelentést strukturáló különféle metaforák miért éppen azok, amelyek, és nem másak, illetve mi motiválja ezeknek a metaforikus jelentéseknek a használatát. Ha a nemzetmetaforák szerveződésének logikai, szemantikai, valamint retorikai és, nem utolsósorban, bibliai hátterét feltárjuk, a nemzet fogalmának jelentéstartalmaihoz juthatunk közelebb.

Mivel a vizsgálandó forráscsoport számbavételének és rendezésének szempontjait a *metafora* adja, vázolom röviden, hogyan értem a következőkben a metaforát. Olyan metaforaértelmezést vélek működtethetőnek, amelyik abból az általánosan értett meghatározásból indul ki, hogy a metafora a „hasonlóságon alapuló névátvitel”. De ez nincs összhangban sem az átalakítás logikai műveletével és a „nyelvi hiány” feloldásával (Arisztotelész-től kezdődően⁹), sem a „rövidített/hiányos hasonlat”-elméletekkel, amelyek az *amplificatio* és az *ornatus* eszközöként kezeltek (nagyjából Cicerótól Quintilianuson¹⁰ át a mai stilisztikáig), mert olyan megközelítés tűnik a legszimpatikusabbnak és

rejtik magukban, amelynek feltárására jelen keretek között nem vállalkozhatom. Ezért az észrevételért Oláh Szabolcsnak tartozom köszönettel.

⁹ L. például Arisztotelész erre vonatkozó kifejezéseit: ARISZTOTELÉSZ 1994, 39; 1999, 146–147.

¹⁰ Például CICERO 1987, 231; QUINTILIANUS 2008, 547–548. Az antik stíluselméletekhez l. ADAMIK, 1998. Az írásmagyarázat során a metaforával természetesen a keresztény retorikák, az egyházatyák is sokat foglalkoztak; a kora újkori retorikák közül a Ramusé volt az, amely szakított az ókori hagyománnyal és a középkori bibliaértelmezéssel, egészen újszerű rendszerezést teremtve. Éppen a retorika újfajta szemléletmódjából következően a metaforát is más módon definiálja: eszerint a metafora a négy trópus (metonímia, irónia, metafora, szinekdoché) egyike, hasonlatosságon alapuló szóátvitel, és mint minden tropikus beszéd, olyan tartalmi változást idéz elő, amely a szóban megy végbe (HWDR 1992, 1124.). Antik és kora újkori összehasonlító metaforaelemzéshez l. Klaus Weimar tanulmányát, aki a kora újkori metaforahasználat filozófiai, poétikai és hermeneutikai perspektíváit néhány kiemelt metafora előfordulásain keresztül vizsgálja, főleg a praeceptumirodalomra támaszkodva: WEIMAR 1990, 453–471. A retorika történetét a metafora szempontjából, a szofistáktól a 19. századig Ricoeur hat pontban foglalja össze, kimutatva így, hogy a metaforának elsődlegesen díszítőelem-funkciót

ehhez a forrásanyaghoz leginkább illeszkedőnek, amelyik a nyelvet alapvetően és eredendően metaforikus természetűnek tartja, tehát nem a nyelv „rendeltetésszerű”, illetve „átvitt” használatára vonatkozó kérdéseket kívánja megfejteni, hanem mélyebb összefüggéseket keres a metafora nyelvi teremtő ereje mögött. Az ilyen szempontú váltás szükségességére (magyar viszonylatban) elsőként Csűry Bálint figyelmeztetett,¹¹ és amit nemrégiben Kálmán László így fogalmazott meg: „A »rendeltetésszerű« és »átvitt« használatok szembeállítás helyett olyan elméletet javaslok, amely egyenrangú, bár különböző erősségű asszociációknak tulajdonítja a többféle használat lehetőségét. [...] E felfogás szerint a nyelvhasználat alapvetően metaforikus abban az értelemben, hogy a jelenségekre azon az alapon utalunk, hogy milyen korábbról ismert jelenségekre *hasonlítanak*, és persze annak alapján is, hogy a használni kívánt kifejezés milyen korábról ismert kifejezésekre hasonlít.”¹²

Azt gondolom, hogy mély összefüggések vannak a metaforával való beszéd, a metafora-alkotás és a gondolkodás között, a metafora-alkotásnak több módja működik a nyelvben, amelynek a nyelvi hiánypótlás csak egyik, a legegyszerűbb formája. Mentális szempontból leginkább az olyan szerkezetek érdekesek, amelyekben mindkét „dolognak” van neve, de belső hasonlóságuk „felfedezése” megengedi egymásra csúsztatott jelentésüket, ez pedig a világlátás, a gondolkodás sajátosságaival függ mélyen össze, és ennek megértésére számomra a legtöbb támpontot a kognitív nyelvészet nézőpontja és egyes megfogalmazásai kínáltak. A nyelvtudomány ezen ága nem azt kívánja megmagyarázni, hogy mit értünk metaforán, vagy ez hogyan viszonyul a többi alakzathoz, milyen hierarchikus rend állítható fel közöttük, hanem a környező világ nyelvi reprezentációinak tekinti és mű-

szántak, a szemantikai újítás lehetőségét nem mérték fel benne. Vö. RICOEUR 1995, 91.

¹¹ „A metaforát újból kell értékelnünk. Ki kell emelnünk abból az alárendelt vagy talán félreértett szerepéből, melyet a stilisztikák adtak neki. Rá kell mutatnunk, hogy a metafora nem pusztán díszítő, hanem a legnagyobb alkotó erők egyike a beszédben.” CSÜRY 1910, 48.

¹² KÁLMÁN 2013, 138.

ködésének logikájára mutat rá.¹³ A Lakoff–Johnson szerzőpáros immár klasszikussá vált „strukturális metafora” terminusa alatt azt értik, hogy egy fogalom egy másiknak a terminusai révén strukturálódik metaforikusan, s hogy ez megtörténhessen, szükség a két fogalom tulajdonságai, belső szerkezete közti hasonlóság.¹⁴ Ennél még többet fed a metaforának az az értelmezése, ahogyan Szilágyi N. Sándor használja, a „lappangó metafora” bevezetésével. Ilyenkor a két fogalomnak nem kell mindenben egyezőnek lennie, hanem a két fogalom közötti „közös észlelési feltétel” felfedezése irányítja a metafora létrejöttét. „Lappangó” metafora, mert mint olyan sokszor nem is jelenik meg a nyelvben, viszont számos kifejezést csak az ilyen metaforák segítségével tudunk megmagyarázni.¹⁵ A metafora kognitív struktúrák felőli megközelítése során a nyelvi szintű vizsgálat is ebből a perspektívából történik. Mivel mindenek előtt kognitív szinten észleljük a dolgok közös vonásait, ezeket vetítjük nyelvi szintre (is): vagyis a metafora a kognitív folyamatoknak az a sajátossága, amely nyelvi szinten (is) kitapintható. (Azért *is*, mert a későbbiekben látni fogjuk, hogy a nyelvi kifejezésen túl legalább ennyire fontos következménye lehet az érzelmi viszonyulás irányításának a metaforikusan használt dologgal szemben.)

A strukturális metaforák létrehozásakor nem arról van szó, hogy az egyik dolognak ne lenne neve és egy másik dolog nevét ruháznánk rá, mint például az *egér* szó metaforikus jelentése – a számítógép billentyűzetéhez tartozó eszköz – esetében. A strukturális metaforában mindkét dolognak megvan a maga neve, mely meg is marad; a kapcsolat megteremtésére köztük azért van szükség, hogy „egy világosan közvonalazott belső szerkezetű fogalommal [...] egy másik, kevésbé világos belső szerkezetű fo-

¹³ Szeretném leszögezni: nem vagyok nyelvész. A kognitív nyelvészeti szakirodalomból néhány fejezet olvastam figyelmesebben, amelyek a metaforára vonatkoztak. Minden bizonnyal számos olyan aspektusa van ennek a kérdésnek, amely képzetlenségem miatt nem került be látókörömbe. Az adekvát terminológia, értelmezési keret, rendszerezési szempont keresésekor viszont e diszciplína neves képviselőinek néhány gondolata igen meggyőzőnek tűnt.

¹⁴ Lakoffék elméletét Szilágyi N. Sándor ismerteti és viszi tovább. SZILÁGYI N. S. 1996, az ismertetés *uo.*, 53–54.

¹⁵ *Uo.* 54.

galmat” strukturáljunk,¹⁶ vagyis érthetőbbé, érzékeink számára megfoghatóbbá tegyük. Ennek következtében a metaforizált fogalomnak azok az aspektusai kerülnek előtérbe, amelyek az őt metaforizáló fogalom sajátjai. Ez pedig a viselkedésünkben, a hozzáállásunkban is változást idéz elő: annak megfelelően kezdünk viselkedni a fogalommal szemben, ahogy azt a metafora sugallja.¹⁷ Különösen az elvont fogalmak esetében jellemző ez az eljárás: „Az elvont fogalmak – melyeket érzéki tapasztalás útján nem is tudunk megragadni – nincs élesen körvonalazott belső szerkezetük; az ilyen fogalom a belső szerkezetet a metafora útján »kapja«.”¹⁸ Léven a nemzet is ilyen elvont fogalom, ezen elméleti keretek között talán közelebb jutunk megértéséhez.¹⁹

A fejezet elején idézett Kálmán László elgondolkodtató felfelé fordításával zárom ezt a bevezetést. Szerinte olyan elméleti/szemléleti váltásra van szükség, „amely egyenrangú, bár különböző erősségű *asszociációknak* tulajdonítja a többféle használat lehetőségét. A nyelvi kifejezések olyan képzettársítási hálózat részét képezik, amelyben a nyelvi emléknymokkal egyenrangú szerepet játszanak a látvány- és hangzásbeli mozgásokra vonatkozó stb. emléknymok.”²⁰ Az *emléknymok* között létrejövő *asszociáció(k)* – saját vizsgálatomra nézve – ennek a javaslatnak a lényege, ugyanakkor a legrelevánsabb kifejezései is, hiszen Medgyesinek a nemzet *fogalmával* kapcsolatos metaforikus szerkezetei (amennyiben léteznek) éppen azt mutatják, ahogyan ezek-

¹⁶ CZIER 1995, 10.

¹⁷ Lakoff–Johnson ennek szemléltetésére a vita-háború metaforát elemzi (a rengeteg idézett példából csak egyet emelek ki: *szócsata*). Ismertetését L. CZIER 1995, 9–10, ill. SZILÁGYI N. S. 1996, 57.

¹⁸ CZIER 1995, 9–10.

¹⁹ Szilágyi N. Sándor éppen a „nemzet mint ember” strukturális metaforát hozza fel példának, ezt elemezve mutatja ki a metaforikus konceptualizáció működését az elvont fogalom esetében. L. SZILÁGYI N. S. 1996, 54–57.

²⁰ KÁLMÁN 2013, 138. A javaslat zárókövetkeztetése: „Ennek fényében a társadalmi normák inkább arra vonatkoznak, hogy mely helyzetek mely hasonlóságai relevánsak [...]. Nem tudhatjuk, hogy léteznek-e bármilyen értelemben »fogalmak«, de azt tudjuk, hogy [...] a nyelvhasználatnak az a felfogása, hogy a kifejezések a »fogalmak« címkéi, tarthatatlan. Viszont bizonyosan léteznek a nyelvi és nem nyelvi tapasztalataink által hagyott emléknymok és az ezek közötti asszociációk.” *Uo.*, 146.

nek az „emléknyomoknak” nemcsak aktiválása történik, hanem implicite megteremtésük is.

IV. 3. Medgyesi nemzete és nemzetmetaforái – a számbavétel szempontjai

Ha azt akarjuk megtudni, hogy egy-egy korszakban egy szerző vagy egy csoport mit értett „nemzet” alatt, nyilvánvalóan azt kell megnézni, mit és hogyan beszéltek/írtak róla.²¹ Tehát azt, hogy Medgyesi számára mit jelenthetett a nemzet fogalma, milyen „nemzet-képzetei” lehettek, csakis a szövegeiből tudhatjuk meg. Mivel „[a] nemzet ugyanis egy *mondva csinált* dolog, akár maga a nyelv is. [...] És mert ilyen értelemben még az eredetnél is igazabb, hogy »nyelvében él a nemzet«, a *nemzet* szó jelentésének éppen ilyen strukturálódása befolyásolni tudja magát a nemzethez való viszonyulást is.”²² Világos, hogy a nemzetről való beszéd mindig szorosan összefügg a hétköznapi és (nagy)politikai tapasztalatokkal, ezek pedig olyan intuitív, asszociációk működését indítják be, amelyek éppen a felfedezett hasonlóságok természetét határozzák meg.

A kora újkori nemzettudatnak eddigi ismereteink szerint legalább három rétegével már előljáróban is számolhatunk: egyrészt a *hungarus-tudat*, másrészt *magyarság-tudat* (a közös hazát és nyelvet értve ez alatt), és a 17. század második felétől, már Szalárdi, de különösen Cserei műveiben *transzilván tudattal* is számolni kell. Nyilvánvalóan más és más tartalmakat fed a nemzettudatnak ez a három változata, és mégis, több esetben nem dönthető el egyszerűen, hogy melyikről is van éppen szó.

²¹ Ilyen értelemben talán „nemzet-képzetről” (sőt: többes számban) érdemes inkább beszélni, mint „nemzetfogalom”-ról, mert ez inkább jelzi, hogy amit nemzeti öntudatként vizsgálhatunk, az a közösségként való összetartozásnak legfontosabb kohéziós erejét, az érzelmi viszonyulás fontosságát emeli ki, és erre alapozva talán pontosabban feltérképezhető a „nemzetben való gondolkodás” formáinak különféle átmenetei és fontos állomásai is.

²² SZILÁGYI N. S. 1996, 56.

A Medgyesi-féle nemzetfogalom metaforikus jelentéseinek számbavétele során több kérdés is felmerül. Elsőként mindjárt az, hogy mi tekinthető metaforának. A vizsgálandó szöveganyag nyilván nagy mértékben behatárolja, hogy értelmezése milyen elméleti keretet „tűr meg”. A stilisztikai számbavétel nemcsak azért hiányzik, mert meggyőződésem, hogy a metafora nem eltérés a nyelv „normális” működéséhez képest, hanem azért is, a vizsgált szövegek éppen erről győztek meg, mert a metafora annyira a nyelv mélyrétegéhez tartozik, hogy „lappangó” voltának felismerése nem történhet meg, ha csak a stilisztikai értelemben vett „eltérés”-re figyelünk. Amikor viszont a metaforikus konceptualizáció logikáját kívánjuk megfejteni, ez nem lehet anélkül, hogy annak a korszaknak a kultúrájára, eseményeire is ne figyelnénk, amelyben a szövegek születtek. Ez pedig egyértelműen arra vezet, hogy ezeket a metaforikus képződményeket a diszkurzus szintjén kell vizsgálni.²³ Így viszont a legfontosabb kérdésként az vetődött fel, hogy hol húzhatók meg a metaforikus szerkezetek határai, és világossá vált, hogy nem tudok egy, a tankönyvek példaanyagához hasonló, szintagmán alapuló példátartat összeállítani. Elsősorban azért, mert a kontextus ismerete nélkül, az abból kiragadott metaforikusnak ítélt részleteket ma talán nem is érzünk metaforikusnak (vagyis *halott metaforák*), és azért is, mert esetenként érzékelhetjük, hogy túlmutat ugyan a denotatív (elsődleges) jelentésen, ám a tájékozódás kulcsát, a logikai kapcsolódás irányát elzárjuk a kontextus eltakarásával. Anélkül, hogy parttalanná válna a vizsgálandó szöveganyag, annyit emeltem be a kontextusból, amennyi a metaforával létrehozott kép pszichológiai konnotációinak felismeréséhez szükségesnek véltem.²⁴ Természetesen ez szubjektív eljárás, viszont a lát-

²³ Ricoeur metaforaelméletének egyik legfontosabb következtetése, hogy a metaforát nem a szintagma, hanem a mondat szintjén kell analizálni, hiszen a mondat tekinthető „annak a kontextuális környezetnek, amelyben az értelmváltozás egyáltalán végbemehet” (RICOEUR 2006, 101.), hiszen a metafora esetében „nem a szavak egyszerű eltolásáról, hanem gondolatok közötti cserekereskedelemlről, azaz kontextusok közötti tranzakcióról beszélhetünk inkább” (RICOEUR 2006, 123.).

²⁴ Arisztoteléstől kezdve a metafora alapvető funkciójának tartották a láttatást, a szem eleiben tárást. Ricoeur a „-nak látni” Wittgensteintől eredő fogat-

tatáshoz szükséges konnotációk kötöttek, így a metaforikus mondat határai is kijelölhetők, és a kontextus sem változik szövegegről szövegegre, egy szerző írásairól lévén szó.

Az itt idézett példaanyagot több esetben is érheti az a kritika, hogy egyes példák sokkal inkább tekinthetők metonímiának, szinestéziának, vagy valamilyen más trópusnak, nem pedig metaforának. Nemcsak azért nem az alakzattan felől közelítem meg a metafora fogalmát, mert elriaszt a trópusok osztályozása és hierarchikus viszonyainak megállapítása körüli bonyodalom, hanem mert a metaforát *átviteli elv*nek tekintem, ami akkor léphet működésbe, amikor megvan a megfelelő *észlelési háttér* ahhoz, hogy a nemzet fogalma más – esetünkben, mint látni fogjuk, főleg az ember és az épület – fogalmak belső struktúrájának segítségével ragadtassék meg.

IV. 3. 1. A NEMZET FOGALMI JELENTÉSEI

Amikor Medgyesi azon kifejezéseit gyűjtöttem össze, amelyekben szerepel a *nemzet* szó, hamarosan a terminológiai zűrzavarral találtam magam szembe. Ez nem egyszerűen azért állt elő, mert a 17. században a nemzet szónak nem volt meg az a fajta fogalmi jelentése, amelyről a 18. századtól úgy tudjuk, hogy megvan. Az eligazodás megkönnyítéséért Szenci Molnár Albert szótára alapján szögletes zárójelben szerepeltetem a kontextus alapján értelmezett latin terminust.²⁵

A nemzet szót Medgyesi többféle kontextusban és jelentésben használja, természetesen nincs mindig metaforikus jelentéssel felruházva, vagy pedig más, például metonimikus szerkezetekben. Egyik ilyen eset, amikor a nemzet szó jelentése az, amit –

lommal fejezi ezt ki, számára ez egy aktus, amely „félíg gondolat, félíg tapasztalat”, soha nem szabad, hanem kötött pszichológiai konnotáció eredménye, mert a „»-nak látni« irányítja a képzőnt, ez szabályozza az ikonikus kibontakozást”. (Vö. RICOEUR 2006, 314–315.) A metafora ikonikus tulajdonságaira nem térek ki, bár hasznosítható is lehetne, de eltérít a választott elemzési módszertől.

²⁵ SZENCI MOLNÁR 1604/1999.

sokak szerint – elsődlegesen fedett a korban is: vagyis a nemesi nemzet-fogalom, amikor a nemzeten a nemesek rendjét, azaz az ország képviselőit érti. Egyetlen ilyen példával találkoztam:²⁶ „A’ Magyarok-is meg egyveledtec sok más nemzetségeckel: mint *Szászockal*, az elébb említett *Oláhockal*, *Ráczockal*, *Oroszockal*, *Tótockal*, *Horvátockal*, *Székelyekckel*, kiket Hunnusok Maradékinac hisznek lenni, és mind ez oráig, a’ Magyaroktól különvaló Nemzetnek-is iratjác s’ vallyác magokat az országos nevezetekben s’ levelekben, **három nemzetnec** [gens], Magyarnac, Székelynec, és Szásznac neve alat szokván azokat ki-adni.” (*Sok Jajjok; Elöl-Járó Beszéd*, 2b–3a). Ez tehát a „hivatalos” nemzet-fogalom, és igencsak feltűnő, hogy a csaknem nyolcvan példamondatból egyetlen helyen szerepel. Medgyesi nemzet-fogalmának ezt a tartalmi rezüméjét így itt le is zárhatjuk.

Egy másik példa azt mutatja, ahogyan a „magyar nemzet” az „országot” jelenti: „Nem lehet magamat tovább tartoztatnom, hirtelen itt szavamat rejád fordétom, oh **nyomorult Magyar nemzetben** [patria] **letelepedett Isten nyája!**” (*Negyedik Jajj*, 11–12.) A nemzet jelentése ritkán fejezhető ki ennyire pontosan egy latin terminussal. A nemzetnek más jelentéstartalma-ira (mint például nemzetség, nép, magyarság) a metaforák elemzése során térek majd ki.

A nemzet szó Medgyesinél sokszor szinonim, de részben mindenképpen fedi a haza, a nép szavakat, ezek sokszor úgy szerepelnek, hogy a nemzet szó nincs is a szöveggörnyezetben. Ezért az olyan kifejezéseket is összegyűjtöttem, amelyekben a szinonim fogalomkezelés következtében a nemzet szóról is megtudhatunk valamit. Nemcsak azért tartom fontosnak, hogy releváns esetekben ezekre a szavakra is kitérjek, mert a nemzet szóhoz hasonlóan strukturálódnak, hanem azért, mert a nemzettudat olyan összetevőire világítanak rá, mint az etnikai tudat, eredettudat, vallási hovatartozás, patriotizmus, amelyek nélkül hiányos maradna a nemzet szó tartalomelemzése.

²⁶ A dőlt betűs nyomatékositás Medgyesi kiemelése, a vastagított az enyém. A továbbiakban, a Medgyesi idézetekből általam kiemelendőnek vélt szövegrészeket esetében, ekként járok el.

IV. 3. 2. A NEMZET MINT ÉLŐ ORGANIZMUS

A nemzet élő organizmusként való elgondolása – és itt elsősorban a nemzet–ember struktúrára gondolok – olyannyira régi és közkeletűvé vált elképzelés, hogy legtöbbször nem is érezzük metaforának, amikor valaki a nemzetről mint egy emberről beszél. A nemzet organikus szemlélete már az ókoriaknál is megvolt, és manapság is szívósan tovább él. Egészen természetes dolog ez, és semmi különös nincs abban, hogy Medgyesi a nemzetről elsősorban mint egy emberről tudott beszélni, hiszen „[n]yelvünk eredendően nem arra van kitalálva, hogy olyan absztraktumokról beszéljünk vele, mint amilyen a nemzet, hanem hogy olyan reálisan létező, legtöbbször vizuálisan megtapasztalható dolgokról szóljon, mint a piruló galóca.”²⁷

Az organikus szemlélet értelmében mindenekelőtt az emberrel hozzák kapcsolatba a nemzetet, de igen gyakori az is, amikor valamilyen állathoz kapcsolódó struktúrát viszik át a nemzet szóra. Szilágyi N. Sándor éppen ezért javasolja, hogy találóbbr *zoomorfizmus*ról, mint *antropomorfizmus*ról beszélni.²⁸ Ezekhez hasonló az is, mikor a növények „tulajdonságait” visszük át a nemzetre: „Az Tündöklő BETLEN *Familia*, ki alat **ki tépődött szárn'ad** [a hazának] **nőjni kezdet** vala, mel' hamar **el en'eszék.**” (Rákóczi Zsigmond felett, 55); „**Virágzó Nemzet-ség** [gens] vala” (Bethlen István felett, 74); „**Nemzetünkne**c [natio, gens] leg-nagyobb része sőt **virága, dicsősége**” (*Ötödik Jajj*, 2. préd., 46). A Medgyesinél ezzel kapcsolatosan előforduló példákat akkor is érdemesnek tartom idézni, ha nem kizárólag a nemzetre, hanem a (hasonlóan elvont értelmű) hazára, vagy a sokszor kétes értelmű nemzetségre vonatkoznak is. A nemzet/haza/nemzetség állapotát, valamint változásait Medgyesi a felfedezett hasonlóságok alapján ragadja meg. Az első esetben nyilvánvalóan a szabadságvesztésre, korlátozottságra utal, a máso-

²⁷ SZILÁGYI N. S. 2002, 166.

²⁸ „*Zoomorfizmusnak* fogjuk nevezni, nem pedig *antropomorfizmusnak*. Ha *antropomorfizmusnak* hívnánk, azzal méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárnánk az állatokat a viselkedők közül, pedig ők sokszor-ta többen vannak, mint mi, emberek.” SZILÁGYI N. S. 1996, 86.

dik két eset „növényi” utalása szintén nem kíván különösebb magyarázatot. Annyit mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a „virágzó”, „virág” szavak esetében – a nemzettel, nemzetséggel összekapcsolva – tünetszerű az, ahogyan ezek csakis múlt idejű kifejezésekben fordulnak elő.

Medgyesinek a nemzet „testrészeinek” antropomorf asszociációihoz (is) az elsődleges „emléknyomát” a bibliai kontextus adja, de a Biblia nem egyszerűen nyelvként működik, hanem általa nyelvet is teremt.²⁹ Nála az egyik leggyakoribb metafora, amikor a nemzetnek, akárcsak az embernek *teste*, *testrészei* vannak: „kön’ hullatásokat Nagyságod törölheti el, meg-keseredett **Nemzetünknek** [natio, populus] **szeméről**.”³⁰ (*Hármas Jajj*, A2). 1657-ben így szól a bibliai antropológiai világtkép szellemiségében a nemzetről: „Gondolkodoban ejthetne ez Elmékedés téged, magad feledett czondorlott szegény **Magyar Nemzet** [natio, populus]! **ha szemeidet be nem hundert, füleidet bé nem dugtad, s’ leked neki nem kövéredet volna**”³¹ [...] hanem hiszem **fejeden is telék** a’ sok profetia,” (*Istenhez való*

²⁹ Oláh Szabolcs állapítja meg a *Praxis pietatis* és a *Doce nos orare* olvasatában, hogy Medgyesi a kegyesség gyakorlásának egyik legfontosabb követelményének a nyelvteremtést tekinti, azt, hogy „a keresztyéni életgyakorlat nyelve biblikus eredetű legyen, és újonnan elsajátított nyelvként, a hitben újjászületett ember anyanyelvként kell, hogy kifejezésre jutassa az embernek az Istenhez való engedelmes viszonyát.” OLÁH 2007, 164.

³⁰ Medgyesinél nemzet (a Bibliában nép/nemzet) szeme, füle, szíve Mózesről (5Móz 29,1–3), Jeremiáson (Jer 5,21), Ézsaiáson (Ézs 6,9–10) keresztül az apostolokig (Mát 13,13–15; Ján 12,39–40; ApCsel 28,26–27 – ezek mind az említett ézsaiási helyre utalnak) számtalan helyen előfordul, a szív helyére Pál apostolnál *lélek* kerül (Róm 11,8).

³¹ Medgyesi az *Apostolok Cselekedeteit* jelöli itt meg forrásként (Actor. 28. v. 26, 27): „26. Eredj el a néphez és mondd: Hallván halljátok, és ne értsetek; és nézván nézzetek, és ne lássatok! 27. Mert megkövéredett e népnek szíve, és füleikkel nehezen hallanak, és szemeiket behunyják; hogy szemeikkel ne lássanak, füleikkel ne halljanak, szívükkel ne értsenek és meg ne térjenek, és meg ne gyógyítsam őket.” Pál apostol ezekben a sorokban Ézsaiás prófétát idézi (ApCsel 28,25), az Ézsaiás-utalás helye: „9. És monda: Menj, és mondd ezt e népnek: Hallván halljátok és ne értsetek, s látván lássatok és ne ismerjete; 10. Kővértisd meg e nép szívét, és füleit dugd be, és szemeit kend be: ne lásson szemeivel, ne halljon füleivel, ne értsen szívével, hogy meg ne térjen, és meg ne gyógyuljon.” (Ézs 6,9–10).

igaz megtérés, 34–35). Medgyesi itt a bibliai forrásának (ApCsel 28,26–27) kontextusát átalakítja, vagyis nem Pál apostol szavait, hanem a Pál apostol által felidézett Ézsaiás prófétaét, és ezt applikálja saját jelenére, nem a páli hely jelenéről, nem is annak szereplőiről, hanem a Pál által megidézett apokaliptikus ézsaiási próféciát alkalmazza saját jelenére, az idősíkokat illetően, ami Ézsaiásnál jelen, de inkább jövő („ne lásson”, „ne halljon” stb.), az Medgyesi *nemzetében* már a múlt, és az apokaliptikus jövő már majdnem elkezdődött.³²

A nemzet „testrészeit” asszociálja a következő idézetekben is: „Ezer esztendőben fordult [...] miulta Nemzetünk Pannoniában derék és végképpen meg telepedet: [...] Első László Király idejében, kezde a’ kegyetlen Török Nemzet [natio] **nyakunkra** ülni, [...]” (*Hatodik Jajj*, 4); „a’ **Magyar Nemzetnek** [natio, populus] **mind két fülét** bé-töltötte, e’ nek hírével” (*Dialogus*, §§2a).

Teste pedig nemcsak a nemzetnek, hanem hozzá hasonlóan a hazának is van: „S’ az a’ nagy Isten csudája, hogy még-is nem vesi eszében magát [**Magyarország** – patria, natio, populus], hanem **mind két fülire bátran aluszc, öröl, vigad, vendégeskedic, tombol**, mintha semmi gondja nem volna.” (*Sok Jajjok*, 3); „Szegény el-romlott, s’ ha Isten nem könyörül, annál is inkább el-romlandó **ERDELY, meg-neveled** vala hiszem sok szép ifju népidet **kebeledben**” (*Ötödik Jajj*, 2. préd., 37); vagy ahogyan I. Rákóczi György felett mondott beszédében nevezi az elhunyt fejedelmet: „Tenéked, keserű változások alatt **n’egő n’omorult Haza**, talán nem-is fontolod, **Fejed ékes Coronája esett-el**,³³ sőt a’ ki **saját édes fejed vala**.” (I. Rákóczi György felett, 8.)

³² Azt, hogy a prédikációnak ezen a helyén miért Pál apostolon keresztül hivatkozik Ézsaiásra, két módon látom megmagyarázhatónak: egyrészt a kifejezés topikus formálódását mutatja meg a Biblia kontextusában, másrészt pedig az *Istenhez való igaz megtérés* két beszédének kontextusában a remény páli szellemiségével van összefüggésben: nem lehetetlen az igaz megtérés, bár hatalmasak a bűnök, de Isten kegyelmes, ha az igaz bűnbánatot látja népében.

³³ *Jeremiás Siralmaira* utal is a lapszélen Medgyesi (Jer 5,16), ahogyan I. Rákóczi György halálához asszociálja, mutatja, hogy a jelene elsődleges kontextusa helyébe a bibliai idézett hely kontextusa lépett, a Biblia nyelve anyanyelv-ként működik. A ’fej koronájának elesése’ topikus szerkezeté vált, Fazakas

Mint ahogyan teste, testrészei vannak, a nemzet különféle cselekedetekre is képes: „még vigan laktanak, mint im e’ mi maga feledett, és **végső romlására vigasggal s-tombolva közelítő nemzetünkben-is** [natio, populus] nagy sokan.” (*Joseph Romlása*, 13–14); vagy a már idézett *Sok Jajjok*beli helyen is (*Sok Jajjok*, 3); „**Gondolkodoban ejthetne** ez Elmélkedés téged, magad feledett czondorlott szegény **Magyar Nemzet** [natio, populus]!” (*Istenhez való igaz megtérés*, 35) – vagyis a nemzet gondolkozhatna is, ha akarna, akárcsak a haza, Erdély is kifejthet „intellektuális” tevékenységet: „Mert valahova **gondolkodtál szegen’ ERDÉL’**,” (I. Rákóczi György felett, 6); „n’egó n’omorult **Haza**, talán **nem-is fontolod**,” (uo., 8); „forgó szegén’ szerencsétlen **Haza, ERDÉL’ s’-egész MAG’AR NEP**, hog’ itt meg-bötsülhetetlen **nag’ kárvalásodrol gondolkodjál**,” (uo., 30). A cselekvő, tevékenységet meg is tagadhatja a nemzet, ezt nyilván bűnként rója fel neki Medgyesi: „ez a’ **tanulni nem akaro Nemzet** [natio, populus]” (*Rohogó Tűz*, 32) (hasonló kifejezésekre az erkölcsi-etikai jellemzőknél még vizs-zatérünk).

A példákat talán nem is szükséges értelmezni, hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy a nemzetről való beszédet a közvetlen tapasztalat szabja meg és irányítja. Ezekből egyenesen következik, amint az emberi test akkor működik rendesen, ha minden tagja, szerve egészséges, ugyanígy van ez a nemzet esetében is. Mint ahogyan az embernek lehetnek betegségei, és előbb-utóbb meghal, ugyanígy érvényes ez a nemzetre is: létét tehát belső és külső bajok egyformán veszélyeztetik, végső esetben meg is halhat: „oh **temető sirodhoz közelgető édes Nemzetem** [natio, populus]!” (*Hatodik Jajj*, 6). A sírjához közelítő nemzet képe ilyen metaforikus formában ebben az egy esetben fordul elő, an-

Gergely Köleséri Sámuelnek valószínűleg Várad eleste után írt imádságában a referenciális és figurális olvasat jelentésmezőit tárja fel, a toposz jelentésbeli elmozdulásait követi. A figurális olvasat *metonímiaként* vagy *szinekdochéként* is olvasható kifejezése Köleséri imádságában Váradot jelentheti. Medgyesi több mint egy évtizeddel korábbi szövegében metonimikusan konkrét személyre értendő, I. Rákóczi Györgyre lehetett vonatkoztatni, Szöllősi Mihály imádságoskötetében ez a toposz a *dicsősség* metaforája. FAZAKAS 2012, 205–207.

nak ellenére, hogy Medgyesi apokaliptikus prófétizmusa folyamatosan (de különösen az 1657 után írt beszédeiben, vagyis a *Sok Jajjok* kötetével kezdődően) a „végső stádiumba érkezett” nemzetről beszél, mint például ebben az idézetben: „**végső romlására vigasággal s-tombolva közelítő nemzetünk** [natio, populus]” (*Joseph Romlása*, 13–14). Ebből a példából viszont az derül ki, hogy a nemzet, ha akarná, nem kellene az utolsó stádium felé közelítenie, tehát nyilván tehet arról, hogy állapota megváltozzon, és Medgyesi meg is mutatja ennek módjait. Ennek az általa mutatott útnak a nem követését jelzik a nemzet „állapotát” kifejező metaforák is. Míg prédikációinak első kötetében Medgyesi *vakmerő, nyakas* stb. nemzetről beszélt, a *Sok Jajjok*ban a végső romlására vigadva közelítő nemzet képe a domináns, addig utolsó kötetében a nemzethez már a sír képét konnotálja.

A *betegség* Medgyesinél olyanformán fejeződik ki, hogy „valami, ami elromlott, megromlott”, tehát amikor nem rendesen, „normálisan” működik. Különböző szöveghelyeken fordul elő, számos esetben nehezen lehet eldönteni, hogy (beteg) állapotként vagy éppen tulajdonságként, esetleg érzésként értendő. Éppen ezért az ilyen kifejezéseket a tulajdonságok, jellemzők, illetve az érzelmek kategóriájában tárgyalom.

A nemzet *tulajdonságai, erkölcsi-etikai jellemzői és érzései* sok esetben egymást fedő metaforikus kifejezésekben mutatkoznak meg. Kedvező értékminősítés ritka esetben fordul elő: „Minemő Ágakon terjedett tovább osztán sok ideig **e’ becsülletes Nemzet** [gens],” (*Joseph Romlása*, 23) vagy „**Fén’es RAKOCI Nemzet** [gens]” (Rákóczi Zsigmond fölött, 55) – nyilvánvalóan „nemzetség” jelentésben – a temetési beszéd *laudatio* részében a család nemzetségét természetesen dicsérő jelzővel illeti. A nemzet és nemzetség szavak felcserélése Medgyesi nyelvben kétirányú, a nemzetség szó is előfordul nemzet jelentésben, mégpedig kedvező megítélésben: „[...] szegén’ el all’asodott, s-szintén seprejére szállott Mag’arság öksék [sic!] elmedben, régi és máí állapotod: ki valál hajdan, s-ma ki vag’? Tell’es, bő, erőss, hatalmas Oroszlán szívó **Virágzó Nemzetség** [gens, natio] vala, mell’ felé fordultál, mindenüt szerentséssen s diadalommal jár-

tál!” (Bethlen István fölött 74–75).³⁴ Úgy tűnik, kedvező minősítés a nemzetet csakis azokban az esetekben illeti meg, ha nemzetség értelemben használja, vagy ha múltbeli jellemzését adja. Az összegyűjtött kifejezések nagy része a jelenbeli nemzet tulajdonságairól, jellemzőiről szól, lássuk most ezeket, először is a nemzet „érzelmeit”.

Medgyesi nemzet-embere elsősorban és alapvetően boldogtalan: „[I. Rákóczi György] hitivel bizon’, (mert nem vala arra valo ereje) Országot g’özött, Lelki testi szabadságot n’ert, mel’ben n’ugszik az olta **n’omorult Nemzetünk** [natio, populus]” (I. Rákóczi György felett, 30); „gondviselésünknek nehéz sulja, **szegén’ nemzetünkben**, [natio, populus]” (Rákóczi Zsigmond felett, 56); „Oh **ig’e fog’ott Mag’ar Nemzet** [natio, populus]! Oh n’omorult Erdél’!” (Bethlen István felett, 77); „Olvasd és vedd a’ végre **szegény édes meg-keseredett Nemzetem** [natio, populus]!” (*Sok Jajjokban*, B1a); „Mellyel **Szegény csak nem elfogyott, lelkében el-fojlodott MAGYAR NEMZETET** [natio, populus]” (*Ötödik Jajj*, cím); „Adja a’ Kegyelmes UR Isten, ne tudomány-tételül légyen **szegénj Nemzetünk** [natio, populus] ellen” (*Dialogus*, §§b). A boldogtalanság gyakorta állapotot is kifejez, az „elromlott” jelző betegséget, nem „normális” működést, akárcsak az ’elrongyolódott’ jelentésű „czondorlott” minősítés, amely a 17. században szinte kizárólagosan a kismép-tudatra utaló „maroknyi” jelzővel együtt jelenik meg: „magad feledett **czondorlott szegény Magyar Nemzet!** [natio, populus]” (*Istenhez való igaz megtérés*, 35); Melyben több keserves meg-becsülhetetlen romlásinc között, **szerelmes édes**

³⁴ Rögtön ellenvetés merülhet fel a nemzet-nemzetség szavak kétirányú felcserélésével kapcsolatban. Hiszen az idézet azt is mutathatja, hogy a nemzetség itt inkább a *népet* jelenti, és ez talán így is van. Viszont, ha a tágabb szövegkörnyezetet is megnézzük – magyarság, aki nagy hírű nép volt, akinek a jóindulatáért, barátságáért a „szomszéd Nemzetek” versengtek – látható, hogy nem következetes a nép, nemzet, nemzetség használata, szinonim, illetve egymás jelentését átfedő, kiegészítő fogalmakként használja bizonyos esetekben Medgyesi. Még egy példa erre: „hog’ éjjel nappal siratnók **el-fog’ott édes Nemzetségünk** ör-állóinak, Oszlopinak, Istápinak, Pasztorinak, sőt szerelmes Att’áinak el-eséseket, el-fog’ásokat!” (Bethlen István felett mondott prédikáció = *Hármas Jajj*, 77–78).

marokni Nemzetünknek [natio, populus]” (*Ötödik Jajj*, 2. préd., 19); „[...] és ha ez öt Jelek-is, nem mutatkozthatná ki bővön a’ veszedelemnek előtte, **meg-romlott szegény nemzetünkben** [natio, populus]?” (uo., 36); „[...] **szegény romlott edess Nemzetünk** [natio, populus].” (uo.); „*gyűlhessen sok gyümölts* (Jan. 4. 36.37.38.) **tzondorlott szegény Nemzetünkben** [natio, populus] [...] szintén **el-fogyatkozott édes Nemzetünk** [natio, populus] keserves romlásinak fel-építésére szenteltye ez közül.” (*Dialogus*, §§§2a) Ezek az állapot-kifejezések világosan mutatják, hogy ezekben az esetekben Medgyesi a nemzet szón az egész „magyar nemzetet” érti, a nép és a nemzet rokon értelmű kifejezések, ezt pedig az azonos sors indokolja. A nemzet és a nép szinonim használata a kishéber-tudat kifejezéseiben ismételten is megfigyelhető: „**s-szintén elfogjandó marokn’i MAG’AR NEP** [populus, natio]” (I. Rákóczi György felett, 6.); „[...] **szegén’ marokni Mag’ar nép** [populus, natio, patria], Erdél’ s-Mag’ar Ország,” (Rákóczi Zsigmond felett, 54); „Im hagyot azért még Isten, szintén **el-fogyando Nép** [populus, natio],” (*Rohogó Tűz*, 34); „**szegény magyar nép** [populus, natio], **meg-kezdél hiszem oszlani, s-félő hogy annál-is inkább meg-ne oszoly s-fogy!**” (*Joseph Romlása*, 17); „Mint mi szegény meg-romlott, utolsó veszedelmünkhöz közelgető, **czondorlott Magyaroc** [populus, natio]” (*Ötödik Jajj*, 14). A kishéber-tudat a nemzet fogalmának egyik lényeges tartalmi összetevője, ezekben az esetekben Medgyesi egyértelműen szinonim értelemben használja a nép és a nemzet szavakat.

A nemzet *tulajdonságait, erkölcsi-etikai jellemzőit* a protestáns prédikátoroktól megszokott módon Medgyesi is a bűnösség gondolatköre alapján határozza meg. A II. fejezetben volt arról szó, hogy a bűnlista szinte soha nem hiányozhat a protestáns egyházi beszédből, és fentebb arról is volt szó, hogy a nemzet boldogsága, kedvező értékelése csakis olyan esetekben fordul elő Medgyesinél, mikor a nemzet szót ’nemzetség’ értelemben használja, vagy amikor múlt időben beszél róla.

A nemzet tulajdonságainak, jellemzőinek igen koherens része a zsidósággal vont sorspárhuzamból adódik, és az is nyomon követhető, hogyan oldódik fel ez a parallelizmus teljes azonosulásban. Léven, hogy a hasonló sors kialakulásának okait is a zsidó-

ságéhoz mérik, ennek megfelelően a nép, nemzet vagy a haza sorsának kedvezőtlen alakulását, Isten büntetésének okát is a bűnösségben fedezik fel. Itt újra a haza és a nép kifejezésekben előforduló minősítésekkel közösen kell vizsgálnunk a nemzet jellemzőit, hiszen a hazának, az országnak több helyen felelteti meg valamely szimbólummá vált bibliai országot, várost: „kiknek kedvéért kedvez a’ **mi Sodománknak**,” (Rákóczi Zsigmond felett, 54); *Mint a’ délczeg üsző, olyan az (Israel) Magyar Nemzet* [patria, natio, populus],” „**Magyari Juda!** tanulj e’ régi Juda példáján;” (*Negyedik Jaji*, 21); „*Térj-meg visszavono (Israel) Magyarság* [patria, natio, populus] (*Hatodik Jaji*, 6–7), *azt mondja a Jehova*”; „**Merő Sodomává Gomorává lött Országunk**”³⁵ (*Rohogó Tűz*, 32–33). Medgyesi itt nyomdatechnikailag is egyértelműsítette a zsidó–magyar parallelizmust, amikor nem helyre, hanem szétválaszthatatlanul a hazára, országra, közösségre értendően használja a bibliai helynevet. A zsidósággal való sorspárhuzam tudata olyannyira erős, hogy Medgyesi még azt is megteszi a párhuzam kiemelése és hangsúlyozása érdekében, hogy a bibliai idézetekbe „beleír”, kiegészíti, aktualizálja annak mondanivalóját, mintha Isten „szólna” egyenesen a magyarsághoz. Az önkifejezés erőssége még erőteljesebb az olyan eljárásokban, amikor ószövetségi „beszélő” neveket alkalmaz, ezek trópassá válásában³⁶ az azonosulást mutatja a következő, a kontextus jobb átlátásáért kissé hosszabb idézet: „Alig volt ki-folyobb, a Cananaeusok istentelenségének pohára, a’ miénknél. Ugy bántunc **Achábként**, sok igaz *Possessorockal*, az ő javaiknac dolgában, mellyeket meg-kivántunc, mint a’

³⁵ Nem strukturális metafora, de fontosnak tartom idézni: „Mikor az *Israel s-Judah* Nemzetének, az Assyriai s-Babilonai fogság előt való állapotjokat szemlélem és gondolom, abban *mint valami aczél tükörben* élőven láttatom én magamnak, Nemzetünknek félelmes állapotját nézni. Uram kedvez a’ te Népednek!” (Bethlen István fölött = *Hármas Jaji*, 79), vagy „Példa a’ Sidók nyomorult sorsa, mind Judában, s-mind a’ Tiz Nemzetségeben. Melyből-is *mint egy tükörből*, élőven nézhettyük mai szomorú állapotunkat.” (*Hatodik Jaji*, 6) mert éppen a párhuzamvonás logikájára mutat rá, s világosan mutatja, hogy Medgyesi a zsidók sorsában nemcsak rokonságot, hasonlóságot, fedezett fel, a sorspárhuzam nála teljes azonosulássá válik.

³⁶ Vö. FAZAKAS 2012, 216–219.

méheckel a' mézért [...] Igazság üldözők, s-annak Hirdetőjinec buzgóságos Valloinac kergetőji, nyomorgatoji és fogyatoji voltunk **Jezabellel**. És noha a' nagy tűrhető, s-nagy kegyelmő Isten, számtalanszori mind kérési s-áldási; s-mind sűrű menydörgő fenyvetési és kemény ostoni által serkengetet, s-ingatot a' megjobbulásra; de soha *nem akartuk eszünkben venni a' nyakas Sido Nemzetként* [natio, populus], *a' mik békeségünkre valoc* voltak: a' mint hogy még ma *sem esmérjük-meg a' mi látogatásunknak napját Jerusalemmel*.” (Rohogó Tűz, 33) Az idézetet nem szorul magyarázatra, hasonlóan a hazával kapcsolatos metaforikus szerkezetekhez, az asszociáció iránya és lényege itt is ugyanaz, de mélységeiben azon is túlmegy, itt már nem párhuzamot von a két nép sorsa között, hanem azonosul az ószövetségi zsidósággal, annak azon regiszterével, amely a kiválasztottbűnbe merült-megbűntetett népre vonatkozik. Így a nemzet továbbbi tulajdonságai is bűnlajstromba illőek: „az N. édes Att'a, ez **gonosz Nemzetben** [natio, populus] rag'agot” (I. Rákóczi György felett, 32); „**szegén' el all'asodott, s-szintén seprejére szállott Mag'arság** (Bethlen István felett, 74); „**háládatlan magad felejtett Nép** [populus],” (Bethlen István felett, 78); „Avagy nem azonnal panaszkodhatiké **vakmerő Magyar Nemzet** [natio, populus], a' te Urad Istened itt ez aránt ellened, a' mivel régen Jeremiás által a' Judah ellen?” (Negyedik Jajj, 14); „ez **el allyasodott Magyarság** [natio, populus] ellen vagyon helye, az Istennek Hoseásál lévő amaz keserves panaszszának” (Negyedik Jajj, 21); „Im hagyot azért még Isten, szintén **elfogyando Nép, nyakas Magyarság** [populus, natio]!” (Rohogó Tűz, 33); „mert mi sem szűnünk **nyakas vakmerő voltunkat** szaporétani s-felette el-sokasítani” (Hatodik Jajj, 3).

Együtt tárgyaltam itt a nép, a magyarság és a nemzet jellemzőit tartalmazó szövegrészeket, mert hasonló a helyzet ahhoz, amilyennel az állapot kifejezéseinél találkoztunk; sőt egy olyan kifejezést is idéztem, amelyben egyik kérdéses fogalom sem szerepel, de az itt szereplő jelzők alapján érthetjük bármelyikre a három közül. A nemzet tulajdonságai, jellemzői tehát az ember tulajdonságai stb. alapján strukturálódnak, jelentéstartalmuk

igen egyértelmű.³⁷ Hiszen a strukturális metaforának egy másik jellegzetes, az eddigi példák alapján is megfigyelhető tulajdonsága, hogy olyan, „mint egy – olykor igen-igen túlbeszélt, könnyű megfejtésű – találós kérdés.”³⁸ De nem is az volt a célom, hogy ezeknek a metaforáknak a jelentését megfejtsem, vagy létezésüket a nyelvben bizonyítsam, hanem az, hogy segítségükkel a nemzet szó Medgyesinél előforduló jelentéstartalmait kíséreljem meg feltárni. Ezek a példák világosan mutatják, hogy a nyelvtelremtést, a megszólalás lehetőségét a Biblia nyelve adja, és a beszédnek az a módja, amely így formálódik, metaforikus természetű, amelynek mikro- és makroszintjeit egyaránt az ószöveksi nyelv és világszemlélet határozza meg. Ennek megfelelően alakul a nemzeti jellemzők köre is: a kiválasztottság tudata Medgyesinél a visszájára fordul – az ótestamentumi zsidóság „tulajdonságaiból” kizárólag az elítélésre méltóak maradnak meg és alkalmaztatnak a magyar népre.

Részleges összefoglalásképpen tehát megállapítható, hogy a nemzet elvont fogalmának megragadásakor a metaforikus konceptualizálás a leggyakoribb és legkézenfekvőbb mód, ez a megismerés, zoomorfizmus vagy antropomorfizmus útján jön létre. A nemzetet eddig legalább négy jelentésben láttuk előfordulni: jelenti az országot mint lakóhelyet, előfordul a nemesi nemzet és a nemzetség értelmében (és ez, mint kiderült, fordítva is működik), és a példák legtöbbszörében a nép és a nemzet szó szinonim használata volt megfigyelhető, sőt, a haza jelentését is magába foglalhatja. A nemzet (vagy a nép) jellemzői minden

³⁷ Más nemzetek tulajdonságainak leírása, különösen a „mi-tudat” kiemelésének, a tőlük való elhatárolódás szándékával, Medgyesi beszédeire nem jellemző. Három utalást találtam, egy a lengyelekre, kettő pedig a törökökre vonatkozik, amelyekben karakterizáló megjegyzés van: egy helyen a lengyeleket „Lengyel Latroknak” nevezi, de ezt épp a munkácsi lengyel beütés apropójára írt beszédben teszi, tehát nem tekinthetjük „meggyőződésnek” (különösen, hogy néhány évvel korábban, I. Rákóczi György halálakor Lengyelország szomorú sorsával való párhuzamra hívja fel a „kösség” figyelmét), a „Török Nemzetet” viszont kegyetlennek nevezi, az ördöghöz hasonlítja, és emögött viszont azon meggyőződés húzódik, amelynek taglalásától most azonban eltekinthetnek.

³⁸ SZILÁGYI N. S. 1996, 55.

esetben a szakralitás felől értelmeződnek,³⁹ így nem egyszerűen állapotot fejeznek ki, hanem előírásokat hordoznak magukban, magatartási mintát propagálnak. Erős érzelmi viszonyulást követel meg, az együttérzésre és együvé tartozásra apellál azért, hogy olyan cselekvésekre buzdíthasson, amelyekkel elkerülhető az a sors, amelyet a zsidóság történetéből ismerni lehet. Ez a történet (pontosabban történet-sorozat) egyfajta mátrixként működik, amelynek eddig minden elemét felismerte és felismertette abban a közösségben is, amelyhez tartozónak vallja magát, és az együttérzés felkeltésével és állandó erősítésével a sors megfordításának lehetséges útjaira való rátérést reméli megvalósulni.

IV. 3. 3. A NEMZET MINT ÉPÜLET

Egy másik módja a nemzet metaforizálásának, amikor úgy beszélnek róla, mintha tárgy volna, és metonimikus kiterjesztés alapján egy tárgy tulajdonságait fedezik fel benne. Ennek az elképzelésnek a háttérében az a gondolat állhat, hogy a nemzet olyasforma mesterséges alakulat, mint amelynek szerkezete, (tartó)oszlopai vannak. Fentebb láthattuk már, hogy a 17. századi prédikációirodalomban, különösen a temetési beszédekben, igen erőteljesen jut kifejezésre ez a gondolat, amikor az elhunytat⁴⁰ ennek a gondolatnak a jegyében siratják el. A nemzet oszlopai tehát a nagy személyiségek, rajtuk múlik a nemzet fennállása, fennmaradása, haláluk a nemzet „összeomlását” eredményezheti.⁴¹ Medgyesinél kevés tiszta metaforikus szerkezetet találtam ezzel kapcsolatosan, annak ellenére, hogy halotti prédiká-

³⁹ A nemzetfogalomnak a szakralitás felőli értelmeződésére, ennek a fontosságára, kiemelésre méltó voltára Imre Mihály hívta fel a figyelmemet.

⁴⁰ A ház-haza/oszlop-nagy emberek toposzához l. a II. fejezet 12. lábjegyzetét. A *haza oszlopa* magyar és latin nyelvű előfordulása (*columna patriae*) nem egészen fedi egymást. A magyar és a latin nyelvű halotti beszédek közti különbségnek ez csak az egyik, lényeges része. A nyelvválasztás és nyelvi regiszter működéséről l. bővebben az V. fejezetet.

⁴¹ Medgyesi ki is fejti ezt a metaforát: Egy helyen kifejti ennek a metaforának az értelmét: „*Oszlopok* ök: gondoljuk el, mikor a' Háznak Oszlopi döléngezni

cióinak gondolatmenetét alapvetően ez a toposz határozza meg.⁴² Ezekben a szerkezetekben is a nemzet/nemzetség és a haza szavak párhuzamos egymásmellettségben jelentkeznek, újból arra hívva fel a figyelmet, hogy ezeknek a fogalmaknak a jelentésszerkezete hasonlóan strukturálódik: „Oh **buban merült, oh n’omorult szegén’ Haza** [patria]! [...] Oda vannak már tölled régen, régi erőss Oszlopid!” (Rákóczi Zsigmond felett, 55); „Oh **ig’e fog’ott Mag’ar Nemzet** [natio, populus, patria]! **Oh n’omorult Erdél’** [...] No ez ill’ jó, ill’ irgalmas, istenfélő szükségű **Oszlopunk**-is el esék már mellöllünk!” (Bethlen István felett, 77); „hog’ éjjel nappal siratnók **el-fog’ott édes Nemzetségünk** [gens] ör-állóinak, **Oszlopinak**, Istápinak, Pasztorinak, sőt szerelmes Att’áinak el-eséseket, el-fog’iasokat!” (uo.); „Ihol ez két hónap alatt minemő csapást-is tön ismét Isten! Minémő **Oszlopokat** csak csapdosa ki hirtelen halállal közölünk! Oda e’ napokban Kun István, Veselényi Sigmond, Becski Susánna, Tekéntetes és Nagyságos Uri Rendek; Oda Nagy Mihályi Gábor, Bánfi György, s-im ez szomoru zsellyéjében előttünk fekvő Ibrányi Ferenc, [...]” (*Joseph Romlása*, 17–18.). Ebből az utóbbi idézetből az derülhet ki (és számos, más helyeken előforduló felsorolás is hasonló képet mutat), hogy kik, a társadalmi hierarchiában milyen helyet elfoglalók számíthattak „oszlopoknak”, ezzel együtt leegyszerűsített kép lenne, ha a „felsőbb rendhez” kötnénk a nemzet, a haza fenntartásának feladatát. Ezért inkább úgy fogalmazok, hogy elsősorban nekik „hivatali” feladatuk a nemzetre való vigyázás (hiszen katonai szempontból valóban őrájuk hárult elsősorban a haza védelmének megszervezése). Ugyanakkor *Pásztorok* is ők, akik nélkül szétszéled a nyáj, így módon a lelki őrállók topikus formáit fejezi ki, s ennek asszociációs sorozatát, a próféták könyveitől a *Zsoltárokon* át az apostolokig (akiknél Krisztus szimbólumává is vált) idézi fel vele.

kezdenek, hiszem az épület-is nem sokkára utánna még’en.” (Bethlen István fölött = *Hármas Jajj*, 72.)

⁴² Nyilvánvaló, hogy Medgyesi elsősorban az I. Rákóczi György, Rákóczi Zsigmond, Bethlen István (*Hármas Jajj*) és az Ibrányi Ferenc (*Joseph Romlása*) felett mondott beszédeit építi erre a toposzra, a Lónyai Szusanna (*Igazak sorsa e’ világon*) felett mondott prédikációban szinte nyoma sincs.

Ezek az idézetek tehát nem azt mutatják, hogy kik tartoztak a nemzethez, hanem azt, hogy kik voltak az „oszlopai” és kik tekinthetők azoknak. Itt tehát főleg a nemzet pusztulásáról van szó, és ezek az idézetek csak a korábbiakkal szerves összhangban magyarázhatók, a kifejezések lényegüket tekintve az előbbiekhöz képest a nemzet fogalom belső struktúrájára nézve nem mondanak újat.

IV. 3. 4. KÉT HAZA – EGY NEMZET⁴³

A nemzet szó tartalmának van még egy – és egyben utolsó – része, vetülete. Ez pedig a magyar–magyar kapcsolatokat, vagyis Erdély és a királyi Magyarország viszonyát illeti: „[a] 17. század közepére a fejedelemségben a két haza tudata már teljesen rögzült, az országgyűlési iratok és misszilisek rendszeresen »ez hazáról« írnak, többségében egyértelműen a saját »államot« értve alatta.”⁴⁴ Medgyesi nemzetfogalmában is van szerepe ennek a kérdésnek, már első kötetének címében „két hazáról” beszél, „két hazát” szólít meg: „[...] Mell’el e’ Ket keseredett Hazat [...] siratta s’ siratatta.” (*Hármas Jajj*) Kérdés, hogy Magyarország feldaraboltságának ténye járt-e valamilyen következménnyel Medgyesi számára a nemzet tartalmát és a haza fogalmát illetően. Az összegyűjtött metaforikus szerkezetek talán válaszhoz vezetnek. Medgyesi prédikációi erős Erdély-tudatról tanúskodnak, hiszen számára a fejedelemség volt a „szűkebb” haza (melynek határai ebben az időszakban amúgy is nehezen körvonalazhatóak, Medgyesi mozgásteréhez is igazítani kell, a gyulafehérvári fejedelmi udvartól, Debrecenen át, a sárospataki fejedelmi birtokig), elsősorban az Erdélyt ért tragikus fordulatokkal foglalko-

⁴³ A két hazában való gondolkodás folyamatát Péter Katalin követi végig, l. PÉTER 1993.

⁴⁴ SZABÓ A. P. 2012, 1115.; Érdemes ugyanakkor figyelembe venni, hogy a magyarországiak, azaz a királyságiak a 17. században is hajlamosak Erdélyt a »haza« részének tekinteni. Az erdélyi válság alatt a két haza fogalma azután valamelyest a királyságban is előtérbe kerül, mert így hangsúlyozzák a két ország sors- és érdekközösségét.” *Uo.*

zott, de természetesen figyelt a „tágabb” haza eseményeire is. Így az 1657-es munkácsi lengyel beütés után így szólít segítség-re: „a’kiken ez esett gondolándod: úgy mint **édes nemzeteden** [natio, populus], **sőt szomszédidon**, s-még penig **a’ leg-közelb valokon**, kiknek veszedelmeknek füstit és langját innen lattad sőt **veled azon egy valláson lévő szerelmes Atyádfiain**. és **kikkel egy Istened, egy Urad, egy Atyád, egy hited, egy keresztséged, egy són kenyeren nevededtél, terjedtél!**” (*Negyedik Jajj*, 14); „Meg-émlékeztvén, mind a’ közönséges sorsrol, hogy ma ő rajtoc, holnap mi rajunc; mint hogy **mi testünc csontunc, mi szerelmes atyánkfiain, nem csak a’ közönséges hitben; hanem vérség szerént-is** azok.” (*Ötödik Jajj*, 2. préd., 20.). Innen már az is látszik, hogy a nemzethez tartozás feltételeit a közös leszármazás, a vérségi kapcsolatok és a vallás jelentik, még akkor is, ha a nemzetnek egy része „szomszéd”, vagyis a „kinti” haza területén él. A közös leszármazás, az eredettudat a történelmi események – amelyek közül igen kiemelkedő helyet kap a mohácsi csata – folyamatos felidézésével bizonyítja és nyomatékosítja,⁴⁵ a vallás szerepének pedig igen nagy fontosságot tulajdonít a magyarság együvé tartozásában (ezt a „keresztény magyarok” megszólításban több helyen is megfigyelhettük). Sőt, a nép, a nemzet alapvető jellemzőjének tekintetében, a bűnösség szempontjából sincs semmilyen különbség a két hazában élő magyarok között. A büntetésként értelmezett munkácsi beütés kapcsán írja: „Azt vélíteke [...] hogy azok a’ szegény romlott keresztyén Magyarok, a’ több Magyaroknál bűnösbekek löttek volna? Mondom nektek semmiképpen sem.” (*Negyedik Jajj*, 15.)

⁴⁵ Számos erre vonatkozó példát lehet találni Medgyesi szövegeiben (például a *Joseph Romlásában* írja: „Ne emlékezzem régi siralmink meg-ujtásával, Mohács veszedelméről-is, mely esett ez előtt 130 esztendővel holot ama’ nagy reménségő jo Lajos Király, az urakkal és nemességgel oda vesze; s-oda az ulta Nandor Fejér-Vár, oda Buda s-nagyrészént Hazánkknak a’ javai: el-halgassam a’ sok Tatár járást, az 1566 esztendőbőjét, a’ 1594 esztendeit, mikor Husztnál ki-jöve; s-egyéb sok pusztulását ez siralmas Hazának; el-halgassák s-felejsék mondom minden régibb romlásokat.”); itt most ezekre nem térek ki különösebben, mivel elsősorban metaforikus szerkezeteket keresek.

A nemzet területi szétosztottságát állandóan szem előtt tartja Medgyesi, de közönsége behatárolásakor, tanításai címzettjeinek megnevezésekor vigyáz arra, hogy a felsorolásokból ne maradjon ki senki: „**szegén’ szerencsétlen Haza, ERDÉL’** [patria] **s’-egész MAG’AR NEP** [populus, natio]” (I. Rákóczi György, 30.); 14. **szegén’ marokni Mag’ar nép** [populus, natio], **Erdél’** [patria] **s-Mag’ar Ország** [patria]” (Rákóczi Zsigmond fölött, 54.); „Bizon’ságul hijlak én erre tégedet **n’omorult Erdél’** [patria], **s-Mag’ar Orzágnak** [patria] **jó része.**” (Bethlen István fölött, 63.); „*Oda vagyon Aegyptus, oda Erdély s-Magyar Ország jobb részént*”. Az ilyenszerű felsorolások elejére nyilván saját „hazája” került. A területi feldaraboltság a haza fogalmát osztotta meg, de nem a nemzetét, a két haza elválasztottsága az Erdélyi Fejedelemség válsága idején – bár ennek tudata már rögzült – felerősödik, és a század végére a lokális/regionális patriotizmusnak bonyolult összetettségében mutatkozik majd meg, mint ahogyan az például Bethlen Miklós vagy Cserei Mihály esetében látszik.⁴⁶ Az bizonyos, hogy az egykori országrészek különállóként való kezelése a szóhasználat szintjén is megkülönböztetődik: két hazáról beszél Medgyesi, de egyetlen nemzetről. Medgyesi értelmezésében is az érvényesült, amit Péter Katalin megfogalmazott: „[...] az ország három részre hullása a 16. század folyamán, illetve ennek az állapotnak hosszú időkre érvényes fennmaradása jelentősen hatott az akkori kortársak haza képzeletére, nemzettudatukat viszont érintetlenül hagyta. A két, keresztény kézen hagyott országrész külön-külön hazává alakult. A hódoltságot – hallgatólagosan – hozzájuk számították. A két hazában viszont a kortársak tudata szerint végig egy magyar nemzet élt.”⁴⁷

⁴⁶ Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionális tudatának és patriotizmusának párhuzamait és különbségeit vizsgáló Tóth Zsombor arra jutott, hogy mindkettőjük számára a *patria* csak Erdélyt jelenti, a Magyar Királyság és Erdély korábbi, közös múltjához való viszonyulásukban már lényeges különbségek is vannak. A tanulmány legfontosabb hozadékának a kora újkori Erdély vonatkozásában bevezetett *erdélyi regionalizmus* fogalmának bevezetését és értelmezését látom. L. TÓTH Zs. 2011.

⁴⁷ PÉTER 1993, 27.

A két haza hasonló állapotára (és politikai céljaik közös voltára) egy keresztmetaforás szerkezetben mutat rá. Ibrányi Ferenc temetésére írott beszédben (*A Magyar Nemzet MDCLVIII esztendőbeli nagy pusztulásán annak MDCLIX nem kicsiny öregbülésén-való keseregése, az Isten Anyaszentegyházának*) metaforikusan értett bibliai városnév jelentését terjeszti ki magyarországi városokra, mint akik „kintiek” ugyan, a „romlott állapotba” jutott „bentiekhez” képest, de azonos sorsúak – ezt teszi félre nem érthetővé *Constantinápoly* és *Krim*, a felsorolást záró említésével: „De a’ mi mind ezeket meg-tetézi; ki-ment mind ez sok romlásinknak hire, százokban vagyon, körös körös környül, Gyűlölőinknek. Fő csoválassal kaczagják ezt s-meg lötték örömet **Gáthban, Egeren, Budán, Nandor Fejér Váratt, Constantinápolyban, Krimben:**[...] *Comoediákban*, s-példabeszédekben költ dolgunk, s-mi vagyunk mindenütt a’ mulato beszéd és ujságok!” (*Joseph Romlása*, 18–19.). A magyar városnevek ilyen felsorolása a traumatikus események „emlékezethelyeit” idézi, Konstantinápoly és Krím az Isten büntető „eszközei”. Gáth városával a bibliai Dávid-történetnek azt a fejezetét eleveníti fel, amelyben a filiszteusok oltalma alatt álló Dávid a filiszteusok által legyőzött, a saját népéből való Saulat sirtatja, a ’nyomorúságunkon mulatók, ironizálók’ a hamis hitűek gúnyolása az igaz hitűekkel szemben. A felsorolás ugyanakkor – a török magyarországi győzelmei után, a neki adót fizető, vazallusaként a tőle függő Erdélyt is pusztítással fenyegeti, ennek okaiként pedig – Edom ostromát is idézi, amikor a vereség Edom Istentől elfordult kevélységeért, szövetségeseibe vetett nagy hitéért következett be.⁴⁸ A megidézett bibliai metaforika ilyen kontextusban túlmegy a várossírató lamentáción, és a győzelem, illetve vereség viszonylagosságát vezeti be. A fenyegetettség, a vereség ebben az esetben sem egyszerűen politikai dimenzióban értelmeződik, hanem az Isten ellen elkövetett bűnök, az igaz és a hamis/meggyengült hit kérdése.

A korszak történetíróinál azonban lehet olvasni olyasféle Erdély-tudatról, amely különbözőnek tartotta magát a „többi” ma-

⁴⁸ Jer 9,25–26; 49,15–17; Abdiás próféta könyve (Abd).

gyaroktól, vagy az Erdély határain túl élő magyarokban esetenként ellenséget látott, vagy nem tartotta őket igazi szövetségesnek.⁴⁹ Medgyesinél erről nincs szó: Buda, Eger és Nándorfehérvár három olyan szimbolikussá vált vesztesége Medgyesi magyar nemzetének, amely az ő erdélyi jelenét is sokféleképpen meghatározta.

IV. 4. Konklúziók

A nemzettel kapcsolatos, metaforaként kezelt kifejezések vizsgálata több tanulsággal is szolgál. Egyrészt láthattuk, hogy a nyelv és a gondolkodás közötti szétválaszthatatlan kapcsolat milyen mélységeiben határozza meg a környező világ észlelésének és megismerésének, vele együtt pedig a szerzett tapasztalatok kifejezésének módját. A metafora így nem pusztán retorikai vagy stilisztikai jelenség vagy alakzat, hanem ennél több: a világ konceptualizálását szolgáló eszköz, eljárás, ezért is mondható, hogy a nyelv alapvetően metaforikus természetű. Azért is tekinthetem a nemzet-ember, nemzet-épület körökbe sorolt kifejezéseket metaforáknak, még akkor is, ha egyes megfogalmazások tropológiai esetleg másként minősíthetők, mert úgy vélem, velük nem hasonlóságot kíván kifejezni Medgyesi, hanem hasonlóságot teremt. Ez akkor is így van, amikor egyes kifejezések nagyon is ismerősnek tűnnek, több szerzőnél is előfordulnak, az asszociációk hálózata, adott időben és szűk térben, viszonylag hasonlóan működik. Nem Medgyesi metafora-teremtő képességeinek mond ez ellent, hanem éppen arra világít rá, mennyire

⁴⁹ A transzilván tudatnak természetesen többféle változata, megnyilatkozása lehetséges. Erdély mint a „szűkebb haza”, a királyi Magyarországgal szembeni ellenérzés, sőt ellenségeség, aminek alapját főleg a vallási különbségek képezik, elsősorban a politikai elitre vonatkozik. A transzilván tudat korai megnyilvánulásának klasszikus példajaként Cserei Mihályt szokás emlegetni: ő még ennél is messzibbre megy: a „kétféle” magyarság közti jellem- és tulajdonságbeli különbségtevésig. A történetíróknál viszonylag pontosan kitapintható ennek a tudatnak a jelenléte, a prédikátoroknál – eddigi olvasmányaim alapján – ebben a század második harmadában ez nem jellemző.

érzékenyen mutatja egy korszak legfinomabb rezdüléseit is a benne élők nyelvhasználatára.

Ugyanakkor kísérlet volt Medgyesi nemzetfogalmának megértésére is, így néhány következtetést megfogalmazhatunk. Termékenynek és hasznosnak látszik az olyan fogalmak szétválasztása és külön-külön szem előtt tartása, mint az etnikai tudat, regionalizmus, patriotizmus. Ezek természetesen mind-mind a nemzettudat szerves részei, de éppen mert igen labilis és szerteágazó a kora újkori nemzetfogalom jelentése, az elemző részéről szinte külön entitásként kezelendők, mert a köztük levő viszonyok csakis így térképezhetők fel. Nem arról van szó, hogy ezeknek együtteséből mint valami matematikai számítás eredményéből kapnánk meg a nemzet fogalmának jelentését, hanem inkább arról, hogy ezeknek külön megértése és a nemzetfogalom tartalmi körén belül való elhelyezése nélkül nem tudjuk megragadni a nemzet szó kora újkori jelentését. Medgyesi a 17. századi erdélyi értelmiség egyik reprezentánsának tekinthető, nemzetfogalma tehát részben lefedi azt, amit erről a „nemzetről” tudhatunk (azért részben, mert a nemzet fogalma ekkor igencsak kötött a különféle, eszmei-, politikai- és nem utolsósorban vallási körökhöz, érdekekhez⁵⁰).

Medgyesinél láthattuk, hogy a nemzet fogalmát sokszor szinonim értelemben használja a nép, nemzetség, ország, haza szavakkal, sőt ezek értelmét gyakorta meg is felelteti egymásnak. Ennek a szinonim szóhasználatnak az egyszerű magyarázata, hogy valóban nem váltak szét, nem rendelkeztek egymástól jól megkülönböztethető jelentéssel ezek a fogalmak, és ennek oka és következménye is egyben a nyelvi hiányosság, nem rögzült – a referensnyelvnek tekintett latin és héber nyelvekben pontos jelentéstartalmakkal bíró fogalmak – jelentése, ezt pedig az ennek feltételét jelentő társadalmi konszenzus hiányára/képlékenysé-

⁵⁰ A nemzettudat vallási alapú megosztottságát Bán Imre tényként kezeli: „[...] volt-e katolikus nemzettudat? Természetes, hogy igennel kell felelnünk rá, noha ez a protestáns magyarságéval szöges ellentétben állott, a Habsburg-ház iránt érzett lojalitás és ellenreformációs irányultság jellemezte, nem nélkülözve persze a magyar nemesi öntudat és bizonyos, legalább látszólagos függetlenségi eszme elemeit sem.” BÀN 1997, 235–236.

gére vezethetjük vissza. Hogy mennyire nem egyszerűen Medgyesi szóhasználatának következtetlenségéről van itt szó, bizonyítja Misztótfalusi Kis Miklós jóval később, 1697-ben, a bibliakiadása védelmében keletkezett írása: „Hiszen bárcsak lehetne a magyar nyelv szűkös és szegényes volna ellenére ezeket a fogalmakat: *natio, populus, gens, tribus* eléggé találó szavakkal kifejezni, hogy ne kényszerülnénk ugyanazzal a nemzetség szóval nevezni a *populust* és a *genst* is. Mint például *populus Israel*=Izrael *nemzetsége* és *tribus Levi*=ugyancsak *Lévi nemzetsége*; továbbá, hogy a *nép* és a *nemzetség* között is különbséget (héberül *sevet, goj, leum*) tudna tenni.”⁵¹

A nemzet tartalmának, a nemzetbe tartozók körének átlátásához egyrészt éppen ez a szinonim fogalomhasználat vezetett közelebb. Láthattuk, hogy amikor a „hivatalosan” értett nemzetről van szó, Medgyesi is a nemesi nemzetfogalom értelmében használja a nemzet szót. Viszont amikor a nemzet „testéről” beszél, ezt már a „bűnös” nép alkotja, ebből épül fel, vagyis itt már a fogalom kiterjesztéséről van szó, még akkor is, ha ez a kiterjesztés nem járt ekkor még komolyabb politikai következménnyel. Persze ez még mindig eléggé labilis fogalom, nem világos, hogy egészen konkrétan kiket is ért a nemzeten, azt viszont mindenképpen jelzi, hogy a nemzet fogalmába azokat is beléptetni kívánja – még ha nem konkrét politikai megfontolással, szereppel is –, akikről addig nem vettek tudomást ezen fogalom említése során. Mivel Medgyesi – hivatalának megfelelően – nem politikai oldalról közelíti meg a nemzet fogalmát, megtehetette, hogy ennek nem politikai, hanem mindenek előtt a szakralitás alapján értelmezhető tartalmait tartsa szem előtt. Medgyesi nemzetmetaforáinak vizsgálata azt is mutatja, hogy egy szerző művein belül ennek a sokféle értelemben használt fogalomnak a tartalmi összetevői a legkülönbébb változatokat fedhetik le, vagyis egy szerző művein belül is kitapinthatóak azok a diszkontinuus

⁵¹ A Biblia lefordításának módjáról, a vele kapcsolatos nehézségekről szólva írja, hogy a következtelen szóhasználat értelmi zavarokat idéz elő, ezért fontos a szavak megfelelő használata. A néphez és a nemzetséghez hasonlóan tisztázandónak tartja Misztótfalusi a törzs, az ország szavakat is: MISZTÓTFALUSI KIS 1979, 792–793.

pontok, amelyek az egységes fogalomtörténettől térítenek el. A változatosság okát elsősorban az érzelmi irányítás eltérő céljaiban látom megragadhatónak, amelyet természetyszerűen befolyásol a beszéd elhangzásnak alkalmá. Például a *gens* értelemben használt nemzetfogalom, amely elsősorban (de nem kizárólag) a temetési beszédekben fordul elő, ilyenkor nyilván a vele kapcsolatos jelzőkkel a tisztelet megadása és a gyász kifejezése a cél, az egész országot ért gyászé, hiszen az ilyen esetekben a temetés alkalmá messze túlmutat a partikuláris kereteken. A metaforikus szerkezetek tartalmaiban némiképpen az időbeli változások is kitapinthatóak, bár nehéz erre pontos statisztikai adatsort felállítani. Nem számoltam ugyan egészen pontosan össze, viszont az itt is idézett szöveghelyek azt mutatják, hogy míg az első kötetben, a *Hármas Jajj*-ban viszonylag kiegyensúlyozott a *nép*, *nemzet*, *magyar(-ok, -ság)*, *haza* kifejezéseknek az előfordulása, addig a *Sok Jajj*-okban a *magyar(-ok, -ság)*, a *Hatodik Jajj*-ban a *nemzet* szóé a vezető szerep. Vagyis ezek kiemelkedően többször fordulnak elő, mint a velük sokszor párhuzamosan értett többi fogalmak, úgy, hogy közben azok jelentéstartalmait is magukban hordozzák. A sokszor ismétlődő, majdnem egyforma metaforikus szerkezetek megfejthetőségét és lefordíthatóságát a szövegkörnyezet segítheti, Medgyesinél e tekintetben az figyelhető meg, hogy próféciai beteljesülésének egyre erősebb tapasztalatai a nemzet fogalmi bonyolultságát is eredményezik: utolsó kötetében szinte nem fordul elő a nemzet kifejezés úgy, hogy ne érthetnénk alatta egyszerre a *natio*, *populus* és *patria* tartalmait. A fogalomnak ez a széttartása egyértelműen az érzelmi irányítás szándékával van összefüggésben: az ország megmaradását népének megtérésétől várja, csak ez lehet a biztosítéka a nemzet túlélésének.

Medgyesinek a nemzetre vonatkozó elképzeléseit nem tarthatjuk kizárólag a prédikátor-társadalom sajátjának, sajátosságának, Comenius hasonló elveket fejt ki Sárospatakon írt egyik művében. Ő így határozza meg a nemzetet: „A nemzet vagy nép azon emberek közössége, akik ugyanazon törzsből származnak, a világnak ugyanazon helyén (mintegy közös házban, melyet hazának neveznek) laknak, egy nyelvet beszélnek, és ezért a közös szeretet, az összetartás és a közjóra való törekvés kötelékei fűzik

össze őket.”⁵² Medgyesinél hasonló nemzetfogalommal találkozhattunk, és igen meglepő az a nyitottság, amellyel ezek a szerzők a nemzet fogalmát kezelik. Medgyesi a nagyközönség számára írta prédikációit, Comenius ezt az írását II. Rákóczi György fejedelemnek ajánlotta,⁵³ ezzel együtt mégis azt kell látnunk, hogy az általuk terjesztett, a nemzettel kapcsolatos elképzelések a korszak politikai- és közgondolkodásába kevésbé épültek be, illetve közvetlen hatásuk a társadalmi berendezkedésre nem volt. Medgyesi gondolatai ugyan nem maradtak elszigetelve (kortársai és közvetlen utódai is hivatkoztak műveire, például Szalárdi vagy éppen Misztótfalusi), ezért úgy tekinthetjük, hogy valamilyenkor a 17. század második felében, az Erdélyi Fejedelemség válságának idején (1657–1664) kimutathatóan felerősödött az a folyamat, amely végül a nemzet „demokratizálódásához” is hozzájárult, a nemzeti önszemléletet erősen behatárolta a későbbiekben. Medgyesi puritánus elkötelezettségét ismerve az anyanyelvűség, népoktatás híveként nyilvánvalóan számolt és támaszkodott a rendi-nemesi nemzetfogalomba nem tartozó rétegekkel (hiszen a nemzet sorsának jobbra fordulása, Isten haragjának eltávoztatása a nemzettől mint egésztől mindenkitől egyenként függ); a nemzet fogalma nyitottságának elméleti-elvi gyökereit tehát a puritanizmusban kell keresnünk. Bán Imre is megállapította már ezt: „a puritánusok nemzettudata tudva-tudatlanul tágabb a rendi-feudális nemzetfogalomnál, legalábbis két mozzanatban: az anyanyelvű műveltség követelésében és a nép iránt tanúsított szociális érzékenységben”.⁵⁴ A nemzetfogalom kiterjesztésének logikájáról, vallási-etikai értékelésének irányairól kaphattunk képet a metaforák újraolvasása során.

Sokkal inkább átöröklődött viszont ennek a nemzetfogalomnak a tulajdonságokat illető aspektusa, illetve az ezzel szorosan összefüggő történelemlátás, annyira, hogy a nemzettudat szerkesztésének sokszor a (politikai) cselekvés béklyójává is vált. A nemzetet Medgyesi szerint alapvetően bűnös és szerencsétlen volta határozza meg. Ezzel azonban mégsem azt tudtuk meg,

⁵² COMENIUS 1962.

⁵³ A *Gentis felicitas* ismertetését l. BITSKEY 1996, 219–224.

⁵⁴ BÁN 1997, 229.

hogy milyen is az a nemzet, amelyikről Medgyesi beszél – mivel a nemzetmeghatározása elvont fogalomként nem *leíró*, hanem *előíró* jellegű⁵⁵ – hanem azt, hogy milyennek és minek szeretné tudni Medgyesi a nemzetet, és nem azt, hogy valóban mi és milyen „tulajdonságai” vannak. A minősítések tehát ellenkezőjük elérését célozzák: a bűnök ostromozásával, a „maroknyi nemzet” állapotelemzéseivel Medgyesi tulajdonképpen az általa ideálisnak gondolt nemzet képét írja le. Hogy a változás igénye, követelése általában a *siralom* formájában történt, olyannyira, hogy siralom a kommunikáció egyik leghatásosabb és legkifejezőbb formájává lett a korban,⁵⁶ az a többször említett politikai körülményekkel magyarázható: a nagypolitika eseményei kedvezőtlen fordulataira való folytonos reflexiókényszerrel, illetőleg a történelem értelméről és menetéről vallott apokaliptikus nézetekkel.

⁵⁵ Vö. SZILÁGYI N. S. 2002, 166.

⁵⁶ Vö. R. VÁRKONYI 1999, 195.

V. MŰFAJHASZNÁLAT ÉS REPREZENTÁCIÓ FŐÚRI TEMETÉSEKEN

V. 1. Bevezetés

A temetési szertartás olyan esemény, amely magán hordozza az adott kor világlátásának jellemzőit. A végtisztesség megadásának kora újkori módja, rendje nagyjából ugyanaz, mint századokkal azelőtt, a keretek megtartása mellett a rítus koronként mégis más és más arcot mutat: „[a] változás elsősorban a halálról vallott eszmék alakulásával függött össze.”¹ Egy temetési ceremónia többé-kevésbé pontos rekonstruálása több tényező szerencsés egymásra találásának lehet eredménye. A temetésen elhangzott szövegkorpusz együttese, vagy egy-egy emlékiratban, naplóban fennmaradt leírás, esetleg kalendáriumba, sáfárkönyvbe történt feljegyzés mind-mind hozzájárulhat a részletek összerakásához. Természetesen a főúri temetésekről sokkal árnyaltabb képet alakíthatunk ki, mint a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokán állókéről, hiszen a temetési pompa minden kellékével nem éltek/élhettek akármely „közrendű” sírba tételekor, legálábbis a forrásadottságok erről tanúskodnak.

Az alábbiakban a végtisztesség rendjéből az a szövegszerűen megragadható mozzanat érdekel, amely a temetést eseménnyé, a reprezentáció eszközévé teszi a 17. század második felében. Ez a mozzanat természetszerűleg elsősorban a temetési prédikációkban, illetve orációkban ragadható meg (de nemcsak ezekben, gondoljunk itt az epitáfiumokra, castrum dolorisokra, halotti chártákra).²

¹ SZABÓ P 1989, 8.

² Például magyar vonatkozásban is a 16. században a temetési beszéd célja a halálra való emlékezés, a *memento mori*, a 17. századra ez már a halottnak való emlékezetállítássá alakul át: „Dem Gestaltwandel der Gattung Funeralien liegen veränderte Erwartungen der Auftraggeber wie auch der Rezi-

A 17. század második feléből fennmaradt, erdélyi vonatkozású főúri temetési beszédek vizsgálva a továbbiakban négy kötetre összpontosítok: a Rhédey Ferenc, a Bocskai István, az I. Rákóczi Ferenc és a Báthori Zsófia temetésén elhangzott szövegekre. Az erdélyi főúri reprezentáció vizsgálatát célozva olyan szövegtörzsek összeállítására vállalkozom, amelyben kiemelten fontos tényező az elhunyt társadalmi rangja, státusa. A halotti beszédírás szokását, a szövegszerkesztés szabályszerűségeit olyan keretek között látom vizsgálhatónak, amikor egy szerzőnek különféle alkalmakkor, temetéseken (akkor is, ha nem a főrendűek első sorához tartozók fölött), szerencsés esetben két nyelven – latinul és magyarul – elmondott beszédeit vethetem össze. Ezen szempontok érvényesítésével körvonalazódott az a szövegtörzs, amely a négy, Erdély életében meghatározó szereppel bíró főrangú személy temetésén elhangzott beszédek fogja össze. Emellett a szövegek szerzőinek viszonylatában többszörösen összetett szövegháló bontható ki: azon túl, hogy az egyes szerzők a négy főrangú elhunyt közül legalább kettő fölött beszéltek (mint például Pósa-házi János, aki Rhédey Ferenc és Bocskai István felett egyaránt orált), s a vizsgálat így kiterjeszthető más rendű és rangú elhunytak temetési beszédeire is (mint Porcsalmi András esete, akinek a Bocskai István és a Kovásznai Péter kolozsvári püspök fölött mondott prédikációit ismerjük), vagy a temetési beszéd műfajához való viszonyulás alkalmakhoz köthető változása is lemérhető (mint Görgei Pálnál, aki Rhédey Ferenc és Bocskai István felett mondott prédikációt), ezentúl pedig a műfaj és a nyelv kapcsolata is megvizsgálható egy szerző írásainak vonatkozásában (például a Pósa-házi János latin orációi és a Weér Krisztina temetésére írt, kéziratban maradt magyar orációja). A választott szempontok ebben az esetben megkövetelik a felekezeti határok túllépését. Az eddigiekben kifejezetten protestáns szövegeket vizsgáltam, itt kiterjesztem a vizsgálatot néhány katolikus szövegre is, különben az I. Rákóczi Ferenc és a

pienten zugrunde. Beschreibt die kursächische Kirchenordnung von 1580 den Zweck von Leichenpredigten noch als *memento mori* – Ermahnung für die Lebenden, gewinnt im 17. Jahrhundert der Aspekt, dem Toten ein »Denkmal« zu errichten.” JACOBSEN 1995, 167.

Báthori Zsófia felett mondott szövegekről le kellene mondanom, ez viszont túl nagy veszteség lenne, a vizsgálat szempontjainak egyoldalúsításával járna. Az I. Rákóczi Ferenc és a Báthori Zsófia temetésén elhangzott szövegek bevonásának két okát látom: egyfelől, mivel a katolikus főúri reprezentáció működésére világítanak rá, egyfajta kontrollként alkalmazhatók a protestáns főúri reprezentációhoz, műfajkezelési és -használati módhoz, másfelől ezekben az esetekben is találkozhatunk visszatérő szónokkal: Kiss Imre mindkét temetésen prédikált.

A fentiekből egyenesen következik, hogy a temetési prédikáció és oráció műfaji kérdéseivel is szembe kell néznem: mennyiben állítható fel ezekben az esetekben szigorú műfaji distinkció, illetve hogyan viszonyulnak egymáshoz a más nyelveken írt, azonos műfajú szövegek, vagyis működik-e valamiféle nyelvi determinizmus az azonos műfajú szövegek esetében, és nem utolsósorban, mennyire határozza meg az elhunyt személye a fölötte mondott beszédet, vagyis a reprezentáció milyen szövegtípusokat követel meg, milyen szövegépítkezési módokat preferál.

A kötetek vizsgálatakor nem célom az illető temetési pompa teljes rekonstruálása, mert eddigi forráskutatásaim alapján úgy tűnik, hogy ez nem is igazán lehetséges.³ Bár a temetési beszéd csak egyik, a szövegszerű elemeket nem teljesen lefedő része a

³ Persze ez nem jelenti azt, hogy lehetetlen lenne. Nyilván a főúri temetések rekonstruálása tűnik a leghozzáférhetőbbnek, hiszen ezek az ország igen fontos eseményei voltak. Egyes főúri temetésekről ennek ellenére mégiscsak keveset tudunk, hiszen szinte paradoxon, hogy Erdély legnagyobbnak tartott fejedelmének, Bethlen Gábornak a temetéséről alig vannak ismereteink: I. TÓTH I. Gy. 1997. Természetesen temetés leírásokat bőven lehet olvasni ezekben a forrásokban, ezek nagyban segítenek megérteni a temetés ceremóniájának lefolyását: l. például HORN 1998, vagy Károlyi Zsuzsanna temetési pompájának tárgyi kellékeire is bőven kiterjesztett rekonstruálást, MIKÓ Gy. 2010; a század végéről, egy székely katolikus főúr, I. Mikes Kelemen temetési menetének hasonló rekonstruálását végzi el TÜDŐS 2008. Kézírtos naplóból, emlékiratokból, levelekből is előkerülhetnek olyan adatok, amelyek nagyban hozzájárulnak a kiadott szövegek pontosabb értéséhez, a teljes ceremónia képének megalkotásához. Az általam végigolvasott, nyomtatásban megjelent és néhány kézírtos korabeli önéletrásban, történetírásban és naplóban nem találkoztam semmiféle, az itt vizsgálandó temetésekre vonatkozó adattal.

temetési pompának (az epitáfiumok, a halotti zászló feliratait, a halotti chárták stb. mellett), mégis a temetési ceremóniának egyik, talán a legfontosabb mozzanataként kezelhetjük. Az utólag összeállított kötetek mindenképpen közelebb vezetnek az ilyen alkalommal megmutatkozó főúri reprezentáció mibenlétének, működésének, logikájának megértéséhez. Ehhez pedig segítséget adhatnak az ágendáknak és a retorikáknak az erre vonatkozó útmutatásai. Az egyházi ceremónia rendjét rögzítő ágendák⁴ a szövegeknek a temetés rendjében elfoglalt helyének átlátásához nyújthatnak segítséget, és ennek a korpusznak az egyházi szempontból releváns részeit (tartalom, felépítés stb. vonatkozásában) szabályoz(hat)ták. Jól ismert, hogy egy-egy főúri temetésnek megvolt a pontosan körvonalazott „világi”⁵ szakasa is, ennek megszervezése pedig nem az egyházra, hanem a világi előkelőségekre tartozott. Ezt sokkal inkább vezérelték íratlan szabályok, olyanok, amelyek a világiak által mondott beszédekben ragadhatók meg leginkább; ezeknek a szövegeknek az elsősorban műfaji kérdéseit – de nemcsak ezeket – a retorikák vonatkozó részei tisztázhatják.

V. 1. 1. AZ EGYHÁZI CEREMÓNIA RENDJE: ÁGENDÁK

A temetés szertartásának egyházi rendjét katolikus és protestáns szertartáskönyvek⁶ egyaránt rögzítették, a végtisztesség megadásának egyházi módját ebből kiindulva vizsgálhatjuk. A két felekezet szertartása külsőségeiben nem mutat lényeges kü-

⁴ A temetési pompának természetesen csak egyik része az egyházi: sőt, a főúri temetéseknek általában volt egy kinevezett világi ceremóniamestere, aki a – sokszor több hónapon át is elhúzódó – ceremóniát részleteiben megszervezte, összehangolta. L. erről bővebben SZABÓ P 1989.

⁵ Azért használom itt a világi jelzőt idézőjelben, mert a világi-egyházi elválasztás nem feltétlenül működő terminus a kora újkorban, még akkor sem, ha olvashatunk, éppen a temetés szertartásának megszervezésénél, ilyen különbségtételről. L. például a négy Esterházy fiú temetési ceremóniájának rekonstruálását SZABÓ P 1989.

⁶ A szertartáskönyvek középkori és kora újkori történetét (egészen a 19. századig elmenő kitekintéssel) tárgyalja BÁRTH 2005.

lönbséget; az eltérések, amelyek nyilván a hitágazati különbségekből adódnak, alig érintik a ceremónia rendjét. Feltűnő viszont, hogy a protestáns ágendák – összehasonlítva a keresztesítés, esketés vagy az úrvacsora kiszolgáltatásának szabályaival – sokkal kevesebb teret szánnak a temetési szertartás leírására, mint ahogyan az a katolikus oldalon megfigyelhető,⁷ sőt meglepő, hogy az egyházi szertartások szabályozását célzó könyveknek nem is mindegyikében találunk a temetésre vonatkozó utasításokat. A 16–17. században több protestáns agenda is megjelent nyomtatásban;⁸ az 1520–1680 közötti időszakból a legismertebb a Heltai Gáspár által nyomtatott. Samarjai Jánosé ugyanakkor több kiadást is megért, a valószínűleg legforgatottabb pedig Milotai Nyilas Istváné volt.⁹ Ez utóbbiak közül a Milotai Ágendájában csak a halálra való felkészítésről olvasha-

⁷ Nyomtatott katolikus ágendát kettőt ismerünk a 17. századból, mindkettőben külön fejezet van a temetésről: PÁZMÁNY 1625 – ezt a szabályzatot, benne a temetés az egyházi részére vonatkozó renddel együtt, Pázmány Péter szerkesztette 1625-ben Pozsonyban, és még abban az évben meg is jelentették. A században ez volt érvényben, ezt jelzi, hogy 1636-ban és 1656-ban újra kiadták (RMNy 1346, RMNy 1636, RMNy 1901) gyakorlatilag minden egyházmegyében ezt használták. Közkedveltségét jelzi, hogy a 19. század közepéig szinte szó szerint követték minden kiadásban. Vö. BARTH 2005, 23. Forrása az először 1583-ban kiadott *Nagyszombati Agendarius*, amelynek a magyar nyelvű szövegbetéteit hasonló kiadásban közreadja Fekete Csaba, szerinte ezeket minden valószínűséggel Telegdi Miklós írta (*Nagyszombati Agendarius* 2011, 9, 236). A másik katolikus szertartáskönyv a győri egyházmegyéé, *Rituale* 1636. Ebben is *De exequis* címmel külön fejezet szól a temetésről (RMNy 1636).

⁸ Kéziratok ágendát is ismerünk, Komáromi Csipkés György állította össze 1653-ban. Kéziratban való terjedését bizonyítja, hogy a 19. századi ágendákban is felfedezhetők hatásának nyomai. A kézirat teljes másolata a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában, töredékes másolata Sárospatakon található. A kéziratot nem láttam, az adatok Hórcsik Richárd ismertetéséből valók: HÓRCSIK 1996. Komáromi Ágendája nem tartalmaz a temetésre vonatkozó részt. Lásd Fekete Csaba kiadásában: KOMÁROMI CSIPKÉS 2009.

⁹ Időrendben a következő ágendákról van szó: HELTAI 1559; BEYTHE 1582; PATHAI 1618; *Agenda* 1620; MILOTAI NYILAS 1621/1622/1634/1653; SAMARJAI 1636; PAKSI 1643; NÓGRÁDI 1651. Ezeken kívül még megjelent két latin nyelvű is: a TEXTOR 1651 és az unitárius RADECIUS 1638. A református és a katolikus szertartási szövegek (Komáromi Csipkés kéziratossága és beleértve) közötti azonosságokat, illetve a hagyományozódás el-

tunk (betegek látogatása, halálra ítélt foglyok vigasztalása), a temetés szertartásáról ágendájának egyik kiadásában sem esik szó.¹⁰

A temetésről a Heltai-féle és a Samarjai ágendában olvashatunk, főleg a szertartás ceremóniájának külsőségeiről (mibe kell öltöztetni a halottat, hogyan kell viselkedni a halottas háznál, a harangozás férfi és/vagy nő felett, kik vigyék és mivel a koporsót, stb.). Mindkettő a temetés egyszerűségét hangsúlyozza, annak rendjét a Bibliából vezeti le, és egyértelműen elhatárolódnak az olyan szokásoktól, amelyek a katolikus szertartás örökségei voltak. A mentalitásváltás egyáltalán nem egyszerű voltára mutatnak rá azok az egyértelműen tiltó, illetve megengedő gesztusok, amelyeket Samarjai tesz néhány – a katolikus szertartás szerint megengedett, a protestánsoknál nem javallott, de túlságosan is bevett – szokással szemben. Igen beszédes a XIV. szabály: „Szentölt vízzel nem katapollyuk a’ mi halottinkat, sem fejeknél, láboknál viasz gyertyát nem égetünk, féltvén a’ testeket ördögi késértettől, mikor penig szövétnekekkel késérjük a’ temető helyre, csak szokásból cselekeszszük: mert élteknek tanéttjuk arra őket, minémű dicsőségre s boldogságra menendők holtok után, ha igaz hitben, és istenes életben multanak ki e’ világbol” (188–189).¹¹ Amiről a legkevesebb szó esik ebben a két – amúgy a végtisztesség szertartását a többiekhez képest hosszasan tárgyaló – ágendában, az a halottat búcsúztató szövegek (prédikáció, oráció, imádság) helye és rendje a ceremónián belül. A predestináció tana főlslegessé teszi a halottakért mondatott prédikációkat,

váló pontjait, a *Nagyszombati Agendariussal* való kapcsolatukat részletesen feltárja *Nagyszombati Agendarius* 2011, 145–236.

¹⁰ Az ágendák mint kortörténeti források vizsgálata külön dolgozat, sőt monográfia témája lehet. A téma kutatásának nemzetközi helyzetéről l. BARTH 2005, 25. Az alábbiakban ágendáknak csak azon részeivel foglalkozom, amelyek a temetési szertartásra vonatkoznak.

¹¹ Bár Samarjai mindvégig a temetés egyszerűségét hangsúlyozza, a főúri temetésekkel szemben többféle engedményt is tesz: például ékszerekkel díszített holttest, emlékjele állítása a sír mellé, az elhalálozás és a temetés közötti időszak növelése a bevett két-három naposhoz képest stb. Ezek az engedmények nyilván nem az ő mintaadó elképzeléseinek eredményei, sokkal inkább a szokáshoz való alkalmazkodás, pontosabban a szokás szabállyá emelésének gesztusa.

imádságokat, a temetés így az élők tanítását szolgáló alkalom lesz: a temetési beszéd tanító jellegét Heltai a hitvitákból ismert hangon bizonyítja,¹² Samarjai a (meg)szokást állítja a reformáció szolgálatába. Szerinte a temetési beszéd egyik célja a tanítással egybekötött példaképpáállítás: vagyis nála felfigyelhetünk arra, hogy a *genus didascalicum*ba sorolt temetési prédikáció már a *demonstrativum* fele látszik hajolni.¹³ Az elhunyt életének példaképpé állítása (nemcsak) a protestáns prédikációknak központi, főúri temetésen kötelező eleme, hanem ezzel együtt a vallási tanítás megfogalmazásának alkalma. Heltai a temetési szertartás leírásának a végén néhány, általános helyzetben felhasználható beszédminta után pár tematikus beszédet is közre ad (imádsággal együtt). Bár ebből a tematikus rendből messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, az mindenképpen látszik, hogy nem a társadalom hierarchiája, hanem a korszak leggyakoribb elhalálozást okozó eseményei alakítják ki ezt a rendet: a gyermekhalálozás gyakorisága, pestis, háború.¹⁴ Heltai nyilván nem

¹² „E mellet igaz hittel es lelki bizodalommal könyöregiönc, hogy az Wr Isten az ő nagy iouóltából es kegyelmességéből hátra verte az ördögnek es annak szolgainac, a' Papánac, a' Mahometnec, es a' heretnekeknec minden dühöségeket, tanachokat, igyeközzéseket, es az keresztyéni egyházát, az az, a' szegény nyaualyás igaz hitbeli gyüleközetet melly igaz es együgyü szüuel az ő szent Neuenecc tisztességéért, es az ő áldot szent fiahoz valo szerelmeért, meg tarcha, es meg oltalmazza.” HELTAI 1559, O4b.

¹³ XIII. szabály: „Néha praedikátot tészünk, és imádkozunk a' test fölöt, a' temetésnek előtte: de nem a' holtakért, mert ha istenessen éltenek, és az Urban meg holtanak, boldogok, s-nem szükölködnek a' mi könyörgésünk nélkül: ha peniglen istentelenül éltenek, s-pentitentia tartatlan multanak ki e' világbol, kárhozatra jutottanak, a' honnan nincsen szabadulás, a' mint a' gazdagnak példája mutatya: és az el kárhoztakért haszontalan a' könyörgés. Predikállunk azért az élőknek, és a' meg holtaknak példájokat elejekben adván, intyük őket halando voltokrol valo gondolkodásra, penitentia tartásra, e' világhi életnek meg unására, a' telhetetlen világnak szorgalmatosságának meg utálására, az Isten országának keresésére, és a' halálhoz valo jo készültre, imádkozunk magunkért, hogy Isten adgyon idvösséges ki mulást halálunk oráján.” SAMARJAI 1636, 188.

¹⁴ Például: „Negyedic Rövid Predicacio Mikoron valami fiu, auagy leánzo gyermek meg holt, es temetni vittettet; Öttodic Rövid Predicacio a Merigy auagy dőghalálnac ideien; Miképpen kel a Halalra valo foglyokat tanítani es vigasztalni; Mit kelyen cheleködni a fele Foglyokkal, a' kic az ő bűneknec ismerete által meg rettentec, es meg keserödtenecc; A Foglyok vigasztalásának

a felső papi rétegnek szánta ágendáját, hanem a kispapoknak, így az ország „oszlopos tagjainak” temetésére, a reprezentációs célokat is szolgáló ceremóniára nem tér ki.

Samarjainál mintabeszédeket nem olvashatunk, ő csupán néhány, a kisgyermek és az öregek temetésén, illetve általánosan elmondható mintaimádságot fogalmaz meg. Fentebb idézett mondatai viszont a temetési prédikációnak éppen arra a kiaknázhatóságára mutatnak rá, amelyek témám szempontjából éppen a legérdekesebbek: a reprezentációs céllal írt beszédek maximumisan kihasználják az elhunyt példaképpé állításának lehetőségét.

Mivel az ágendák a temetési szertartásnak a mindenkinek kijáró egyházi részével foglalkoznak, a pompa részeként értett világi búcsúztató szónoklatok említése nem feladatuk. Az ilyen beszédek megszerkesztése a világi szónoklatok hatáskörébe tartozik.

V. 1. 2. RETORIKÁK A TEMETÉSI BESZÉDRŐL

A halotti oráció megszerkesztésének szabályait két, a korszakban talán legelterjedtebb retorikai kézikönyv – az 1656-ban Váradon Szenci Kertész Ábrahám által kiadott *Orator extemporaneus*¹⁵ (a továbbiakban: OE) és Buzinkai Mihály 1659-ben megjelentetett *Institutiones Oratoriae*¹⁶ című műve – alapján tekintetem át. A korszakban természetesen több hazai és külföldi szerző által összeállított retorikatankönyv forgott kézen; választásomat két tényezővel indokolhatom. Egyrészt, mindkét összeállítás szellemi/értelmi szerzője az erdélyi értelmiség élvonalához tartozott (a Szenci által kiadott könyv esetében természetesen nem szerzőről van szó, arra, hogy mégis miért ő tekinthető a könyv kiadása értelmi szerzőjének és részben átdolgozó-

modgya; A Fogolynac vigasztalasa, az ő meg büntetésének szidalma ellen; Mikepen es mit kellyen chelekedni a' fogolyal, a' ki az ő ellenségének semmiképpen nem akar meg bochátni.” (X3a–Bb3b)

¹⁵ RADAU 1656.

¹⁶ BUZINKAI 1659.

jának, a későbbiekben kitérek), az erdélyi iskolák kötelező tananyagává váltak. Másrészt pedig mindkét kompedium a korszak retorikai irányzatai közül éppen azokat képviseli, amelyek az új igények kielégítését is figyelembe vették. Olyan igényekre gondolok itt, amelyek éppen a társadalmi változások nyomán alakultak ki, és amelyeknek a klasszikus retorikák már nem feleltek meg. Ezek a hivatalviselők, diplomataként utazók, előkelő nemesek és udvari szónokok számára íródtak – vagyis, mint ahogyan az első kompedium címében is jelzi: az alkalmazkhoz kapcsolódó beszédírás szabályait összefoglaló kézikönyvekről van szó, olyanokról, amelyek a magán- és a közreprezentáció igényeinek eleget tudnak tenni.

Az OE több szempontból is komoly kérdéseket vet fel: a szerzőség kérdését illetően már a korban is hevesen vitáztak, a mű retorikai szemléletének a korábbiakhoz képest megmutatkozó újszerűsége, és ezekkel szoros összefüggésben kérdés az is, hogy mennyiben és milyen hatása lehetett a korszak retorikai gyakorlatára. A szerzőség kérdésével kezdve a művet elsőként ismertető Tarnai Andor¹⁷ már feltárta ennek forrásait és dokumentálta a mű „elorzásának” tényét. A lengyel jezsuita könyvét a maga neve alatt adta ki a református Georgius Beckher, ezt dolgozza át valamelyest a magyar kiadás. A könyv eredetileg katolikus szerzőjéről főleg a felvonultatott példák árulkodnak, amelyek, úgy tűnik, nem zavarták a protestáns kiadókat. A kompedium interkonfesszionálissá válásában több tényező játszott szerepet: „olyan új szempontokat érvényesít, amelyek a forrásmunkában nem, vagy alig voltak jelen.”¹⁸ A mélységesen református meggyőződésű Szenci Kertész Ábrahám nyomdáját ebben az időszakban több retorikai kézikönyv is elhagyta, a váradi iskola tankönyvekkel ebben az időszakban igen jól el volt látva,¹⁹ tehát az OE kiadásában nem valamiféle hiánypótló szükségszerűsége kell gondolnunk. Sokkal inkább a tájékozottság igénye és az újabb elvárások kielégítésének célja vezérelhette a váradi nyom-

¹⁷ TARNAI 1994. A 17. századi retorikatörténeten belül egészen pontosan kijelölt az OE helye: l. BARTÓK 1998, 119–121, IMRE 2000a, 399–452.

¹⁸ IMRE 2000a, 441.

¹⁹ Vö. TARNAI 1994, 365.

dászt a könyv megjelentetésére. Kérdés lehet, hogy Szenci Kértésznek és annak a szellemi közegnek az elveivel, amelyben működött – Várad köztudottan ekkor már a magyar puritanizmus fellegvára volt –, hogyan fért össze a vallási szempontokat igencsak háttérbe szorító és a retorika tudományelméleti funkcióját egészen más síkon kijelölő tankönyv. Az OE-t már többen elemezték,²⁰ így részletes ismertetésére most nem térek ki, csupán néhány olyan vonását említem, amelyek a (különösen a Rhédey fölött mondott) beszédek olvasásában hasznosíthatóak.

A két részre osztott könyvnek a második fele tartalmazza a konkrét eseményekhez köthető beszédek leírását és a mintabeszédeket. Ebben a *praxist* tárgyaló részben tér ki a temetési beszédre is, de ez az *inventiót*, *dispositiót*, *elocutiót* tárgyaló első részben is szóba kerül. Lévéen, hogy az OE nem a klasszikus retorikai felosztást követi, hanem a ramusi dialektikus felosztás átdolgozott változatával állunk szemben, így a *dispositio* bőséges példaanyagában is találkozunk a funerációs alkalmakra ajánlott megoldásokkal. Egyik ilyen, a temetésre utaló hely az argumentálás alfejezete, ahol a dialektikus érvelés alkalmazását mutatja be az elhunyt barátainak szóló vigasztalás példáján keresztül. Ebben az esetben nem annyira a példa tartalma, mint inkább az érvelés logikájára való rámutatás a fontos.²¹ Szempontunkból

²⁰ TARNAI 1994. Bartók a különféle retorikai irányzatok közül a szinkretizmuson belül helyezi el OE-t, hangsúlyozva a könyv gyakorlati igények kielégítésére való törekvését, BARTÓK 1998, 119–121. Imre Mihály tudományelméleti szempontból (is) vizsgálja az OE újításait, ezeket két fontos, egymással szoros összefüggésben álló tényezőben látja leírhatónak: a konfesszionális elemek mellőzésben és az *acumen*-tanban megragadható szövegképző elméletben. Ez utóbbinak stílárius kötődéseit a manierizmushoz-barokkhoz már Bán Imre is vizsgálta. Imre Mihály éppen arra mutat rá, hogy ezek a kötődések nem egyszerűen stilisztikaiak: a Ramus tanait továbbvivő szinkretikus irányzatokon belül elhelyezhető OE olyan rétor- és retorikaideált képvisel, amely éppen ennek az ideálnak antropológiai átértelmeződésében ragadható meg. Vö. IMRE 2000a, 441–445.

²¹ „Questio II. Quomodo Argumentatio Dialectica facienda? [...] Exemplum (a lapszálen: Consolatoria in morte amici). Sit Propositio: Non debes in morte amicorum graviter dolore. Ratio: Quia mors est commune malum. Pone Dialecticae ita: In communi malo graviter dolendum non est; Sed mors amicorum est commune malum; Ergo, etc.” RADAU 1656, 68.

érdekesebb az *exordium* kérdését tárgyaló rész, ahol szintén a temetési beszéd lehetséges bevezetésével példálózik. A 'mindenki halandó' közhely kifejtését a Pegazus-történetre való rövid kitérével folytatja, majd a halott példaértékű életére történő utalással már jelzi a következő beszédrészre, a *propositiō*ra való átérés lehetséges módját (a lapszálon ki is emeli: *Accessus ad Propositionem*). A bevezetés lényege éppen a főtételezhez való eljutás, amely – éppen a beszéd fajtájának megfelelően – a példaértékű élet jutalmazását mondja ki: a halottnak az örökkévalóság templomába való bejutását a Rómát legyőző pogány hősök bevonulásához hasonlítja.²²

Az első, a retorikai szabályokat általánosan tárgyaló rész után rátér az előzőhöz képest jóval terjedelmesebb, s a gyakorlatra vonatkozó második részre. A felosztás a *genera dicendi* rendjét követi, három hagyományos beszédajtát (*demonstrativum, deliberativum, iudiciale*) említ; a *iudicialéról* gyakorlatilag nem szól, mert szerinte jogi ismeretek kellenek hozzá.²³ A *dispositio* gyakorlati alkalmazásának lehetséges variációit a két – a kötet szemléletmódjának megfelelően – fontosabbnak tartott beszédnemen mutatja be. Az előző részben már tárgyalta a *dispositio* fontosságát a beszéd egészének megszerkesztése szempontjából, itt most csak az egyik legfontosabb tényezőre emlékeztet: a *narratio* és az *amplificatio* szoros egységére. Mivel a köznapi életben legtöbb alkalom a bemutató beszédek elmondására kínálkozik, az OE szerzője is a *genus demonstrativumot* tartja a legfontosabb beszédnemnek, így az ennek megfelelő témák elrendezését tárgyalja (ebbe a beszédnembe hagyományosan a dicsőítő és a cáfoló beszédet szokták sorolni). Így a *narratio* és az *amplificatio* összeillesztésének lehetőségét a *laudatiō*n mutatja be, ahol a személy dicséretének kiindulópontját a haza

²² „Sed de funebri urna fluentes oculos parumper transferte, et spectata duce itineris virtute in Capitolium aeternitatis illustrius abivisse, quam olim barbarum gentium Triumphator urbem Romam invectus est, intuebimini. Tu, etc. O ventura olim posteritas quem virum ante Te habueris, quam absolu imitationis exemplar amiseris, tecum poteris follicita expendere, etc.” *Uo.*, 88.

²³ Vö. TARNAI 1994, 368.

iránti hűségének hangsúlyozása képezi, ezt a patrónusok, a rokonok és a család nagyságának dicsérete kell, hogy kövesse. Ezután következnek a személyes érdemek: a példásan leélt gyermek- és ifjúkor, a felnőtt- és öregkor és a méltósággal viselt halál. A bemutató beszédekre általában érvényes tanács, ha a bevezetővel kellőképpen felgyűjtja a szónok a lelkeket (váratlan fordulattal, az élénk hatást elősegítő figurák bevetésével indított beszéd), akkor megfelelően előkészíti hallgatóságát. Egy ilyen témájú beszéd többféleképpen épülhet fel, a beszédszerkesztés hatodik módja szerint megszabott részei: a *propositio*, a *ratio*, a *confirmatio* vagy *exornatio*, amit exemplumok, szentenciák, hasonló esetek felelemlegése tehetnek ki, végül pedig a *conclusio*. Gyakorlati példáját egy ifjú temetésén elmondható (minta)szónoklaton mutatja be. Ebben az esetben a téma (a váratlan halál, az emberi élet törékenysége) már önmagában feltételezi a lelkek kellő érzékenységet a beszéd kezdéséhez, amit patetikus felkiáltásokkal tehet hatásosabbá a szónok, majd a *laudatio*-t tartalmazó *narratio* megvalósulásának lehetséges módját mutathatja be.

A bemutató beszéd *dispositio*-jára vonatkozó fejtegetésből minket a felépítésre, a *laudatio* tartalmára és kibővítésének módjára vonatkozó utasítások érdekelnek. Bár ez a példaoráció nem tér ki bővebben az exemplum funkciót betöltő lehetséges példaanyagra, megszorításokat sem tesz arra vonatkozóan, hogy mit nem lenne szabad használni. Elvileg tehát az antik kultúrkincstől kezdve a keresztényig minden belefér(het).

A kötet e második részének nagyobbik felét az alkalmi beszédek példája teszi ki, ahol a magán- és közélet különféle alkalmainak (eljegyzés, esküvő, temetés, követ- vagy tisztviselő-választás) szétválasztatlansága éppen a magán- és közrepresentáció szoros összefonódottságáról árulkodik. Bár a temetési beszéd a magánrepresentációhoz tartozik, az elhunyt társadalmi rangja áthelyezheti ezt a közzsférába. Éppen ezért beszél a gyászbeszédek sokféleségéről, és figyelmeztet arra, hogy ezek helyét gondosan meg kell találni az egész temetési szertartáson belül, „amelynek vannak – a verbális elemeken túl – vizuális, képi effektusai

is”.²⁴ A halotti orációkról szóló fejezet végéhez az OE szerzője több oldalon keresztül az epitáfiumok és a zászlófeliratok lehetséges gyászszövegeit is közreadja.

A gyászbeszédnek alapvetően két típusát különíti el: az egyiket a vendégek intézik a halott barátaihoz, a másikat a barátok a vendégekhez.²⁵ Ez a kategorizálás és a közreadott beszédmin-ták egyértelművé teszik, hogy kiknek kíván példát adni. Az OE perspektívájába így kizárólag a közreprezentációt szolgáló temetési beszéd kerül: erről különösen a második beszéd-típus árulkodik (amelyik különben nagyjából hasonlóan épül fel, mint az előző, vagyis a fájdalom kifejezése után a halott dicsérete, majd a barátok vigasztalása következik), amelyben a beszédnek szerves részét képezi a barátok köszönetnyilvánítása a vendégeknek, amiért eljöttek a temetésre, bánatukban osztoztak, valamint a halotti torra szóló meghívás. Ennek kiemelésére különös hangsúlyt fektet, a beszédnek külön részeként tartja számon: „*Negyedikként* meghívás a halotti torra. Jegyezd meg, hogy *a legtöbb helyen a mágnások körében követek küldése szokásos*, hogy azok beszéljenek az ő nevükben; tehát nekik a köszönetnyilvánítással az előkelőségek rangja miatt előbb kell válaszolni.”²⁶ Az előző részben – az *exordium* példaanyagán – már láthattuk, hogy az OE szerzője ebben a tekintetben (is) a retorikai szinkretizmus képviselője; a kötet egésze pedig, a felekezeti indifferencializmuson túl, a retorika teológiai kötöttségének felszámolásáról tanúskodik. A gyászbeszéd-minták – különösen ennek második típusa – a kötelező, vallási szempontból is releváns erények, mint a jó lelkiismeret, kegyes életvitel, a halálra való felkészültség mellett a személyes erények dicséretekor az egész antik római és görög kultúrkinccset kiaknázásra javasolja: Ariszteidész igazságossága, Lükiurgosz okossága, Nagy Sándor nagylelkűsége, Julius Caesar szerencsés volta, rettenhetetlen jelleme – az elhunyt jellemével

²⁴ IMRE 2000a, 442.

²⁵ „*Oratium funebrium duplex genus est in usu. Nam aliae dicitur ab Hospitibus ad amicos defuncti; Aliae ab Amicis defuncti ad Hospites.*” RADAU 1656, 257.

²⁶ Az OE-ből szemelvényeket közöl IMRE 2000a, 337–365, fordította Szalai Zsuzsanna, Czár Csaba János és Czeglédi Sándor, az idézetekben ezt a fordítást követem. Az idézet helye: 361.

való metonimikus kapcsolatteremtés révén az önmagukért beszélő példák funkcióját látják el. Ez a panelszerűen alkalmazott exemplumkezelési módszer nyilván értő közönséget kíván, és egyértelműen utal arra is, hogy kiknek a temetésén alkalmazható a dicséretnek ez az eljárása. Így válhat a család magángyásza is a haza általános gyászává, amikor a vigasztalás érveit éppen abból merítheti a szónok, hogy az elhunyt a „köztársaság terhét hordva halt meg”, mély lelki nyugalommal fogadta halálát, ami kellő bizonyíték ahhoz, hogy: „A halhatatlan Isten amennyire nyugodtan, olyan lágyan mondja: úgy látszott, halálában élt leginkább az, aki életében mindig arra gondolt, meg kell halnia: miképpen annak az élete a halállal legkevésbé sem merülhet feledésbe, akinek éppen a halál az örök élet.”²⁷

Szövegelemzésünk szempontjából két fontos tanulsága van az OE-nek: egyfelől az *accomodatió*nak egy igen sajátos változatát figyelhettük itt meg, amint kifejezetten nemesi-arisztokrata igényű reprezentációnak kíván megfelelni; másfelől – az előzőnek (is) bizonyos szempontból következményeképpen – az a sajátos kettősség, ahogyan a bibliai példaanyag jelen van ugyan, de nem játszik főszerepet, mert a bizonyítás, bemutatás eszközéül felhasznált bőséges antik anyagot ezzel párhuzamosan működteti, ezzel is demonstrálva a kötet egészét meghatározó retorikai szinkretizmust.

Az OE-val sok rokonságot mutat Buzinkai Mihály retorikatanácskönyve, amelyet az előbbihez hasonló szempontokból néztem át.²⁸ Buzinkainak igen fontos szerepe van a retorikai szinkretizmus magyarországi elterjesztésében és megszilárdításában, munkássága, elsősorban Bartók István kutatásainak köszönhetően, széles körben ismert.

²⁷ IMRE 2000a, 362–363. Az eredetiben: 283–284.

²⁸ Buzinkai retorikájának két könyvét, az *Institutiones rhetoricarum libri duo*, (Sárospatak 1658), illetve az *Institutionum oratoriae* (Sárospatak, 1659), behatóan ismerteti BARTÓK 1998, 127–150. Bár a két könyv a rávista szemléletmód jegyében szerves egységet alkot, de Buzinkainak a temetési beszédre vonatkozó tanításai érdekelnek, ezért az ebből a szempontból releváns *Oratoriát* néztem alaposabban végig.

Az *Institutiones Oratoriae* tárgyalja a négy *genust*, a központi helyet természetesen itt is a bemutató beszéd kapja, és éppen ebben a fejezetben „látszik a gyakorlatias igényekhez közelítő szemlélet, a magán- és közreprezentáció beszéd típusait ismerteti”.²⁹ Külön fejezetet szánt Buzinkai az eljegyzési, esküvői és a temetési beszédek tárgyalására,³⁰ kiemelt fontosságot tulajdonít ezeknek, annyira, hogy az ilyen alkalmakon mondandó beszédeknek szánt e fejezetén kívül, a kötet más helyein is olvashatni például a funerálás művészetéről: mint az *exordium* tárgyalásánál (amelyik talán a legfontosabb beszéd rész, hiszen az egész beszéd hatását megszabhatja, szerkezetét befolyásolhatja), külön kitér a temetési szónoklat megfelelő elkezdésének hogyanjára, vagy az *accomodatio* esetében, mivel a temetési alkalommal ennek a beszéd résznek egészen más súlya van, mint bármilyen más alkalomkor mondandó beszéd esetében, hiszen a gyász önmagában megindult lelkiállapotot idéz elő, a szónoknak a továbbiakban erre kell építenie.³¹ A temetési beszédnek a legfontosabb része az elhunyt dicsérete, az érényeinek felsorolása, ezért az ilyen *laudatio* megszerkesztéséről szintén külön részben értekezik.³² A dicséretnek (vagy a gáncsolásnak) két típusát különíti el: az egyedit (alkalmat), illetve az általánost.³³ Az egyedi (vagy inkább személyre szabott) dicsérő beszédben a *laudatio* érveit – klasszikus módon – Buzinkai szerint is elsőként a nemzetségből és a hazaszeretetből kell venni, ezt követik a személyes érények, mint a természet, egészség(es élet) (a szép/egészséges termet/külső, természetesen, megfelelő esetekben külön érényként említendő!), iskolázottság, valamint a kedvezően értékelhető cselekedetek. Ha elhunyt dicséretét kell megírni, a halál neme és oka szintén a dicséret egyik argumentuma lehet (például ha valaki harcban esett el), és ekkor ennek külön része a haza irán-

²⁹ IMRE 2000a, 448.

³⁰ Cap. XVII. *De Oratione Natalitia ac Funebris*, 70–75.

³¹ „In Orationibus funebrius, initium a luctu, sive dolore, itemque causis, quae nos ad lugendum movent, sumimus.” (119.)

³² Cap. XIII. *De Laudatione Personarum*, 39–42.

³³ „In Persona vero laudanda, aut vituperanda, duplex est ordinis ratio; nam aut *temporum* gradus servantus; aut *generum* distributiones.” *Uo.*, 39.

ti tettek felemlegetése és a mindenki gyászára, a kárt vallott respublicára való kitérés.

Művészi szempontból az általánost tartja a formáltabbnak („Hic Ordo, plus artis habet, quam prior.” 41.); ennek példaként Cicerónak a birodalom összegzéséről Manliánában mondott beszédéhez irányít. Ilyen esetekben a díszítés módjának nincsenek kötöttségei, ezért művészből az ilyen típusú beszéd; az *acumen* alkalmazása szabadabb teret kaphat, mint egy-egy egyedi és alkalmoszerű beszéd esetében. A kevert típus lehet a kettő egyeztetése, amire éppen azért van szükség, mert általában egyik sem mutatkozik vegytisztán. Az ilyen kevert típusú beszédekben a dicséret az életút egészét fogja át, ahol a gyermekkor a példás felnőttkor előképe, a közjó szolgálataért véghezvitt tettek és a személyes erények az életút felvázolása mellett valamiképpen másodlagos erényként kerülnek elő. Világos, hogy ilyen esetben az életútnak önmagában bizonyító szerepe van, így lehet példaértékű. Buzinkai figyelmeztet arra is, hogy a dicséret során nem szabad túlzásokba esni, hiszen az ellenkezőknek éppen ezzel szolgáltathatja a cáfolat érveit. Buzinkai nem ad példaorációkat, a sok helyen igen vázlatos szabályok működésének megértéséért az ismert szerzők beszédeihez, például Xenophonhoz (a haza iránti hűségért dicsérendő beszéd megírásakor), vagy, mint fentebb említettem, Ciceróhoz (amikor egy összetettebb, elmésebb – *acumen* – *laudatió*t kívánunk megírni) utasít.

A dicséret nemcsak az elhunyt erényeit hivatott kiemelni, közvetve természetesen a hozzátartozók dicsérete is ez. De legalább ennyire fontos és gondosan megszerkesztett része kell legyen a beszédnek a vigasztalás is, kiemelkedő helyét azzal is jelzi, hogy külön fejezetet szentel megszerkesztésének tárgyalására.³⁴ Az erények felemlegetése közben vigyázni kell arra, hogy ne korbácsoljuk fel mértéktelenül a fájdalmat, mert így nem kerülhet arányba a dicséret a vigasztalással, ami a funerációs beszéd másik célja kell legyen. A fájdalom enyhítésének eszköze az, hogy jól megválogatott argumentumokra építünk. A méltóság-

³⁴ Cap. XXIII. *De Oratione Consolatoria*, 74–78.

ból, hasznosságból, szükségességből, kellemességből, lehetségesből célszerűen vett érvekkel elérhetjük, hogy az elhunytat példaképként állíthassuk az élők elé, az ő követésére buzdíthassuk a hallgatóságot, és így nem kell a lelkek felőrlődésével számolnunk.³⁵

Buzinkai tankönyve az OE-hez viszonyítva a retorikának mindenképpen az egyszerűbb és átláthatóbb típusát képviseli, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy tudományelméleti szempontból közös alapokon nyugszanak. Mindkét retorika egyértelműen arra tanít, hogy a halotti beszéd megírásakor a retorika *genus*-ának sajátosságait szem előtt kell tartani; a beszéd céljának eléréséért a dicséret, illetve a vigasztalás argumentumainak és exemplumainak körét a legtágabban értett hagyományok irányába kell kiterjeszteni, mintegy jelezve, hogy a halotti beszéd megírásakor a homiletikai és a retorikai szempont nem, vagy alig választható el egymástól.³⁶

³⁵ „IX. In hac veró parte argumenti sumemus. 1. Ab *Honesto*, quia haec divina est voluntas, hoc ratio dictat, hoc virtutis exigit natura, ut animi dolorem, recte factorum conscientia mitigemus. 2. Ab *Utilo* quia virt' reb' adversos redditur illustrior clarioque; iisdem erudimur, et prudentiores ac meliores evadimus. 3. A *Necessario*, quia quae effugere non licet, ea lugendo non corrigimus, sed exasperamus. 4. A *Jucundo*, quia utcunque nunc ingrata sors ista sit, tamen veniet temp' quo voluptatem gignet, praeteritorum malorum memoria, cum honesto nomine conjuncta. 5. A *Possibili*, quia nulla est calamitas tantaquin patinedo vincatur. Huic argumento multum roboris accedet, ab illustribus eorum exemplis, qui adversa constanter pertulere, Denique, exemplis istis adhortabimur ad pristinam virtutem, atque animum fortem, ne frustrase maceret, ac nominis sui honorem, si impatientius se gerat offuscet, atque imminuat; hostibus veró gaudium creet.” (76)

³⁶ A vizsgálatba nem vontam be a korszak egyetlen magyar nyelven megjelent homiletikáját (MEDGYESI 1650c). Medgyesi az imádság- és a prédikációírás tankönyvében táblázatokba is foglalja az egyes beszéd típusok vázlatát. A minket ezúttal érdeklő prédikációírásról szóló fejezetében Medgyesi nem *genus*sokról beszél, hanem egyszerű és összetett beszédmintákat kínál követésre. Medgyesi szigorú osztályozása, átláthatóságra való állandó törekvése saját prédikálási gyakorlatával alig van összhangban. Temetési beszédei közül szerkezetileg a legkiegyesülőzöttabb a Bethlen István felett mondott prédikációk (időben ez a legkorábbi is – 1648), a Rákóczi család tagjai fölöttiek – a *Tabula I.* szerint építi fel – a hangsúlyok erősen eltolódnak: a beszédek nagyjából kétharmadát a Hasznok és az applikáció teszik ki. Lónyai Zsuzsanna feletti beszéd ennek az eltolódásnak éppen az ellenkezőjét mutatja: itt a *Hasz-*

V. 1. 3. HALOTTBESZÉD-KUTATÁS

A fentiekben láthattuk egyrészt azt, hogy a funerációs beszéd különleges helyet foglal el a különféle beszéd típusok között, másrészt azt is megfigyelhettük, hogy egyházi és világi retorikák szerzői (persze ezek szoros összefonódottságát nem felejtethjük el) sokféleképpen képzeltek el a hagyományok és az új elvárások összehangolásának módját, komoly erőfeszítéseket tettek ennek a gyakorlatban történő meghonosítására, s hogy ez nem volt hiábavaló, a kortársak szövegei számos esetben igazolják.

A temetési beszéd műfaja a 17. századra már, műfajisága szempontjából (is), meghatározó hagyományozódás terméke. Ez a műfaj már születése pillanatában – éppen alkalmiságából adódóan – olyan sajátosságokkal rendelkezett, amelyekkel az egyszerű vasárnapi prédikáció sohasem kísérletezhetett volna. A temetés alkalmával az elhunyt méltatása legalább akkora helyett kapott a beszédben, mint a túlvilági élet tanításán keresztül a hívek és a hozzátartozók vigasztalása; ennek a feladatnak a megvalósítása igen tág lehetőségeket nyitott a szónok számára, melyet a különböző korokban más és másképpen használtak ki.³⁷

nokat és a rászabást intézi el viszonylag röviden, de a beszéd végén van *Genealógia*. Az Ibrányi Ferenc felett mondott beszédben nincs „rászabás”, szerkezetileg a *III. Tabulához* köthető beszéd. A prédikáció végén meglehetősen hosszú, négy oldalas genealógiának majdnem felét viszont tekinthetjük a „rászabás” helyének. A *Tabulákhoz* Medgyesi beszédei nem feltétlenül és nem mindenben igazodnak, inkább irányt mutatnak. Ami viszont a legfeltűnőbb az elméletben hirdetett „szép módos rendhez” képest, azt akár szerkezeti aránytalanságnak is tekinthetjük: prédikációinak nagyobbik részét, legalább két harmadát a *Hasznok* és a *Rászabás* teszi ki, vagy esetleg két prédikációra osztva, átviszi az egyikből a másikba olyan beszédrész(ek)e(t), amelyek kifejtése teljesen szétzúzná egy prédikáció kereteit (l. például *Ötödik Jajj*, *Rohogó tűz*, *Kétség torkából kihatló lélek*, vagy *Ezechiás Kir. Hiti*). További vizsgálat tárgya lehet, hogy a kortársak mennyire ismerték Medgyesi homiletikáját, használták-e és alkalmazkodtak-e ehhez a szabálygyűjteményhez.

³⁷ A temetési pompával szembeni ellenérzés a reformáció kezdeti időszakában – legalábbis elméletben – általános jelenség volt. A pompa mértéke viszont nyilvánvalóan mindig az elhunyt társadalmi státusától függött.

A halotti beszéd többszemponútú – irodalmi, irodalomszociológiai, történelmi és művelődéstörténeti stb. – kutatását Németországban már évtizedekkel ezelőtt programszerűen meghirdették; első lépésként a halotti beszédek katalógusát állították össze, ezt tekintve a további kutatások első lépésének. A szisztematikus feltárást interdiszciplinárisan végezték, jelezve a kutatási terület komplex megközelíthetőségét.³⁸

Magyar vonatkozásban Kecskeméti Gábor monográfiájáig³⁹ sem hiányoztak a halotti beszéd-kutatások,⁴⁰ de a téma vizsgálata még messze nincs kimerítve, az eredmények tudományos forgalmának jelei igen véletlenszerűek. Bár a magyar szerzőktől fennmaradt halotti beszédek mennyiségileg nem mérhetők a német területen írottakhoz,⁴¹ mégis igen jelentős hányadát képezik a hazai prédikációirodalomnak. A mennyiség okán sem vállalkozom a teljes szövegkorpusz vizsgálatára; az anyag nagysága ellenére egységes szempontú vizsgálatát Kecskeméti Gábor korábban elvégezte. Inkább olyan olvasási mód alkalmazását kísérelem meg, amely éppen a monografikus igényű megközelítésnek nem lehet szempontja: olyat, amelyet a kiválasztott szöveg maga követel meg, így olyan sajátosságai mutatkozhatnak meg, amelyek talán egy újabb, átfogó szempont kialakítását eredményezhetik.

V. 2. Reprezentáció a főúri temetéseken

A vizsgálandó szöveganyag több tekintetben is rokonságot mutat: elsősorban természetesen a megjelentetés céljának, a reprezentatív igények kielégítésének kérdésében. Főúri temetések

³⁸ A halottibeszéd-kutatás folytatására, továbbvitelére folyamatosan kínálnak újabb és újabb szempontokat, újabban például Jill Bepler: „Trotz dieser Fortschritte in der Erschließung gibt es bis heute keine Untersuchung der politischen und publizistischen Wirkung höfischen Funeraldrucke in Deutschland in der Frühen Neuzeit, [...]” BEPLER 2004, 159.

³⁹ KECSKEMÉTI 1998.

⁴⁰ L. NÉMETH S. K. 1985, 204–205.; IMRE 1987.

⁴¹ Kecskeméti Gábor 1711-ig 103 kötetet számolt össze, amelyek összesen 354 magyar nyelvű halotti beszédet tartalmaznak. KECSKEMÉTI 1998, 282–291.

esetében kivétel nélkül számolni kell a reprezentáció szándékával:⁴² a temetési beszédek kiadásával már nemcsak az elhunyt-nak állítottak emléket, hanem családja hírnevét is erősítették. E kiadványok célközönsége lényeges motiváló erő ebben a folyamatban, ezek a szövegek semmiképpen sem az alattvalókhöz, hanem a társadalmilag hasonlóakhoz szólnak, ilyenformán a főúri udvarok közötti kommunikációs eszközként is értelmezhetőek.⁴³ Ugyankor betekintést nyújtanak az udvar kulturális és társadalmi életébe is: a beszédek megformáltságán, üzenetén, nem utolsósorban a beszédek szerzőin keresztül az udvar művelődési törekvéseit és ideálját mutathatják meg, a közönség felé pedig politikai üzeneteket is közvetíthetnek.

A szövegrendezés koherenciája érdekében egy kitüntetett kötetet választottam, ehhez kapcsolom és viszonyítom a többi. A Rhédey Ferenc emlékére kiadott kötet szövegeit választottam, mivel ezek önmagukban olyannyira egységesnek, vizsgálati szempontokat kínálnak mutatkoznak, hogy referenciális alapja lehet az összes többi, hozzá valamilyen szempontból kapcsolódó/ható szövegnek.

A kötetek gyors kiadása (a temetést követő évben általában már meg is jelennek) minden esetben nyilvánvaló reprezentációs szándék eredménye. A család rangjának, fényének megmutatását célozzák éppúgy, mint az elhunyt jó emlékezetben való megőrzését. Az elhunyt *laudatio*ját többnyire egy kiemelt éretnyes jellemvonás, tulajdonság köré szervezik, (ez nyilván nem azt jelenti, hogy az elhunyt ezt az egyetlen jó tulajdonságát dicsérné a továbbiakban), amelynek nagysága nem is szorul bizonyításra, hiszen jól körülhatárolt, topikus vonásokat mutat. Ilyen Rhédey Ferenc kiemelt kegyessége, Bocskai István „bujdosása” (természetesen politikai pályafutására utalva), Báthori Zsófia bölcsessége és erőssége, I. Rákóczi Ferencben az „egyete-

⁴² „[Funeralien dürfen] in hohem Maße repräsentative Dokumente des Selbstverständnisses der fürstlichen Familie gelten.“ JACOBSEN 1995, 164.

⁴³ „Die genuinen Adressanten der Höfe waren – andere Höfe«. Auf diesen Kreis richteten sich auch alle Repräsentationsbestrebungen. Die eigenen Untertanen wurden eher zufällig erreicht, ein Zielpublikum bildeten sie auf keinen Fall.“ BEPLER 2004, 161.

mes kereszténység” bajnokát siratják. Ezeknek a kiemelt érényeknek összetett funkciója van: az elhunyt jó emlékezetben való megőrzéséhez járulnak hozzá, úgy, hogy a családi „pantheonba” kerülésüket érdemlik ki, a család nagy nevéhez méltó voltát mutatják meg, miközben a család önértelmezésének kifejezői is.

A Rhédey Ferenc emlékére kiadott kötetet tartalmazó öt szövegéből három már 1668-ban, a temetés évében megjelent, kettő pedig 1669-ben, amelyeket ekkor az előzőekkel együtt is közreadták.⁴⁴ Főúri temetésről lévén szó, egy olyan kötet kiadását szorgalmazták, amely tökéletesen megfelel a korban élő íratlan szabályoknak: három magyar nyelvű prédikációval, egy latin és egy magyar orációval járul hozzá a halott örök emlékezetben maradásához és a család önreprezentációjához. Nem a mennyiség keltheti fel figyelmünket, hiszen egy főúri temetésen a század második felében ez rendjén valónak tekinthető (Károlyi Zsuzsanna, Bethlen Gábor feleségének temetésén 22 magyar nyelvű beszéd, 14 latin szónoklat hangzott el, de inkább ez a kirívó példa),⁴⁵ hanem inkább a szövegek műfaji összetétele, egymás mellé rendezése. A szövegek címszerűen prédikációként, illetve orációként kínálják magukat. Ebben nincs semmi rendkívüli, a funerációs köteteknél megszokott eljárásról ez. Orációkat szinte minden főúri temetésen mondtak – többnyire latinul. Magyar nyelvű halotti oráció a 17. században meglehetősen ritka példa,⁴⁶

⁴⁴ SZÁNTAI PÓCS 1668; GÖRGEI 1668; ESZÉKI 1668; CZEGLÉDI 1669; PÓSAHÁZI 1669. Szántai Pócs István és Görgei Pál szövegeit a sárospataki nyomda közösen jelentette meg 1668-ban, az Eszéki T. Istvánét talán önállóan (önálló címlapja van); a Czeglédi István és Pósaaházi János szövegét szintén közösen, 1669-ben. Az előző évi beszéd maradék példányait valószínűleg összekötötték az 1669-es szövegekkel; a beszédek többnyire együttesen, kötetben maradtak fenn. L. RMNy 3588.

⁴⁵ MIKÓ Gy. 2010, 6.

⁴⁶ A Rhédey Ferenc temetésén elhangzottan kívül még összesen hét magyar nyelvű halotti orációról tudunk: 1. Tartzali Péter beszéde Bethlen Krisztina felett, Debrecen, 1631 (RMNy 1498); 2. Dányádi György orációja Újlaki Bocskai Ferenc fölött, 1674 (RMNy 1158); 3. Bocskai István felett Diószegi Sámuel orált, Kolozsvár, 1674 (RMK I, 1164); 4. Szemere György felett négy Rövid Magyar Oratiót tartott Tarczali Sámuel, Debrecen, 1704 (RMK I, 1687).

a 18. században viszont már virágkorát éli ez a műfaj.⁴⁷ Kérdéseim elsősorban műfaji természetűek. Vajon milyen relevanciája volt (ha volt) ennek a műfaji distinkciónak a korban? Mennyire mérvadó ez a jelzett műfaji elkülönülés a vizsgálandó kötet(ek) esetében? Illetve hogyan viszonyul egymáshoz a latin és a magyar nyelvű oráció, vajon az azonos műfaj valóban azonos szabályok szerint megírt szöveget eredményez? A műfaj problematikuságát e kötet esetében nem csupán az oráció példázhatja. Külön feladat a prédikációk helyének meghatározása a köteten belül, egyrészt az orációkhoz való viszonyuk, másrészt saját műfaji szabályaik szempontjából: a három prédikáció különbözősége olyannyira kirívó, hogy önként adódik az elmélkedéssel, a politikai publicisztikával, netán éppen az orációval való rokonításuk. Éppen e műfaji sokszínűség, műfajok közti átfedés révén érhet-e el a kötet azt a hatást, amelyet megrendelőik szántak neki: az egykori fejedelem örök emlékezetben maradását és a család hírnevének, fényének növelését, valamint megmutatását.

A Rhédey-féle kötethez, felépítését tekintve nagyon hasonlít a Bocskai István, zempléni főispán halálára 1674-ben, Kolozsváron kiadott kötet: itt is három prédikációt, egy latin (hozzákapcsolta szerzője a genealógiát, magyarul) és egy magyar nyelvű orációt olvashatunk, ehhez járul még néhány búcsúztató vers is.⁴⁸ A Rhédey-kötet kapcsán felvetett kérdések érvényesek itt is: a feltűnő azonosságok természetesen rejthetnek lényegi különbségeket is. A Bocskai-féle kötet is igen reprezentatív,⁴⁹ a Bocskai család utolsó férfi leszármazottját siratják el vele.

Ehhez a szövegmenyiséghez képest kevesebb szöveget jelentettek meg I. Rákóczi Ferenc funerációs szövegeiből, és még en-

⁴⁷ Lásd például Verestói Györgynek a műfaji kereteket erősen szétfeszítő, belőle mindent kiaknázó orációit. Bizonyos értelemben Verestói előzményeinek is tekinthetők a 17. századi orációk. Verestói beszédeiről l. NÉMETH S. K. 1984.

⁴⁸ A halotti búcsúztató versnek is igen sokféle típusával találkozhatunk a korban, a jelen keretek ezúttal nem lennének elegendőek arra, hogy ezeket a nem prózai szövegeket is bevonjam a vizsgálatba.

⁴⁹ A kötetet Imre Mihály mutatta be és elemezte, aki a politikai publicisztika alakulásának és a nemzeti önszemlélet kifejeződésének egyik legrelevánsabb példájának tartja. IMRE 1987, 21–45.

nél is kisebb a Báthori Zsófia halálára emlékező szövegegyüttes. I. Rákóczi Ferenc temetési pompáját viszont ismerjük, részletes leírása fennmaradt,⁵⁰ a reprezentáció igényeit célozták a kiadott szövegek is. A kötet megrendelője Báthori Zsófia volt, a megjelentetett szövegek műfaji sokszínűségükkel is az elhunyt rangját, a család hírnevét bizonyítják és erősítik: a kötetet bevezető terjedelmes versbe szedett Rákóczi és Báthori családtörténet⁵¹ mellett a latin oráció áll, a temetésen elhangzott magyar nyelvű prédikáció nem ebben a kötetben kap helyet, Lőcsén nyomtatták, ugyancsak 1677-ben. Báthori Zsófia temetési beszédeiből csak két szöveget, egy latin orációt és egy magyar prédikációt jelentettek meg, nem is egy kötetben, az orációt Kassán, 1681-ben, a prédikációt pedig Nagyszombatban adták ki 1680-ban.

V. 2. 1. VÁLTOZATOK A PRÉDIKÁCIÓRA

A Rhédey Ferenc temetése után kiadott szövegegyüttesnek a kolozsvári Egyetemi Könyvtárában őrzött példányát használtam, ebben az első szöveg Czeglédi István „megjobbított” prédikáció-

⁵⁰ Thaly Kálmán több olyan iratot is közölt, amelyek I. Rákóczi Ferenc temetése körüli intézkedéseket tartalmazzák. Ezekből tudjuk, hogy a temetésre Tyukodi György, az ungvári jezsuita rendház főnöke a temetésre megjelentetett egy, a fejedelmi háznak ajánlott könyvet, amelyet a temetésen osztogattak szét, ennek kiadási költségeit kéri Zrínyi Ilonától 1678. február 25-én kelt levelében. Thaly sem ismerte, mit tartalmazhatott ez a könyv, talán az *Umbrae Parentales* 1677-ben Kassán kiadott versciklus lehetett. L. THALY 1873.

⁵¹ *Umbrae Parentales* 1677. A latin nyelvű, 12 részből álló versciklus a két család kiemelkedő személyiségeiről szól, ezek köré szervezett Magyarország- és Erdély-történet ad, vizsgálata külön tanulmány tárgya lehet. A latin nyelvű versek és magyar prédikációk szövegegyüttesére példa az említett Károlyi Zsuzsanna temetése után kiadott kötet is, ezzel kapcsolatosan írja Heltai János: „[...] az anyanyelvű beszéd a vallási vigasztalást hordozza, a latin nyelvű költeményekben pedig inkább világi szempontok érvényesülhetnek, az elhunyt érdemeinek, műveltségének, társadalmi státusának, családjának, származásának méltatása, dicsőítése. Másrészt mégis arra kell gondolnunk, hogy az anyanyelvi prédikáció – latin versek egy kompozícióba illesztése – valamilyen Magyarországon kívül használatos minta követésére utal. Ennek pontos felderítése azonban még a jövő feladata.” HELTAI 2008, 69.

ja.⁵² A kötet talán legrepresentatívabb szövege ez, nemcsak terjedelmét tekintve, hanem a szerző szempontjából is, hiszen Czeglédi egyike a század második felében működő leghatásosabb prédikátorainak.⁵³ Czeglédi olyannyira megjobbította beszédét, hogy az egy órás prédikáció szövegét⁵⁴ 162 oldalasra duzzasztotta fel. Igen szokatlan az ilyen nagy terjedelmű prédikáció, mindaddig nem találkoztam hasonlóval, s nehezen hihetjük el, hogy valóban prédikációval van dolgunk, bármennyire is annak nevezi szerzője. De nemcsak címszerűen kínálja Czeglédi szövegét prédikációként, hanem gondosan, mondhatni rigorózan igyekszik annak minden szabályát betartani. Legalábbis ami a szerkezeti felépítést illeti: a szöveg *dispositio*ja a prédikációk elrendezésének megfelelően történik: megtalálhatjuk benne a summát, a részekre bontást, a magyarázatot, a tanulságokat, a hasznokat és az applikációt is – a lapszálon gondosan feltüntetni minden egyes szerkezeti egység nevét –, csak mindent óriásira nagyítva. Mindemellett még két bevezetővel is ellátja Czeglédi a prédikációját: *A Sirást Enyhitő Levélben* vigasztalni kíván, elsősorban Rhédey özvegyéhez, Bethlen Druzsínához szól; a *Készítő beszéd* pedig az *exordium* funkcióját tölti be, itt is kitágítva annak kereteit, a hallgatóságot arra is felkészíti, hogy ez a haláleset a jelenen túlmutat, tágabb összefüggései vannak, a magyarázat és a vigasztalás ennek függvényében történhet majd a beszéd során. Czeglédi itt alkalmazta a ház-oszlop/haza-nagy emberek toposzt, és ezzel teszi értelmezhetővé Rhédey halálát, hogy a halál ténye miatti szomorúság a nemzet szempontjából tragédiaként megéleendő esemény legyen. Az előljárók halála tehát az isteni büntetés jele: „Valóban kezdé, az igaz ítéletű Isten, e’ néhány esztendő alatt, a’ Magyar-Ország-i *Politiá*val-is éreztetni, e’ Fenyegetésnek súlyját! Mert, *fényes Nap* gyanánt szemeink előtt *tündöklő*, Fejedelmi, Tudós, s-Vitéz Emberinket, életek *déllyében*,

⁵² Jelzete: BMV-4170. Címleírást l.: CZEGLÉDI 1669.

⁵³ A korának talán Czeglédi a legfélelmetesebb hitvitázója, főként a kassai jezsuitákkal polémiázott. Teológiai munkái mellett történeti jellegűeket is írt. Halála után a reformáció mártíriaként ünneplik a *Czeglédi István históriája* című epikus énekben (RMKT 17, 10. köt., 1981.)

⁵⁴ Negyedréti formátumban kb. 30–35 oldal.

virágzó idejekben, el-nyugodtá, és mikor más Nemzeteknek, a' bódog állapotnak, *fényes nappal*-a vagyon-is, a' szegény Magyarok, akkor-is, a' bódogtalanságnak *setét éjszakájá*-ban botorkáznak. [...] Egy szóval: Valóban *keserűséges napra* jutatta Isten, a' *Magyar Hazát!*" (10–11). Ugyanitt emlékeztet Rhédey László, a volt fejedelem fiának 1663-ban bekövetkezett halálára, mely ebben az összefüggésben argumentumként szolgál az isteni büntetés kétszeres jelenlétére. Számos prédikátortársához hasonlóan az isteni büntetés okát Czeplédi is a hitelenségben jelöli meg, a büntetés jelenvalóságát bizonyító bevezető szövegek így természetesen vezetnek át a beszéd tulajdonképpeni témájához.

A prédikáció témája az igaz hit, Czeplédi ezt minden aspektusából körüljárja, olyan részletességgel, hogy az már kegyességi iratra emlékeztet, az elmélkedés műfajához közelít. Az igaz hit meghatározásából kiindulva mutatja be a hit jelenvalóságának különböző fokozatait („grádicsait”), az igaz hit jeleit. Mindezt igen módszeresen teszi, pontokba foglalja mondanivalóját, kérdés-felelet formában tér ki az esetleges ellenvetésekre és cáfolja meg azokat. Éppen ez a forma teszi a szöveget jól átláthatóvá, segíti a könnyebb eligazodást benne. Czeplédi az olvasó/hallgatók figyelmének felkeltéséért különféle eszközökkel él: a szövegből való kiszólások, a hétköznapi életből vett példák mellett⁵⁵ ilyen a kérdés-felelet forma, amelynek sematikusságát a vitázó „felek” kvázi megszemélyesítésével teszi „életszerűvé”, a szöveget pedig pergőbbé. A *Sátán* és az *Igaz Hit* allegorizáló dialógusa⁵⁶ az iskoladrámákra (is) emlékeztető módon vállalja a tanítás feladatát.⁵⁷ Ugyanezt a célt szolgálja a pontokba szedett tanítás különféle bevezetése: nem egyszerűen felsorolja ezeket a tanításokat, hanem mindegyiket személyessé teszi. Például a „nagyobb hit” megszerzésének eszközei bemutatását ilyenformán

⁵⁵ Például: „Éled-tzé jó lélek, mikor ezeket hallod?” (48), „jo idején kellene ám erről gondolkozzunc!” (49)

⁵⁶ Az allegorizáló dialógus a barokk korban igen kedvelt eljárás a tanítás szemléletesebbé tételéhez, gyökerei a clairvaux-i Bernát-féle misztikáig nyúlnak vissza.

⁵⁷ A megszemélyesített párbeszédes formával több prédikátor is él. A különbség csak az, hogy itt nemcsak két-három fordulás szóváltásról van szó, Czeplédi oldalakon keresztül vitatkoztatja az ellenfeleket.

végzi el: „[...] 3. Az *Ur-Vacsoraja Sacramentum-a* sem marad innen ki; [...] 4. Nem utolsó ide számlálni, a’ buzgo *könyörgést-is* [...] 5. Ide valo, az *Isten igiretinek* ilyenképpen valo meg-fogási-is [...]” (51–52). Az igaz hit mibenlétének gyakorlatias jellegű megtanítása a puritánus metódusra (is) emlékeztet, ahol a teológiai kérdések tárgyalásakor kerülnek az elvont elméleti fejtegetést. A szövegből való folyamatos kiszólásokkal Czeglédi jelzi, hogy személyhez szól, az egyéni lelki életet tartja szem előtt, ahhoz igazodva tanít.

A hitről szóló hosszas fejtegetés az applikációban nyeri el értelmét. Ezt a beszédrészt nyomdatechnikailag is elválasztja a prédikáció testétől (új lapon kezdi, a beszéd e része kiemelten). Az igaz hit birtoklásának lehetséges voltát éppen Rhédey Ferenc személye, élete bizonyítja. A prédikáció tanításait tételszerűen mutatja be Rhédey kitüntetett erényeinek elősorolásában. Életének minden szakaszában igaz hitéről tett bizonyosságot Rhédey, ennek hangsúlyozása azért fontos, mert éppen az igaz hitre való állandó és mindenkori törekvés szükségszerűségét bizonyítja vele. A prédikáció címe is az applikációban nyeri el teljes értelmét: *Énokh Istennel való járása*, vagyis igaz hite, alkalmas történet az Énokh-Rhédey párhuzam megteremtésére: a Bibliára építő *fogalmi* allegorizálással⁵⁸ nemcsak vigasztal, hanem követésre méltó példát is felmutat. A bibliai mitizáció a halotti prédikációkban igen gyakori eljárás, a *laudáció* fontos momentuma: „Egy-egy jól megválasztott bibliai párhuzam a prédikáció telitalátát, egész invenciós rendszerének forrását jelentette. Épp ezért igen értékes leleménynek számított.”⁵⁹ Ez az eljárás egyik lehetősége a vallási tanítás és a laudáció összekapcsolásának. Czeglédi a vallási tanítás során már felhalmozott egy sor világi, hétköznapi példát is a bibliaiak mellé, így erőltetés nélkül vonható párhuzam egy bibliai személy és Rhédey között. Ezzel a módszerrel Czeglédi elkerüli azt csapdát, hogy a laudáció telje-

⁵⁸ Hargittay Emil kifejezése, a felekezetiileg eltérő szövegalkotó koncepciók között jellemzően protestáns eljárásának tartja. HARGITTAY 1998, 738.

⁵⁹ KECSKEMÉTI 1998, 200. A bibliai mitizáció gyökereiről, feltételeiről és szabályairól l. HARGITTAY 1998.

sen öncélúvá váljon.⁶⁰ A laudációnak egészen más lehetőségét és módját mutatta meg Czeglédi a II. Rákóczi György fölött mondott prédikációjában. Bár több szempontból is hasonlít a Rhédey fölötti prédikációhoz (terjedelmét tekintve feltételezhetően ez is „megjobbított” beszéd, itt is viszonylag terjedelmes a vallási tanítás), de a laudáció megvalósulásának mikéntje igen eltérő szövegeket hoz létre. A katonai erényeket kiemelő prédikációnak a kényes egyensúly fenntartása a feladata: a vallási-egyházi szempontból erénynek minősíthető tulajdonságok, jellemzők mintájára írja át a hadviselésben szerezhető és felmutatott erényeket, amelyekkel nem is lenne gondja, ha a hadviselés nem olyan kiemelté lett volna, mint amilyen volt. A fejedelem tetteinek védelmezése és az elmarasztalás között egyensúlyozva Czeglédi – más prédikációra nem jellemző módon – másfajta hivatkozási bázist (antik autorok, mint például Plinius, Cicero, Sallustius, Josephus Flavius, Horatius) is mozgósít, így módon a laudáció érvényességi körét egyféléképpen ki is tágítja, az általa képviselt prédikátori magatartástól idegen terület felé.⁶¹

Czeglédi terjedelmes, a kegyességi irattal rokonságot mutató beszédéhez képest egészen más képet mutat Szántai Pócs Istvánnak,⁶² Rhédey udvari papjának a temetésen mondott prédikációja. A barokk próza stílusjegyeit magán hordozó beszéd erős prófétai ihletettsége ugyancsak átlépi a prédikáció műfaji kereteit; erős szónoki indulat szervezi az egész szöveget, amely így igencsak aránytalanná lesz. Az *Elöl járó beszéd*ben már kijelöli az egész szöveg irányát, egy, a temetési beszéd céljainak szempontjából csak részben megfelelő, bibliai párhuzam felállításával: az Ábrahám és Sára, illetve Rhédey Ferenc és Bethlen Druzsina közti hasonlóság nem kínál, nem kínálhat egyértelmű vigaszt. Így módon, Rhédey özvegyéhez szólva, a sírás helyénvalóságát, a *lamentatio* jogosultságát előlegezi meg.

⁶⁰ A laudáció csapdájáról l. KECSKEMÉTI 1998, 168–209.

⁶¹ Czeglédinek a II. Rákóczi György feletti beszédéről l. a II. 2. 1–2. fejezetet.

⁶² SZANTAI PÓCS 1668. Szántai Pócs II. Rákóczi György támogatásával tanult Hollandiában, hazatérte után a puritánusok presbiteriánus ágához csatlakozott. Vö. ÚMIL 2000, 2044–2045, a szócikket Imre Mihály írta.

A prédikáció nagy részét a három – cáfoló, feddő és vigasztaló – *haszon* teszi ki, ezek közül is a leghangsúlyosabb, a leginkább kidolgozott a feddő haszon. A saját sorsát meg nem gondoló nemzet *vituperatiójának* érzelmi intenzitása képtelen múltidézésre ragadtatja a prédikátort: „Oh czondorlottságodat szégyenleni, betegségedet jajgatni nem tudó *Magyar-haza!* Fontold-meg mostani állapotodat avagy csak. Vajki siralmas, vajki Zokogo napokat kezde az igaz ítéletű Isten gonosságodért te reád fölvirrasztani. Az előtt te az néhai időben *terror mundi* valál; mert félt téged *America*, retteget tőled *Affrica*, meg-nem mert várni *Asia*, szaladot előtted *Europa*; De most már *fimus, limus mundi* vagy.” (18) A próféták hangján megszólaló prédikátor már nem elemzi a népet ért isteni büntetés okait, nem a megtérésre tanít, az utolsó idő előtti stációban már csakis *lamentatióval* és *vituperatióval* szólhat a „veszedelmének utolsó grádussában immár bé-lépett marokni Magyar nép”-hez. Jövőképét az isteni büntetés ószövetségi formái alakítják, az ottani fenyegetés itt apokaliptikus látomássá alakul: „Oh ez-is következhetik nyavalyaságunk miat, hogy Magyar-Országnak s-Erdélynek minden folyo vizei békákkal tellyesen folynac, mellyec bé-mennec lako helyeinkben hálo házainkban, ágyainkban, sütő kemeczeinkben; söt még tésztáinkban-is bé-másznac. Oh bizony ez-is meg-lehet Istenünk szemében valo port rugásunkért, hogy Országunknak minden porai tetvekké változnak, mellyek mind magukat s-mind barmainkat meg emésztic. Végezetre ez-is meg-lehet, hogy az Ur ellene valo hadakozásunkért olly kü esöt bocsát ez földre, melly mindeneket meg-öl.” (25)

Az applikációban a vigasztalás nem kap helyet. Azáltal, hogy a különféle rendeket emlékezteti arra, kit vesztettek el Rhédey személyében, célja a sírás, a bánat felkeltése: Rhédeynek ezt az implicit laudációját egyrészt kegyes életvitele követeli meg, másrészt pedig éppen a jelen körülményei nem engedik a vigasz érzésének felkeltésére, Rhédey bizonyosnak tekintett üdvözlése feletti öröm túlhangsúlyozására.

Szántai Pócs beszéde Kecskeméti Gábor elemzésében releváns példa a *variatio*, illetve sok esetben a vele ugyanazon értel-

mű *compilatio*⁶³ mint szövegteremtő módszer alkalmazására. Mások prédikációjának mintaként való kezelése igen megszokott eljárás a korabeli irodalomban, a homiletikai kézikönyvek kifejezetten ajánlják ezt az eljárást. A halotti prédikációk esetében „különösen kézenfekvő ugyanabban a szövegben megtalálni a variáció mintáit a laudációhoz is, amelyből már prédikációjának tanító részét is variálta. Halotti prédikációkhoz – gyakran azok egészéhez – ezért sokszor kortársaik vagy közvetlen elődeik halotti tanításait választották kiindulásul a prédikátorok, s a variáció módszerével alakítottak szövegükön.”⁶⁴ Kecskeméti mutatta ki, hogy Szántai Pócs a szöveg legfontosabb elemeit Hodászi Miklós 1646-ban, Daróczi Zsófia felett tartott temetési beszédéből vette át: az 54 éves főurat, rövid ideig Erdély fejedelmét Szántai Pócs egy 75 éves özvegyasszony temetésén elhangzott beszéd alapján búcsúztatta. Máris elgondolkodhatunk, hogyan lehetséges ez, hogyan tehetette meg Szántai, hogy olyan beszédet mondjon egy főúrnak a temetésén, amelyet – több helyen szó szerinti – egy másik, rangban, korban, és nem utolsósorban nem szerint is tőle igen távol álló személy fölött mondottak, húsz évvel azelőtt. A két prédikációt összevetve hamar kiderül, hogyan is működik ez az átvétel. Valóban, a két prédikáció textusa ugyanaz, vannak szó szerinti átvételek is, viszont nagyon sok helyen – és éppen a beszéd lényegi pontjain – úgy variálja az eredeti szöveget, hogy annak értelme, lényege már nem is hasonlít eredetijéhez. Két példát említek, egyet a szó szerinti, egyet pedig az átdolgozott átvételre.

⁶³ A *compilatió*t mint szövegalkotási eljárást elemezte, elsősorban katolikus szövegeken Maczák Ibolya, megállapításai a protestáns szövegeken is alkalmazhatók, lemérhetők. MACZÁK 2010.

⁶⁴ KECSKEMÉTI 1998, 196.

1. a prédikációk *summája* – szó szerinti átvétel:

<p>HODÁSZI</p> <p>A' fel-vött leczkében annak-okáért a' kesergő Dávid, Somma szerént, bé-panaszol-ván Istennek siralmas sorsát; könyörög, hogy az Isten el-ne felejtkezzék a'rol, s' egy-szer-s' mind biztattya-is magát hogy az Ur gondot-visel ő rola.</p> <p>Két RESZETSKEI vagynak tehát az igéknek.</p>	<p>SZÁNTAI PÓCS</p> <p>J. O. Summa szerént ez szent Leczkében vagon a' szoros spiczre jutot Dávidnak könyörgésének az a' cikkelye, melyben esedezik Istennek azon, hogy ő Felsége el ne feletkezzék az ő könyhullatásirol, egy szer s-mind biztattya önnön magát hogy az Ur gondot visel ő rulla. (Lapszélen: Summa) Innen eszetekben vehetitek hogy ez szent leczkének két részei vadnak.</p>
---	---

2. A dorgáló/feddő haszon – átdolgozás:

<p>I. HASZON. Dorgálás</p> <p>Te tapsolo világ, hasonló vagy a' latorhoz, ki a'ban gyönyörködik hogy szép mezőn viszik fel-akasztani, és amaz hagymázban kinlodo beteghez, a' kit siratnak jo-akaroji, maga pedig kaczag.</p>	<p>Ez első hasznót (lapszélen: Refutatio) ebben hagyván, légyen e' tanuságnak második haszna Feddés.</p> <p>Feddi ez a' tanuság (lapszélen: Redar.) [...]</p> <p>Ámbár csak a' maga fényes tollaiban pipeskedő pávával tekintened meg rusnya varas lábaidat, ottan meg-szégyenlenéd magadat Erdély s-Magyar Ország, olyan vagy te mint az Hagymázban fekvő beteg, ki-nek látogatására el-menvén jo akaroí, szomszédi, baráti, rokoni, szánakozással szemlélik nyavalyáját, amaz ellenben kaczag.</p>
--	--

Látható, hogy Szántai Pócs variálásának iránya elsősorban az aktualizálás, Hodászi kiegyensúlyozott hangvétele a prédikáció tanító részeiben tudja követni, az applikáló részekben prófétai hevülete egészében átalakítja a mintául követett szöveget.

A reformáció történelemszemlélete erőteljesen áthatja Szántai Pócs szövegének szinte minden sorát, nála az apokaliptikus látásmód mintegy szövegszervező erejűvé válik, amelyet a prófétai magatartás is erősít: Rhédey Ferenc halálának önmagán túlmutató értelmezését vázolja fel.⁶⁵ Így kerülhet be Rhédey Ferenc halála abba a nemzetet sújtó isteni büntetéssorozatba, amely a nemzet történelmének akkori irányát jelzi, és így válik aztán toposszá. A „Magyarország panaszja” toposznak „egyik legszuggesztívebb megfogalmazója”⁶⁶ Szántai Pócs, akinek prédikációja ily módon abba a sorba illeszkedik, amelyik a nemzetről, a történelemről való beszédmódot hosszú időre meghatározta.

Görgei Pálnak,⁶⁷ az orvos-papnak ezen alkalommal elmondott prédikációja⁶⁸ sok tekintetben mutat rokonságot a Szántai Pócséval. Szántai Pócs-hoz hasonlóan a nemzetre mért isteni büntetésként értékeli Rhédey halálát, melyet ugyanazon történelemszemlélet alapján értelmez. Az *Elöl Járó Beszéd*ben meghatározza azt a szemléleti alapot, amelyre a prédikációt építi: a bibliai mitizáció (ő a Jákób–Ráchel–József = Rhédey Ferenc–Bethlen Druzsina–Rhédey László párhuzamot alkalmazza) nála is eszköz: az őszövétségi gondolat- és érzésvilág a teleologikus szemléletmód kifejezője. A prédikáció témája tekintetében viszont igen lényeges különbséget tapasztalhatunk mind Czeglédi, mind Szántai Pócs szövegéhez viszonyítva. Görgei beszédének témája a hírnév, a jó hírnév megszerzésének módozataira tanít.

⁶⁵ Gyakran találkozhatni ezzel az eljárással, különösen a század második felében, Imre Mihály megállapítása szerint is: „A nemzet számára kiemelkedő személyiségek elvesztése túlmutat önmagán; a nemzet veszedelme, pusztulása fejeződik ki halálukban.” IMRE 1989, 13.

⁶⁶ ÚMIL 2000, 2044.

⁶⁷ Görgei szintén hollandiai egyetemeket látogatott, a teológiai mellett orvosi végzettséget is szerzett. L. MAMÚL, 3. kötet, 2005, 320–321. (A szócikket NÁDOR Zsófia írta.)

⁶⁸ GÖRGEI 1668.

A jó hírnév politikai jelentéssel bíró kulcsszó, írójának politika-elméleti felkészültségéről árulkodik, a beszéd politikai mondani-valójának feltárásához nyújt fogódzót. A hírnév megszerzési módjának tárgyalása különféle műfajú szövegek témája lehet, az egyházi beszéd sem zárkózik el tőle, sőt a *fama bona* és a *gloria* tárgyalása, különösen a 17. század elejétől, gyakori témája a prédikációknak, vitairatoknak. De ugyanilyen kedvelt témája a politikai publicisztikának is, gondolhatunk itt elsősorban Zrínyi írásaira; a jó hírnév megszerzésének/terjesztésének a politika színpadán igen fontos szerep jut.⁶⁹ Ebben az összefüggésben a *fama bona* nyilván nem a magánreprezentáció, hanem a nagypolitika szintjén lesz nélkülözhetetlen tényező: a személy kiválósága, a családi kötelekeken és érdekeltségeken túl, politikai ideálok reprezentánsává válik. Görgei már a laza szerkezetű prédikációja már elején megfogalmazza a hírnév fontosságát: „Ugyan-is az tisztességes élet, az jó hír nélkül csak merő halál.” (8)

A jó hírnév feltételeit, megszerzésének módjait a prédikáció *tanító haszná*hoz kapcsolt applikációban fejt ki, ahol mintegy exemplumként mutatja be Rhédey életét. A néhány soros *tanító haszon* alapos bővítésével nyert laudáció Rhédey jó hírnévének, „örök emlékezetben maradásának” irányait vázolja fel, ilyenformán mutatva meg azokat a „területeket”, ahol ez igazán számít: a haza, udvara, az alattvalók és természetesen az egyház előtt. Kétoldalú játék ez: egyrészt a jó hírben maradás valóságát bizonyítja, másrészt pedig azáltal, hogy külön lebontja, kikhez hogyan viszonyult Rhédey, ezen tettek felemlegetésével nagyban szorgalmazza, sőt kéri is jó hírnevének megőrzését, ápolását és terjesztését. Rhédey erénykatalógusának felállításával a kegyes fejedelem képét rajzolja meg, ahol a keresztény erkölcs mellett a vitéz *virtus* eltörpül. A Görgei által összeállított erénykatalógusban is elsőként említődik a fejedelemségről való lemondás, amely érthető következménye Rhédey kegyességének: „Igaz volt Hazájához, Mert hogy boldogult Uramnac szavaival éllyec, amaz ho harmathoz hasonló fejedelemsége mutattya, készeb volt maga

⁶⁹ L. erről bővebben: BENE 1999.

méltóságát meg-csonkitani, hogy nem romlott hazájának bokros jaiját szaporítani” (18–19). Rhédey kegyességének hangsúlyozása, legfőbb erényeként való kiemelése igazoló szándékkal (is) történhet: a fejedelemségről való lemondás enélkül a felelősség elől való megfutamodás, az ország magára hagyása netán, a gyávaság vádját válthatná ki. Ezzel pedig természetesen olyan fejedelm-képet propagál, ahol a *respublica ecclesiastica* fejedelme, az isteni küldetés és az ország érdekei közötti határok pontos felismerésével, a kettő között felmerülhető ellentmondások feloldásának képességével rendelkezik. Rhédey rövid fejedelemsége éppen az ilyen ellentmondásnak példája; lemondása így nem az isteni küldetés megtagadása, hanem a *respublica* érdekeinek szolgálataként értelmeződik.

A prédikációnak majdnem felét kitevő applikáció mellett háttérbe kerül a tanító rész, sőt mivel az applikációval világítja meg igazán a tanításban kijelentett hitigazságokat, nemcsak a szöveg szerkezeti aránytalanságára mutat rá, hanem arról is tanúskodik, hogy Görgeinél – bármennyire is hangsúlyozzák a tanítás fontosságát a temetési alkalomkor – ez szinte alárendelt szerepet kap a halott laudációjával szemben. A jó hírnév megeremtésén való munkálkodásra⁷⁰ és ennek bizonyítására összpontosít Görgei, olyannyira, hogy bár szemléletében nem, de módszerében már távolodni látszik a halotti prédikációkkal szemben támasztott protestáns elvárásoktól.

Görgei más temetésen is prédikált, a Bocskai István funerációs szövegeit tartalmazó kötetben közre is adták a prédikációját.⁷¹ A szerzőség kérdését némi fenntartással kell azonban kezelnünk. Görgei nem érte meg a kötet megjelenését, de a kéziratot

⁷⁰ Ezt a célt fogalmazza meg az *Elöl Járó Beszéd*-ben: „Kegyes életű jo Uramnac utolso tisztességes takarításának ékesítésére, örökké valo dicsiretes emlekezetinéc oszlopát szivetekben fel-épittem, [...]” (7)

⁷¹ *Első praedikatio, melly praedikáltatott bódlog emlekezetű néhai tiszteletes Görgei Pál által, a’ háznál, a’ test felett = Szomorú Halotti Pompa* 1674. Valószínű, hogy a kötet összeállítója, ha nem is egyedül, de afféle főszerkesztői tisztségben, Técsi János lehetett. Imre Mihály a Bocskai temetésén elmondott beszédekert ismertette, így a szövegeknek csak azokra a jellemző vonásaira térek ki, amelyek a műfaji besorolás/besorozhatatlanság szempontjából lényegesek. L. IMRE 1987.

sem ő finalizálta, hanem – amint ez a prédikáció után, a Técsi János által szignált szerkesztői megjegyzésből kiderül⁷² – ez egy utólagosan, fűltanúként jelen nem levő, a szerzői instrukciók birtokában és az ő megbízatásával készített szöveg. Úgy fogalmazhatunk tehát, hogy ez a Görgei *ideájából* Técsi János által megszövegezett prédikáció. Ebben a beszédben a mitizáció azonos az előbbi szövegből ismerttel: Bocskai István és Jákob párhuzamával indul a prédikáció, a hasonlat alapját az idegen földön bekövetkezett halál ténye szolgáltatja, ezzel újabb bibliai párhuzamot teremt Mózes halála, temetése, nem utolsó sorban küldetése és Bocskai István sorsa között. Erre a hasonlóságra építi a továbbiakban a vallási tanítást sem mellőző szöveget. A fáraó ajánlatának visszautasításában olyan gesztust mutat be, mint amelyet Bocskai is megtett, így utal a főispánnak a Wesselenyi-mozgalomban betöltött szerepére és vállalására. A politikai áthallások lehetőségeket teremtettek ezekre a párhuzamokra, s a szöveg egész gondolatvezetését erre hegyezi ki. A hazáért hozott áldozat, az önfeláldozás elismerése ezzel ad többletet az itt is megjelenő haza mint épület – az előjárók mint annak tartóoszlopai metaforához:⁷³ a bűnre következő büntetés apokaliptikus távlatait konkrét politikai okokban gyökerezeteti.

A Bocskai temetésén elhangzott két másik prédikáció némi-képp más képet mutat a Görgei beszédéhez képest. Técsi S. Já-

⁷² Szomorú *Halotti Pompa* 1674, C2b–C3a.

⁷³ „Hit által nem akara Moyses, mikor már öreg vólna Pharao Király leánya fiának hivatni, inkább választván magának, hogy az Isten népével edgyütt nyomoruságokkal illetetnék, hogy nem a' bűnnek ideig való hasznával élne. Bizony ha ez a' mi előttünk fekvő Moysesünk-is akart vólna Pharao Király leánya fiává lenni, az az, a' Romai Anyaszentegyháznak, kedve szerint szolgálni, ezt a' keserves számkivettetését, könnyen el-kerülhetette vólna; de ő-is inkább akart az Istent igazán tisztelő hiveckel edgyütt nyomoruságot szenvedni, hogy sem vallása mellől el-álván, a bűnnek ideigvaló hasznával élni. (B3b–C1a) [...] Az egész Magyar országi Hazának, kinek nem utolsó oszlopa, Pásztora vólt. A' melly háznak s' épületnek oszlopi eldülnek, közel az a' ház (a' mint fellyebb is mondám) az elromláshoz, ha meg-gondolod s' jól el-nézed állapotod, miben légyen, nem tudom mit várhatsz egyebet, hanem igen nagy romlásodat.” (C1b).

nos prédikációja⁷⁴ sok tekintetben kapcsolódik a Görgeiéhez: az exordiumban felvetett témával – bujdosás, Magyar Izrael – vezeti be a Mózes–Bocskai István párhuzamot. Ugyanazt a momentumot emeli ki Mózes életéből, mint amelyiket már Görgei is: a fáraó kérése elutasításának következményeként vállalt gyalázat, nyomorúság és bujdosás – természetesen a vallási értelmezés mellett – aktuálpolitikai jelentése félreérthetetlen. A vallási tanítás és a bibliai történet aktualizálása kiegyensúlyozott Técsi prédikációjában: az igaz hit mibenlétének jeleit, megszerzésének lépéseit és hasznait is tanítja. A prédikáció magyarázó/tanító részeit is átszövik a Bocskaira tett utalások, ezek a beszéd keretként felfogható *exordium* és *applicatio* során nyernek konkrét, a szöveg célját is érvényre juttató jelentést. Técsi beszédében Bocskai idős kora argumentum-szereppel bír: ahogyan Mózes negyvenéves korában bölcs és felelősségteljes döntést tudott hozni a fáraó ajánlatára, úgy Bocskai is, aki „idősen”, 63 éves korában halt meg. Mózes döntési képességének bizonyítására egy, a különböző életkorokban elérhető „teljesítményt” bemutató verses példázatot is citál: „Tíz esztendő korbán ki nem lött kedves-sé / Vagy husz esztendőre nem lehet széppé, / Harmincz esztendőre, hogy ha nem erőssé / Vagy negyven keresztre nem lett vólt még böltsé. / Ötven esztendőre kinek pénze nem bú / Hatvan esztendőre, ki nem szent életű / Reménségtől bár ott el-bucsuzzék a’ szű / Mert ebben csak edgy-is oda vissza nem jű.”⁷⁵ Az igaz hitről és az életkorokról szóló tanítást kapcsolja össze az *applicatio*ban, és alkalmazza Bocskaira, akit igaz hite és bölcs döntései tettek áldozattá: „Ennek az ő benne lévő erős *hitinek* erejével teheté azt-is, hogy *Vénségének* idejében édes nevelő Hazáját, abban szép *Uraságát*, nagy békességes tűréssel kész lón el-hagyni, és az Isten bújdosó hiveivel edgyütt szenvedni, hogy

⁷⁴ *Idvesseges szenvedesnek ösvénye. Az az: Olly együgyű rövid tanítás mellyben meg-mutattatik micsoda utat keressen az magának, a’ki a’ Christusért valo sok nyomorúságokat, minden féle gyalázatokat idvességesen akar az ő világi életében el-viselni. Melly prédikáltatott Kolosváratt a’ néhai tekintetes és nagyságos boldog emlékezetű Bocskai István uramnak [...] meg-hidegedett testének fel-véttetésének előtt, a’ ház előtt Teci Janos [...] által. = Szomorú Halotti Pompa 1674, C4a–E3a.*

⁷⁵ A verset közli a RMKT 17/11.

sem ezt a' nálla le-tött kincset, a' drága igaz *hitet* meg-tagadván, abban világi bódogságban élni. *Bujdosóvá lőn vénségére*, s' az-is vete véget sok nyomorúságbul el-epedett életének [...]" (E3)

Técsi szövegét Porcsalmi András prédikációja⁷⁶ követi, melynek exordiumában a szerző a bujdosás és az elvesztett haza, a bujdosásként tekintett földi élet és a „mennyei haza” utáni vágyakozás párhuzamát állítja fel. Porcsalmi beszédét a különböző életkorokban beteljesítendő feladatok taglalása teszi ki, célját a tanításban és a „serkengetések”-ben látszik megjelölni. A teljes prédikáció a vallási tanítás keretein belül marad, az alkalmazásnak leginkább megfelelő rész, az applikáció elmarad.

A kötet további két szövegét, Pósházi János latin orációját és Diószegi Sámuel búcsúztató verseit a következő, az orációkkal foglalkozó alfejezetben tárgyalom.

*

A protestáns halotti prédikációírás gyakorlatától nagymértékben eltér az a két beszéd, amelyeket Rákócziak „házi pátere”, Kiss Imre⁷⁷ jezsuita mondott az I. Rákóczi Ferenc, illetve a Báthori Zsófia temetésén. Bár e két beszéd alapján nem tehetek általánosító kijelentéseket a katolikus halotti prédikációírásra vonatkozóan, mégis – éppen e két szöveg alapján megmutatkozó különbségek miatt – talán mégsem fölösleges rájuk is kitérni, Kecskeméti Gábornak a katolikus prédikációírásra tett megállapításai látszanak igazolódni.

Kecskeméti kimutatta, hogy a halotti beszédet a katolikus oldalon is a *genus demonstrativum* szabályai szerint képzelik megalkothatónak, ezt a megállapítást a 16. századi katolikus homiletikákon és a 17. századi hazai katolikus temetési beszédek

⁷⁶ *Ember életét, jól kormányzó mesterség, melyet azon bódog emlekezetű Méltóságos Urnak meg-hidegedett teste felett prédikállott az kolosvári reformátusok templomában Porcsalmi András [...] = Szomorú Halotti Pompa 1674, E3b–H2b.*

⁷⁷ Kiss Imre Báthori Zsófiának volt gyóntatója, I. Rákóczi Ferenc nevelője. Tanulmányait Nagyszombatban és Grazban végezte. Számos vitairat szerzője, többek közt Pósházi Jánossal is vitázott. Báthori Zsófia katolizálásáról, a jezsuiták sárospataki működéséről l. GYULAI 2009.

szerzőinek kijelentésein keresztül bizonyította.⁷⁸ Bár a homiletikai és a retorikai előírások szempontjai hasonlóak a protestáns oldaléhoz, a rokon elméleti keretek ellenére igen eltérő típusú beszédek születtek. A dicséret/elmarasztalás és vigasztalás itt más keretek között variálódik: nem annyira a Szentírásban megköveteltek teljesítésének, teljesíthetőségének bizonyítását szolgálja, és nem ennek eredményeképpen állítja követendő példának az elhunytat. Sokkal inkább fordított itt a sorrend: az elhunyt = követendő példa az axiómaértékű tétel, élete néhány mozzanatának kiemelésével – amelyek természetesen rezonálnak a vallási-egyházi követelményekre – ezt felmutatja. Ez az *admiratió*t felkeltő igény nyilván összhangban van a homiletikai rendszerben történő elmozdulásokkal. Az elméletírók közül a leghatásosabb, és a katolikus homiletikai gondolkozást talán legmesszemenőbben meghatározó Soares (de különösen az őt követő átdolgozók) nyomán, a szuggesztivitás, a meggyőző erő vált a beszédírással szemben támasztott egyik legfontosabb követelménnyé. Az *amplificatio* nyelvi-stiláris megvalósulása mellett ez a követelmény a szónoki feladatoknak komplex hatáselemekkel való kibővülését is eredményezte. Ennek a folyamatnak eredményeképpen a *movere* lesz a szónok legfontosabb feladata, ez nyilván megnöveli a nyelvi elemek jelentőségét, így a *delectare* feladata is nagyban felértékelődik,⁷⁹ a *docere* viszont alig kap helyet benne.

Emellett, míg protestáns oldalon a dicséretnek, az elmarasztalásnak és a vigasztalásnak az argumentumait elsősorban a vallási tanításból merítik, s mondhatni, kivétel nélkül aktuális politikai tartalommal is feltöltik, addig ez a katolikus oldalon némiképpen másként működik. Természetesen itt a vallási tanítás nem válik közvetlenül úgy aktuálpolitikai jelentéshordozóvá, ahogyan ez a protestáns oldalon megfigyelhettük: itt a személyes kiválóság elvesztése az egyetemes egyház vesztesége elsősorban, nem pedig az országé. A katolikus hit terjesztésért tettek, a mély ájtatosság az igaz hit és vallás győzedelmes bajnokává avatják az

⁷⁸ KECSKEMÉTI 1998, a katolikus homiletikai traktátusokról 106–113; a beszédírás gyakorlatáról 221–224.

⁷⁹ Vö. KECSKEMÉTI 1998, 112–113.

erre érdemeseket, akiknek halála után a hátramaradottak vigasztalását ennek a tudatnak a megerősítésével kívánják elérni.

Kiss Imre beszédeiben – 1677-ben I. Rákóczi Ferenc, 1680-ban Báthori Zsófia temetésén mondott prédikációt⁸⁰ – a vallási tanítás a beszéd gerincétől le nem választatott *applicatio* része, egyben eszköze is lesz az elhunyt nagysága kiemelésének, a fájdalom felkeltésének és a vigasztalásnak is (amelynek az eddig megismert beszédekben a tárgya volt!). Az 1677-es beszédben a hallgatóságot a halállal való szembenézésre, a félelem legyőzésére buzdítja I. Rákóczi Ferenc példájával, aki mellett mindvégig jelen volt halála előtti agóniájában. Báthori Zsófia feletti beszéde a hitért vívott harc győzelmének bizonyosságát mutatja be, ennek példája az elhunyt fejedelemasszony személye.

Az I. Rákóczi Ferenc feletti beszédet a felvetett kérdések és a rájuk adott válaszok, tanácsai és útmutatásai természete ellenére – miért van halál, miért félünk tőle, intés, hogy ne érjen senkit váratlanul a halál, bátorság a halállal szemben, mit jelent bátornak lenni a halállal szemben –, nyelvezetének kifejező képisége és erőteljes szuggesztivitása mégis „megmenti” attól, hogy filozófiai értekezésbe csapjon át. A képi látásmód, a képi láttatás egyik legerősebb vonása a szövegnek, az így kifejezett tartalom hatása garantált. Így ír Kiss Imre a halálról: „Nem híjában írják a’ Kép írók az Halált fülek nélkül, hogy a’ könyörgöket és esedezőket meg ne halgassa; szemek nélkül, hogy a’ keseredet szívé emberek személyét epesztő keserűséget ne lássa; homlok nélkül, és orcza nélkül, hogy maga kegyetlenségén meg ne pirullyon; nyelv nélkül, hogy senki ne várhasson csak egy vigasztaló szócskát-is; has nélkül; hogy emberi érzékenysége ne légyen. Csak csupa csontyait mutogatgya az Halál, az az: a’ tegezet és nyilakat, a’ nyomorék emberi állatnak halálos sebesítésére.” Az aktualizálás Kiss Imrénél szinte kizárólag az elvont téma közelebbivé, érzékelhetőbbé tételért történik, politikai felhangja szinte egyáltalán nincsen: „Soha nem volt oly erős és hatalmas az Halál, mint e’ mostani időkben. Csak maga fegyverével csatázott régenten, az igen véneket szólítván-ki az

⁸⁰ KISS 1677; 1680.

élők Laistromából, de most pestis, gutta-ütés, sziv-fogás, has-rágás, köszvény etc. s' mind annyi-féle sok módokkal, mérges sebesítő eszközökkel ostromolván az embereket, a' mikor nem-is vélik, meg-öli." Az ilyen aktualizálás nem az élők ostromozását célozza, hanem vigyázásra, felkészülésre int. Mindegyik választott résztéma – a halálfélelem, a földi élethez és javakhoz való ragaszkodás legyőzése, a halálra való állandó felkészültség – példázható I. Rákóczi Ferenc személyével, akinek tetteit, életvezetését a különféle bibliai történetek és antik auktorok mellett hasonló bizonyító tekintéllyel lépteti fel. A beszéd testétől némileg elkülönülő rész a búcsúztatás. Az elhunyt egyes szám első személyben elsőként I. Lipóttól búcsúzik – egyetlen helye a szövegnek, ahol nyilvánvaló a politikai állásfoglalás –, majd sorra búcsúzik anyjától, Báthori Zsófiától, feleségétől, gyermekeitől, húgától, Sáros vármegyétől, majd mindenkitől. I. Rákóczi Ferenc nemcsak elbúcsúzik, hanem vigasztalja is a hátramaradottakat: elsőként anyját, akinek köszöni, hogy „a' sötét Eretnekségnek tömlöczéből Istenes cselekedetid által föl-haynallottam az igaz Ecclesiában”, így a „szent életű Monica Aszszonyhoz” hasonlíthatja, majd sorra a család többi tagjait int az érte való imádkozásra és imádkoztatásra. A Mónika-példa protestáns szövegekben is az igaz hit megtalálásának exempluma: Hodászi Miklós 1646-ban a katolikus hitről áttért Daróczi Zsófiát méltatja ezzel a párhuzammal.

A Báthori Zsófia temetési menetén mondott beszéd⁸¹ az előbbihez képest sokkal politizálőbb, itt nem utolsó sorban a nagy múltú családnak a politikai eszmék melletti folyamatos kitartását bizonyítja, első tagjától az utolsóig. Feszés szerkezetű és nagyon hatásosan felépített beszéd, hármas tagolását többféle módon teszi nyilvánvalóvá, átláthatóvá. A vallási tanításnak csekély szerep jut, a beszéd célja Báthori Zsófia erényeinek kiemelése, eszményítése; a beszéd politikai olvasatát a szöveg alappilléreül választott jelmondat (*pro Deo et Religione, pro Rege et Patria, pro Anima et Virtutibus*) teszi lehetővé. Kiss Imre ugyanakkor nem a politikai eszmék kifejezését szánja a beszéd burkolt

⁸¹ Modern szövegkiadása: KECSKEMÉTI–NOVÁKY 1988, 224–239.

vagy nyílt céljának: Báthori Zsófia életéből merített (politikailag is jól értelmezhető) példáit nem politikai eszmék argumentumaként aknázza ki, hanem a fejedelemszöny legfőbb erényének, mély vallásosságának példáiá avatja (mint például a református sárospataki uradalom megtérítését). A beszéd jelmondata a szöveg tagolásának szerepét is ellátja. Ennek a hármas szerkezetnek a kiemeléséhez járul hozzá a Báthori Zsófia erényeinek szimbólumául választott drágakő, az opál, amelyben – Pliniusra hivatkozva – három drágakő tulajdonságai ötvöződnek: a karbunkulus tüze a hit, a smaragd zöldje a reménység és az ametiszt a szeretet jelképeként, valamint a fejedelmi erények szemléltetéseként. A hit, remény, szeretet teológiai hármassága szintén szövegtagoló szerepű. Ezt a hármas szerkezetet a Báthori család címerében szereplő három sárkányfoggal is jelképezi. A család címerének szimbolikája így többszöröződik: szövegtagoló szerepbe állítása a család történeti múltjának, politikai pártállásának és felekezet-választásának az egységességét és folyamatosságát is illusztrálja. A király melletti feltétlen kitartás és a haza iránti hűség, a vallási hagyomány töretlensége formálta Báthori Zsófia erényeit. A képi elemek, az összetett szimbolika jól felépített szerkezete a család utolsó – a kortársak szemében nem éppen népszerű – tagjának igen hatásos *laudatio*-ját nyújtja. A két kiemelt erény, az erő és a bölcsesség bibliai és antik párhuzamok megteremtésének az alapja: Báthori Zsófia mint a „Magyar Judit” és mint fiáért és hazájáért áldozatot hozó Cratisiclea jelenik meg. Kiss Imre beszédében egymással szoros összhangban kerülnek a bibliai és az antik auctoroktól átvett exemplumok, a szöveg során mindkét forrástípusra épít, emelt a közelmúlt vagy kortárs szerzők műveire is bőségesen hivatkozik.⁸² Kiss Imre a mesterség elrejtésének retorikai elvárá-

⁸² Az antik és a bibliai példák párhuzamos használatára az egyik legjobb példa a beszéd bevezetésében található, az *ubi sunt* formulán alapuló közhelyet epikus részletező formába önti: Nabuchodonosort gazdagsága (Dan 2.) II. Küroszt hatalma (Plutarkhosz), Salamont bölcsessége (3Kir 10,23) sem mentette meg az enyészettől (ezzel a példasorral természetesen a nagy múltú Báthori-család kihalásának elkerülhetetlenségét vezeti be). KECSKEMÉTI-NOVÁKY 1988, 227–228.

sát, úgy tűnik, nem követi, viszont annál többet elárul a prédikáció céljáról: „Es mivel hogy azon igyekeztem tellyes tehetségemmel, hogy mentül hathatossab, élesseb, hegyessen, erőseb eszköszet találhassak, hogy azzal az emberek emléjébe és szívébe be metczhessem nagy mélyen, ennek a’ nagy dicsősségű Fejedelmi Aszszonynak Istenes életét, hogy úgy Halála után-is dicsiretessen éllyen, és feledékenységben ne mennyen. Három Czimeres Sárkány Fogát tettem-fel Predikatióm Fundamentomának. Kérem a’ Kegyes Halgatókat, szomorúsággal, és méltó bánattal lágyicsák magok sziveit, hogy ugy a’ Három Czimeres Sárkány Fog, mélyebben hathasson belétek szép Lelki, és Testi oktatásunkra-is.” (5–6). Kiss Imre célja bevallottan a *movere*, ennek hatékony eszközkészletét veti be a beszéd során; a *docerére* tett célzás pedig nem a hitigazságok elsajátítására irányul, hanem inkább dekoratív elemek révén közölt információk átadására vonatkozik (mint a család története, a címer szimbolikája stb.)

Kiss Imre (előbb I. Rákóczi Ferenc nevelője, majd a család gyóntatója) 1662-től állt a fejedelmi ház szolgálatában, funerációs beszédei a katolikus barokk próza kifejező példái. A dicsőítésnek, a megindításnak teljes retorikai arzenálját bevető szöveg önkifejező (nem éppen szerénységről árulkodó) gesztusoktól sem mentes: a fejedelmi ház elhunytjainak örök emlékezetben maradásához kíván hozzájárulni szövegeivel.

V. 2. 2. AZ ORÁCIÓK – KÉT NYELVEN

Rhédey temetésén két oráció hangzott el, Eszéki István magyar és Pósaaházi János latin nyelvű orációja.⁸³ Műfaji meghatározottságuk révén ezek a beszédek a temetési szertartás világi részéhez tartoznak, még akkor is, ha szerzőjük nem feltétlenül „világi” értelmiségi. A temetési szokás rendje szerint az ilyen típusú szövegeket tanítók, professzorok mondták, a prédikációk a lelkipásztorokra tartoztak. A kora újkorban a világi és egyházi

⁸³ ESZÉKI 1668, PÓSAHÁZI 1669.

értelmiség differenciálatlan, ennek ellenére kétségtelen, hogy vannak arra mutató jelek is, hogy a kétféle beszéd szerzői ilyen szempontból elkülönülnek. Több emlékiratban olvashatunk temetési leírásokat, ezek szinte kivétel nélkül azt a szokást mutatják, hogy a temetési szertartásnak egymástól elkülönülő részeit képezik a világi szerepkörben fellépők által mondott orációk és a papok prédikációi.⁸⁴ (Ami nem jelenti azt, hogy a szónoknak ne lehetett volna, sőt, általában volt is teológiai végzettsége, és fel léphettek ebben a szerepben hivatásukat gyakorló papok is, csak éppen ilyen alkalmakkor nem ez a típusú társadalmi szerepük volt hangsúlyos.) A szertartásnak ez a rendje a reprezentációs igények kielégítésére való törekvés felől magyarázható, íratlan, de mindenki által igen jól ismert és értett szabályok, elvárások felől értelmezhető. Az eddigiekből is sejthető, és a továbbiakban is ennek bizonyítására törekszem, hogy a műfaji besorolás ebben a korszakban nem mindig és nem feltétlenül jelenti a műfaji sza-

⁸⁴ Például I. Apafi Mihály naplójában leírja feleségének, Bornemisza Annának a temetését: „*Augustus* 3. Az én szerelmes feleségemet, a ki minden keserves és bajos dolgaimnak társa volt, elfelejthetetlen szomorúságomra szólítá ki Isten estve tíz óra felé Ebesfalván. Ugyanott tétetett koporsóban praedicálván Nagyari úram ex Joh. 3. Cap. 8. *September*. Temettetett el az én szerelmes feleségem az almakeréki templomban, kit hogy Isten ő felsége mind a mi urunk Jézus Krisztus megjelenéséig csendesen nyugosson világi sok terhes fáradtsági után és hogy mindkettőnket szent színének látásával örvendeztessen, cselekedje egyedül szent fiának érdeméért. Prédikállott Ebesfalván akkor Nagyari uram 1. Cor. 10. 12., órált pedig Pataki István uram; Almakeréken pedig püspök Horti István uram Psal. 71. 7. prédikállott, órált ismét Dési Márton uram.” APAFI 1900, 43. Az ő temetését fia, II. Apafi Mihály írja le: „(1691) *Februarius*. Die 16. bomlott el az ország gyűlése, mely napon megindulván Isten kegyelmességéből Fogarasból idevült urunk ő nagysága testével, celebráltunk szomorú solennitást, elsőben a nagy palotán két oratióval és egy praedicatióval. Praedicállott Rozgoni uram, az fogarasi pap ez textu. Deákul órált Zabánus, magyarul órált Kolozsvári uram, az enyedi professor. Megindulván három órákor subsistáltunk hálni Sároson. 17. Februarii Sároson órálván Kaposi Sámuel uram az fejérvári professor. Continuáltuk urunkat Isten kegyelmességéből Jakabfalvára és 18. reggel mentünk bé Almakerékre, holott is Isten ő felsége ez hazának szertelen háborúi között is tisztességes temetést engedett. Praedicállott Nagyári uram, óralt magyarul Pataki István uram, deákul Németi Sámuel uram a kolozsvári professor. Tettük idevült urunk testét idevült asszonyunk teste mellé az almakeréki templomban 19. Februarii.” *Uo.*, 48.

bályok követését, mint ahogyan a szónokok kiválasztása is sokkal inkább reputációjuk, semmint hivatásuk alapján történik. Ezt a furcsa ötvözetet követhetjük végig a Rhédey Ferenc temetésén elhangzott szövegeken is.

Eszéki István hollandiai egyetemeket megjáró prédikátor, míg Pósa-házi János, aki tanulmányai, képzettsége alapján az erdélyi értelmiség egyik legképzettebb filozófusa, ilyen tárgyú műveket is írt, de szintén lelkipásztorkodással kereste kenyerét.

Eszéki István *Halotti Magyar Oratióját* Salamontól kölcsönzött bölcsességgel indítja: „Az halálnak napja jobb a’ születésnek napjánál.” A földi élet mulandó, rövid, és az örök étellel szemben értéktelen – nagyjából így foglalható össze Eszéki beszédének gondolatmenete. A földi és az örök élet értékkülönbségeit tárgyaló beszéd alapvetően teológiai magyarázatot kínál, természetesen a vigasztalás szándékával, noha Eszéki az evilági élet hiábavalóságának bemutatására többször is igen erős, érzékletes képekben való fogalmazásra ragadtatja magát: „Nem-is kell-itt semmit-is magocnak hizelkednie ez haszontalan világi életnek mulandó, szempillantásig virágzó, vízi buboréknál álhatatlanb szem-fény vesztő, gyönyörűséginec fajtalan ápolgatásával töltözni, s-meg elégedni kívánó, bűnben merült, gonossággal izenként fűzött, lelki halálos sebekben meg-döglött, ez csalárd világ minden utálatosságának bűdös nyálas tavában ugyan megfeneklett undok világfiainak életek, első fogantatásoktól fogván, átkozot keserves halálok örök veszedelemmel fizető kárhozat halálának halála, kiknek jobb lőtt volna soha meg nem születniük, mint sem ez világra jöven örök veszedelemre menendő testeket lelkeket, minden Isten ellen valo gonoszságoknak zabolátlan indulatbéli véghez vitelével gyilkossan készítgetniük.” (4)

A prédikációkban már megismert módon „fordítja” Eszéki is beszédét az elhunyt, a teológiai tanítást Rhédey életével, halálával példázza. A laudáció kulcsfogalma a kegyesség, Rhédey minden erénye ennek következménye. A fejedelemségről való lemondás vallási-etikai magyarázatot kap, a haza javának akarását, az iránta való hűséget, a béke minden áron és körülmények között való megtartásának szándékát bizonyítja. Rhédey élete a politika szintjén is hasonló erényekről tesz bizonyosságot, mint hétköznapijaiban, ahol a kegyesség gyakorlása alakította min-

dennapjait. Rhédey erényei közt így említi a *Praxis Pietatis* és a Biblia minden napi olvasását: „A’ mig Isten vidám erejét nálla meg-tartotta (söt gyakorta ereje felett-is tselekedvén) minden nap Télben s-Nyárban reggel három órán legalább, fel-költ, s-maga házában, magánossan, egy s-másfél órát-is szent, kegyes, elmélkedésekkel, könyörgésekkel, véghez vivén udvara népe köz-zé ki jött s-közönségessen vélek Soltár éneklés után imádkozott, Bibliát olvasott, és ama minden keresztyén ember házában lenni kellő *Praxis Pietatis* nevű könyvet, maga száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal. Az estvéli órákon hasonloképpen az egész napot maga és udvara népe, szent kegyesség gyakorllásában töltötte-el, mely hűségesen penig minden nap, bizonság erre az egész udvar.”⁸⁵ (29–30) A sokszoros bibliaolvasásban Rhédey I. Rákóczi Györgyöt imitálja, sőt még túl is tesz rajta: Eszéki szerint Rhédey tizenötször is el-olvasta a Bibliát és betegségei idején még többször („husz vagy huszon ötször-is”) felolvastatta magának. A „szorgos bibliaolvasás gyakori exemplum”:⁸⁶ „főszereplője” Bölcs Alfonz, aki tizen-négyszer olvasta el a Bibliát. A példa végigvonul a 17. század magyar szövegeiben, Eszéki nem az exemplum királyához, hanem a fejedelmi elődhöz hasonlítja Rhédey Ferencet, az elődjéhez hasonlóan Rhédey Ferenc is halhatatlan emlékezetet hagyott maga után az idegen nemzetek előtt is.

Rhédey életét a búcsúztató beszédek mindegyikében – legyen az prédikáció, latin vagy magyar nyelvű oráció – a kegyességben látják jellemezhetőnek. Ezáltal természetesen nem Rhédey élet-útjának meghamisítását, hanem már-már pietisztikus átformálását célozzák, amellyel politikai szereplése, a fejedelemségre való megválasztása és lemondása egyaránt magyarázatot kap. Rhédey búcsúztatása a különféle rendektől újra csak erényeit hivatott kiemelni; halála a nemzetet ért veszteség, s fájdalmas siratására ad okot. Az „oszlopok eldőlése” miatti lamentáció a

⁸⁵ A *Praxis Pietatis* nem alkalomhoz és időhöz szabott, hanem szakaszonkénti, folyamatos olvasása éppen a könyv céljának félreértése, helytelen használatának példája, mutatta ki a Kemény János imádságoskönyvét elemző Fazakas Gergely. FAZAKAS 2012, 133.

⁸⁶ KECSKEMÉTI 1998, 204–206.

történelemértelmezésének eddig megismert diskurzusát követi, az isteni büntetés jelenvalóságára mutat rá.

A magyar nyelvű orációírás különbözőségét jelzi, ha az Eszéki szövege mellett Diószegi Sámuelnek a Bocskai István felett mondott beszédét olvassuk.⁸⁷ A rimes prózában, több verses be-
téttel díszített szöveg sok tekintetben emlékeztet a prédikáció-
ra, de több olyan része, eleme van, amelyik el is határolja tőle. El-
sősorban éppen a formája segíti a prédikációtól való függetlene-
dését, és a számos, meglehetősen hosszúságú verses idézettel a mű-
faji keveredés példája.⁸⁸ A beszéd *exordium*ában az elmúlás té-
máját egymásra halmozott idézetekkel és példákkal vezeti be:
bibliai történetek, antik szerzők (többnyire verses) idézetei (Ovi-
dius, Cicero, Demosthenes). Szerepel benne az *ubi sunt* formula
is, öt szakaszos, négy soros vers formájában. Diószegi barokk
mondattípusaira, manierista „körmönfont” megoldásaira Imre Mi-
hály több példát is felhoz, egy helyet idézek annak szemléltetésé-
re, ahogyan a szöveg akusztikai hatása a képi elemek szimboli-
kájával kiegészül: „Csalárd vadász ez világ, álnoc halász az halál,
meg-vont ijjal, mérges nyíllal, hol edgyiket, hol másikat, most té-
gedet, hólnap minket, hálójában keríti. Nemes házból, s-himes
ágyból, csak gödörbe téteti, ékességet, nemességet, emlekezetben
marad, ha kö alá rekeszti: az halálnac termeti ki-mondása, csa-
lárd álnoc áll orczája, bal kezében horgas kaszája, véres szeme,
hegyes orra, szived félelemmel el-borította: szépen sipol míg kit
hálójában nem rántya, lépére nem csalhattyá; az után nem csak
mosolyogja, söt kaczagással tapollya.” (7.) Ez a halál-kép topikus
elemei miatt Kiss Imre leírására emlékeztet, de Diószegit még-
sem a rettenetes és a visszafordíthatatlan miatti kétségbeesés
kifejezése vezérli: egyrészt a ritmikus próza némiképpen enyhí-
tő hatását érzékelhetjük, kíváltképpen, hogy a szerző ezt meg is
fogalmazza: „Mert az halál olly nyugalomra viszen kit kit,
melly az embernek szükséges, a’ fáradtnac pedig igen kedves.

⁸⁷ *Holt s-Eleven Phoenix hamva felett való Rövid Beszélgetés* = Szomorú Halot-
ti Pompa 1674, M–N4a.

⁸⁸ Diószeginek ezt a beszédét részletesen elemezte Imre Mihály, ezért itt most
csak azokat a lényegi vonásokat emelem ki, az idézett tanulmányra is alapoz-
va, amelyek a műfaji kérdések eldöntésében segítenek. Vö. IMRE 1987, 40–42.

[...] valaki az halált meg nem kószolta, a' ki pedig mit nem tud, nem-is tanithattya.” (5.) Diószeginek nemcsak a mondatai meg lehetőszen bonyolultak, hanem a beszéd egész felépítése is az. Az elmúlást taglaló rész után tér rá Bocskai laudálására, majd ezt követően genealógiájára (ennek része a verses Miczbán-történet is),⁸⁹ hogy ezzel a *laudatio* lehetőségét bővítse, majd a *lamentatio*val összefont *laudatio*val zárja a beszédet. A szövegnek az első része mutat leginkább szépprózai sajátosságokat, Bocskai személyére áttérve már sokkal inkább a politikai publicisztika jellemzőit hordozza. Bocskaival az oszlopos tagját vesztett hazát és nemzetet siratja, a *querela Hungariae* toposz egyes elemei ismerhetők fel benne. A nemzetföltés Diószegit politikai pártállásra is felhatalmazza: erős németellenessége viszont nem tesz a török felé sem engedményt.

Diószegi beszédében ily módon legalább három műfaj, a prédikáció, a (manierista módon átírt) klasszikus oráció és a politikai publicisztika sajátosságait ismerhetjük fel. Az egyes szövegtípusok többnyire elválnak egymástól, különösen a didaxisra törekvő részek maradnak adósak a *movere* és a *delectare* igényének egyszerűre történő kielégítésével.

Eszéki István és Diószegi Sámuel magyar nyelvű orációihoz képest egészen más képet mutat Pósházi Jánosnak a Rhédey temetésén mondott latin *Sermo panegyricusa*.⁹⁰ Pósházi ugyan nem nevezi orációnak a szövegét, mégis itt kell tárgyalnom, és nem a prédikációk sorában. Beszédét a *querela Hungariae* toposszal indítja, „Európa legszebb leányának, Pannóniának”⁹¹ a siratásával, aki „a mi egykor Nappal koronázott anyánk” volt, akinek a „lábai alatt ragyogtak a csillagok”. Mátyás király hatalmas birodalmának elpusztulását siratja. A jelen állapotait Clau-

⁸⁹ Bocskai István genealogikus hagyományának részévé vált Miczbán gróf hét ikergyermekének csodálatos születéséről és felnevelkedéséről szóló története, amely a 17. század folyamán több szerzőnél is előjön. A történet hagyományozódását a 18. századig, Cornides Dániel összefoglalásáig elmenően Imre Mihály tárta fel, epikus bővítéseinek két fontos példája az ebben a kötetben olvasható Diószegi és Pósházi beszédeiben található. L. IMRE 1987.

⁹⁰ PÓSAHÁZI 1669.

⁹¹ Pósházi latin nyelvű orációját Restás Attila fordításában idézem, akinek ez úton mondok köszönetet.

dius Claudianus 4. századi latin költő panegyricusából vett idézettel vezeti be. A hunokig visszavezetett dicső múlt és sivár jelen szembesítését idézzük egy kicsit hosszasan: „Láthattad hogy az ő győztes sasai Kelettől Nyugatig bejárták a Nap útját és félelemmel és rémülettel a legerősebb nemzeteket is engedelmességre kényszerítették. Mit látsz most? A szárnyak törve, részben madarának a tollai kitépve, részben az életerőtől annyira megfosztva, hogy az Őfelségének magas fészkeből kivette a földön vergődik, csúszik és mászik. Ah, mi módon jutott a dicsőségének legszebb színterén keresztül addig, hogy a népek és nemzetek szégyenletes látványa lett. Az egykor széles földön uralkodó nemzet a népek játékszere lett, éppen úgy, mint egy rabszolga.” Pósa-házi természetesen magyarázatot ad a nemzet ily rettenetes mértékű pusztulására, a nemzet bűneinek felsorolásakor a hagyományos – a prédikátoroktól már ismert – utat követi. A jó erkölcsű emberek ritka voltát Juvenalis idézettel példázza, majd az *ubi sunt* formulának sémájára sorolja fel Noétől Dávidig az istenfélő emberek kevés számát. E felsorolás Rhédey kiemelkedő voltát hivatott példázni, hiszen mindazok az erények, amelyeket a bibliai személyek testesítenek meg (Noé – az igaz férfiú, Énoch – aki mindennap Istennel járt, Ábrahám – aki az igaz hit példája, Mózes – aki a legbékésebb ember, Józsué – a legistenfélőbb ember, Dávid – a legőszintébb ember stb.), Rhédeynek sajátjai voltak. Rhédey, aki a kegyesség *athletája*, erős hitével minden kísértést képes volt legyőzni, ezért üdvözlése is bizonyosra vehető, abszolút igazságként értendő. A keresztény és antik kultúrkincs párhuzamos összedolgozása adja a keretét a magyar nemzeti sors világtörténelmi folyamatban való elhelyezésének. A látszólag szertelen és csapongó argumentációs módszer a beszéd monumentalitását növeli, másrészt éppen a jelenlevő alkalom jogosítja fel erre, sőt követeli meg: a veszteség mérhetetlen voltának kifejezését hivatott szolgálni.

Pósa-házi ezt a *sermőjét* szinte szó szerint megismétli a Bocskai István temetésén mondott *Oratio de fatulum rerum Humanarum*-ában.⁹² A korábbi – bibliai és történelmi példák sorát – itt

⁹² PÓSAHÁZI 1674 = Szomorú Halotti Pompa 1674, H3a–K4a/L4b.

kiegészíti a közelmúlt nagy alakjainak felemlegetésével: „Hallgatók a régebbiekről, a Corvinokról, Szilágyiakról, Gerebenekről, Zápolyákról, Ujlakiakról. Az ő nevük ma már ritkán hangzik el az emberek szájából. Nem említem a Báthoriakat, Rákócziakat, Rhédeyeket, Thurzókat, Perényieket és sokakat másokat. Nemrég még az erdélyi és magyarországi népnek egyaránt ékei és erős támaszai voltak.”⁹³ Rhédey Ferencet (és fiát, Rhédey Lászlót) mint az ország „oszlopát”, kinek elvesztését méltán gyászolhatja a nemzet, 1674-ben Pósaaházi már a nemzet „panteonjában” említi. A latin orációhoz mintegy függelékként hozzáilleszti Bocskai István magyar nyelvű genealógiáját, a személy dicséretének családi reprezentációját. Az egyszerű családfa-alkotáson kívül Pósaaházi a Bocskai-család legendás eredetére részletezően tér ki: a Miczbán-történet elmesélése a család nagy múltjára való emlékeztetés mellett nyilvánvalóan politikai szándékkal is íródik. Pósaaházi szemében a német és a török egyformán ellenség, s bár nem mindig tudja egyértelműen eldönteni, hogy melyik a nagyobb a kettő közül, Bocskai családtörténetével végül is a pogány elleni összefogást példázza: „Hiszen már Mitzbán is egy segítő keresztény egység vitézeként sietett a szorongatott *propugnaculum Christianitatis* védelmére.”⁹⁴

Pósaaházi mindkét orációja a temetéseken elmondott szövegeknek egy újabb típusát képviseli. A téma és a cél nála is ugyanaz, mint a kötet többi szerzőjénél, módszereiben viszont igen különbözik azoktól. Itt nincs tanítás, nincsenek kifejtett hitigazságok: a *querela* szervezi stílusában és gondolatvezetésében az egész szöveget, melynek során egyforma tekintéllyel bír a Biblia és az antik örökség, illetve a múlt és a mindenki által tapasztalható jelen. Ha a beszéd címét nézzük, akkor az sokkal inkább a prédikáció körén belül kellene elhelyezhető legyen (a *sermo* az egyik középkori prédikációtípus a *homilia* mellett), de a szöveg jellege alapján nyilvánvaló, hogy Pósaaházi ezt a címet nem a szó

⁹³ Idézi IMRE 1987, 28–29. Ezt az orációt Imre Mihály részletesen elemzi, ezért nem térek ki bővebben rá. Különösen, hogy sokban hasonlít a Rhédey temetésén mondott orációhoz.

⁹⁴ IMRE 1987, 39. Pósaaházi szövegét elemezte a Miczbán-történetre vonatkozó részeket a Diószegiével összevetette Imre Mihály. IMRE 1987, 31–40.

középkori jelentésére hangolódva, hanem annak klasszikus 'beszéd' jelentésében használja. Ez a beszéd pedig éppen azt a szinkretikus módszert működteti, annak gondolati rendszerébe illeszkedik, amelyet olyan nagy erővel propagál az OE, és amelytől Buzinkai retorikája sem zárkózik el. Póсахázi eljárását a nyelvválasztással magyarázhatjuk: latinul másképp és más dolgokat lehet elmondani, mint magyarul, ilyenkor az a példaanyag is büntetlenül működtethető, amely egyébként sem kaphat helyet egy magyar nyelvű beszédben. A latinul íródo szövegek esetében másféle hagyomány is belejátszik a szöveg felépítésébe, ilyenkor nem függetleníthetik magukat a szerzők attól az antik és a humanista szövegértési, -szerkesztési módtól, annak logikájától és ezzel együtt, ennek eredményeképpen, attól a diskurzustól, amelytől a század folyamán oly igen elzárkózott az anyanyelvi beszédmód.

A latin nyelvű szövegeknek kitüntetett helyük van a temetési szertartás rendjében. Ennek két okát sejtem: egyrészt a befogadó réteg más közege – ezeket a szövegeket nem a temetésen részt vevő köznépnek írták, a megjelentetéssel pedig nemcsak a hazai értő közönséghez szólnak, hanem a külföld tájékoztatását is célozzák. Másrészt – és ez már megint a reprezentációs igények kielégítésével függ össze: a latin nyelvű szöveg(ek) a temetés rangját hivatottak növelni, a temetési pompa rangjának emeléséhez járulnak hozzá.

Ez katolikus oldalon is hasonlóképpen működik. I. Rákóczi Ferenc temetése után Báthori Zsófia olyan kötetet állíttatott össze, amelynek terjedelmes része, mintegy fele, minden valószínűség szerint nem magán a temetésen hangzott el, hanem az azt megelőző, illetve követő gyászmisék sorozatában. Az eddig tárgyaltak közül a reprezentációs célzatot, a világi felsőbbbségekhez való szólást talán a legnyilvánvalóbban ez a kötet vállalja fel. Első részében a Báthori- és a Rákóczi-család egyes személyeiről írt latin nyelvű versek sorozata szerepel, amellyel gyakorlatilag Magyarország és Erdély történetét is elmondja. A két család története híres, pontosabban híresnek tekintett, személyeiről írt versekkel tulajdonképpen egyfajta kanonizálást is elvégez (sőt, talán elsődleges célja ez): egy-egy központi erényük kiemelésével Magyarország és Erdély történetében játszott meghatározó sze-

repüket írják le, a személyeket pedig ily módon szimbólummá avatják. Mivel a versciklus igen gazdag, a prózai szövegektől sok tekintetben különböző és árnyalt elemzési szempontrendszert kínál, így ezúttal nem térek ki rá bővebben, vizsgálata külön tanulmány célja lehet.

A temetési pompában itt is igen fontos jelentősége van a latin nyelvű orációknak. Katolikus főúri temetésekről lévén szó, ezek a szövegek talán kevésbé szólnak a hazai közönségnek, sokkal inkább I. Lipót felé (is) tett gesztusnak tekinthetők. I. Rákóczi Ferenc temetésekor Kereskényi István mondott latin orációt.⁹⁵ Kereskényi tulajdonképpen egy reményt temet el: a fejedelmi címet örökölt, de ennek tisztségét soha nem gyakorló I. Rákóczi Ferencet úgy parentálja, mint a nemzetnek megígírt Herkulest, a haza és a vallás legyőzhetetlen harcosát, Erdély és Magyarország hosszú idő után első igaz hitű uralkodóját, akinek érdemei az eretnekekkel felvett harcban mutatkoznak meg leginkább. I. Rákóczi Ferenc érdemeit a legkülönbélebb bibliai és ókori alakokkal vont párhuzamokkal mutatja meg: bölcs, mint Salamon, az özvegyek Atlasza (vagyis támasza), Hungária más Hannibáljaihoz hasonló, vele Hektor és Achilles száll a sírba, a reményt, a boldogságot és a tiszteletet veszti el az ország. A nemesi származásához méltó voltát a két család szelektált genealógiájával mutatja meg. Igen beszédes az, hogy a két család történetéből éppen kiket tart kiemelésre méltónak: a Rákócziak közül elsőként Zsigmondot, Rudolf császár hű hívét említi, majd Pált és Lászlót, a kereszténység „nagy védelmezőit”, végül II. Rákóczi Györgyöt, Európa rettegett és elismert nagy harcosát, akinek harci erényei a trák hadviseléshez/hadvezetéshez hasonlatosak, ő mint Európa Atlasza öregbítette a család hírnevét. A Báthoriak közül Báthori István nádor első a sorban, aki Mohács mezején Lajos mellett harcol a hazáért, ezután Szapolyai ellenében mutatta meg igaz hűségét Ferdinándhoz. Ebben hasonlít hozzá I. Rákóczi Ferenc is, aki a haza zavaros/zavargó állapotában is meg tudta tartani a császár iránti hűségét. Báthori Kristóf erdélyi fejedelemhez az iskolák pártolásában hasonlít: Báthori Kris-

⁹⁵ KERESKÉNYI 1677.

tóf egyetemet alapított Kolozsváron, Atheaneumot Gyulafehérváron, I. Rákóczi Ferenc pedig a tanulni vágyó árváknak teremtett lehetőséget – mellyel nyilvánvaló utalást tesz a sárospataki iskolára. Azért nyilvánvaló ez az utalás, mert a szövegben több helyen igen elmarasztaló szavakkal szól a pataki és debreceni „civitas”-ról, istentelenségüket, megátalkodottságukat a temetésen is tapasztalható „mosolygó bánatuk” bizonyítja. Keresényi nem titkolja politikai elkötelezettségét: a propaganda elsődleges eszköze nála is a nemzetet ért veszteség miatti fájdalom erőteljes felkorbácsolása. Még a szöveg elején kijelenti, hogy I. Rákóczi Ferenc halála túlmutat a család veszteségén: a felette való gyász nem magángyász, hanem a közösség gyászsa,⁹⁶ az egész nemzetet, sőt Európát ért veszteség. A *querela Hungariae* toposz minden eleme jelen van, mitizálással fonódik szorosan össze a beszéd végén, az áldást kívánó-éltető szakaszban: könyörgésében I. Rákóczi Ferencre kérve áldást, élteti a romjaiban heverő fejedelemséget és a magyar királyságot, Európa védőbástyáját, az ezért harcoló rettegett Nagy Sándorokat, akik összefogták a hadakat és megpecsételték a Báthori-vérrel, amellyel (annak idején) győzedelmesen elfoglalták a belgrádi tornyokat.

A szöveg (sehol nem jelölt) forráshivatkozása igen tág: a bibliai idézetek, az egyházatyák (Szent Ágoston) és az antik bölcsek egyaránt felsorakoznak benne. Megfigyelhető némi elkülönülés a két forrástípus citálása között: a szöveg első részében fordulnak elő Horatius énekeiből (Carmin. 44.29–32.), Seneca *Medeia*jából, Vergilius *Aeneis*éből (III/490) származó idézetek, míg szentírási helyek főleg a beszéd második részében, a hősök halála (2Sam. 1,19.; Ésa. 14,12.) és a könyörületért való esedezés (Jób 19,21.) kapcsán szerepelnek. A Báthori Zsófia feletti beszéd sokban hasonlít a fia temetésén mondotthoz, politikáló felhangja viszont sokkal erősebb.

A nyelvválasztás kérdésének kontrollját Póсахázinak egy magyarul írt, kéziratban maradt orációján végezhetjük el.⁹⁷ A kívá-

⁹⁶ „Non est, non est privata jactura haec! communis luctus commune prodit vulnus.” (A2b)

⁹⁷ PÓSAHÁZI 1672; lelőhelye a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, jelzete Ms 1337. Póсахázinak még egy kéziratban maradt orációját ismerjük, amelyet

lasztott szerzők együtteséből ő az egyetlen, akinél ez a szempont ebben a formában működtethető. Az persze külön kérdés, hogy mennyiben vethető össze egy nyomtatott és egy kéziratban maradt szöveg. A nyomtatásban való megjelentetés a revíziót több szinten is bevonja, egy-egy szöveg kiadása során az öncenzúra ilyenkor legalább olyan szerepet játszik (a megrendelők igényeinek kielégítése), mint a nyomtató-nyomdász felelőssége és feladatvállalása. A nyomtatásra előkészített szöveg már nagyon nem ugyanaz, mint amelyik előszóban valóban elhangzott (ennek legjobb példáját fentebb Czeglédinél láthattuk), közönsége körének megváltozása sokban befolyásolja a szöveget. Nem tudhatni, hogy Pósa házinak a Weér Krisztina temetésén mondott orációjával milyen szándékai voltak, a kézirat nem tűnik kiadásra előkészítettnek,⁹⁸ de ezt nyilván nem állíthatom teljes bizonyossággal. A néhol rongált, emiatt olvashatatlan, egy kézírással írt szövegről feltételezem, hogy autográf. A bölcs és erényes aszszonyok tükörét kínáló beszéd – műfajának szabályai szerint – nem textusra épül ugyan, de rögtön az elején idézett salamoni mondat kifejtésére építi mondanivalóját. Célja természetesen Bánffy Zsigmond özvegyének példaképpé avatása. Az özvegyi sors nehézségeit kitevő tetemes beszédrészben elsősorban az elrettentés eszközével él, már-már arról győzi meg a hallgatót, hogy tiszta erkölcsű özvegy nincs és nem is lehet, túlságosan nagy kihívásokat rejt magában az özvegyi sors: „Legyen olly tiszta életű az özvegy Aszszony, mint Susánna, Legyen olly fegyhetlen mint szent Anna. de mégis gjakorta hozza vetnek, rolla gjanút költenek a’ ragalmazó nyelvek, Ollyan még is az Ozvegy mint a Kormány, és árboczfa nélkül való hajó: Mely az szélveszektül ide s tova hanyattatik, most edgjik most másik kösziklában ütközik, ha edgjik hab el mulik ottan az másik tor-

Szelestei Nagy László adott közre egyetemi szöveggyűjteményben: SZELESTEI 2005, 328–333. A beszédet Pósa házi 1672-ben, Apafi fejedelem előtt, Gyulafehérváron mondta el, amikor a sárospataki iskola diákjai és tanárai a városba érkeztek. A szöveg a politikai beszéd minden aspektusát magán viseli, kiváló példája annak, ahogyan a nyilvános megszólalás a politikai argumentumok és fogalmak arzenálját működteti.

⁹⁸ A kiadásra előkészített kézirat jellege jól megfigyelhető például NAGYARI 2002.

nyosodik. Ha jobbra nez, ott emelkedik a' Szegénységnek habja, mert él néha [?] az szegény Özvegj jut oly sorsra, hogj ő néki minden vagjonkája, edgj marok liszt, edgj korso olajcokkaja. Nez bal kézre ott mutogattya magat amaz infamis *Charibdis* tudni illik az Becstelenség, mert mint az Arnyek a Test után jár ugj az Asszonyi állatnak hire neve becsülete, jo Urával edgyüt él, edgyüt hal, és gjakorta edgjüt temettetik.” (1b). Az ezt követő rész az előjáróknak szánt oktatás: hogyan és miben segíthetnek az özvegyeken, illetve az előjárók milyen viselkedést, öltözködést szabhatnak az özvegyeknek. Az erre vonatkozó bibliai szentenciák és – Plutarkhosztól, valamint a *Historia Augusta* egyik szerzőjétől, Trebellius Polliótól vett – antik történetek után tér rá az elrettentő példára, amelyet nagyon hatásosan éppen a magyar történelemből merít: „ezert amaz Olasz Beatrix Aszszony, Hunyadi Mátyas Királynak felesége. Alig várá ki Urának el takarítását ottan hamar le veté gyász ruháját és Cseh László király kedvéért kinek szerelmével éktelen gerjedezez vala mindent el követet valamit a' Test és ez világnak gyönyörűsége dictalt. De mit itel maga felől az ilyen Özvegj? Kerekdeden ki mondgja Szent Paál annak Sententiáját 1. Tim. 5.6. *Vivens mortua est*, Elvén meg holt.”⁹⁹ (3b) Beatrixhoz képest Thaisz,¹⁰⁰ „Alexander szeretője” a pozitív ellenpélda, aki hetéra ugyan, de hazaszeretete „híressé” tette.¹⁰¹ Aragóniai Beatrixszal szemben már a Bonfini (át)fordító Heltai is megfogalmazta ellenérzéseit,¹⁰² a 16.

⁹⁹ Az aláhúzásokkal jelölte a kiemelést, ezt *dőlre* változtattam. A másik lapon ez a rész megismételve egészen a *Phirigiae*-val kezdődő idézetig. Kisebb eltérések vannak az ismétlődő részekben, ezeket zárójelben írom.

¹⁰⁰ Thaisz hetéra, ő kezdeményezte egy lakomán nagy hatású beszédével, hogy „gyűjtsák fel annak a Xerxésznek a házát, aki Athént a lángok prédájává tette.” Valószínűleg Pósházi ebben a tethben látja a hazaszeretet jelét, Thaisz neve – legalábbis Plutarkhosznál – ezért örökítődött meg.

¹⁰¹ „Híresek ugjan ezek közöttül nemelleyek; de csak ugj mint Thais az Alexander szeretője; mint (Ut) *Phrigiae maretrix* [?] illa *Attica ad hujus fores tota excubabat Graecia*.”

¹⁰² HELTAI 1981, 339, 350, 373–375, Beatrix és II. Ulászló megkötetett és hamarosán fel is bontatott házasságáról: 414–415, 421, 427, 444. Beatrixt korábban sem, később sem kedvelték Magyarországon: „Bonfini [...] ellenséges volt vele szemben, és nyomában a hazai történetírás is az maradt: a királyné soha nem volt népszerű Magyarországon. Meddő lévén nem biztosíthatta a törvé-

századtól kezdődően olyannyira felerősödött az idegen királynéval szembeni ellenérzés, hogy a *köztudat*nak ilyen példázatok ki-
fejezésére ragadtathatta az írástudó értelmiséget, az így formált
történelmi hagyomány pedig annyira szívósnak bizonyult, hogy
a 20. század elején is befolyásolta a Beatrixról alkotott képet.¹⁰³
Az erre következő példával – a közelmúlt másik híres asszonya,
Anglia királynője, Erzsébet, aki Isten segítségével alázatosan
bízva vezette az országot és vívott csatákat érte – csak tovább fo-
kozza elítélését azon özvegyi magatartás iránt, amit Beatrixszal
képviseletet. Az ellenpontosítás természetesen Weér Krisztina öz-
vegyi erényeinek kiemelését szolgálja. Pósa-házi a beszéd utolsó
néhány sorában tér ki a *laudatio*-ra, amelyet igen rövidre szab.
Beszéde elsősorban tanítás az özvegyi magaviseletről; az oráció-
iban megfigyelhető grandiózus szövegépítés itt nem jellemző, en-
nek a tanításnak az *applicatio*-ját teszi ki a *laudatio* egyik része,
amikor a jó özvegyi magatartás példáját látja Weér Krisztinában.
Az elhunyt személye mindig sokban meghatározza a fölötte
mondott szöveget, Weér Krisztina régi nemesi¹⁰⁴ származása, há-
zassága igen fontos része lesz a *laudatio*-nak. Az erénykatalógus
összeállításakor így a család dicsérete fontos helyet kap: a neme-
si eredet mellett a két házasságával kötött nemesi rokonság is
bekerül.¹⁰⁵ Saját erényei (alázatosság, tisztaság, béketűrés, ada-

nyes utódlást, Mátyás halála után viszont magának szerette volna megsze-
rezni a magyar trónt.” MIKÓ Á. 2011, 37.

¹⁰³ Mátyás halála után, a trónutódlás körüli események sorában írja Beatrix mo-
nográfusa, Berzeviczy Albert: „A mi fölháborító, az annak a látása, mily ha-
mar kész Beatrix dicső férje szándékának megghiúsítása s a maga hatalma ér-
dekében özvegyi fátyolát is elvetni.” BERZEVICZY 1908, 463.

¹⁰⁴ A család fényét így nemcsak az növeli, hogy „Nemes Vérből vött eredetet”, ha-
nem a más nemesi családdal való rokoni kapcsolatok is: „A mint hogy pedig a
vér eggyik érből a masokba foly, így ez nemes Vér familia igen közel érte
amaz nehaj Tekintetes es Nagysagos Cornis Familiat, mellyenk viselt dolgai
sokkal többek, hogy sem mint en azokat vagy tudnam, vagy az fertaly oraban
elől számlalhatnam”. Weér Krisztina apai nagyanyja volt Kornis Kata, erre a
rokonságra utal Pósa-házi. Vö. Weér-család genealógiája, NAGY I. 1865, 116.
Nagy Ivántól tudjuk Weér Krisztina halálának időpontját is: 1672. május 31.

¹⁰⁵ Pósa-házi a beszéd végén a *laudatio* részeként említi Weér Krisztina két há-
zasságát, az első Kasza Istvánnal („a Rakoczi fenyves Háznak egigik fő szolgál-
ja”), a második Bánffy Zsigmonddal. Nagy Iván csak e második házasságról
tud.

kozás a szegényeknek, a kollégium építésére stb.) és nemesi származása, valamint házasságai teszik őt nemessé a szó mindkét értelmében, társadalmi és erkölcsi vonatkozásában egyaránt.

Nemcsak a *laudatio* megvalósulásának mikéntje, hanem a szöveg egész felépítése feltűnő eltérést mutat Pósházi latin orációihoz képest. Bár a felvonultatott példaanyag és ezeknek a mondanivalóhoz való illesztése sok tekintetben rokon az orációkban megfigyelttel (az ókori szerzőktől, a 16. századi történelemből merített példák sora, ezeknek meglehetősen szabad használat), mégsem ugyanazon elvek szerint látszanak működni. A kegyes életvitelre és a tiszta erkölcsök megtartására tanító beszéd más típust képvisel a *demonstrativumba* tagolódo orációkhoz képest. Ugyanakkor Eszéki István vagy Diószegi Sámuel magyar orációjával sem rokonítható. Eszéki orációja a prédikációval mutatott hasonlóságot, hozzá képest Diószegi és Pósházi egyedi eljárás módja nehezen engedi meg a műfajok közötti rokonság felállítását, sokkal inkább a különféle műfajoknak sajátos keveredését mutatják, vagyis a műfaji besorolás nem lehet kizárólagos kategorizáló szempont.

Ennek az állításnak argumentumaként idézek egy utolsó példát, egy orációnak nevezett, 1638-as szöveget Péchi Zsuzsannától, amelyik a kolozsvári Állami Levéltár anyagában található: „Eörök Isten titkoknak ertője, ki minden szüveknek vagy által latója- / es mindeneket túdcz minekelötte megh lennenek halgasd megh az te alazatos – / szolgadnak könyörgését tudod Uram artatlansagát, Segits meg Uram s en Istenem – / az te mennyei szent Lelkednek ereje által, hogy viselhessem bekevel ez kereszt- / tet, es a’ te fiad az UrCxtus által, tets törvényt ebben az utolso nap / on, hogy ellyen az en lelkem te előtted, es dicsirhessen tegedet. Amen.”¹⁰⁶

¹⁰⁶ Köszönet Baricz Ágnesnek, aki erre a szövegre felhívta a figyelmemet. A szöveget az 1649-es peraktáknak az 1678-as másolata elejére, a címlapra tette a másoló, Mihácz Demeter. Jelzete: F. fam. Gyulay–Kuun, 4. (1611–1793). A szöveget az *Unitárius Közlöny*ben modernizálva közölte Kelemen Lajos. Szerint Péchi Zsuzsanna 1638-ban írta ezt a könyörgést, a dési országgyűlés idején. A szombatosság miatt Péchi Simon leányát, Zsuzsannát is perbe fogták és elítélték: „Szomorú záróemléke ez a könyörgés annak a pörnek, melyet Péchi Zsuzsa földi bírái előtt másodszor is elveszített.” A másoló indítékait is

V. 3. Konklúziók

A Rhédey Ferenc emlékére kiadott halotti beszédek vázlatos áttekintése arra enged következtetni, hogy ezeket a szövegeket ne feltétlenül akként olvassuk, mint aminek kínálják magukat. Mert bármennyire is prédikációként kínálja Czeglédi István hosszú beszédét, azt kegyességi iratnak is tekinthetjük, Szántai Pócs vagy Görgei Pál szövege pedig erőteljes politikai propagandairatként is felfogható. Görgei esetében még azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy prédikációja – témájában, szemléletmódjában, a beszéd felépítésében – az orációval is rokonítható. Eszéki István ugyan orációnak nevezi a beszédét, de az magán hord olyan jellegzetességeket, amelyek a prédikációra emlékeztetnek. Pócsaházi beszéde igen távol áll az Eszékiétől, ezt a távolságot nem utolsó sorban a nyelvi közegek mássága is eredményezheti. A műfaji besorolásnak a temetési pompa szempontjából van kizárólagos jelentősége: ilyenkor magyar és latin prédikációk és orációk hangzottak el, lehetőleg a legkülönbélebb szerzőktől, olyanoktól, akiket a hazai értelmiségi élet ismert és elismert. Ezen túlmenően az látszik, hogy a műfaj-megjelölésnek csak keretfunkciója van: prédikációnak/orációnak kínál egy szöveget, ennek megfelelően is indítja el, majd zárja. Hogy közben mi történik a szöveg testében, az már egészen más kérdés; a saját mondanivalót, elképzeléseket (ami persze soha nem független az egyháztól és a környező világtól) és a szöveg megrendelőinek elvárását sokféleképpen lehet összehangolni, ez viszont mindig egyénfüggő. Természetesen több tényezőre is tekintettel kell lenniük, mert ahogyan a megrendelők (általában a család) elvárásait mindenképpen szem előtt kellett tartaniuk, ugyanúgy nem feledkezhettek meg a temetési rituálé egyházi szabályairól sem, a szövegek megírásakor azonban figyelembe kellett venniük az alkalom megszabta előírásokat is. Az egyházi tanítás

értelmezi Kelemen: „Az az íródeák, ki pörös ügyei néhány darabját leírta, még sokat tudhatott martiromságáról. Bizonyára megértette őt éppen 1678-ban, mikor a Béli Pál-féle összeesküvés sokszor ártatlan gyanúsítottjaival tele voltak az erdélyi börtönök s tán azért jegyezte föl a pör anyagához nem tartozó könyörgést is.” KELEMEN 1920, 29–30.

és vigasztalás, a példakép-állítás összetett feladatát már a Samarjai-féle ágendában láthattuk, ennek egyes elemeit a retorikák felerősítik (például a temetési beszédnek a *genus demonstrativum*hoz való sorolása), illetve más szabályokat is megszabnak és más ötletekkel is segítenek a szónokoknak (például a szónok kiléte szerint a beszéd típus különbsége, példanyag kiterjesztése, a *laudatio persona* argumentumainak változtatossága). Az áttekintett retorikák erőteljesen hangsúlyozzák, hogy egy-egy alkalomkor nem kell, mert nem lehet minden szabályt figyelembe venni és működtetni; minden esetben alkalmazkodni kell az éppen adott eseményhez, annak sajátosságait messzemenően figyelembe kell venni. Éppen az alkalmazkodás lehet terepe az egyéni megnyilvánulásnak. A kétféle szabályrendszer harmonikus működtetését figyelhattuk meg Rhédey Ferenc funerációs kötetében, azt, ahogyan a szabályok és előírások rengetegét átlátni és applikálni képes szerzők sajátos, és a maguk szónoki mivoltát megmutatni, bizonyítani tudó szövegeket írtak.

Természetesen nem azt kívánom bizonyítani, hogy ezek a szerzők ne lettek volna tisztában azokkal a műfaji szabályokkal, amelyek mentén szövegeiket írták, hanem inkább arra figyelmeztetnek ezek a szövegek, hogy az erős, netán erőszakos műfaji distinkciókkal igen óvatosan kell bánni. A 17. században nyomon követhető műfaji keveredés, politikai és publicisztikai kiaknázhatóságuk teremtette meg az új műfajok létrejöttének lehetőségét, illetve nyitotta meg az utat a filozófiai, természettudományi stb. értekezés felé. Hiszen az oráció és a prédikáció e különös keverékeit tekinthetjük például Verestói György, 18. századi szónok beszédeinek előfutáiraiként, amelyeket a szakirodalomban¹⁰⁷ a bölcsészet- és természettudományi értekezés megszületéséhez vezető út egyik fontos állomásaként értékelnek. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ezeknek a szövegeknek az értéke nem feltétlenül előfutár-mivoltukban rejlik, hiszen éppen a történelem értelmezésének hagyományát meg-

¹⁰⁷ „Halotti orációi együttvéve valóságos enciklopédia. Van közöttük olyan, hogy bátran beillenék filozófiai, filológiai, lélektani, asztronómiai értekezésnek.” TURÓCZI-TROSTLER 1961, 84. Idézi NÉMETH S. K. 1984, 874.

teremtve a nemzetről, illetve a nemzetben való gondolkodás valóságát mutatják meg, annak hagyományát teremtik meg, a politikai értelemben vett nemzet 18. századi megszületése előtt.

KITEKINTÉS

A fentiekben olyan szövegeket vizsgáltam behatóbban, amelyek az Erdélyi Fejedelemség válságának idején keletkeztek, az idő- és térbeli keretek kijelölését tehát a történelmi kontextus szabta meg. Ez a szűkítés bevallottan önkényes és szükségszerű is az anyag átláthatósága kívánta keretek miatt, amelyekhez ugyanakkor igyekeztem némi rugalmassággal viszonyulni: időben vizsgálódva a lengyelországi katasztrofális következményekkel járó hadjárat előtti évekig, majd pedig kilépni az Apafi-berendezkedés viszonylagos konszolidációja idejére is. Ebben a viszonylag tág 20–25 évben olyan szövegekkel találkoztam, amelyek folyamatosan reflektálnak az ezidőtájt zajló, a mindennapokat felforgató politikai eseményekre, így módon az olvasóból is kikényszerítik valamiképpen folyamatos *összeolvasásukat* a történetekkel. A szövegvizsgálat így tulajdonképpen egyfajta történeti narráció, gondolatmenetét a politikai eseményekkel való szembesítés határozza meg. Az idő- és térbeli határ megvonása mellett műfaji és felekezeti szempontú szűkítést kellett tennem, és ez volt a másik fontos vezérelv, amely mentén az ekkor íródott szöveget olvastam. Ez alól kivételt az V. fejezetben tettem, a műfajiság kérdését vizsgálva, a főúri reprezentációs alkalmakon elhangzott, később nyomtatásban megjelent, magukat prédikációnak kínáló szövegek szövegkörnyezeti kontextusa megkívánta más funerációs beszéd típusokkal, elsősorban az orációkkal való összevetésüket. A fejedelemség válsága idején fontos szerepet betöltő Rhédey Ferenc búcsúztatására megjelentetett beszédek kívántam az elemzés középpontjává tenni, ez viszont megkövetelte a beszédek szerzőinek más alkalmakkor elmondott szövegeinek bevonását is. A műfajiság kérdése a felekezeti meghatározottság kérdését is felvetette, ezért tartottam indokoltnak

néhány katolikus szöveg bevonását a vizsgálatba. Ebben a részben léptem leginkább át az elgondolt időhatárokat, különben a felekezeti meghatározottság szempontjaival együtt, a Rákóczi-ház oszlopos tagjainak halálára írt beszédek kikerültek volna az elemzés látóköréből.

Az elemzés során fontos szerzők kihagyására kényszerültem. Vagy mert úgy láttam, szövegeik bevonása nem változtat lényegesen az elemzés gondolatmenetén, vagy éppen mert olyan mélységek felé vinnék el, amelyre itt nem vállalkozhattam: nem vállalkoztam az imádságok, egyházi énekek bevonására, miközben ezek a vizsgált szöveganyaggal több szempontból mutatnak rokonságot. Egy ilyen vizsgálat olyan monografikus feldolgozás tárgya lehet, mint amilyen például a krízishelyzetekben keletkezett, repetitív rugalmassággal rendelkező *síralmas* imádságoskönyvekről készült.¹ Naplókat, misszilis leveleket, kéziratban maradt szövegeket csak érintőlegesen emelhettem be, csupán a kutatás további lehetséges irányának jelzéseképpen.

Az ekként körvonalazódott szövegegyüttesben történeti vizsgálódásra vállalkoztam, amikor azokat a szövegalkotói és beszédmódbeli konvenciókat kerestem, amelyek nemcsak a szöveg írását szabták meg, hanem befogadását is irányítani kívánták, kívánhatták. Takáts József a bevezetőben említett tanulmányában meggyőzően írja, hogy a konvencióhoz nemcsak a művek tartoznak, hanem emberek közösségei is.² Ezt az állítást nagyban igazolják vizsgált korszakom szövegei is: hiszen éppen ekkor lehetünk tanúi annak a folyamatnak, ahogyan egy, a vallási-lelki élet megújítását célzó, egyházkormányzati szervezet átalakítását sürgető, éppen emiatt egyházpolitikai támogatásnak nem feltétlenül örvendő prédikátorok olyan nyelvet találtak, amelynek használata szinte kényszerítő erejűvé vált a nyilvános megszólalásban, legalábbis annak bizonyos típusaiban. Természetesen nem gondolom, hogy ez valamiféle teljesen új találmány lenne, azt viszont mindenképpen, hogy olyan íráshasználatot, beszédmódot ötvöztek, alakítottak ki, amelynek variálhatóságát a

¹ FAZAKAS 2012.

² TAKÁTS 2007, 19.

legszélesebbre tárva, így kontextusbeli kötöttségei mellett, éppen attól való függetlensége mutatkozhat meg. Ebben rejlik ennek a beszédmódnak az ereje és éppen ezért válhatott sok tekintetben évszázadokra meghatározóvá, nem csak a közösségi valóságosságot formáló műfajokban, mint amilyen a prédikáció.

A szövegvizsgálat több tanulsággal is járt, ezeket az egyes fejezetek végén igyekeztem megfogalmazni. A 17. század második felében működő prédikátorok agitatív tevékenységének és a spirituális életre gyakorolt, mentalitástörténetileg lemérhető mély szemléletalakító hatásának eszközeit és módszereit a templomi beszédanyagon vettem szemügyre, de a szoros szövegolvasás közben nem mondhattam le az ezek szabályozására írt elméleti megfontolások figyelembevételéről sem. A vizsgálatot nagy mértékben sarkossá tette volna, ha a szövegeket környezetükből kiragadottan, csak saját szerzőjük viszonylatában, elmondásuk, megírásuk történelmi idejének és egymáshoz való kapcsolódásaiuknak figyelembe vétele nélkül folytattam volna. A felsoroltak figyelembe vételével láttam megteremthetőnek egy olyan kontextust, amely értelmezési keretét képezhette egy ilyen beszédmód- és íráshasználati elemzésnek.

A legizgalmasabbak azok a fejezetek voltak számomra, amelyekben az összegző megjegyzéseket a vizsgált szöveganyagból némiképpen kilépve, egy másik szövegkorpuszba való betekintéssel tehettem meg. Ebben vélem felfedezni ennek a munkának a távlatait is: a puritánus prédikátorok írásművészetének a különféle szövegtípusokon túlmutató, a mentalitást is meghatározó hatásai mutatkozhattak így meg, vagy arra döbbenhattünk rá, hogy másképp nyílnak meg ezek az ismert, sokszor az unalomig hivatkozott szövegek, ha az eszmetörténeti besorolás predispozícióit némiképpen megkerüljük. A legbeszédesebbnek ebből a szempontból Szalárdi vagy Verécsi megidézett esetét tartom. A nyomtatott szövegek között lehetnek még olyanok is, amelyek hosszú lappangás után kerülnek újra elő, a Szabó Károly által nem jegyzett Miskoczi Szenczi János beszédével való találkozáskor az „első” olvasás öröme tölthetett el. A levéltárak és a könyvtárak kéziratos anyagaiban is bőven rejtőznek még filológiai pontosításokat eszközölő adatok és az irodalomtörténet számára is fontos szövegek. A kéziratállományokban folytatán-

dó vizsgálatok fontosságára nemcsak Pósaaházi kéziratós oráció-jának előkerülése figyelmeztet, csak a véletlen műve, hogy ez a beszéd ismeretlen volt a szakmai közönség előtt. A „kevésbé nagyok” szövegeinek tanulmányozását gondolom fontos feladatnak, hiszen az eddigi felületes betekintéseim is arról győztek meg, hogy ezekben a kollektív emlékezetnek másfajta megnyilvánulásai fedezhetők fel, amelyek nem feltétlenül vannak szinkronban a nyomtatott szövegek világával, hiszen olyan lokális sajátosságokat hordozhatnak, amilyenekkel a nyomtatás révén publikussá váló szövegekben nem feltétlenül találkozhatunk. Úgy vélem, a kulturális emlékezetkutatás jól ismert eredményeinek felsorolása és az antropológiai szempontú kiaknázhatóság melletti érvelés nélkül is leszögezhető, hogy ezek a szövegek nem valamiféle „lecsapódásként” viszonyulnak a nyomtatásban megjelentekhez. Az íráshasználatnak egy másik szintje mutatkozik meg bennük, amely nélkül a 17. századra vonatkozóan csak részleges megállapításokat tehetünk.

FÜGGELÉK

Magyar Halotti Oratio¹

Melly A Nehai Tekintetes és Nemzetes WVÉR Christina
Asszony[nak] Teste felet el beszélgetet Posahazi Janos

Tekintetes Méltóságos és Szomorú halotti Pompá[nak] alkalmazásával ide gyülekezet Keresztyéni Szent Sereg! hogj hoszszas előljaro beszedemmel benneteket ne terhellyelek, szollok rövideden a' Keresztyen Eözvegy Asszonyok Tükörérül s példájárul, mellyet midön ki nyita[né]k, elötökbe terjesztenék, edgj kevesse füleiteket ide terjeszteni fuggeszteni ne nehezeltellyetek. Tekintetes halgatok.

Bölcs Salamon éppen a világ vegetől keres vala, eszes bölcs okos, serény és dicseretes asszonyi állatot! de mi közelebb találtanánk rea: ime előttünk vagjon annak Tüköre s példája! Kicsoda? Tekintetes Nemes és Nemzetes VER Christina Asszony néhai Tekintetes Méltóságos Banfi Sigmond Uram[nak] Kegies Özvegye. VER Christina Asszonyt emliték, a' melly a' mi nyelvünkön annyit teszen, mint keresztyén asszony, meg felelt a' nevének, mind azért hogj Keresztyen szülöktől származott, mind azért hogj a' Sz[ent] Háromság Istenenek nevebe[n] (mely az igaz Keresztyenségnek sarkalatos agazattya.) Keresztelkedet meg; mind azért hogj valamely josagok meg kívántatnak a' Keresztyen Asszonyi állatban, benne tündöklöttenek és fenyeskettenek. Itt mindeneknek előtte mutogattya magát a' Tiszta fényű Kegjességnék drága Smaragdussa. Amely noha mindenekben de kivalkeppen meg kívantatik a' szomoru Arvasagra jutot

¹ PÓSAHÁZI 1672; lelőhelye a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban, jelzete Ms 1337. Viszonylag jó állapotban fennmaradt, restaurált, öt levélből álló kézirat. A kézirat 2b oldalának közepén: *Plus crede*, ezután üresen hagyja, a 3. levél a oldalán tollpróbák, a szöveg a b oldalon folytatódik. A szöveget betűhűen írtam át, a rövidítéseket szögletes zárójelben feloldom, az olvashatatlan részeket [...] jelölöm. Póсахáзи β betűjét átírtam sz-re.

Ozvegyekben. Az Ozvegyiaszszony *Desoleta* el hagjattatott ugj mondja Sz[ent] Pal, olyan mint az pusztában levő Hanga fa, melyet sem esső, sem harmatt nem ujjit, nem vidamit, olyan mint az tövisek köze szorittatott lilium, kit ezer gondok buk bánatok sertegetnek, szaggatnak. Sertegeti kedves ferjenek emlekezeti; annyira sertegette az *Arthemisiat* Mausalus Caria kirallyanak feleségét, hogj soha tellyes özvegy életé[ben] jo izű falatott nem őtt, hanem csak aszt a' melyet Urának porával, es hamvával meg hintegetett.² Sertegeti neveletlen árvainak (ha ollyak vadnak) gondgyok, kikre valamikor tekint, [1a] mind annyiszer gjűngjők, meg penig szemérűl szedet gjűngjők gör-genek alá banatos orczáján, Erre czéloz a nagy Mes[ter] a' mikor meg szollitván az őtet késérő, es kesergő Aszszonyi állatokat ezt mondgya nekik: *Jerusalemnek leányai ne sirassatok engemet, hanem sirassatok magatokat, es az ti magzatitokat, mert ha az nyers fan ez esett, mint lesz dolga az aszszu fának.*³ Bizony ollyan az szegény özvegy mint az szaradott aszszufa! Sertegetik továbbá őket sok borotvák, ercsed az patvarkodo nyelveseket, melyyek az fejért feketenek, a feketét fejérnek mondgyák, es az szurkos gyászhoz, sok szurkokat ragasztanak. Legyen olly tiszta életű az özvegy Aszszony, mint Susánna, Legyen olly fegyhetetlen mint szent Anna. de mégis gjakorta hozza vetnek, rolla gjanút kőltének a' ragalmazó nyelvek. Ollyan még is az Ozvegy mint a Kormány, és árboczfa nélkül való hajó: Mely az szélveszektől ide s tova hanyattatik, most edgjik most másik kösziklában ütközik, ha edgjik hab el mulik ottan az másik tornyosodik. Ha jobbra nez, ott emelkedik a' Szegenységnek habja, mert él néha az szegény Özvegj jut oly sorsra, hogj ő néki minden vagjonkája, edgj marok liszt, edgj korso olajocska. Nez bal kézre ott mutogattya magat amaz infamis *Charibdis* tudni illik az Becstelenség, mert mint az Arnyek a Test után jár ugj az Asszonyi állat[na]k hire neve becsülete, jo Urával edgyüt él, edgyüt hal, és gjakorta edgyüt te-

² Hecatomnus leánya, Mausolus cariai király testvére, neje, később Caria királynéja. Ő építette férje emlékére a régi világ hét csodáinak egyikét a *Mausoleumot*. Meghalt Kr. e. 349-ben, kétévi uralkodás után. Janus Pannonius epigrammája: *Artemisia Mausolushoz*.

³ Lk 23,28.

mettetik. Légy Császárne vagy Királyné és akar mely tekintetes Uri Asszony, míg Ferjed él, sokan előtted udvarolnak, térdet fejet hajtának, sok udvari üdvözlét mondanak, de hunnyék szemre jó Uradnak mind ezek meg változnak, úgy hogy régi mondás de nem korde mondás a Magyaroknál. Az Özvegj Asszonynak ambár aranyas légjen is fel kapu fajat, de ugyan meg teczik hogy özvegj Asszon háza. Olyan végre az Özvegj Asszony, mint amaz Halcion madarka aki mivel feszket a' haboru tengeren rakja, ritkan vagjon csendes nyugodalma. Hát ez aránt medgjen, fejét hova hajcsa, Kormány nélkül valo valo, hajóját mely felé igazgassa, a' Keserűségnek Tengerén evezkelő gjamoltalan Özvegj? Itt más orvos nincsen, hanem az Isten, és az Istenhez valo tökéletes Kegjesség. Azért Sz[ent] Pál ezzel czimerezi a' Keresztjén Özvegjet: *Ut speret in Deum et mister obsecrationibus et orationibus die ac nocte*, hogy bizzek Istenbe és foglalatoskodgjek az Kérésbe és Könyörgésbe éjjel és nappal.⁴ Oka ennek ez, mert Istennek minden időben annj[i] gongja volt az Özvegjekre, az honnet-is Özvegjeknek és Árvák Tutorának, Birojának is titulallya magát. Nyomorgattatik az Özvegj: Voci ferabitur ad me, audiam clamorem illius [?], Hozzam kiált meg halgatom ötet és kardal meg büntetem a nyomorgatokat, azt mondgja az Isten.⁵ Mi es ki elől vegje az Özvegjeknek ügjet és forgassa az Arvak perit? [1b] Arra köti magát az Isten, hogy magára veszi azoknak baját és az maga lesz ítélő Mesterek. Ehezik az Özvegj? Jutott egy marok liszt[hez] kérv[én]? Ne félljen csak Istenfélő legjen, vagjon Isten[ne]k gondgja benne meg elegiti ötet migh el küldi Illest és csudalatossan megh szaporittya keves vagjonkáját ez az a' mit Boldog Szűz Maria Lelekben enekel vala. Az Ur az ehezöket bétölti minden jokkal az gazdagokat penig üressen bocsáttya. Vagjon hát protectora az Özvegjeknek, vagjon Tutora az Árváknak, Tudni illik a' Jo Isten, csak azt fellyek, csak ennek szolgállyanak, soha ebben meg ne fogjatkozzanak. De még a jó Fejedelemek is magok tisztinek tartják az Özvegjeknek gondgját.

⁴ 1Tim 5,5.

⁵ 2Móz 22,20–24.

Trebellius Pollio írja Claudius Császárról⁶ hogy mikor az szegény Özvegj könybe lábbat szemmel mint volna hozza, és az császárnak segedelmét kívanná, a' jo császár nem csak könyörült rajta; hanem Keszkenőjét ragadván maga saját kezevel törölte meg a' szegény Siralmas Özvegjnek orcáját. Mellyen midön amelkodnanak azt felelte nekik. Bonum Princeps eo nequanquam cont[ra]d[ic]tor[um] esse dedit [dedicit?]. Si nihilo amplius quam justis Iudices frennutmisi sui exercenda justitia misericordes esse vide [...]. Az az a jo Fejedelemnek nem csak igaz Biraknak kell lenni; hanem edgszer, smind irgalmas Atyaknak. Nagj Sandort nagj és viselt dolgai között azért magasztallya Plutarchus, hogy a Darius [...]⁷ Özvegj Annyat és Feleseget nem hogy valamiben meg sertette volna, sőt Tisztessegekben betsületekben meg tartotta és Királyi Kegjelmessége alá fogatta. Orrolták egy nemely Udvariak de Sándor azt mondja nekik: Ut endum est Clementiam ergo mulier eulos [?], qui a nihil nisi fletum messent [?]. Könyörületességgel kel lenni s viseltetni az Asszony emberekhez, kiknek egjeb fejverek nincsen, az edgj sirásnál. De ne felejcsük el feltet czelunkat, kezdettünk beszelleni az Keresztyen Asszonyok Tüköréről melyben másod rendben mutogatya magát a' Tiszta Jáborság [sic!] és szeplőtelen életnek abrazattya, a' mely noha mindeneknek, de kiváltképpen Koronajok az Özvegjeknek. Az honnet régenten az Özvegjek regenten nem fekete bakacsinnal vagj kormos vászonnal burkolták bé magokat; hanem talpig fejér gjolcsban, tzinadosban [?] öltöztének ugj gjaszolták Ferjeket, Mellyel azt akarja jelteni, hogy minden mocsok szép rosz hir nélkül akarják folytatni Özvegj életüket. Mert a mint hogy a' fejér ruhán akár mely mocsok igen könnyen meg tetzik ugj akár mely *nigram* [*nigrare?*] [...] igen könnyen fogj az Özvegj Asszonyon. Mosolyogjanak mások, nevéssenek, Katzagjanak, azt meg sem hamalittyák [?]. De az Özvegj Asszonyt azért meg utállják.

⁶ Trebellius Pollio, római történetíró, 4. sz., a *Historia Augustá*ba foglalt Claudius-életrajzban viszont nem olvashatunk az özvegj könnyeit törölgető császárról, de a másik két, itt közreadott szövegében sem, TREBELLIUS POLLIO 2003, 404–472.

⁷ Nagy Sándornak a III. Dáriusz királlyal vívott győztes csatájára utal, amikor Nagy Sándor megkegyelmezett Sziszügambisznak, Dárius anyjának.

Mások alás fel járjanak sétállyanak az utakon trecsellyenek senki öket meg nem szollya, de az Özvegj Asszonyt sok ujjal mutattya. Mások viselleyenek czifra palastokat, dagályos szoknyakat gjűrüket Kösöntyüket, mellyen függő Medályok errül tudom senki szot sem teszen, [2a] de ha az Özvegj Asszony edgj kemenyitet fatyolt, gólcso patyolatot fejére fel teszen, már szot [von] magára. Azért mint Julius Császár mondgja vala: *Nolo domus [...] vel suspicionum caretum*. Azért akarom hogj még csak gjám se férjen házamhoz: illik hogj az Özvegjek ezt a Tanusagot meg tartsak, öltözetek legjen allapottyokhoz hasonló, A' fejr hattytut senki sem csudálly, de az fekete hattytut (mivel ritkáb madár) sokan almelkodassal bamulljak, Dob, trombita, sip szó hárfa ne halhassek házában mert már ezzel Özvegjseget elárulta. Mais az Magyaroknál roszul hál,⁸ azert amaz Olasz Beatrix Aszszony, Hunyadi Mátyas Királynak felesége. Mig várá jo Urának el takarittatását,⁹ ottan hamar el leveté gyász ruháját és Cseh László király kedvéért kinek szerelmével éktelen¹⁰ gerjede vala mindent el követett valamit a' test és a világnak gyönyörűsége dictalt. De mit itel¹¹ maga felöl az illyen Özvegj? Kerekdeden ki mondgja Szent Paál¹² annak Sententiáját 1. Tim. 5.6. *Vivens mortua est*, Elvén meg holt. Meg holt Lelki isméréteben, meg holt hiriben nevében,¹³ emberek előtt valo bősűlletiben. Hiresek ugjan ezek közzül nemelleyek; de csak ugj mint *Thais*¹⁴

⁸ A következő lapon (3b), a *roszul* hall-al kezdődően egészen a *Phirigiae*-val kezdődő idézetig lényegtelen eltérésekkel megismétli ezt a részt. A 3b oldalon jobban olvasható, ez alapján írom át. Az ehhez képest, a 2b oldalon levő eltéréseket lábjegyzetbe teszem. A 3a oldalon tollgyakorlatok: *Quocunque aspicio nihil est nisi pontus* – hatszor leírva; majd: *Haragodnak nagy voltában meg indulvan legyetek* – 2 sorban ugyanez; majd: *Quocunque aspicio nihil est nisi pontus / me Mare me venti, me fera jactum [...]*; majd: Michel Apafi nevét gyakorolja; majd ugyanezt magyarul is: Apafi Mihály Erdelynek Fejedelme Mostan Kegyelmes Urunk; a többi egy-egy szó, látszik, hogy ujjgyakorlat.

⁹ 2b: Alig várá jo Urának ottan

¹⁰ 2b: éktelenül

¹¹ 2b: itell

¹² 2b: Sz. Pál

¹³ 2b: hireben s neveben

¹⁴ 2b: Trais az Alexander

Alexander szeretője; mint¹⁵ *Phrigiae maretrix illa Attica ad hujus fores tota excubabat Graecia*. Azert jo ozvegjek hogj másoknak tüköri legietek abrazollyatok ki magatokban a tiszta szeplőtelen es fegyhetetlen életnek formáját. Ennek massa szolgálója amaz szep *Modestia* az alazatos maga viselés, semmi tikteket ugj nem illet, mint ennek az josagnak palastja. Ugjanis Istenis a szerensagre alázatosságra hivott titeket, hogy alazatosok legyetek beszederetekb[en], alazatosok öltözetetekb[en] alazatosok járastokba[n] es alazatosok minden magatok viseleseb[en]. Sár-ga lilomok vadatok, mert az halál meg sárgította házatokat; a lilom penig noha tekintetes virág, de igen alazatos, és fejét le függesztő virág. Holdak vadatok, mert el enyeszet fenyes naptok, az hold penig minden planetaknal leg alacsonyab, leg alázatossab, Pásztor nélkül valo juhocskak vadatok, mert fejeteiktől meg fosztattatok; a juh állat penig minden állatoknál leg alázatossab. Arva gerliczek vadatok, mert el repült tőletek jo társatok, az gerlicze penig minden madaraknál leg alázatossab, Azért ez hasonlatosságok indiccsanak benneteket az alázatosságra, de indiccsanak az alazatos aszszonyok[na]k is példai. Nagy Aszszony volt Szűz Mária, kinek az Aszszonyi állatok között nem volt es nincs mássa, de ugyan csak aszt mondgja maga felől. Luc [?] 1. 38. *Ecce Domini mei humilis [...] [...] mihi semel [?] verbam meum*. Im hol az en Uramnak [3b] alazatos szolgálója legyen ennekem az te besz [...] ¹⁶ Legyen gazdag Aszszony, nagy fő Aszszony [...] [rongált] Abigail az Nábálnak özvegje, de ugyan azt mondgja az David hozzá küldött követének 1. Sam. 154. *Ecce familia tua [...] sit in ancilla, ut lavet [?] pedes serverem Domine*: Im hol vagyok en az en Uramnak szolgálója, hogy az ő szolgálainak labait mosogassa[m]. Castelges [Casteligus?] nemes Aszszony volt (mint nemellyek akarjak) Maria a Marthanak őcscse, avagy mennye de olly alazatos volt, hogy nem szegyenlette az Jesusnak labait mosogatni, es hajaval tőllőgetni [sic!]. Joh. 11.2. Mint mondgyunk Örsebeth Anglianak nehai Kirallyne Aszsznyarol, kinek csudara melto volt alázatossaga, midőn amaz fel fuvalko-

¹⁵ 2b: *mint* helyett: *Ut*

¹⁶ Hiányos, a lap felső sarka leszakadva.

dott második Philep, Spanyol Király hallatla[n] vitezi erővel el-
lene fel készült volna, hogy mind országát mind Koronáját tőle el-
vegye, csak azt szokta volt mondani. *Respiciet [?] Dominus humilitten [?] ancillae sunt.* Meg tekintí az Ur az ő szolgálójának alázatosságát, megis tekinté mert annak az Pharaónak minden hadait az tengerbe merité, aszt penig világ csudájára meg segíté. *Tam dilerta bonis qua me tuenda malis.* De meg is mit mutat az Keresztyeny őzvegy Aszszonyoknak tükörében? Mutat bekeseges tűrést, szent parancsolatot mindenek[ne]k azt javallya hogy *per paritanam* (passivam) *possident animas suas*, békeseges tűrés által bírják az magok lelket, De kiváltkepp[en] hogy az őzvegyek eszt az paist fel őltőzzek igen meg kívántatik, mert kicsodák keseregnek többet mint az őzvegynek, ennek edesítője penig az békeséges tűrés, kiknek vagjon tőb nadáll yok Harpiajok mint az őzvegyeknek, ennek penig orvossága az békeséges tűrés, Kit rongálnak ranczignak inkább mint az arvát, es az őzvegyet, ennekis gjogjito flastroma csak¹⁷ az egj¹⁸ patientia. Azért őzvegyek *per pasivam possidite animas vestras.* békeseges tűrés által birjatok a ti lelkeiteket, Ugy ezekert, bajotokat is [?] halgattyák meg az bírák. 1. Meg halgattya 2. Legyenek [...] vesztí [...] [rongált, leszakadt a sarka a papírnak] 3. meg iteli. Nincsen e földön gyámoltalanabb [...]. [4a]¹⁹ [...] [rongált] ugyan az mennyben protectortok *Mert az én Attyám, és az én Anyám el hadnak engemet, de az Ur hozzá viszen engemet.* Így vigasztallya magát szent Dávid Ps. 28. Szinten az keserűségnek vőlgyében jártok, es annak zavaros vizeből isztok? Vegre az Ur meg vigasztal benneteket es felemeli fejetekeket legyetek azért csendesek. Vegre meg is mit mutogat a Keresztyen Őzvegyek[ne]k tüköre. Mutogattya amaz dicseretes *Parsimonia*t hogj jambor férjektől reájok maradt vagjonkajokat ne praedallyak, ne tekozollyak de sőt inkább takargassák és szaporgassák, hogy rajok ne illyek Juvenalis

¹⁷ Ez a szó a sor fölő beszúrva.

¹⁸ Ez a szó a sor fölő beszúrva.

¹⁹ A 4b oldal tetején egy sor írva, mintha nem a szöveghez tartozna (díszes, ünnepléses betűkkel); ugyanaz, mint a 3a oldalon gyakorló kéz. A lap tetejének bal sarka rongált, így itt ennyi látszik a sorból (ugyanaz a sor olvasható a 3a oldalon is): [...] [...] me venti me fera juctat hymes [...]

Poltának amaz mondása. Prodigiam curat [...] [...] foemina censum. A tekozlo Aszszonynak hamar üressen marad az sákja. Ugy is vagion ez hogy sok özvegj Aszszonyal avagy tsak [?] ferhez menesekkel, avagj gondviseletlenségekkel mind magok[na]k, mind árvájok[na]k torkokat meg meczszik, mindenekből ki űritik. Ugy javallom per [...] insig[num]? az Parsimoniát hogy ellenben atalob [?] gyalazom amaz serdida [?] [...] *t(r)enacitast* sive az fősvénységét, mellyben sok értékes Uri fő Aszszonyok ma gázolnak, maszkálnak. Oh bezzeg kevesen vadnak az *Izraelitidák*, a kik az Ur sátorának építésére ekesgettetesere nem hogj aranyat ezüstöt, drága kőveket adnának (noha bővön kitelhetnek tőlők,) de meg csak egy orso fonalat sem adnak, sem fonnak. Bezzeg kevesen találtnak kegyes Thabiták kiket az szegenyek azzal sirathattnának, esztis ő adta, esztis ő csináltatta. Bezzeg ritkák ma az Samaracidák kik az alá s-fel járo Eliseusokat befogadnák, azok[na]k asztalt szeket kamarát keszitenenek. Bezzeg nem dicseretekre, hanem kissebsegekre szolgál az az értékes özvegy Aszszonyoknak. Azert ha aszt akarjatok hogj mikor meg fogyatkoztok titeketis be fogadgyanak a minden [...] [rongált] hajlekokban, a ti vagyonotokbul szerezzetek jo akarokat [magatoknak? – rongált]. Így eddig szemlelünk Tekintetes Halgatok [4b] Keresztyen Özvegy Aszszonyoknak *ideáját*, tükörét, mellyben miczoda joságok ábrázoltassanak ki bőven, meg értetjük. Ne felejtsük el az nehai Tekintetes és Nemzetes Ver Christina Aszszonyt. Christinának mondhatom, mert Christianus, az az Keresztyen volt, nem csak nével penig, hanem [...] [rongált] praxissal, es valosaggal; mert a mennyire én esmertem [...] [rongált] ki tanultam kegyes volt, tiszta életű volt mind [ház]ságába, mind özvegységében. Alázatos volt, bekeseges tűrő volt, es a maga vagjonabul azok[na]k a kiknek illet, adakozo volt. Hogy többeket nem emlicsek szollok az en bujdoso Collegiomom képében, kinekis egj reszben jo Annya, Patronája volt, kirúl meg utolso dispositiojában is (a mint ertem) nem volt feledékeny. Vernek is meltan neveztetett mert Tekintetes Nemes Vérből vöt eredetett, ugymint a kinek édes Attya volt nehai Tekintetes Ver György Uram, Veg Jenő várának fő kapitannya, nagy hirű, nevű vitez kapitannya. A mint hogy penig a vér eggyjk erből a masikba foly, így ez a nemes Vér familia igen közel érte amaz nehai Te-

kintetes es Nagysagos Cornis Familiat, mellynek viselt dolgai sokkal többek, hogy sem mint en azokat vagy tudnam, vagy az fertály oraban elől számlalhatnám. De nem csak nehai nemes Familiájával, de tisztességes hazasságával is meg nemesítette vérét ez tekintetes Ver Christina Aszszony. Első Ferje volt Nemes Kasza István Uram a Rakoczi fenyés Háznak egiggik fő szolgája. A másik volt Tekintetes, es Nemzetes Bánfi Sigmond Uram, kit mint hogj mind személyében, mind viselt dolgaiban nalamnal jobban esmertetek, nem szükség erről perorallyak. Peroralok azért rövideden aszt mondom: Nyugodgyál az Urban Jesus verevel megváltatott Vér Christina Aszszony. A[men]²⁰

²⁰ Rongált – nagyon valószínű, hogy ez állt itt, tartalmilag lezártnak tűnik a szöveg.

FONTOSABB RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BUKSz = Budapesti Könyvszemle: kritikai írások a társadalomtudományok köréből.

It = *Irodalomtörténet*. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata.

ItK = *Irodalomtudományi Közlemények*. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

MADAS SzGy = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Budapest, Tankönyvkiadó, 1993.

MKSz = *Magyar Könyvszemle*: könyv és sajtótörténeti folyóirat, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének és az Országos Széchényi Könyvtár kiadványa.

MAMŰL = *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2003–2013.

RMK = *Régi magyar könyvtár I–III*, írta SZABÓ Károly, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879–1898.

RMKT = *Régi magyar költők tára, XVII. század*, szerk. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–.

RMNy = *Régi magyarországi nyomtatványok*, BORSA Gedeon et al., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971–2012.

StudLitt = *Studia Litteraria*: irodalom és kultúratudományi folyóirat, a Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének kiadványa

ŰMIL = *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000 (első kiadás: 1994).

FORRÁSOK

Nyomtatványok eredeti kiadásban

Agenda 1620

Agenda 1620

Agenda az az szent egyházi czelekedeteknek avagy szentségeknek és egyéb egyházi szolgálatok ki szolgáltatatanak modgya. Keresztvrat, 1620, (RMNy 1221).

BARTHA Boldizsár

BARTHA 1666

Rövid chronica, [Debrecen], (RMNy 3272).

BÁTHORI Mihály

BÁTHORI 1664a

Hangos Trombita az az Ollyan Predikaciok, mellyekben Erdely és Magyar Ország romlásának és pusztulásának okait a' Száz Meggyesi Gyuelésben, az Ország Harom Nemzetboel valo fő Rendei előtt közönseges helyen predikállott és ki jelentet Az akkori Méltóságos választatot Fejedelemnek Udvari predikatora, és Mostan a' Debreczeni Ecclesiának Tanitoja köznönségessé tött s' ki bocsáttatott. Töb alkalmatosság szerint valo Predikációkkal. Bathori Mihaly, Debrecen, 1664, (RMNy 3141).

BÁTHORI 1664b

Halotti Predikacio, Mellyet a Nehai Meltosagos Groff Redei Laszlonak, Az Erdelyi Meltosagos Fejedelemnek egygyik Tanacsanak, Maramaros Varmegyének örökös fő Ispnanyanak, Sepsi Kezdi és Orbai Szeknek fő Kapitannyanak, meg hidegedet teste felet predikállott. Bathori Mihaly D. E. M. P. A. 1663 D. 22. Julii, Debreczenben Nyomtatattot A. M.DC.LXIV, (RMNy 3141).

BEYTHE István

BEYTHE 1582

Mikeppen az koroztyéni gyulekezetben az Köröztsegöt, Ur vachorajat, hazasok esköttetését, oldozatot, gyonast, etc. zolgálassanak az egy házi tanytok, [...] Németújvár, 1582, (RMNy 517).

BOD Péter

BOD 1766

Magyar Athenas, avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudos embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe botsátott irások által esméretesekké lettek, s jo emlékezeteket fenhagyták históriájok, [Nagyszeben], Nyomtatott 1766-dik Esztendőben.

BUZINKAI Mihály

BUZINKAI 1659

Institutiones Oratoriae ex optimis authoribus collectae, methodo accurata donatae; usibusque paedagogii Patakiensis consecratae, S. Patakini, MDCLIX, (RMNy 2866).

CZEGLÉDI István

CZEGLÉDI 1659

Az országok romlasarvl irot könyvnek Első Resze. Mellyet Szerelmes Hazájának békeségben való maradhatásáért irt A. C. H. K. G. L. T. C. I., Cassan Nyomtatott, Severinus Marcus által, Anno M.DC.LIX, (RMNy 2831).

CZEGLÉDI 1661

Ama Ritka példájú, s-a Pogányt természet szerént gyűlölő Keresztyének közöt Dicsőséges emelekezetet érdemlet, s-érdemelhető II. RAKOCI GYÖRGYnek, Isten kegyelmébül Erdély-Országának Fejedelmének, Magyar-Ország részeneinek Vrának, s Székelyek Ispánnyanak, Magyar-Jzrael szövéténekének el-alvásának meghemlítése, s-Testének földben tétele felet lött Predicatio, Cassan Nyomtatott Severinus Marcus által 1661, (RMNy 2970).

CZEGLÉDI 1662

A jo emlékezetű; igyenes lelki-isméretű: Néhai Nemzetes Vdvarhelyi György Vramnak; [...] özvegygyé maradot Szerelmes Házas Társának; Istent-tisztelő-s-kereső Nemzetes Kun Maria Aszonyomnak; A Vigasztalásnak Istenétuel erős lelket, bánatos

szívének lelki örömet; még ez életben Istentuel hagyatot két szép Gyermekeinek, a' nagy Vr akarattya szerént való életet; végre pedig mind ezeknek mennyei szép Eget; kér, s kíván Istentuel; mint Istenes Patrona Aszonyának, édeseivel eggyuet, C. I. Cassan. Nyomtatott Severinus Marcus által, 1662, (RMNy 3030).

CZEGLÉDI 1669

Enochnak, Istennel valo, minden-nap-i járása. Az az: Ama' ritka példájú, Fejedelmi Embernek; Méltóságos Grof, Rhedei Ferencz Uramnak, [...] az Huszthi Vár-ban való el-takarításra; [...] az Udvar-háznál elől-beszélgetet; de, annak utánna, sokkal meg-jobbitott; és a' keresztyén léleknek, lelki szuekségére ajánlot, s-ki-adott, Sárospatak, 1669, (RMNy 3588).

DEBRECZENI János

DEBRECZENI 1663

Idvességnek uta, avagy Edgyügyü rövid Tanítás, mely azt adgya elődben mint kellyen neked, az Istennek szent lelkének ujjá szülő kegyelmét meg nyerned, es az által a' Meny-országba jutnod, Debrecen, 1663, (RMNy 3076).

Exequiae principales 1624

Exequiae principales az az Halotti pompa, mellyel az istenfelő, kegyes természetű, felseges Karolyi Susannanak Erdely és Magyar-ország fejedelemaszonyának az felseges Gabornak, Isten kegyelméből Romai imperiumnak és Erdely-országának feiedelmenek, Magyar-ország reszeinek uranak, szekelyek ispannyanak, Opoliának pedig és Ratiboriának herczegének etc. szerelmes házastársanak le vetkezet és nallunk hagyot testi satoranak, földben takarittatasakor utolso tisztesség tetetet 1622. esztendőben, maiusban, iuniusban es iuliusban. Ket classisokban rendeltetet, es bodog emlekezetire azon rendel, a mint lőt, ki bo-csattatot, Feier-Varat, MDCXXIV, (RMNy 1306).

ESZÉKI T. István

ESZÉKI 1668

Halotti Magyar Oratio [Rhédei Ferenc felett], Sarospatakon, Nyomtatta Rosnyai Janos, 1668, (RMNy 3479).

GÖRGEI Pál

GÖRGEI 1668

Emlekezetnek Oszlopa. Mellyet Néhai kegyes Urának Méltóságos Groff Redei Ferencznek örökké-valo dicsiretes emlekezetire, fel-emelt, Kapos Városának Lelki-Tanitoja Göergei Pál, Sárospatak, 1668, (RMNy 3482).

HELTAI Gáspár

HELTAI 1559

Agenda, az az szentegyhazi chelekedetek, mellyeket köuetnec közönségesképpen a keresztyéni ministerec es lelkipásztoroc, Kolozsvár, 1559, (RMNy 154).

HODÁSZI Miklós

HODÁSZI 1646

Halotti beszéd Daróczi Zsófia felett) Anno 1646. 29. novembris Jankafalván az Udvar-háznál lött Praedikáció, melly az után meg-bővítettett. (– a Temetési Pompa 1646 kötetben).

KERESKÉNYI István

KERESKÉNYI 1677

Panegyris Luctvosa. Qua Funebres Exequias Celsissimi Transylvaniæ Principis Francisci Rakoczy, Partium Hungariæ Domini, Comitis Siculorum, Comitatus Saárosiensis Supremi Comitis, &c. proscutum est, [...], Cassovie, Excusa per Stephanum Bosytz, Anno M.DC.LXXVII, (RMK II. 1399).

KISS Imre

KISS 1677

Midön A' Méltóságos Rakoczi Ferencz, Valasztott Erdélyi Fejedelem Halotti Temetésével a' Nagy hirrel Tündöklő Fejedelmi Rakoczi Hazanak Czimeres Sassa Szomoru Szárnyait le-eresztette, Lócse, 1677, (RMK I. 1217).

KISS 1680

Midön az hatalmas Halál A' Fennyen tündöklő Báthori Familiának Erős Három Czimeres Sárkány Fogát megh-rontotta, és fel-fordította Munkácsról Cassára érkezvén a testel Igy / Predicállott A Néhai minden ki-gondolható ditséretre Méltó Fejedelmi Báthori Sophia Asszony Halotti Pompáján Pater Kyss

Imre Jesuita, Nagy-Szombatban Nyomtattatott Srnensky Mátyás által Anno 1680, (RMK I. 1251).

KOMÁROMI CSIPKÉS György

KOMÁROMI CSIPKÉS 1661

Szomoru esetek tüköre, az az olly temetési rövid tanítás, melyben honnan legyenek, fügjenek és következzenek főképpen az naponként valo szomoru esetek, szerencsétlenségek és egyéb történetek, világossan meg-tettzik. Mellyet tett a' debreczeni nagy temetőben [...] Váradi Racz Janos uram seb miatt meg-hidegedett teste felett, ezerhatszáz hatvanadik (siralommal említendő) esztendőben, Kis asszony havának harmincz eggyedik napján, két orakor dellyest Comáromi C. György [...], Saros Patakon, MDCLXI, Rosnyai Janos, (RMNy 3002).

KOMÁROMI CSIPKÉS 1662

Békesseges türés ösztöne, avagy olly temetési rövid tanítás, melyben, hogy minden nével nevezendő keserves állapotokban [...] és terhes nyomorúságokban minden keresztyennek békeséges turőnek kellessék lenni, rövideden, világossan és hathatóképpen a' Szent írásbol meg mutogattatik. Mellyet tött [...] Beszermenyi Mihaly deak uramnak szerelmes házas tarsának, Bör Kata asszonnak meg hidegedett teste el takarításakor a' debreczeni nagy temetőben ezer hat száz hatvaneggyedik esztendőben, Boldog asszony havának 10. napján Comaromi C. György [...], Debreczenben, MDCLXII, Karancsi R. P. György, (RMNy 3026).

KOMÁROMI CSIPKÉS 1663

Pestis pestise, az az olly eggynéhány egygyügyü tanítások, mellyekben a' pestisnek természete, okai, tulajdonsági [...] az Sz. Írásbol meg mutogattatván [...] az köz velekedés szerint valo rettenetessege meg kissebítettik, és nem olly szörnyűnek lenni, mint az mint ez világ alittya, egygyügyükeppen meg tanittatik. Mellyeket tett MDCLXI. esztendoben az debreczeni élő hivek épületire azon debreczeni templomban és nagy temetőben, mostan pedig azonoknak és egyéb helybéli Magyar reformatusoknak lelki hasznára ki eresztett Comaromi C. György [...], Debreczenben 1664, (RMNy 3144).

KOMÁROMI CSIPKÉS 1666

Keseredet lélek tisztí, az az olly temetési rövid tanítás, mellyben mint kellyen magát viselni az Istennek atyai ostorát szenvedő, s' a' miatt meg-keseredett szivü lelkü embernek, az alatt az Szent írásból egygyügyüven meg-jelentetik. Mellyet [...] Dobozi Jánosnak, [...] Dobozi Istvan uramnak [...] szerelmes fiának hosszas nyavalyáin által költ hideg testének tisztességes el-takarittatásakor az élő hivek épületire és az szomoru szivek enyhítésere a' debreczeni nagy temetőben tett a' sir felett 1666. esztendőben Sz. Jakab havának 19-dik napján Comaromi C. György [...], Patakon (1666), (RMNy 3307).

KOMÁROMI CSIPKÉS 1668

Elet unandosaga, az az: olly temetési rövid tanítás, mellyben az emberek előtt igen kedvesnek tetcző világi élet, melly méltán meg-únandó legyen, a' Szent Írásból egygyügyüven, de világossan meg-mutogattatik. Mellyet az b. eml. néhai nemzetes Biczó Anna aszszonynak, [...] Dobozi Istvan uramnak szerelmes házastársának csendes halál által meg-hidegedett testének tisztességes sirban szállításakor az Isten dicsőségére, élő hivek épületire és szomorú szivek vigasztalására a' debreczeni nagy temetőben az sir felett tett 1667-ben Kis aszszony havának 23. napján, délben Comaromi C. György [...], Saros Patakon, MDCLXVIII, (RMNy 3480).

KÖLESÉRI Sámuel

KÖLESÉRI 1666

Idvesseg Sarka. Avagy az Evangelium szerint-való, igaz religiónak, első fundamentomos igasságának avagy principiuminak [...] össze-szededetése; azoknak, nyilván-valo és ellene-mondhatatlan Sz. Írás Tanu-bizonyságiból-való megállatása; es a' kegyesség-gyakorlásban, azokból ki-fakadó sokféle Hasznoknak, meg-mutogatása. [...], Saros Patakon, MDCLXVI, (RMNy 3309).

MEDGYESI Pál

MEDGYESI 1632

[1] *Szent Agoston vallasa, melyben [...] megh bizonyittatik, hogy ő papista nem volt [...], mivelünk protestansokkal penig az hitnek minden derekas agaiban egyet ertet. [...] – [2] Scala coeli,*

avagy egynehany, bizonyos idökre alkalmaztatot istenes elmelkedések es buzgo imadságok, mellyek az kegyes életnek angliai nyelven irattatot Praxissabol szedegettettek Medgyesi Pal által, Debreczenben, 1632, (RMNy 1525).

MEDGYESI 1636

Praxis Pietatis, az az Kegyesség gyakorlás, Debrecen, 1636, (RMNy 1639).

MEDGYESI 1637

Het napoki edgyüt beszélgetések ket öszve-talalkozott embereknek, tudnia-illik edgy keresztyen es mas edgy papista catholicusoknak az hitnek edgy nehany visszairvl. William Cowper gallowayi püspök Scotiaban angliai nyelven irta, magyar nyelvre Medgyesi Pal, Ur Jesus Christus edgyigyü szolgaja fordította [...], Debreczenben, (1637), (RMNy 1670).

MEDGYESI 1640

Sz. atyak öröme, az az az Messias Jesus Christusnak Maria előtt személy szerént létének, s-örök istenségeének az O Törvénybéli jelenésekből, Sz. Írás, jó okok és a jozanb régi doctoroknak értelmek szerént-való világos meg-mutatása, sok egyéb tudásra idvesség és gyönyörűsleges dolgokkal egyetemben, Albae Juliae [Gyulafehérvár], 1640, (RMNy 1826).

MEDGYESI 1643

Praxis Pietatis, az az Kegyesség gyakorlás, Várad, 1643, (RMNy 2042).

MEDGYESI 1645a

Egö szövetnek, avagy edgy nehéz de igen szükséges és hasznos kérdésnek (mely a Sz(ent) Írásnak isteni méltosága felöl vagyon) világos és rövid meg-fejtése; minden hiveknek és kiváltképpen az catholicusoknak hasznokra M. P. Által, [Várad], 1645, [Szenci Kertész], (RMNy 2130).

MEDGYESI 1645b

Lelki A-Be-Ce az Christus oskolájában az alsó rendben bé állatandó tsetsemöknek közönsegesen, kiváltképpen penig az méltóságos kegyes fejedelem-aszszonynak Lorantfi Susannanak approbb tseledgyenek hasznokra. [...], Fejér-várat, 1645, (RMNy 2104).

MEDGYESI 1650a

Abba atya, avagy könyörgesnek lelke, melly szerént kiki tsak magátul-is, készen, mindenféle dolgokrul, akarminémü állapotban, valogatott szep lelki buzgosagokat önthet-ki Isten előtt. Kiszakasztatott a' könyörgésre ki-adott mesterseges tablakbol: és az ő meg-betsülhetetlen használatosságáért ilyen kis formában, külön-is közönsegecséttetett, Varadon, 1650, Szenczi Abraham, (RMNy 2352).

MEDGYESI 1650b

Dialogus politico-ecclesiasticus. Az az két keresztyén embereknek egymással-való beszélgetések, kiknek egyike, ugymint az kerdezkedő némelly dolgokban meg nem szintén elég tanult és erőss, de nem általkodott, hanem örömet tanuló; a másik és a felelő tanultabb és vastagabb. Beszélgetések vagy az egyházi jgazgato presbyterekről, avagy vénekről, öregekről és az presbyteriumról, egyházi tanátsrol [...], Bártfán, 1650, (RMNy 2309).

MEDGYESI 1650c

Doce nos orare, quin et praedicare etc. az az imadkozásra és praedicatio írásra s-tételre és a'nak meg-tanulására-való mesterseges tablak, Bártfán, 1650, [Klöss jun.], (RMNy 2310).

MEDGYESI 1653a

Erdél' s' Egesz Mag'ar Nep eg'mas után tsak hamar érkezett harmas jajja s' siralma, Sárospatak, 1653, (RMNy 2486); Várad, 1653, (RMNy 2504).

[MEDGYESI] 1653b

Rövid tanitas az presbyteriumrol, avag' eg'hazi tanatsrol, mel' az presbyterialis dialogusnak summaja. [...], Patakon, 1653, (RMNy 2487).

MEDGYESI 1658

*Sok jajjokban s' bánatos szivel ejtett könyhullatásokban me-
rült és feneklett szegény igaz magyaroknak egy-néhány keserő si-
ralmi, mellyeket tétetec velle ez utolban el-mult nyolcz, kilencz,
de mindenec felett tavalyi esztendőbéli s' attul fogva való megbe-
csülhetetlen kárvallási s' romlási, S. Patakon, 1658, (RMNy 2796).*

MEDGYESI 1660

*Magyarok Hatodik Jajja. Mellyel e' romlott Nép, zokogta, zo-
kogja ma-is MDCLVIII esztendőbéli, egy felől Tatár Chamnak*

[...] Krimből, számtalan sok ezerekkel, törökkel, tatarral, kozákkal, és a' két oláh vajdával; más felől Fő vizernek [!] Constantinápolyból, hasonló nagy sokasággal, dühöss indulatból-való réjá ütéseket, szörnyű égetéseket, öldökléseket, sarczoltatásokat, és szürü sok rablásokat: a' mikor Boros-Jenöt-is, Káránsebesel, Lugassal &c. el-foglalván, Törökkel rakták-meg; száz ezer rabnál többet vittenek el: Erdélyt pedig hallatlan, és el-viselhetetlen sarcz alá vetették: törvényes Fejedelmétől-is el-rekesztvén. [...], S. Patakon, 1660-ben, Rosnyai Janos, (RMNy 2941).

MILOTAI NYILAS István

MILOTAI NYILAS 1621/1622/1634/1653/1680

Agenda, az az anyaszentegyházbeli szolgálat szerint való czelekedet, [...] [Kolozsvár], 1621 (RMNy 1251; több kiadása is volt: 1622 – RMNY 1270; 1634 – RMNY 1576; 1653 – RMNY 2505; 1680 – RMK I. 1232).

MISKOLCZI CSULYAK Gáspár

MISKOLCZI CSULYAK 1654

Angliai independentismus avagy az ecclesiái fenyítékben és a külső isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban minden reformata ecclesiaktól különböző fejetlen lábság. [...], Utrecht, 1654, (RMNy 2558).

MISKOLCZI SZENCZI János

MISKOLCZI SZENCZI 1669

Együgyü has[zno?]s tanacsla[s], avagy javallo magyar oratio, mellyet az egész Magyar Országban el-széledett, igaz apostoli vallásban meg-öröködött reformatusoknak ecclesiájiban lévő, de sok helyeken többire majd örök arvaságra menendő keresztyéni scholáknak, gymnasiumoknak meg-éppítettéseknek és ujjobban helyre állattatásoknak fel-indítására s-buzdítására, illy formában serkeztetvén minden buzgó lélek eleiben terjesztett és Saáros-Patakon 1669. feb. 6. celebrált [?] közönséges szent synatnak idejére alkalmaztatott Miskolczi Szenczi Janos, az ekeksen szollásnak [...] együgyü tanítója, Nyomtattatott az hires Saaros-Pataki Reformata scholának betűjével, Rosnyai Janos által, 1669, (RMNy 3589).

[MARTONFALVI György]

[MARTONFALVI] 1681

Nagy Martonfalvi Györgynek Sz.I.M.D és a' Debreczeni Collegiumnak nehaj Professorának Szent Historiája, Debreczenben Nyomtatta Rosnyai Janos, M.DC.LXXXI, (RMK I. 1256).

NÓGRÁDI Mátyás

NÓGRÁDI 1651

Lelki proba-kö, mellyen az ember mind magát, s-mind vallását meg-czirkálhattya [...], Debrecen, 1651, (RMNy 2362).

PAKSI K. György

PAKSI 1643

A sakramentumok ki-szolgáltatásának, [...] bizonyos módgya és rendi [...], Várad, 1643, (RMNy 2043).

PÁPAI PÁRIZ Imre

PÁPAI PÁRIZ 1657

Keskeny vt, mellyet az embernek elméjébe ütköző tsuda gondolatoknak akadékiabol, háboru elmélkedéseknek köveiböl és sokféle kételkedéseknek sürűjéböl a' mennyire lehetett, most másodsor bövebben ki irtott kegyelmes urunk udvari praedikátora [...], Gyula Fejervarat, 1657, (RMNy 2710).

PATHAI István

PATHAI 1618

Az helvetiai confession való köröztén praedikátoroknak Dúnán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokról irattott könijuechke [...], Németújvár, 1618, (RMNy 1143a).

PÁZMÁNY Péter

PÁZMÁNY 1625

Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus. Jussu et autoritate [...] Petri Pazmany archiepiscopi Strigonien. etc. nunc recenter editum, Pozsony, 1625, (RMNy 1346).

PERKINS, William

PERKINS 1626

De Arte of Prophesying = Guielmi Perkinsi Anglo-britanni viri clarissimi Opera Omnia Theologica. Tomus pimus, Genevae, 1626.

PÓSAHÁZI János

PÓSAHÁZI 1669

Sermo Panegyricus in Obitum et Laudes Excellentissimi Comitis D.D. Francisci Rhedei, Authore et Declamatore Johanne Posahazi A.L.M., Patakini, 1669, (RMNy 3588).

PÓSAHÁZI 1674

Oratio De Fatalium rerum Humanarum vicissitudine, dicta occasione Funeris pectabilis ac Magnifici D. D. Stephani Bocskai Inclyti Comitatus Zempleniensis Comitis Supremi, Patrie Patris desideratissimi, nec non pro Avita ejusdem libertate in Exilio apud Transylvanos denati, [Kolozsvár], 1674, (RMK II. 1339).

[RADAU, Michael]

RADAU 1656

Georgi Beckheri Elbingensis Orator extemporaneus, seu artis oratoriae brevium bipartitum, cujus pars prior praecepta continet generalia, posterior praxim, in specie ostendit, Varadini, MDCLVI, apud Abrahamum Szenciensem, (RMNy 2684).

RADECIUS, Valentinus

RADECIUS 1638

Formula administrandi Coenam Dominicam: cui annexa est quarundam quaestionum, ad eandem elucidandam spectantium, solutio. Autore Valentino Radecio, ecclesiarum Transylvanicarum, unum Deum Patrem, et Filium ejus unigenitum, Iesum Christum, in Spiritu sancto profitentium, superintendente, Claudiopoli [Kolozsvár], 1638, (RMNy 1725).

Rituale

Rituale 1636

Rituale seu formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac coeteris Ecclesiae publicis functionibus pro Dioecesi Jauriensi, Viennae, 1636, (RMNy 1636).

SAMARJAI János

SAMARJAI 1636

Az helvetiai vallason levő ecclesiaknak egyhazi ceremoniájokról es rend tartásokról való könyvetske, Lőcse, 1636, (RMNy 1654).

SOMOSI PETKÓ János

SOMOSIPETKÓ 1656

Igaz és tökéletes boldogságra Vezérlő Út, Sárospatak, 1656, (RMNY 2800).

SZÁNTAI PÓCS István

SZÁNTAI PÓCS 1667

Halotti Prédikatio, [...] Tekintetes es Nagysagos Nehai Groff Redai Ferencz Urnak; Bihar és Máramaros Vár-megyéknek örökös Fő Ispánnyanak, meg-hidegedett Teste felett [...], An. 1667. Die 20. Nov. Saros-Patakon, Nyomtatta Rosnyai Janos, 1668-ben, (RMNy 3482).

SZATHMÁRI BAKA Péter

SZATHMÁRI BAKA 1666

Izrael Istenének igaz Tiszteleti mellett buzgo Illyes Propheciának El-ragadtatasa. [...] most lelkében meg-dicsőült Vasarhelyi Peternek, hidegedet teste el-takarításának alkalmatosságával [...], Szebenben, Szenci Kertesz Abraham által nyomtatottat, M.DC.LXVI, (RMNy 3327).

SZATHMÁRI BAKA 1666 (?)

Frigyes kisededek [!] Jussa, S-Mindgyátt holtok után következő örök boldogságos Sorsa mellyet egy idvességes s' lelki vigasztalással tellyes tanításban alkalmaztatott néhai tekintetes nemzetes urfi, Lonyai Janos hidegedett teste földben takarítása alkalmatosságával akkori tekintetes szép gyülekezet előtt Szent András havának 7. napján 1666. esztendőben Nagy Lónyan méltóságos Lonyai Anna fejedelem aszszony ö Nagysága Udvari Praedikátora, Szaththmari B. Peter, Asrospatakon [!], [1666], (RMNy 3313).

Szemere György felett

Szemere György felett 1704

E' siralom völgyen edes hazankban Sion fele ohajtozva utazo sok szegeny Özvegyek 's Árvák elesztő Szellője. Avagy, Olly halotti tisztességtétel, [...] Szemere György Uramnak, Nemes Aba-új, és más egynehány Vármegyéknek, edgyik Fő-rend Assessorának, gyászos koporsójában való bé-szállásának, s a földnek gyomrában való bé-takarításának alkalmatosságával Losonczon, A belől meg-irt személyek által; s közönségessé-is tétetett, Ex Autho-

ritate Majorum, Debreczenben, Nyomt. Vincze György által, 1704, (RMK I. 1687).

SZEPSI W. András

SZEPSI W. 1662

Döghalal ellen Orvosság. Az az: A' Pestises időkben, s' helyekben való s' lakó embereknek ki-adatott Szent Elmelkedes; Melyben mind a' Pestisnek nehézsége ki-fejeztetik, s' mind a' minémuekarban helyheztetett emberek találtnak, azok orvosoltatnak meg, Prédikáltatott Sz. A. S. P. E. E. P. A., Saros-Patakon, Nyomtatott Rosnyai Janos által, Anno 1662, (RMNY 3065).

Szomorú Halotti Pompa

Szomorú Halotti Pompa 1674

Szomorú Halotti Pompa melly, az Néhai Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvannak, [...] Karácson havának 24. napján 1672. Kolosvárt bóldogul ki-múlt, s' meg-hidegedett Tette felett, ugyan Kolosvárt az Ház előtt és a' Reformatusok Tempomában siralmason celebráltatott, 1673, Colosvaratt, Veresegyhazi Szentyel Mihaly által, [1674], (RMK I. 1164).

TELKIBÁNYAI P. István

TELKIBÁNYAI 1654

Angliai puritanismus, avagy kiválképpen való tudományok azoknak, kik Angliában a puritánusok között (a mint közönségesen neveztetnek) legkeményebbeknek tartatnak, melly ennek előtte deák nyelven kibotsáttatott Amesius Willyam, Szent Irás magyarázó doctor által: mostan pedig magyar nyelvre fordittatott Telkibányai Istvan által, Ultrajectumban, MDCLIV, (RMNY 2559).

Temetési Pompa

Temetési Pompa 1631

Temetesi Pompa, mely amaz io hirrel nevel tündöklő nagyságos iffiu groff iktari Betthlen Istvannak etc. eggyetlen egy magzattyanak az n. groff Iktari Betthlen Christina kis aszszonyinak utolso tisztessegenek megh adasaban hidegh tetemecskejenek felette Eczedben es Bathorban anno 1631. diebus 24. et 26. Novembris ki szolgaltatott, es [...] ki bocsattatott az temetesben löt pompanak rendi szerint, Debreczenben, [1631], (RMNY 1498).

Temetési Pompa 1646

Temetési pompa, melly az [...] nehaj groff iktari Bethlen Peternek, Hunyad es Maramaros vármegyéknek örökös fő ispánnyanak [...] meg-hidegedett testének Liszkafalváról Nyir-Bátorban, temetésének helyére valo meg-indításától fogva az földben el-takarittatásáig celebráltatott, Varadon, Szenci Kertész Abraham, MDCXLVI, (RMNy 2360).

Temetési Pompa 1674

Temetési Pompa. Mellyel az jo indulatu kegyes erkölcsue s' nagy remensegue Tekintetes és Nemzetes nehaj Bocskai Ujlaki Ferencznek az Tekintetes és Nemzetes Bocskai Ujlaki Györgynek és kegyes erkölcsue házasságának az Tekintetes és Nemzetes Komlosi Maria Asszonynak szerelmes egyetlen egy engedelmes fianak, meghidegedett testenec utolso tisztesség tetetet 1673. Augustusban és Septemberben, es most boldog emlekezetire, s' az kegyes olvasoknak lelki epueletekre, azon rendel a' mint celebráltatott, ki bocsattatott, Debrecenben, Nyomtatott Karancsi György által 1674-ben, (RMNy 1158).

TEXTOR, Johannes

TEXTOR 1651

Johannis Textoris Speculum pastorale ostendens, quis modus et processus in admonitione delinquentium, consolatione aegrotorum et visitatione captivorum a ministris observari debeat. Nunc ob opusculi [...] usum et necessitatem, exemplariumq(ue) raritatem recusum, Varadini, MDCLI, (RMNy 2407).

TOLNAI F. István

TOLNAI F. I. 1664

Haza Bekesege, Avagy Egyenes Ösveny, Mely minden igaz Haza fiát, kiváltképpen a' nagy rendeket, mind Hazájok békeségének meg-szerzésére és meg-marasztására; mind peniglen Istennek Hazájokban le-telepedett lelki Sionának meg-romladozott és fel-égetett köfalainak fel-építésére, vezérel, Szebenben, nyomtatta Szenci Abraham, 1664, (RMNy 3182).

TYUKODI György

TYUKODI 1677

Eghi Zenges, avagy mennyei vigasztalo szozat: Mely alá-szállott a' Méltóságos Fejedelmi Rakoczi és Bathori [...] Udvarhoz, Kassa, 1677, (RMK I. 1211).

Umbrae Parentales

Umbrae Parentales 1677

Vmbræ Parentales Serenissimæ, Eminentissimæ, Celsissimæ, Excellentissimæ, Illustrissimæ &c. &c. Parentali Honori Avitæ Virtutis æ Virtutis & Gloriæ Bathorio-Rakoczianæ Celsissimi Principis ac Domini Domini Francisci Georgii Rakoczi De Felsoe Vadasz Principis Transylvaniæ Partium Regni Hungariæ Domini & Siculorum Comitis &c. &c. Funebri Elogio Illustratæ Ab Academico Societatis Jesu Collegio Cassoviensi Anno Regis Saeculorum Mortali M.DC.LXXVII, Leutschoviæ, Typis Samuelis Brewer, 1677, (RMK II. 1406).

VERÉCZI Ferenc

VERÉCZI 1666

Lelki Hartz, Avagy olly Halotti Praedikátios rövid Tanítás; Melyben a' Keresztyén Léleknek Ellenségivel valo kemény tusakodása, erre valo fegyveri, baj viadallyának modgya, és végre minden Ellenzöin vehetendő igaz gyözedelme, szem eleiben adatik, Várad, 1666, (RMNy 2687).

Modern kiadásban

APAFI Mihály

APAFI 1900

I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója, 1634–1694, közli Tóth Ernő, Kolozsvár, Ajtai K. Albert, 1900.

APÁCAI CSERE János

APÁCZAI 1975

Magyar logikácska, vál., előszó, jegyzetek Szigeti József, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1975.

ARISZTOTELÉSZ

ARISZTOTELÉSZ 1994

Poétika, fordította Sarkady János, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1994.

ARISZTOTELÉSZ 1999

Rétorika, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás, Budapest, Telosz Kiadó, 1999.

BULLINGER, Heinrich

BULLINGER 1999

A második helvét hitvallás, ford. Erdős József et al., Budapest, Kálvin János Kiadó, 1999, (A Magyarországi Református Egyház Hitvallási iratai).

CICERO

CICERO 1987

A szónok = Cicero válogatott művei, ford. Kárpáthy Csilla, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987.

COMENIUS, Amos

COMENIUS 1962

Gentis felicitas = Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből, összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Endre, Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.

HELTAI Gáspár

HELTAI 1981

Krónika az magyaroknak dolgairól, s. a. r. Kulcsár Margit, bevezető Kulcsár Péter, Budapest, Magyar Helikon, 1981.

KECSKEMÉTI Alexis János

KECSKEMÉTI A. J. 1975

Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve: (Dániel próféta könyvének magyarázata), s. a. r., jegyzetek Szuromi Lajos, bevezető tanulmány Gombáné Lábos Olga, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, (Régi magyar prózai emlékek, 3.).

KECSKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka

KECSKEMÉTI–NOVÁKY 1988

Magyar nyelvű halotti beszédek a 17. századból, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988.

KOMÁROMI CSIPKÉS 2009

Komáromi Csipkés Ágendája. Keresztelés, Úrvacsora, Esketés és Eklézsiakövetés szertartási rendje 1653-ból. Bev. és kiad. Fekete Csaba. Debrecen, 2009. (A DRHE Liturgiai Kutatóintézetének kiadványai 3.)

KRAUSS, Georg

KRAUSS 2008

Erdélyi krónika, Vogel Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel, 2., átdolgozott kiadás, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2008.

LITURGIA

LITURGIA 2003

LITURGIA Sacrae Coenae Az az Ur vacsorájának ki-osztasaban-való rend és cselekedet, Patakon, 1658, s. a. r., szerk., bevezető tanulmány Fekete Csaba, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2003, Acta Patakina, 15; Nyelvi és művelődéstörténeti adattár. Kiadványok, 3.)

MEDGYESI Pál

MEDGYESI 1934

Rövid Tanítás a Presbyteriumról avagy Egyházi Tanácsról, s. a. r. Incze Gábor, Budapest, Református Külmissziói Szövetség, 1934, (Missziói füzetek, 32–33.).

MEDGYESI 1936

Praxis Pietatis, azaz Kegyesség-gyakorlás, [s. a. r. Incze Gábor], előszó Ravasz László, Budapest, 1936, (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén – református és evangélikus – egyházi írói, 4.).

MEDGYESI [1940]

Lelki Ábécé, kiad. Bácsy Ernő irányításával a Budapesti Református Gimnázium VIII. Osztálya, Budapest, Egyetemi Nyomda, [1940], (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 46.).

MEDGYESI 1952

[Praxis Pietatis] Elöljáró beszéd = Háromszáz éves Medgyesi homiletikája: Doce nos orare, quinet praedicare = Ref. Egyh., közli Incze Gábor, 1952, 19–22.

MEDGYESI 1979/1980/1984/1999

Ötödik Jajj és Siralom; kiad. Tarnóc Márton, *Magyar gondolkodók, 17. század*, Budapest, Szépirodalom Könyvkiadó, 1979, 922–956, 1242, (Magyar Remekírók); kiad. Szakály Ferenc, *Szalárdi János Siralmas magyar krónikája*, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 686–719; Szigethy Gábor, *Erdély romlásának okairól*, Budapest, Neumann Kht, 1984, (Gondolkodó Magyarok); (ez utóbbi újraközölve: 1999).

MEDGYESI 1981

[Szövegrészletek: *Praxis Pietatis, Doce nos orare, quin et praedicare*; Két keresztyén embernek egymással való beszélgetések] közli Tarnai Andor, Csetri Elek, *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. I.*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981, 144; 158–166; 173–176.

MEDGYESI 2003

Praxis Pietatis azaz Kegyesség Gyakorlás, vál., szerk. Bálint Ágnes, utószó Győri L. János, Kolozsvár, Koinónia Kiadó, 2003, 277–298.

MEDGYESI 2005

Halotti prédikáció Rákóczi Zsigmond felett [a *Hármas Jajj* című kötetből] = Szelestei 2005, 259–277.

MISZTÓTFALUSI KIS Miklós

MISZTÓTFALUSI KIS 1979

Apologia Bibliorum = Magyar gondolkodók 17. század, a válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 783–803.

NAGYARI József

NAGYARI 2002

Nagyari József tábori prédikációi (1681–1683), s. a. r., szöveg-gond, jegyzetek, bevezető tanulmány Győri L. János, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, (Csokonai Könyvtár. Régi Kortársaink, 9).

Nagyszombati Agendarius

Nagyszombati Agendarius 2011

Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból, 1583, 1596, s. a. r., szerk., kísérőtanulmány Fekete Csaba, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok, 11.).

QUINTILIANUS Marcus Fabius

QUINTILIANUS 2008

Szónoklattan, ford., jegyzetek Adamik Tamás, Csehy Zoltán, Gonda Attila, et al., Pozsony, Kalligram Kiadó, 2008.

SZALÁRDI János

SZALÁRDI-SZAKÁLY 1980

Szalárdi János Siralmas magyar krónikája, s. a. r., bevezető tanulmány, jegyzetek, Szakály Ferenc, Budapest, Magyar Helikon, 1980.

SZELESTEI N. László

SZELESTEI 2005

Régi magyar prédikációk, 16–18. század. Egyetemi szöveggyűjtemény, összeállította Szelestei N. László, Budapest, Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 2005.

SZENCI MOLNÁR Albert

SZENCI 1604/1999

Dictionarium Latinoungaricum, Nürnberg, 1604, [hasonmás kiadás, a kísérő tanulmányt Imre Mihály írta], Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXV.).

Trebellius Pollio

TREBELLIIUS POLLIO 2011

A két Valerianus; A két Gallienus; A harminc trónbitorló; Az isteni Claudius = Császárok története = Historia Augusta, ford. Szögedi Gabriella, Takács Levente, Szűcs Tamás, Burai Erzsébet; a bevezető tanulmányt Havas László írta, Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, 2011, 404–472.

Kéziratok

PÓSAHÁZI János

PÓSAHÁZI 1672

Magyar Halotti Oratio, Melly a Nehai Tekintetes és Nemzetes VVVER Christina Aszszonynak Teste felet el beszélgetet Posahazi Janos.

Prédikációk vázlatja, Bölön, 1696–1701. (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, MssR-1214).

Szakirodalom

ADAMIK Tamás

ADAMIK 1998

Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig, Budapest, Seneca Kiadó, 1998.

ASSMANN, Jan

ASSMANN 1999

A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában, fordította Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1999.

ÁCS Pál

ÁCS 2001

„Az idő ósága”. Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban, Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

BALÁZS Mihály

BALÁZS 2006

Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, (Régi magyar könyvtár. Tanulmányok, 8.).

BALÁZS Mihály – KESERŰ Gizella

BALÁZS–KESERŰ 2009

Két elfelejtett régi levél. (Medgyesi Pál 1638-ban) = Szolgálatom ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Budapest, Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009, 17–29.

BALOGH Ferenc

BALOGH 1882

Keresztyén egyháztörténelem. Negyedik korszak. Az egyház felszabadulásának s a haladásnak kora Luthertől a jelenkorig, Debrecen, kiad. K. Csáthy, 1882.

BÁN Imre

BÁN 1954

Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen, [recenzió] = It, (42) 1954/4, 513–518.

BÁN 1958/2003

Apácai Csere János, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958/2003.

BÁN 1975

Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány = Janus Pannonius: tanulmányok, szerk. Kardos Tibor, V. Kovács Sándor, Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1975, 491–507, (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 2.).

BÁN 1997

Költők, eszmék, korszakok, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, (Csokonai Universitas Könyvtár, 11.).

BARCZA József

BARCZA 1976

A puritánizmus kutatásának újabb eredményei: egyháztörténeti áttekintés Amesius ismert magyar tanítványainak munkássága alapján (1624–1638) = Theológiai Szemle, (19) 1976/11–12, 333–335.

BARCZA 1978a

A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában = Theológiai Szemle, (21) 1978/9–10, 86–91.

BARCZA 1978b

Társadalmi és politikai felelősségvállalás kérdése a XVII. század református teológiai irodalmában = Theológiai Szemle, (21) 1978/11–12, 345–350.

BARÁTH Béla Levente – SZABADI István

BARÁTH-SZABADI 2009

Irányvonalak a 16–17. századi magyar református egyháztörténeti és egyházi műveltség kutatásában (1989–2009) = Fazakas–Csorba–Győri 2009, 9–34.

BÁRTH Dániel

BÁRTH 2005

Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra kora újkori Magyarországon, Budapest, MTA–ELTE Folklórelemzési Kutatócsoport, 2005, (Szövegek és elemzések, 1.).

BARTÓK István

BARTÓK 1981

Medgyesi Pál: *Doce nos praedicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika* = *ItK* (85) 1981/1, 1–14.

BARTÓK 1994

Az imádság retorikája a XVII. század magyar irodalomelméletében = *ItK*, (98) 1994/4, 548–557.

BARTÓK 1998

„Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1998, (Irodalomtudomány és kritika).

BARTÓK 2006

„*Rhetoricali sumus*” – Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs, Debrecen, 2006, 198–211, (Csokonai Universitas Könyvtár, 31.).

BARTÓK 2008

Terminusok és szakkifejezések: Medgyesi Pál és a magyar tudományos műnyelv = Fazakas–Győri, 2008, 156–163.

BARTÓK István – SZŐNYI György Endre

BARTÓK–SZŐNYI 1978

„*Tanéts meg minket könyörögni ... sőt praedicalni-is Vram*: Az első magyar nyelvű egyházi retorika = *Eszmei és stilisztikai törekvések a régi magyar irodalomban*, szerk. Bitskey István et al., Debrecen, KLTE BTK, 1978, 115–121.

BARTONIEK Emma

BARTONIEK 1975

Fejezetek a XVI–XVII. századi történetírás történetéből, sajtó alá rendezte Ritoók Zsigmond, a bevezetőt írta Klaniczay Tibor, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1975.

BENDA Kálmán

BENDA 1937

A magyar nemzeti hivatástudat története, Budapest, [Bethlen Nyomda], 1937.

BENE Sándor

BENE 1999

Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban, Debrecen, 1999, (Csokonai Universitas Könyvtár, 19.).

BENE 2001

A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell = ItK, (105) 2001/3–4, 285–315.

BENE 2003

Szövegaktus = ItK, (107) 2003/6, 628–702.

BENE 2004

Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diskurzustípusok a kora újkori Magyarországon (Javaslat egy kutatási programra) = Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai, I., szerk. Jankovics József, Nyerges Judit, Budapest, Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társaság, 2004, 9–34.

BENE 2005

Searle, Vico, Patrizi. A történeti pragmatika esélye = Helikon, (51) 2005/3, 239–278.

BENE 2007

Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása = BUKSz, (19) 2007/1, 50–64.

BEPLER, Jill

BEPLER 2004

Zeremonieller Hof und Musenhof: protestantische höfische Begräbniskultur im Spiegel der Funeralpublikationen Thüringens = Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften, Hrsg. Rudolph Lenz, Stuttgart, Steiner, 2004, 157–178, (Viertes Marburger Personalschriften-Symposium, Forschungsgegenstand Leichenpredigten; eine internationale Fachkonferenz der Deutschen Forschungsgemeinschaft).

BERG Pál

BERG 1948

Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1948.

BERZEVICZY Albert

BERZEVICZY 1908

Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1908, (Magyar Történelmi Életrajzok).

BITSKEY István

BITSKEY 1996

Eszmék, művek, hagyományok. (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, (Csokonai Universitas Könyvtár, 7.).

BODONHELYI József

BODONHELYI 1942

Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai, Debrecen, Pannonia Nyomda, 1942.

BOROVSKY Samu

BOROVSKY 1898

Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679 = Történelmi Tár; 3. sorozat, 21. kötet, 1898, 621–652.

BULTMANN, Rudolf

BULTMANN 1994

Történelem és eszkatológia, fordította Bánki Dezső, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1994, (A kútnál. Német Szellemtudományi Könyvtár).

BUZOGÁNY Dezső

BUZOGÁNY 2006

Az Erdélyi Református Egyház történetének rövid összefoglalása = Képek az Erdélyi Református Egyházkerület életéből, szerk. Tonk István, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2006.

CZEGLE Imre

CZEGLE 1976

A „szövetségteológia” jelentősége a XVII. század gondolkodásában = Theológiai Szemle, (19) 1976/1–2, 9–13.

CZEGLE 1980

A puritánizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása = Református Egyház, 1980, 33–38.

CZEGLÉDY Sándor

CZEGLÉDY 1964

„Emberi hagyományok ostromozása” = *Református Egyház*,
(16) 1964, 59–63.

CZIER Andrea

CZIER 1995

A nemzet szó szemantikája a magyar nyelvben, szakdolgozat,
Kolozsvár, BBTE BTK, (témavezető Szilágyi N. Sándor), kézirat:
<http://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/szakdolg.html> (2014. november 6.)

CSÁSZÁR Károly

CSÁSZÁR 1911

Medgyesi Pál élete és működése. Irodalomtörténeti tanulmány,
Budapest, Franklin Nyomda, 1911.

CSEKEY Sándor

CSEKEY 1938/1940

A 16. és 17. század református igehirdetése = Magyar Kálvinizmus, 1938, jan.–márc. szám, 12–41; újrakiadva: *Uő, Ige és lélek*,
Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, 1940, 120–153.

CSOHÁNY János

CSOHÁNY 2011

Simai Erdős József = Egyháztörténeti Szemle, 2011/3: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csohany-erdos.htm>
(2014. november 6.)

CSORBA Dávid

CSORBA 2001

A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban = Protestáns Szemle, (10) 2001/1, 16–26.

CSORBA 2003

Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza = Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban, a kötetet összeállította Bitskey István, Debrecen, 132–154, (*StudLitt* 41.).

CSORBA 2007

Heraldika, prédikáció, „Debreceniség”. Architektúra és architektúra a kora újkori Debrecenben = Mediárium, 2007/3–4, 39–53.

CSORBA 2008a
„A' sovány lelket meg-szépíteni”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2008.

CSORBA 2008b
A puritán formakics mítosza: a keserű-édes kifejezés =
Fazakas G. T.–Győri, 2008.

CSÚRY Bálint

CSÚRY 1910

Az ige, Budapest, Athenaeum, 1910, (Nyelvészeti füzetek, 63.).

DÁVIDHÁZI Péter

DÁVIDHÁZI 1998

Per passivam resistentia: változatok hatalom és írás témájára,
Budapest, Argumentum Kiadó, 1998.

DIENES Dénes

DIENES 2008

A hazai iskolázás helyzetének kritikája az 1669-es pataki zsinat tükrében = Sárospataki Füzetek, 2008/2, 107–114.

DRAAISMA, Douwe

DRAAISMA 2002

Metaforamasina. Az emlékezet egyik lehetséges története, fordította Balogh Tamás, Budapest, Typotex Kiadó, 2002.

ECSEDY Judit, V.

V. ECSEDY 1994

A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv = Magyar Grafika,
1994/3, 39–42.

ERDŐS Károly

ERDŐS 1912

Az angol puritánizmus, Debrecen, Debrecen Város Nyomdája,
1912.

ESZE Tamás

ESZE 1957

A magyar református kegyesség múltja = Ref. Egyház, 1957,
179–182.

ESZE 1963

A magyar Praxis Pietatis. Kiadástörténeti tanulmány, Budapest – [Debrecen], Tankönyvkiadó, 1963, (A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtárának közleményei, 36.).

ETÉNYI Nóra, G.

G. ETÉNYI 2003

Hadszínér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban, Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

FAZAKAS Gergely Tamás

FAZAKAS 2004a

Panasz és vigasztalás Kemény János Gilead Balsamumában. A 17. századi magyar imádságirodalom néhány műfaji jellegű kérése = Könyv és Könyvtár, XXVI, 27–63.

FAZAKAS 2004b

A Bodleian Library katalógusainak története és egy adalék. (Szerepel-e a szerző neve Medgyesi Pál: Rövid tanítás az presbyteriumról... című művében?) = MKSz, (120) 2004/3, 271–278.

FAZAKAS 2005

„El-távozott a’ mi magyar Izraelünktől a’ dicsőség” (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból = Könyv és Könyvtár, (27) 2005, 65–124.

FAZAKAS 2009

Bűnös-e a fejedelem? Imádságok és versek az 1657 utáni Rákóczi-propaganda kontextusában = Kármán–Szabó 2009, 425–449.

FAZAKAS 2011

Az imádság mint feldolgozás. Politikai krízisek és természeti csapások értelmezése a kora újkortól a 20. századig. A traumakutatások kiterjesztése = StudLitt 2011/3–4, 52–77.

FAZAKAS 2012

Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2012, (Csokonai Könyvtár, 50.).

FAZAKAS–CSORBA–GYŐRI 2009

Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatástörténeti tanulmányok, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Csorba Dávid, Baráth Béla Levente, Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Ku-

ratóriuma, 2009, (A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 13.).

FAZAKAS–GYŐRI 2008

Medgyesi Pál rediivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti könyvtár, 2008, (A *Könyv és Könyvtár* 2007-es különszáma).

FEKETE Csaba

FEKETE Cs. 2003

A Pataki Ágenda és a Praxis Pietatis = Könyv és Könyvtár, (25) 2003, 68–98.

FEKETE Cs. 2007

A Praxis pietatis egyes imádságai a hazai református liturgia és kegyesség történetében = Könyv és Könyvtár, (29) 2007, 5–25.

FEKETE Cs. 2008

Praxis praxisa, avagy fordítói puritánság Medgyesi nyelve alapján = Fazakas–Győri, 2008, 173–186.

FEKETE Károly

FEKETE K. 2008

Medgyesi Pál Lelki A-BE-Ce (1645) című művének katechetikai jelentősége = Fazakas–Győri, 2008, 75–84.

FEST Sándor

FEST 1917

Az angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig, Budapest, Akadémia, 1917, (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből; 23. kötet, 7. szám).

GÁBOR Csilla

GÁBOR 2001

Káldi György prédikációi, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, (Csokonai Könyvtár, 24.).

GÁBOR 2002

Religió és retorika. Tanulmányok a középkori, reneszánsz és barokk irodalomról, Kolozsvár, Komp-Press Könyvkiadó, 2002, (Ariadné könyvek).

GÖMÖRI György

GÖMÖRI 1986

Feljegyzések a magyar „Praxis Pietatis” egy XVII. századi példányán = MKSz, (102) 1986/1, 77–81.

GÖMÖRI 1989

Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században, Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1989.

GÖMÖRI [1991]

Erdélyiek és angolok, Budapest, Héttorony Könyvkiadó, [1991].

GUNST Péter

GUNST 2000

A magyar történetírás története, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000.

GYŐRI L. János

GYŐRI 1987

Ortodoxia, puritanizmus és enciklopedizmus Komáromi Csipkés György prédikációiban = *Könyv és Könyvtár*, (15) 1987, 53–75.

GYŐRI 2000

Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai, It, (32; 82) 2000/1, 51–71.

GYŐRI 2002/2003

Kegyességi sikerkönyv a XVII. században – A Praxis Pietatis magyarországi útja = *Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70. éves Barcza József tiszteletére*, szerk. Dienes Dénes, Szabadi István, Debrecen–Sárospatak, 2002, 38–51. Újraközölve utószóként Medgyesi Pál, *Praxis Pietatis azaz Kegyesség Gyakorlás*, vál., szerk. Bálint Ágnes, Kolozsvár, Koinónia Kiadó, 2003, 277–298.

GYULAI Éva

GYULAI 2009

A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században = *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/1, 3–32.; 2009/3, 3–20. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gyulaieva-agonia1.htm>; <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gyulaieva-agonia-2.htm> (utolsó letöltés: 2014. november 30.).

HARGITTAY Emil**HARGITTAY 1998**

A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben = A magyar művelődés és a kereszténység, szerk. Jankovics József, Monok István, Nyerges Judit, Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1998, 731–742.

HARGITTAY 2001

Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben, Budapest, Universitas Kiadó, 2001, (Historia Litteraria, 10.).

HARGITTAY 2004

Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlásai-ban = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban, szerk. Bistkey István, Oláh Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 374–383, (Csokonai Universitas Könyvtár, 31.).

HATOS Pál**HATOS 2001**

Reformáció és történeti hagyomány. A genfi reformáció változásai a XVI–XX. században a historiográfiai elemzés tükrében, Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2001, (Doktori mester munkák).

HATOS 2005

A magyar protestantizmus eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig = Múltunk, 2005/1, 89–117.

HEGEDŰS László**HEGEDŰS 1857–8**

Adatok és tanok a XVII. századi magyar református egyház-történetből = Sárospataki Füzetek, 1857–8, 349–366.

HELTAI János**HELTAI 1994**

Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, (Humanizmus és reformáció, 21.).

HELTAI 2008

Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655), Budapest, Universitas – Országos Széchényi Könyvtár, 2008, (Res Libraria, II.).

HELTAI-TASI 2005

Tenger az igaz hitről való egyenetlenségnek vitatásának eláradott özöne...”. *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerkesztette Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005.

HEREPEI János

HEREPEI 1965

Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében = szerk. Keserű Bálint, Budapest–Szeged, JATE – MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1965, (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, I.).

HORN Ildikó

HORN 1998

Ismeretlen temetési rendtartások a 16–17. századból = *ItK*, (102) 1998/5–6, 760–772.

HÖRCSIK Richárd

HÖRCSIK 1996

Komáromi Csipkés György kéziratos ágendája = „*Krisztusért járva követségben...*”. *Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére*, szerk. Barcza József, ifj. Fekete Károly, Debrecen, [Református Theológiai Akadémia], 1996, 238–246.

HÖRCSIK 1998

A sárospataki kollégium diákjai. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998.

IMRE Mihály

IMRE 1987

Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben = *ItK* 20–45.

IMRE 1989

Nemzeti önszemléletünk XVII. századi változatai = *Körösök vidéke*, 1989, 5–18.

IMRE 1995

„*Magyarország panasz*”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, (Csokonai Universitas Könyvtár, 5.).

IMRE 2000a

Retorikák a reformáció korából, szerk. Imre Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, (Csokonai Könyvtár. Források, 5.).

IMRE 2000b

A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről. (Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között) = *It*, (32; 82) 2000/1, 131–149.

IMRE 2006

A puritánizmus-fogalmának jelentésváltozatai Bán Imre műveiben = *Bán Imre emlékezete*, szerk. Fazakas Gergely Tamás–Hollósi Gábor, Debrecen, 2006, Debreceni Egyetem, BTK – Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2006, 40–44, (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből, 3).

JACOBSEN, Roswitha

JACOBSEN 1995

Religiosität und Herrschaftsrepräsentation in Funeralien sächsischer Fürsten = *Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, Hrsg. Dieter Breuer, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 163–173, (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 25).

JUHÁSZ István

JUHÁSZ 1996

Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből, Kolozsvár, Református Egyház Misztótfalusi Sajtóközpontja, 1996, (Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. Új sorozat, 2.).

KÁLMÁN László

KÁLMÁN 2013

Kell-e nekünk metafora? = Analógia és modern nyelvelírás, szerk. Kádár Edit, Szilágyi N. Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó, 2013, 138–147.

KÁRMÁN Gábor – SZABÓ András Péter

KÁRMÁN–SZABÓ P. 2009

Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora, szerk. Kármán Gábor, Szabó András Péter, Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó, 2009.

KATONA Lajos

KATONA 1881

A nagybányai reform. egyház papjai. 1547-től 1700-ig = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 1881, 236–246.

KECSKEMÉTI Gábor

KECSKEMÉTI 1998

Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században, Budapest, Universitas Kiadó, 1998, (Historia Litteraria, 5.).

KECSKEMÉTI 2001

A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben = ItK, (105) 2001/3–4, 255–294.

KECSKEMÉTI 2003

Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók) = ItK, (107) 2003/6, 703–728.

KECSKEMÉTI 2005

Vallától Wittgensteinig (és vissza?). A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás = Helikon, (51) 2005/3, 309–324.

KECSKEMÉTI 2007

„A böcsületre kihaladott ékes és mesterságes szóllás, írás.” A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján, Budapest, Universitas Kiadó, 2007, (Irodalomtudomány és Kritika. Tanulmányok.).

KELEMEN Lajos

KELEMEN 1920

Pécsi Zsuzsa könyörgése = Unitárius Közlöny, 1920, 29–30.

KERECSÉNYI Dezső

KERECSÉNYI 1979

Válogatott tanulmányai, s. a. r. Pálmai Kálmán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

KOLTAY Klára

KOLTAY 1991a

Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig = *StudLitt*, (28) 1991, 99–114.

KOLTAY 1991b

Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága = *Könyv és Könyvtár*, (16) 1991, 39–57.

KORMOS László

KORMOS 1978

A magyar puritánok istentisztelete = *Theológiai Szemle*, (21) 1978/11–12, 374–378.

KOSELLECK, Reinhart, hrsg.

Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache. Stuttgart, Klett-Cotta, 1972–1997.

KOSELLECK 1992

Volk-Nation-Nationalismus, Masse = Band 7, 142–433.

KOSELLECK 1984

Propaganda = Band 5, 69–112.

KOVÁCS Sándor Iván

KOVÁCS 1985

„Halotti beszéd”-kutatások = *Vigilia*, (50) 1985, 204–205.

KÖPECZI Béla

KÖPECZI 2000

Medgyesi Pál és a „megalkuvó presbiterianizmus” = Tamás 2000, 190–114.

KULCSÁR-SZABÓ Ernő

KULCSÁR-SZABÓ 2002

A látható nyelv elkülönbözése: hermeneutika és filológia = *Literatura*, 2002/4, 379–394.

KÜHLMANN, Wilhelm

KÜHLMANN 2002

Wort, Geist und Macht – Unvorgreifliche Bemerkungen zu Formationen frühneuzeitlicher Intellektualität = Intellektuelle in der Frühen Neuzeit, Hrsg. Jutta Held, München, Wilhelm Fink Verlag, 2002.

KVACSALA Sándor

KVACSALA 1892

Az angol–magyar érintkezések történetéhez. (1620–1670) = Századok, (26) 1892, 709–719.

LUFFY Katalin

LUFFY 2001

Tények metamorfózisa. „Kórkép” a 17. században: Komáromi Csipkés György Pestis pestise = L.k.k.t. 2001/5, 21–30.

LUFFY 2004

Nemzeti propaganda és publicisztika változatai a XVII. századi Erdélyben. Báthori Mihály Hangos Trombitája = Devóciók, történelmek, identitások, szerk. Gábor Csilla, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2004, 105–136, (Sapientia könyvek, 26.).

LUFFY 2008a

Medgyesi Pál és a magyar puritanizmus. Historiográfiai áttekintés a kezdetektől az 1980-as évekig = Fazakas–Győri 2008, 15–31.

LUFFY 2008b

Medgyesi Pál útja 1660 után = Fazakas–Győri 2008, 238–245.

LUKÁCS Zs. Tibor

LUKÁCS 1995a

A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése = AETAS, 1995/1–2, 68–93.

LUKÁCS 1995b

Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban = AETAS, 1995/1–2, 171–179.

MACZÁK Ibolya

MACZÁK 2010

Elorzott szavak. Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban, Budapest, WZKönyvek, 2010, (Források tükrében).

MAKKAI László

MAKKAI 1952

A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952.

MAKKAI 1958

The Hungarian Puritans and the English Revolution = Acta Historica, (5) 1958, 14–45.

MAKKAI 1978

A magyar puritánok történelemszemlélete = Theológiai Szemle, (21) 1978/11–12, 342–344.

MAKKAI 1984

Debrecen város művelődéstörténete = Debrecen története öt kötetben, I. kötet, szerk. Rácz István, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1984, 493–604.

MAKKAI László – SZÁSZ Zoltán

MAKKAI-SZÁSZ 1987

Erdély története 1606-tól 1830-ig, szerk. Makkai László, Szász Zoltán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.

MIKÓ Árpád

MIKÓ Á. 2011

A reneszánsz művészet története Magyarországon (akadémiai doktori értekezés), Budapest, http://real-d.mtak.hu/526/4/dc_139_10_doktori_mu.pdf (utolsó letöltés: 2014. december 20.).

MIKÓ Gyula

MIKÓ Gy. 2010

„Mivel én is csak ember voltam”. Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010.

MOLNÁR Attila

MOLNÁR 1994

A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása, Debrecen, Ethnica Kiadó, 1994, (Societas et ecclesia, 2.).

MURDOCK, Graeme

MURDOCK 1998

The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity = Sixteenth Century Journal, (29) 1998/4, 1043–1059.

MURDOCK 2000

Calvinism on the Frontier 1660–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania, Oxford, Oxford University Press, 2000.

MURDOCK 2003

„Freely Elected In Fear”: Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania = Journal of Early Modern History, (7) 2003, 3–4, 21–244.

NAGY Géza

NAGY 1985

Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből, Budapest, (Ráday Kollégium Soksz.), 1985 [1986!], (A Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti tanulmányai, 1.).

NAGY 2008

A református egyház története (1608–1711), sajtó alá rendezte Kurta József, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2008, (Historia incognita).

NAGY Iván

NAGY 1865

Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal, 12. kötet. Pest, 1865.

NÉMETH Pál

NÉMETH 1997

Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából, szerk. Németh Pál, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1997.

NÉMETH S. Katalin

NÉMETH S. K. 1984

Magyar orátor a 18. században: Verestői György = It, (16; 66) 1984/4, 855–888.

OLÁH Szabolcs

OLÁH 2006

Az egyháztörténet-írás rejtőzködő programja (Bán Imre tudósi szerepei 1941 és 1956 között) = Bán Imre emlékezete, szerk. Fazakas Gergely Tamás – Hollósi Gábor, Debrecen, 2006, Debre-

ceni Egyetem, BTK – Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2006, 28–39, (Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből, 3).

OLÁH 2007

„Az egészséges beszédeknek példáját megtartsd”. A kegyességgyakorlás nyelve (Medgyesi Pál: *Praxis Pietatis és Doce nos orare*) = *StudLitt*, (45) 2007, 163–189.

OLÁH 2008

A meghirdetett ige mediális és hermeneutikai szerepe az önmegértésben. A kétélű tőr képzete Medgyesi Pál 1650-es tankönyvében = Fazakas–Győri 2008, 60–74.

ŐZE Sándor

ŐZE 1991

„Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Budapest, 1991, (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta = A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa, 2.).

ŐZE 2004

Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Bitskey István, Oláh Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, (Csokonai Universitas Könyvtár, 31.).

PAP Balázs

PAP 2003

„Ment őket az Isten Egyiptomból kihozá” = *Acta historiae litterarum Hungaricum*, (Ötvös Péter Festschrift), (29) 2003, 211–219, (Acta Universitatis Szegediensis).

PAP 2012

Reformáció és apokalipszis = *Árkádia*, 2012/5, http://www.arkadia.pt.e.hu/magyar/cikkek/pap_reformacio (utolsó letöltés: 2014. november 1.).

PÉNZES Tiborc Szabolcs

PÉNZES 2011

„Dicsérlec tégedet a pogányok között Vram...”. A Gileád Balsamuma zsoltárainak helye és szerepe Kemény János életművében = *A zsoltár a régi magyar irodalomban. A Csurgón 2007. má-*

jus 24–27-én tartott konferencia előadásai, szerk. Petróczi Éva, Szabó András, Budapest, Károlyi Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Könyvkiadó, 2011, 255–265.

PESTI Brigitta

PESTI 2003

„Lelki tőzzel tellyes prédikációk”. Medgyesi Pál a magyarországi könyvtárakban őrzött könyveinek XVII–XVIII. századi tulajdonosai és bejegyzései = Confessio, 2003/2, 37–40.

PESTI 2006

Jesuita practica és A Pápista Római Vallás. Medgyesi Pál egy kötetéhez hozzáfűzött antijezsuitikák = Lymbus, 2006, 9–31.

PESTI 2007

Medgyesi Pál és a puritán olvasóközönség = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban, szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 149–152, újraközölve: Fazakas-Győri 2008, 198–202.

PÉTER Katalin

PÉTER 1973

A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. A Siralmas Panasz keletkezéstörténete, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973, (Irodalomtörténeti füzetek, 83.).

PÉTER 1993

A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején = Folio Historica, 18. kötet, 13–29.

PETRÓCZI Éva

PETRÓCZI 1997

Egy fordítás háttértörténete, Lewis Bayly, The Practice of Piety – Medgyesi Pál, Praxis Pietatis = ItK, (101) 1997/5–6, 634–650. Újraközölve: Uő, 2002, 11–32; Uő, 2007, 7–27.

PETRÓCZI 2002

Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából, Budapest, Balassi Kiadó, 2002, (Régi magyar könyvtár. Tanulmányok, 5.).

PETRÓCZI 2005

Puritans and Puritanicals, Budapest, Balassi Kiadó, 2005, (Studia Humanitatis, 13.).

PETRŐCZI 2006

Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról, Budapest, Universitas Kiadó, 2006, (Historia Litteraria, 20.).

PETRŐCZI 2007

„Nagyságodnak alázas lelki szolgálja”. Tanulmányok Medgyesi Pálról, Budapest – Debrecen, Barankovics István Alapítvány – Hernád Kiadó, 2007, (Nemzet, egyház művelődés, 4.).

POKOLY József

POKOLY 1904

Az erdélyi református egyház története, II. kötet, Budapest, Franklin-Társulat, 1904.

POKOLY 1913

Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Írta Zoványi Jenő, [Recenzió] = *Századok*, (47) 1913/7, 545–549.

RESTÁS Attila

RESTÁS 2013

„Inter idiotas et rusticanos”. Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kézíratos prédikációskötetben = *StudLitt*, 2013/3–4, 189–203.

RÉVÉSZ Imre

RÉVÉSZ 1923

A magyar protestantizmus története a keresztyénség egyetemes fejlődésének keretében, Kolozsvár, Minerva Könyvkiadó, 1923.

RÉVÉSZ 1947

A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés, Budapest, Református Traktátus Vállalat, 1947, (Theológia, 5.).

RÉVÉSZ 1948

Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritánizmusban, Budapest, MTA, 1948, (Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből, 6.3.).

RICOEUR, Paul

RICOEUR 1995

A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása – Bibliai hermeneutika, Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995, (Hermeneutikai füzetek, 6.).

RICOEUR 2006

Az élő metafora, ford. Földes Györgyi, Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2006.

SCHILLING, Heinz

SCHILLING 2002

Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte, Hrsg. Luise Schorn-Schhütte – Olaf Mörke, Berlin, Duncker & Humblot, 2002.

SPIJKER, W. van 't – BISSOP, R. – HOF, W. J. op 't

SPIJKER–BISSOP–HOF 2001

Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed, Zoetermeer, Boekencentrum, 2001.

SZABADI István

SZABADI 2008

Medgyesi Pál egyházkormányzatáról = Fazakas–Győri 2008, 148–155.

SZABÓ András Péter

SZABÓ 2003

II. Rákóczi Györgynek poenitentiára való intetése. (1658 utolsó harmada) = *Lymbus*, 2003, 119–128.

SZABÓ A. P. 2012

„De Profundis”. *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában* = *Századok*, (146) 2012/5, 1085–1160.

SZABÓ Géza

SZABÓ 1943

A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma, Budapest, Balás L., 1943.

B. SZABÓ János

B. SZABÓ 2001

II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja = *Hadtörténeti Közlemények*, (114) 2001/2–3, 231–278.

B. SZABÓ 2006

Erdély katasztrófája 1658-ban. A védelem összeomlásának politikai és pszichológiai okai = *AETAS*, 2006/2–3, 204–218.

SZABÓ Péter

SZABÓ 1989

A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1989, (Mikrotörténelem).

SZABÓ 1998

Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé = ItK, (102) 1998/5–6, 744–759.

SZILÁGYI Sándor

SZILÁGYI S. 1872

Lorántffy Zsuzsanna, Pesten, (k. n.), 1872, (Magyar Történelmi Életrajzok).

SZILÁGYI S. 1875

A két Rákóczy György családi levelezése, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1875, (Monumenta Hungariae Historica, 24.).

SZILÁGYI S. 1890

Medgyesi Pál életéhez = Protestáns Szemle, (3) 1890, 146–154.

SZILÁGYI N. Sándor

SZILÁGYI N. S. 1996

Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára, Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.

SZILÁGYI N. S. 2002

Nyelvében él a nemzet = Regio, 2002/4, 159–177.

SZILASI László

SZILASI 2000

[recenzió Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században c. könyvéről*] = *ItK*, (104) 2000/1–2, 240–250.

SZILASI 2003

„Nem ma”. Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek) = *ItK*, (107) 2003/6, 742–755.

TAKÁCS Béla

TAKÁCS 1978

A sárospataki nyomda története, Budapest, Magyar Helikon, 1978, (Magyar tipográfia); <http://mek.oszk.hu/01600/01648/01648.htm> (utolsó letöltés: 2014. november 20.).

TAKÁTS József

TAKÁTS 2001

Nyolc év az elsődleges kontextus mellett = ItK, (105) 2001/3–4, 316–324.

TAKÁTS 2003a

Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről = ItK, (107) 2003/6, 729–741.

TAKÁTS 2003b

Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására = ItK, (107) 2003/6, 756–759.

TAKÁTS 2007

Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok, Budapest, Kijarat Kiadó, 2007.

TAMÁS Edit

TAMÁS 2000

Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna: tanulmányok születésének 400. évfordulójára, szerk. Tamás Edit, I–II. kötet, Sárospatak, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000, (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei, 40.).

TARNAI Andor

TARNAI 1994

A váradi Orator Extemporaneus = Klaniczay- emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére, szerk. Jankovics József, Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1994, 365–378.

TARNÓC Márton

TARNÓC 1978

Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1978.

TARNÓC 1988

Kettőstükör, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1988.

TASI Réka

TASI 2005

Könyvű vóna meg-torkolni. Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = Heltai–Tasi 2005, 199–215.

TASI 2009

Az isteni szó barokk sáfárai, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, (Csokonai Könyvtár, 45.).

THALY Kálmán

THALY 1873

I. Rákóczi Ferenc halála és temetése = Századok, (10) 1873, 662–687.

TÓTH Béla

TÓTH B. 1978

A puritanizmus és a természettudományok Magyarországon = Theológiai Szemle, (21) 1978/11–12, 351–353.

TÓTH István György

TÓTH I. Gy. 1996

Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996, (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.).

TÓTH I. Gy. 1997

Bethlen Gábor mókás temetési menete. (Francisci András pálos szerzetes levele 1630-ból) = Történelmi Szemle, (39) 1997/1, 119–131.

TÓTH Sámuel

TÓTH 1883

Adalékok a reformált egyházkerület történetéhez = Debreceni Protestáns Lap, (3) 1883, 41–42.

TÓTH Stella

TÓTH S. 2006

„A melly pedig Abba Atya név alatt vagyon, jobbrészent El-nathan Parré” = ItK, (110) 2006/3–4, 309–318.

TÓTH Zsombor

TÓTH Zs. 1999

Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai = Erdélyi Múzeum, (61) 1999/3–4, 210–221.

TÓTH Zs. 2006

A történelmem terhe, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2006, (Ariadné könyvek).

TÓTH Zs. 2007

A koronatanú: Bethlen Miklós, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, (Csokonai Könyvtár, 40.).

TÓTH Zs. 2011

Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa = Nyelv, lelkiség és regionalitás a középf- és kora újkorban, szerk. Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, Tóth Zsombor, Balogh F. András, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2011, 365–383.

TÓKÉS István

TÓKÉS 1985

A bibliai hermeneutika története, Kolozsvár, Kolozsvári Református Egyházkerület, 1985.

TÜDŐS S. Kinga

TÜDŐS 2008

Csikósmlyói végtisztesség. A székeltek generálisa, I. Mikes Kelemen végrendelete és temetése (1685–1687) = Acta Siculica, 2008, 295–305.

UEDING, Gert et al. (hrsg.)

Historisches Wörterbuch der Rhetorik. Tübingen, Neumeyer, 1992–

HWDR 1992

Metapher, Band 5, 1099–1182.

HWDR 2005

Propaganda, 266–290; *Repräsentation*, Band 7, 1178–1198.

R. VÁRKONYI Ágnes

R. VÁRKONYI 1981

Politikai elmélet – politikai gyakorlat = It, (13; 63) 1981/2, 399–411.

R. VÁRKONYI 1984

Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984.

R. VÁRKONYI 1999
Századfordulóink. Esszék, tanulmányok, Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 1999.

VERES András
VERES 2004
Az irodalomtörténet esélye, szerk. Veres András, Budapest, Gondolat Kiadó, 2004.

WEIMAR, Klaus
WEIMAR 1990
Von barocken Sinn der Metapher = MLN (Modern Language Notes), 105/3, 453–471, <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2905069?sid=21105525883053&uid=4&uid=3738920&uid=2> (utolsó letöltés: 2008. október 9.).

WHITE, Hayden
WHITE 1997
A történelem terhe, ford. Berényi Gábor et al., Budapest, Osiris Könyvkiadó, 1997, (Horror metaphysicae).

ZOVÁNYI Jenő
ZOVÁNYI 1907
Pokoly József: Az erdélyi református egyház története, [recenzió] = *Századok*, (41) 1907/7, 648–668.

ZOVÁNYI 1911a
Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911, (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai, 28/a.).

ZOVÁNYI 1911b
A protestantizmus fogalma és lényege = *Theológiai Szaklap*, (9) 1911/1, 35–51.

ZVARA Edina
ZVARA 2003
„Az keresztyén olvasóknak”. Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból, s. a. r. Zvara Edina, szerk. Jankovics József, Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

NÉVMUTATÓ

A névmutatóba a szövegben szereplő személyneveket vettem fel, kivételt képeznek a mitológiai, bibliai alakok, valamint azon nyomdászok, könyvkiadók, szerkesztők nevei, amelyek a bibliográfiában szerepelnek.

- Ács Pál 117, 178, 318
 Adamik Tamás 197, 314, 317, 318
 Ágoston, Szent *lásd* Augustinus Aurelius
 Amesius, Wilhelm 34, 35, 55, 57, 62, 64, 65, 311, 319
 Apác(z)ai Csere János 20, 24, 40, 41, 59, 86, 98, 103, 109, 111, 313, 319
 Apafi Mihály, I. 20, 79, 85, 87, 89, 166, 175, 268, 278, 285, 293, 313
 Arisztotelész 195, 197, 202, 314
 Augustinus Aurelius (Szent Ágoston) 35, 76, 178, 277, 304, 318
- Baczoni Baló Menyhárt 59
 Bácsy Ernő 35, 315
 Balázs László 17
 Balázs Mihály 10, 50, 193, 194, 318, 337
 Balogh Ferenc 26, 27, 318
 Bán Imre 117, 39–42, 138, 222, 225, 236, 319, 330, 335
 Bánffy Zsigmond 278, 280
 Baráth Béla Levente 46, 319, 325
 Barcza József 17, 44, 319, 327, 329
 Barcsai / Barcsay Ákos 20, 28, 32, 85, 135, 175
- Baricz Ágnes 281
 Bárh Dániel 230–232, 319
 Bartha Boldizsár 180, 299
 Bartók István 10, 42, 46, 47, 49, 61, 63, 64, 161, 235, 236, 240, 320, 330
 Bartoniek Emma 158, 320
 Báthori Mihály 68, 74, 85, 87, 89, 156, 159, 166, 169, 170, 175, 187, 191, 192, 299, 333
 Báthori Zsófia 82, 139, 193, 228, 229, 246, 249, 262, 264–266, 275, 277
 Bayly Lewis 23, 56, 60, 337
 Beatrice, Aragóniai 279, 280, 293, 322
 Beckher, Georgius 235, 309
 Becski Zsuzsánna 139, 216
 Benda Kálmán 157, 185, 320
 Bene Sándor 13, 90, 140, 141, 157–159, 167, 168, 170, 258, 321
 Bepler, Jill 245, 246, 321
 Berg Pál 17, 18, 33, 35, 60, 98, 321
 Berzeviczy Albert 280, 322
 Bethlen Druzsina 87, 163, 164, 182, 183, 250, 253, 257
 Bethlen Gábor 85, 88, 108, 158, 229, 247, 341, 342

- Bethlen István 121, 123, 124, 205,
210, 212, 213, 216, 219, 243
- Bethlen Krisztina 247
- Bethlen Miklós 80, 219, 342, 343
- Bethlen Péter, iktári 101, 312
- Beythe István 231, 300
- Biczó Anna 95, 96, 304
- Bissop, R. 18, 54, 60, 339
- Bisterfeld, Johann Heinrich 59
- Bitskey István 10, 225, 320, 322,
323, 336
- Bocskai Ferenc, újlaki 247
- Bocskai István, zempléni főispán
57, 113, 122, 228, 246–248, 259–
261, 271–274
- Bod Péter 25, 55, 57, 300
- Bodonyi József 17, 33, 34, 57,
60, 64, 65, 77, 322
- Bojti Veres Gáspár 155
- Bonfini, Antonio 279
- Bornemisza Anna 268
- Bornemisza Péter 146
- Borovszky Samu 322
- Bőr Kata 95
- Bucsay Mihály 17
- Bullinger, Heinrich 58, 314
- Bultmann, Rudolf 148, 149, 322
- Buzinkai Mihály 234, 240–243,
275, 300
- Calvin, Jean 23, 72, 75, 100
- Cicero, Marcus Tullius 107, 155,
197, 242, 253, 271, 314
- Claudius Claudianus 273
- Claudius császár 292, 317
- Comenius, Amos 111, 224, 225,
314
- Cornides Dániel 272
- Czégényi Dóra 10
- Czegle Imre 17, 44, 63, 322
- Czeglédi István 68, 74, 77, 82–84,
86, 92, 124, 125, 177, 184, 186,
190, 239, 247, 249–253, 257, 278,
282, 300, 301
- Czegléd Sándor 62, 323
- Czier Andrea 200, 323
- Császár Károly 31, 32, 36, 113, 115,
135, 138, 291–293, 317, 323
- Csekey Sándor 33, 323
- Cserei Mihály 201, 219, 221, 343
- Csohány János 26, 323
- Csorba Dávid 10, 19, 22, 47, 68, 69,
73, 94–96, 131, 135, 166, 181,
319, 323–325
- Csúry Bálint 198, 324
- Dányádi György 247
- Daróczi Zsófia 255, 265, 302
- Dávidházi Péter 66–68, 324
- Debreczeni P. János 73, 301
- Demosthenes 271
- Dienes Dénes 102, 105, 108, 324,
327
- Diószegi Sámuel 247, 262, 271, 272,
274, 281
- Dobozi István 95, 96
- Dobozi János 95, 304
- Draaisma, Douwe 196, 324
- Drábik Miklós 174
- Ecsedy Judit, V. 48, 324
- Enyedi János 59
- Erdős Károly 17, 32, 33, 324
- Esze Tamás 44, 45, 47, 324, 325
- Eszéki T. István 24, 86, 87, 247,
267, 269–272, 281, 282, 301
- Etényi Nóra, G. 158, 167, 168, 186,
191, 325
- Farkas András 119, 146
- Fazakas Gergely Tamás 10, 46–48,
67, 68, 118, 131–133, 151, 155,
156, 194, 207, 208, 212, 270, 286,
319, 320, 324–326, 330, 333,
335–337, 339
- Fráter György 66
- Fekete Csaba 10, 48, 49, 56, 60,
231, 315, 316, 326
- Fekete Károly 49, 326, 329

- Ferdinánd, I. Habsburg 127, 172, 276
 Fest Sándor 18, 326
 Flavius, Josephus 253
- Gábor Csilla 10, 138, 161, 328, 333, 337, 343
 Geleji Katona István 27–29, 36, 37, 39, 43, 56, 58, 62–64, 67, 101
 Gömöri György 18, 45, 327
 Görgei Pál 57, 86–88, 122, 228, 247, 257–261, 282, 302
 Gunst Péter 158, 327
- Győri L. János 10, 48, 50, 62, 68, 95, 117, 120, 151, 316, 319, 320, 324–327, 333, 336, 337, 339
 Gyulai Éva 262, 327
- Hargittay Emil 76, 161, 190, 252, 328
 Hatos Pál 25, 328
 Heerebord, Adriaan 162
 Hegedűs László 25, 26, 328
 Heltai János 88, 249, 328, 329
 Heltai Gáspár 231, 232, 233, 279, 302, 314
 Herepei János 36, 37, 329
 Hodászi Miklós 255, 257, 265, 302
 Hof, W. J. op 't 18, 54, 60, 339
 Horatius, Quintus Flaccus 253, 277
 Horn Ildikó 229, 329
 Hörsik Richárd 102, 231, 329
- Ibrányi Ferenc 71, 80, 137, 139, 216, 220, 244
 Imre Mihály 9, 39–41, 46, 47, 69, 70, 77, 117, 147, 149, 215, 235, 236, 239, 240, 241, 245, 248, 253, 257, 259, 271, 272, 274, 317, 329, 330
 Incze Gábor 35, 37, 315
- Jacobsen, Roswitha 228, 246, 330
- Juhász István 66, 330
 Julius Caesar 107, 239
- Kálmán László 198, 200, 330
 Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
 Kármán Gábor 129, 325, 331
 Károlyi Zsuzsanna 121, 229, 247, 249
 Kasza István 280, 297
 Katona Lajos 331
 Kecskeméti Alexis János 127, 314
 Kecskeméti Gábor 11, 13, 47, 61, 65, 66, 70, 77, 82, 101, 107, 125, 164, 170, 191, 245, 252–255, 262, 263, 265, 266, 270, 314, 331, 340
 Kelemen Lajos 281, 331
 Kemény János 68, 84, 131, 132, 134, 142, 175, 270, 325, 336
 Kerecsényi Dezső 25, 50, 51, 332
 Kereskényi István 276, 277, 302
 Keresszegi Herman István 25
 Keserű Gizella 50, 318
 Kiss Imre 193, 194, 229, 262, 264–267, 271, 302
 Koltay Klára 64, 332
 Komáromi Csipkés György 92, 95, 96, 179, 231, 303, 304, 315, 327, 329, 333
 Korda Zsigmond 162
 Kormos László 17, 44, 61, 62, 332
 Kornis Kata 280
 Koselleck, Reinhart 157, 332
 Kovács Bányai Réka 94
 Kovásznai Péter 228
 Köleséri Sámuel 24, 60, 62, 68, 208, 304, 325
 Köpeczi Béla 49, 332
 Krauss, Georg 170, 171, 315
 Kulcsár Szabó Ernő 13
 Kvacsala János 18, 333
- Lipót, I. Habsburg 84, 265, 276
 Lippai Sámuel 25
 Lónyai Anna Kemény Jánosné 94

- Lónyai Zsuzsanna 80, 134, 216, 243
- Lorántffy Zsuzsanna 22, 32, 44, 59, 81, 166, 340, 341
- Luffy Katalin 12, 46, 47, 92, 118, 135, 156, 333
- Lukács Zs. Tibor 81, 132, 134, 142, 152, 157, 159, 167, 168, 333
- Madas Edit 298
- Makkai László 17, 37–39, 43, 95, 117, 150, 153, 172, 319, 334
- Maresius, Samuel 162
- Martonfalvi Tóth György 20, 24, 31, 308
- Mátyás, I. Hunyadi (magyar király) 50, 108, 272, 280
- Medgyesi Pál 9, 12, 17, 19–71, 74, 76, 79–81, 84, 85, 98, 101, 109–111, 113–116, 120–157, 161, 165, 166, 179, 186, 190, 193–197, 200–226, 243, 244, 304–306, 315, 316, 318, 320, 323, 325–327, 332, 333, 336–340
- Melius Juhász Péter 146
- Mihnea, Radu vajda 22
- Mikes Kelemen, I. 229, 343
- Mikó Árpád 280, 334
- Mikó Gyula 121, 229, 247, 334
- Mikolai Hegedűs János 23
- Milotai Nyilas István 231, 307
- Miskolczi Csulyak Gáspár 55, 307
- Miskolczi Szenczi János 102–105, 108–111, 307
- Misztótfalusi Kis Miklós 223, 225, 316
- Molnár Attila 17, 188, 334
- Murdock, Graeme 18, 118, 125, 334, 335
- Nádor Zsófia 257
- Nagy Géza 23, 33, 34, 98, 99, 335
- Nagy Iván 280, 335
- Nagy Sándor (Alexandros) 239, 277, 292
- Nagyari József 68, 268, 278, 316
- Németh Pál 33, 335
- Németh S. Katalin 245, 248, 283, 335
- Nógrádi Mátyás 73, 231, 308
- Nováky Hajnalka 77, 82, 125, 265, 266, 314
- Oláh Szabolcs 10, 40, 41, 49, 56, 64, 197, 206, 320, 328, 335, 336
- Ovidius, Publius Naso 271
- Őze Sándor 117, 120, 129, 147, 149, 178, 336
- Paksi K. György 231, 308
- Pap Balázs 119, 147, 336
- Pápai Páriz Imre 73, 308
- Pázmány Péter 88, 231, 308, 328
- Pénzes Szabolcs Tiborc 132, 142, 336
- Pathai István 231, 308
- Péchi Zsuzsanna 281
- Perkins, William 64–66, 308, 332
- Pesti Brigitta 48, 337
- Péter Katalin 140, 157, 217, 219, 337
- Petróczi Éva 18, 21, 22, 25, 48, 49, 55, 60, 77, 135, 194, 337, 338
- Plinius, id. 83, 253, 266
- Platón 90
- Plutarkhosz 266, 279
- Pokoly József 28, 29, 338, 344
- Porcsalmi András 228, 262
- Pósa-házi János 228, 247, 262, 267, 269, 272–275, 277–282, 288, 289, 309, 317
- Quintilianus, Marcus Fabius 197, 317
- Rác Zsolt 95
- Radau, Michael 234, 236, 239, 309
- Radecius, Valentinus 231, 309

- Rákóczi-család (-ház) 22, 27, 85, 108, 124, 135, 166, 243, 249, 262, 274–276, 286, 325
- Rákóczi Ferenc, I. 228, 229, 246, 248, 249, 262, 264, 265, 267, 275–277, 342
- Rákóczi György, I. 20, 28, 30, 36, 44, 79–81, 87, 90, 108, 113–115, 122–124, 127, 158, 207, 208, 210, 211, 213, 214, 216, 219, 270, 341
- Rákóczi György, II. 20, 74, 77, 79, 81–85, 96, 108, 118, 129, 132, 141, 142, 150, 158, 162, 169–175, 195, 225, 253, 276, 331, 333, 339, 341
- Rákóczi Zsigmond 50, 80, 113, 115, 122, 124, 149, 205, 209–212, 216, 219, 316
- Ramus, Petrus 63–65, 197, 236
- Restás Attila 10, 119, 272, 338
- Révész Imre, id. 26
- Révész Imre, ifj. 17, 23, 26, 33–35, 62, 77, 338
- Rhédey Ferenc 24, 75, 85–87, 136, 139, 160–163, 170, 172, 175, 228, 246, 247, 249, 252, 253, 257, 269, 270, 274, 282, 283, 285, 301, 309
- Rhédey László 87, 162–165, 182, 183, 185, 251, 257, 274
- Rhédey Pál 162
- Ricoeur, Paul 197, 198, 202, 203, 338, 339
- Sallustius, Caius Crispus 253
- Samarjai János 231–234, 283, 309
- Schilling, Heinz 78, 118, 339
- Seneca, Lucius Annaeus 277
- Somosi Petkó János 23, 310
- Spijker, W. van 't 18, 54, 60, 339
- Szabadi István 46, 49, 319, 327, 339
- Szabó András Péter 22, 156, 169, 174, 175, 217, 331, 337, 339
- Szabó Géza 33, 339
- Szabó János, B. 141, 339
- Szabó Károly 130, 133, 287, 298
- Szabó Péter 79, 227, 230, 340
- Szakály Ferenc 43, 134, 152, 153, 172, 316, 317
- Szalárdi János 24, 43, 134, 150–155, 172, 201, 225, 287, 316, 317
- Szántai Pócs István 86–88, 109, 111, 136, 139, 247, 253–257, 282, 310
- Szapolyai János 172, 276
- Szathmári Baka Péter 24, 25, 57–59, 73, 93, 94, 98, 310
- Szelestei Nagy László 50, 278, 316, 317
- Szemere György 247, 310
- Szenci Kertész Ábrahám 234–236, 305, 312
- Szenc(z)i Molnár Albert 23, 203, 317
- Szepe W. András 92, 311
- Szilágyi Benjamin István 26
- Szilágyi Sándor 22, 27, 28, 340
- Szilágyi N. Sándor 199, 200, 201, 205, 214, 226, 323, 330, 340
- Szilasi László 13, 340, 341
- Szilyásújfalvi Anderkó Imre *lásd* Újfalvi Imre
- Szkhárosi Horvát András 146
- Szöllősi Mihály 208
- Szőnyi György Endre 42, 320
- Sztárai Mihály 66
- Tacitus, Publius Cornelius 155
- Takács Béla 102, 340
- Takáts József 13, 286, 340–341
- Tarczali Sámuel 247
- Tartzali Péter 247
- Tarjáni Margit 99
- Tarnai Andor 42, 46, 235–237, 316, 341
- Tarnóc Márton 41, 42, 135, 153, 158, 316, 341
- Tasi Réka 10, 67, 177, 329, 341, 342
- Técsi Joó Miklós 68

- Técsi S. János 260
 Telegdi Miklós 231
 Telkibányai István 55, 311
 Textor, Johannes 231, 312
 Thaly Kálmán 249, 342
 Tolnai Dali János 19, 29, 32–35, 41, 45, 55, 59
 Tolnai F. István 90, 91, 312
 Tolnai Szabó Mihály 23
 Tóth Béla 31, 342
 Tóth István György 183, 229, 342
 Tóth Stella 47, 342
 Tóth Zsombor 10, 48, 60, 65, 72, 100, 117, 119, 138, 219, 342, 343
 Trebellius Pollio 279, 292, 317
 Trócsányi Zoltán 48
 Turóczi-Trostler József 283
 Tüdös S. Kinga 229, 343

 Tyukodi György 194, 249, 313

 Ulászló, II. (magyar király) 279
 Udvarhelyi György 92
 Ueding, Gert 157, 159, 343

 Újfalvi Imre 26, 43, 135

 Váradi Szikra István 59
 Várkonyi Ágnes, R. 134, 149, 150, 157, 186, 226, 343, 344
 Vásárhelyi Judit, P. 102
 Vásárhelyi Péter 57, 93
 Verécsi Ferenc 59, 98–101, 287, 313
 Veres András 13, 344
 Verestói György 248, 283, 335
 Vergilius, Publius Maro 277

 Weér Krisztina Bánffy Zsigmond-
 né 228, 278, 280
 Weimar, Klaus 197, 344
 White, Hayden 154, 344

 Xenophon 242

 Zoványi Jenő 17, 28, 29–32, 338, 344
 Zrínyi Ilona 249
 Zrínyi Miklós 88
 Zvara Edina 161, 344

SUMMARY

*„They will be called the builders of destruction”
Preachers and Public Discourse in the Principality of
Transylvania (late 17th century)*

This book is a close reading of the writings of primarily authors of Helvetic confession active in a time of crisis of the Principality of Transylvania (1657-1664) with an eye to a better understanding of their use of public discourse and writing. In addition to temporal and spatial limits, I also used other important guidelines for restricting the scope of sources: genre and denomination. Exception is made in chapter V., in which the context of genre analysis of texts self-defined as sermons, told at events of aristocratic representation and later published in print, required a comparison with other types of funeral discourses, primarily orations.

The protagonists of this research are authors accepted by official ecclesiastical history as Puritans. My concern with Puritanism was both an instrument to focus my subject, and also a way to establish a relatively well defined corpus of primary sources. The texts of church discourse are foremost among these sources in measuring the means and methods that these preachers of the late 17th century used to mobilize and influence the views of their audience. In addition to these, I could not disregard the theoretical considerations that regulate the writing of these texts, creating a context to them or using them as control material. Such are the confessions, devotional writings, works of rhetoric, Hungarian language homiletics, agenda, as well as Hungarian and Latin orations by different authors. Furthermore, in cases when the sermons reflected on specific political events, I also considered it important to respond to historical texts as well.

An outstanding figure of the book is Pál Medgyesi, priest of the Princely Court. The analysis of his sermons reveals that

Medgyesi created a new prose style which already influenced his immediate contemporaries. As an interpretive framework for analyzing this use of discourse and writing, I used the context of the historical background and connection points of the corpus under scrutiny.

The analysis of this corpus looks for conventions of editing and discourse which determined the production and controlled (or intended to control) the reception of these texts. This fundamentally historical approach contains therefore a survey of theological, historiographical and social, as well as (indirectly) political principles and convictions, as the necessary epistemological and cultural context for understanding these texts. The examination mainly covers printed sources, but I luckily managed to find some previously unknown manuscript sources as well.

Hopefully, this endeavour managed to prove how a group of preachers who intended to renew religious and spiritual life and transform the structure of the ecclesiastical government and therefore enjoyed little or no official church political support succeeded in finding and elaborating a language which made its way into (at least certain types of) public discourse with an almost compelling force. One reason of their success was that they managed to establish a new type of public space conditioned, by its own actors, by religious and moral precepts rather than political or social prerogatives. They programmatically opened new spaces for religion and faith, extending over the daily social, moral and political life. As the focus of their argumentation was the „purity” of all segments of community life, they strengthened the popularity of the sermon more than ever before, meaning to fashion one’s life conduct in all fields. Accordingly, they created a popular discourse which had its strength in the professed aim of shaping the community. Naturally, I do not believe this is a new invention, but I do think by all means that they established a highly varied new use of literacy and public discourse, such that could even exceed its own contextuality. The strength of this discourse lies precisely in this flexibility, turning it into the decisive mode of public discourse for centuries, and not only for popular genres like the sermon.

CSOKONAI KÖNYVTÁR

(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom és Kultúratudományi Intézetében ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Debreceni Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. A *„Romlás építőinek fognak nevezettni”* című könyv az ötvenhatodik kötet.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreceni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világhképe alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG (1998)
14. *Deréky Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLELETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*
18. *Gárgó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat)
23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)

24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete* a daloktól a „szövegekig”)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I-II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ (2005)
Szerk.: *Görömbei András*
35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. „ET IN ARCADIA EGO” (2005)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT (2006)
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE (2007)
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN (2007)
40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS (2007)
41. *Görömbei András:*
SÜTŐ ANDRÁS (2008)
42. *Penke Olga:*
MŰFAJI KÍSÉRLETEK BESENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN (2008)

43. *Keczán Mariann*:
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT” (2008)
(Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56)
44. *Knapp Éva–Tűskés Gábor*:
SEDES MUSARUM (2009)
(Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon)
45. *Tasi Réka*:
AZ ISTENI SZÓ BAROKK SÁFÁRAI (2009)
46. *Bódi Katalin*:
KÖNNY ÉS TINTA
(A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere) (2010)
47. *Baranyai Norbert*:
„...VALÓSÁGBÓL TÁPLÁLKOZIK, S MÉGIS KÖLTÉSZET”
(Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei) (2011)
48. *Takács Miklós*:
ADY, A KORAI RILKE ÉS AZ „ISTENES VERS” (2011)
49. *Száraz Orsolya*:
PAOLO SEGNERI (1624–1694) ÉS MAGYARORSZÁGI
RECEPCIÓJA (2012)
50. *Fazakas Gergely Tamás*:
SIRALMAS IMÁDSÁG ÉS NEMZETI ÖNSZEMLELET (2012)
(A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben)
51. *Bodrogi Ferenc Máté*:
KAZINCZY ARCA ÉS A CSISZOLTSÁG NYELVE (2012)
(Egy önreprezentáció diszkurzív háttere)
52. *Tóth Réka*:
A SZÖVEGGENETIKA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA (2012)
53. *Hovánszki Mária*:
CSOKONAI ÉS AZ ÉRZÉKENY ÉNEKELT DALKÖLTÉSZET (2013)
54. *Lapis József*:
AZ ELMŰLÁS POÉTIKÁJA (2014)
A haláltapasztatlat esztétikai közvetítettsége a két világháború közötti magyar költészetben
55. TEXTOLÓGIA – FILOLÓGIA – ÉRTELMEZÉS (2014)
Szerk.: *Czifra Mariann–Szilágyi Márton*